

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

На правах рукопису

ЗАЙЦЕВ ОЛЕКСАНДР ЮРІЙОВИЧ

УДК 94(477):323.13(=161.2)]“192/193”

УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

(1920–1930-ті роки):

гене́за, еволю́ція, порівняльни́й аналі́з

07.00.01 – Історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант

Грицак Ярослав Йосипович,

доктор історичних наук, професор

Львів – 2014

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
Вступ	6
Розділ 1.Огляд історіографії та джерел	15
1.1. Стан дослідження проблеми: основні інтерпретації	15
1.1.1. Український націоналізм як форма самовираження нації	17
1.1.2. Екстремістська форма українського буржуазного націоналізму	30
1.1.3. Український фашизм	35
1.1.4. Інтегральний націоналізм недержавної нації	44
1.2. Джерельна база	55
Розділ 2. Методологічні й теоретичні основи	62
2.1. Загальні методологічні зауваги	62
2.2. Основна теоретична модель: інтегральний націоналізм	65
2.3. Допоміжні теоретичні моделі	75
Розділ 3. Історичний контекст	92
3.1. Інтегральний націоналізм у Західній Європі	92
3.2. Інтегральний націоналізм у Східній Європі	111
3.3. Український контекст	128
Розділ 4. «Чинний націоналізм»	141
4.1. Інтелектуальна і політична біографія Дмитра Донцова до 1939 року	141
4.2. Доктрина Донцова	157
4.3. Образ ворога в ідеології Донцова	174
4.4. Націоналізм як міфологія і «ерзац-релігія»	188
4.5. Донцов і фашизм	206

Розділ 5. «Організований націоналізм»	222
5.1. Генеза і діяльність ОУН	222
5.2. Ідеологія і політична стратегія ОУН	240
5.3. Сакралізація нації	260
5.4. ОУН і табір «реальної політики»	272
5.5. ОУН і фашизм	286
Розділ 6. «Творчий націоналізм»	306
6.1. Генеза і діяльність Фронту національної єдності	306
6.2. Ідеологія «творчого націоналізму»	315
6.3. Вороги й опоненти в ідеології та пропаганді ФНЄ	334
Розділ 7. Критики інтегрального націоналізму	350
7.1. Консервативна критика	350
7.2. Комуністична критика	370
7.3. Демократична критика	382
Висновки	396
Список використаних джерел і літератури	401

Перелік умовних скорочень

- АНІ – Італійська націоналістична асоціація (*Associazione Nazionalista Italiana, ANI*)
- ВККІ – Виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціоналу
- ВО – Військова організація
- ГКЦ – Греко-католицька церква
- ГУДМ – Група української державницької молоді
- ГУНМ – Група української національної молоді
- ДЦ УНР – Державний центр Української Народної Республіки
- ЗЛН – Народно-національний союз (*Związek Ludowo-Narodowy, ZLN*)
- ЗОУНР – Західна Область Західно-Української Народної Республіки
- ЗУЗ – Західні Українські Землі
- ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка
- КЕ ОУН – Крайова ексекютива Організації українських націоналістів
- Комінтерн – Комуністичний інтернаціонал
- КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
- КПЗУ – Комуністична партія Західної України
- КПСГ – Комуністична партія Східної Галичини
- КСМЗУ – Комуністична спілка молоді Західної України
- ЛАМ – Легіон Архангела Михаїла
- ЛНВ – Літературно-науковий вістник
- ЛУН – Легія українських націоналістів
- МВС – Міністерство внутрішніх справ
- МЗС – Міністерство закордонних справ
- НСДАП – Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP*)
- НТШ – Наукове товариство імені Т. Шевченка
- ОВП – Табір Великої Польщі (*Obóz Wielkiej Polski, OWP*)
- ОЗН – Табір національного єднання (*Obóz Zjednoczenia Narodowego, OZN*)

ОНР – Національно-радикальний табір (*Obóz Narodowo-Radykalny, ONR*)
ОУН – Організація українських націоналістів
ПНФ – Фашистська національна партія (*Partito Nazionale Fascista, PNF*)
ПРУН, ПУН – Провід українських націоналістів
СВУ – Союз визволення України
Сельроб – Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання
СС – Охоронні загони НСДАП (*Schutzstaffel, SS*)
СУ – Союз українок
СУНМ – Союз української націоналістичної молоді
СУФ – Союз українських фашистів
УВО – Українська військова організація
УГА – Українська галицька армія
УКС – Український католицький союз
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
УНО – Українська народна обнова
УНР – Українська Народна Республіка
УПА – Українська повстанська армія
УПНР – Українська партія національної роботи
УПР – Українська парламентарна репрезентація
УСДП – Українська соціал-демократична партія
УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРП – Українська соціалістична радикальна партія
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
ФНС – Фронт національної єдності
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДВР – Центр досліджень визвольного руху
ЦДІА – Центральний державний історичний архів
ЦК – Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність теми. Світом правлять не лише матеріальні потреби, а й ідеї, навіть якщо останні якоюсь мірою породжено першими. Націоналізм – це «ідея-сила» («*idée-force*»), яка відіграла багато в чому вирішальну роль у формуванні сучасного світу. Якихось сто років тому це все ще був світ наднаціональних імперій. Сьогодні, попри глобалізаційні й інтеграційні тенденції, він залишається світом незалежних національних держав. Сучасний світ – це, зокрема, й результат здійснення глобального націоналістичного «проекту», що складався із сотень локальних проектів. Одні з них виявилися успішними, інші провалилися, але всі вони вплинули на те, що ми називаємо «модерним світом». Одним із таких проектів, який не було реалізовано до кінця, але який і сьогодні впливає на політику, є *український інтегральний націоналізм*.

Його історія аж ніяк не належить до занедбаних царин історіографії. Сотні книжок, тисячі журнальних і газетних статей та розділів у книжках, десятки дисертацій, у яких фігурують Дмитро Донцов і Організація українських націоналістів (менше поталанило Фронтові національної єдності), здавалося б, мали вичерпати тему. Однак дослідження цього ідеологічного руху й далі залишається актуальним.

По-перше, хоча досліджень українського інтегрального націоналізму справді багато, й серед них є дуже вартісні, поряд із чималим фактичним матеріалом і ґрунтовними інтерпретаціями проблема обросла міфами й кон'юктурними спекуляціями. Це спонукає до написання нової узагальнювальної праці, в якій предметом дослідження був би феномен українського інтегрального націоналізму міжвоєнної доби в цілому. Дотеперішні спроби таких праць є недостатніми як у сенсі повноти охоплення проблеми, так і з теоретичного погляду. Чи буде успішною ця спроба – не знати, але навіть не надто переконливе узагальнення корисне тим, що провокує критику, виявляє проблемні місця і спонукає до глибшого дослідження конкретних проблем.

По-друге, інтегральний націоналізм не належить до історіографічних скам'янілостей, вивчення яких становить лише академічний інтерес. Це живий і діяльний чинник сучасної політики, зокрема української. Деякі радикальні угруповання в Україні оперують ідеологемами, сформульованими в міжвоєнну добу, сприймаючи їх як керівництво до дії. Аналогічні політичні групи існують у багатьох країнах Європи й цілого світу. Тому звертання до витоків цієї ідеологічної традиції ще довго буде актуальним – воно допомагає зрозуміти не тільки історію, а й сучасні політичні процеси й навіть уявити можливі сценарії майбутнього.

Хоча націоналізм у цілому часто ототожнюють з його інтегральним різновидом, насправді останній є доволі пізнім відгалуженням першого. Народження націоналізму, як і новочасних націй, було пов'язане з боротьбою за демократію. Націоналізм і демократичні рухи XVIII–XIX ст. мали спільну ідею: державна влада мусить належати не монархові з ласки Божої, не окремому станові, а нації загалом, усі члени якої повинні мати рівні права та свободи. Всупереч поширеному стереотипові про несумісність націоналізму з лібералізмом, націоналізм XIX ст. був здебільшого ліберальним і демократичним і поєднувався з універсалістськими ідеями нового світового порядку, базованого на співдружності вільних і рівних націй. «Часто забувають, – пише німецький історик Петер Альтер, – що в перші десятиліття XIX сторіччя німецький націоналізм був ліберальним рухом, дуже співзвучним із тогочасним європейським націоналізмом Рісорджименто. “Націоналізм” і “лібералізм” були термінами, що їх сучасники й послідовники національного руху, що народжувався, вживали майже як синоніми, вони були одним цілим. Націоналістів називали лібералами, а лібералів – націоналістами» [578, 83].

Проте у 1870-х рр. національні рухи в Європі ввійшли до нової фази: змінився їх соціальний склад, методи боротьби, прийоми мобілізації; націоналізм «ззнав мутації від поняття, яке пов'язували з лібералізмом і лівицею», до імперіалістичного й ворожого щодо чужинців руху радикальної правиці [642, 121]. Націоналісти нової хвилі тяжіли до авторитаризму, розглядали націю не як спілку вільних індивідів, а як організм, клітинами якого були її члени, ставили цілі й інтереси власної нації вище від інтересів особи, класу, інших націй і людства загалом,

вимагали безумовного підпорядкування особистості національним інтересам. Цей новий націоналізм, що сягнув апогею після Першої світової війни й великою мірою посприяв вибухові Другої, дослідники називають по-різному: радикальним, крайнім, шовіністичним, тоталітарним, гіпер- або ультранаціоналізмом тощо. Я надаю перевагу точнішому й емоційно нейтральному термінові *інтегральний націоналізм*, який, на відміну від інших, уживали й подекуди досі вживають самі націоналісти на позначення власного світогляду.

Американський історик Карлтон Гейз, який наприкінці 1920-х рр., власне, й запровадив до історіографії та політології поняття інтегрального націоналізму, вважав, що ця ідеологія властива лише націям, які вже мають власну державу, а не «пригнобленим» національностям [638, 165]. Проте інший американський історик і політолог, Джон Армстронг, на прикладі українського націоналізму [580–582], а згодом і на інших прикладах продемонстрував, що інтегральний націоналізм може розвинутися й у середовищі недержавного народу. Ясна річ, такий націоналізм мусів мати суттєві відмінності від інтегрального націоналізму нації-держави, поєднуючи авторитаризм і тенденцію до поглинання людини нацією з прагненням визволення цієї нації, а отже, й людини. На жаль, неявно присутня у працях Армстронга ідея, згідно з якою рухи на кшталт ОУН, хорватських усташів та словацьких глінківців слід розглядати в межах окремого типу інтегрального націоналізму недержавних народів [583], не отримала ґрунтовного розвитку в історіографії, в якій досі змагаються дві суперечливі, майже взаємозаперечні тенденції: або наголошують визвольний характер боротьби українських націоналістів за самостійну державу, відкидаючи або ігноруючи інтегралістські й тоталітарні елементи в їхній ідеології та практиці, або, навпаки, підкреслюють екстремістський, тоталітарний, «фашистський» характер українського інтегрального націоналізму, заперечуючи наявність у ньому визвольних і демократичних елементів.

Вживання терміна «інтегральний націоналізм» певною мірою може слугувати індикатором авторового ставлення до предмета дослідження: найчастіше термін цей використовують ті, хто критично оцінює певні риси ідеології та практики українського націоналістичного руху, натомість історики націоналістичного

спрямування воліють його уникати¹. Ба більше, згаданий термін, а надто його застосування для вивчення українського націоналізму інколи викликають гостру критику з боку поважних науковців. Так, Ярослав Дашкевич із притаманним йому вишуканим сарказмом закидав критикам Дмитра Донцова «фальшиве інтерпретування текстів, деколи з міною, що не розуміють їхнього справжнього змісту. Тому підсовують власне неграмотне або замовне розуміння. Яскравим прикладом цього стало перекручення терміну «чинний націоналізм», тобто «активний», «дійовий», на «інтегральний» («всюди проникаючий», «єдино допустимий» – семантика даного прикметника в цьому конкретному випадку не є ясна, що й використовують автори, які ним хизуються, ще й через його нібито високонаукове, бо чужоземне звучання). Дехто знайшов у Донцова ще й «тоталітарну спрямованість» і подає це як велике відкриття. Відкриття, без сумніву, бо й сам Донцов не знав про таку спрямованість своїх поглядів. Пігмейний характер таких спекуляцій з інтегральністю, тоталітаризмом зрозумілий. Деколи можна хіба подивляти «дослідницьку» відвагу таких вчених...» [395, 9].

Мушу зізнатися, що належу до тих, кого так гостро критикував Я. Дашкевич, бо, за всієї поваги до цього видатного історика, поділяю інший погляд: «чинний націоналізм» Донцова та споріднені з ним ідейно-політичні течії – «організований націоналізм» (ОУН) і «творчий націоналізм» (Фронт національної єдності Дмитра Палієва) «організований націоналізм» (ОУН) і «творчий націоналізм» (Фронт національної єдності Дмитра Палієва) – були різновидами світового ідеологічного руху, який називають інтегральним націоналізмом². Врешті-решт, кожному дослідникові вільно застосовувати терміни й теоретичні моделі на свій розсуд, однак цілком справедливою є вимога якнайточніше розкривати вкладений у них зміст, що я й спробую зробити у другому розділі цієї праці.

Натомість я приймаю Дашкевичів поділ націоналізму на три рівні відповідно до ролі й місця нації у процесі державотворення й державозбереження:

¹ Утім, часом цей термін використовують для захисту українських націоналістів від обвинувачень у гіршому «тріху» — фашизмі, як робить це Зенон Когут у дискусії з Іваном-Павлом Химкою [451].

² Як буде показано в підрозділі 5.2, українські націоналісти міжвоєнної доби й самі інколи вживали цю назву.

1) націоналізм імперської нації; 2) націоналізм державної нації; 3) націоналізм недержавної нації. Останній є характерним для «нації, що втратила свою державність в минулому або сформувалася в націю в процесі національно-визвольної боротьби за незалежну або хоча б автономну державність. Такий націоналізм бореться з панівною нацією, застосовуючи ідентичні методи, якими користується панівна нація (я б радше сказав: «націоналізм панівної нації» – О. З.) – отже, також екстремістичні, радикальні методи» [393, 12–13]. Власне, застосування таким націоналізмом методів, ідентичних тим, які використовує націоналізм імперської нації, а також запозичення ідей останнього зумовлюють можливість появи *інтегрального націоналізму недержавної нації*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано у відділі новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в рамках науково-дослідної теми «Західноукраїнські землі в контексті націєтворчих процесів у Центрально-Східній Європі (XIX – XXI ст.)» (номер державної реєстрації 011U008233).

Мета і завдання дослідження. Мета цієї праці – простежити генезу й розвиток головних напрямів українського інтегрального націоналізму впродовж 1920–1930-х рр. в європейському контексті. Відтак, **об'єктом** дослідження є інтегральний націоналізм, а **предметом** – його український різновид, що сформувався в міжвоєнну добу. У центрі моєї уваги – ідеологія як «форма соціальної та політичної філософії, в якій практичні елементи так само важливі, як і теоретичні; вона являє собою систему ідей, що прагне й пояснити світ, і змінити його» [601, 768]. Із цього визначення випливає, що ідеологію можна зрозуміти лише в її зв'язку з практикою, з політичним рухом.

Рух до поставленої мети пролягав для автора через виконання кількох проміжних **завдань**:

- встановити параметри теоретичної моделі інтегрального націоналізму, можливості й межі її застосування на українському матеріалі;
- з'ясувати історичні обставини, що сприяли формуванню українського інтегрального націоналізму та зумовили його особливості;

- простежити інтелектуальні витoki цієї ідеології;
- порівняти основні напрями українського інтегрального націоналізму як між собою, так і з аналогічними рухами інших націй;
- проаналізувати символічні, міфологічні та (псевдо)релігійні аспекти цих ідейних напрямів;
- розглянути в конкретно-історичному й типологічному аспектах проблему відношення українського інтегрального націоналізму до фашизму;
- розкрити основні аспекти критики інтегрального націоналізму з боку конкурентних ідейно-політичних таборів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють міжвоєнну добу історії України: час від закінчення активної фази збройної боротьби за незалежність (1921 р.) до початку Другої світової війни. Саме політична й ідейна криза, пов'язана з поразкою війни за незалежність, створила відповідний ґрунт для формування українського інтегрального націоналізму, а вибух нової війни означав завершення переважно ідеологічної фази його розвитку й перехід до спроб практичної реалізації розробленої раніше стратегії державотворення.

Оскільки йдеться про інтелектуальну історію, чітке окреслення **географічних меж** дослідження навряд чи можливе, проте переважно я брав до уваги населені українцями території міжвоєнної Польщі (в тогочасній українській номенклатурі – Західна Україна або Західні Українські Землі, скорочено ЗУЗ) і головні осередки української еміграції в Європі, бо саме там формувався націоналістичний рух нового типу. Значно менше значення мали Буковина й Закарпаття, де цей рух був слабшим і вторинним порівняно із Західною Україною та центрами еміграції. Радянську Україну, де будь-які націоналістичні прояви придушували в зародку, згадувано в роботі лише як арену суспільних перетворень і трагічних подій, що справляли зовнішній вплив на розвиток українського інтегрального націоналізму.

Методи дослідження. У цій праці застосовано як власне історичні методи (історико-критичний, історико-порівняльний), так і методи, запозичені з інших суспільних і гуманітарних дисциплін (методи ідеальних типів, поєднання текстуа-

льного й контекстуального аналізу, елементи політичного дискурсивного аналізу, зокрема виокремлення дискурсивних стратегій).

На моїх теоретичних підходах найбільше позначилися концепція інтегрального націоналізму, яку в різні роки розробляли Карлтон Гейз, Джон Армстронг і Петер Альтер, концепція палінгенетичного ультра націоналізму Роджера Гріфіна, теорія політичних релігій (особливо її версія, яку запропонував Еміліо Джентиле), структурно-антропологічний підхід до міфу в інтерпретації Григорія Грабовича, а також концепції дискурсивної природи націоналізму, множинних (альтернативних) модерностей та ін.

Особливістю підходу, застосованого в цій праці, порівняно з підходами більшості дослідників тієї ж проблематики є увага не тільки до програмно-теоретичних аспектів ідеології інтегрального націоналізму, а й до міфів, символів та ритуалів, які були не менш важливими аспектами досліджуваного феномена. В інтелектуальній історії націоналізму «ідеї» й «емоції», «раціональне» та «релігійне», «аналітичне» й «символічне» виявляються тісно переплетеними, і про це слід пам'ятати, навіть розділяючи ці аспекти з аналітичною метою.

Наукова новизна дисертації. У роботі *вперше*:

- здійснено комплексне дослідження інтелектуальної історії українського інтегрального націоналізму 1920–1930-х рр. у європейському контексті;
- застосовано до його вивчення теорії політичних релігій та символічних універсумів;
- впроваджено концепт усташизму – революційної форми інтегрального націоналізму недержавних націй, що дає змогу ввести ідеологію та практику ОУН у ширший порівняльний контекст.

Удосконалено:

- теоретичну модель інтегрального націоналізму;
- застосування теорії соціальних міфів до вивчення українського націоналізму;
- типологію і періодизацію українського інтегрального націоналізму міжвоєнної доби.

Отримали дальший розвиток:

- інтерпретація радикальної течії українського націоналізму міжвоєнної доби як інтегрального націоналізму недержавної нації;
- критика концепції «українського фашизму»;
- порівняльне дослідження основних течій українського інтегрального націоналізму.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали, наукові результати і висновки дисертації можна використати в університетських курсах з новітньої історії України, для написання підручників та посібників з історії України, політології, історії української політичної думки тощо, а також у формуванні суспільної, зокрема історичної, свідомості громадян України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації апробовано на засіданнях Вченої ради та відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Історичної комісії НТШ у Львові, наукових семінарах Інституту Гаррімана Колумбійського університету, Українського наукового інституту Гарвардського університету, кафедри нової і новітньої історії України Українського католицького університету. Результати досліджень були представлені на міжнародних наукових конференціях, з яких найважливіші: «Релігійний простір Центрально-Східної Європи – відкритий на Схід і на Захід» (Люблін – Львів, вересень 2007 р.); «Нові підходи до порівняльної історії в Центральній, Східній та Південно-Східній Європі» (Софія, квітень 2008 р.); XI щорічна Фулбрайтівська конференція (Київ, 31 жовтня – 1 листопада 2008 р.); Друга конференція «Спільний історичний наратив» міжнародної Ініціативи «Єврейсько-українська зустріч» (Дітчлей-Парк, Англія, 14–17 грудня 2009 р.); «Звернувши з “особливого шляху”: до нової типології модерних суспільств» (XVIII Банні читання, Москва, 1–3 квітня 2010 р.); «Католицизм і фашизм(и) в Європі 1918–1945 рр.: без маніхейського підходу» (Рим, 15–17 вересня 2010 р.); «Друга Польська Республіка: суспільство і культура» (Варшава, 20–22 жовтня 2011 р.); «Комуністи, криптокомуністи, радянські попутники в II Польській Республіці: люди, структури, діяльність» (Жешув (Польща), 30 листопада – 2

грудня 2011 р.); «Суспільно-політична спадщина В'ячеслава Липинського і сучасність» (Луцьк, 17–18 квітня 2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція, присвячена подіям Другої світової війни на території Волинської області (Луцьк, 24–27 квітня 2012 р.); «Історична пам'ять про війну та Голокост» (Київ, 28-30 вересня 2012 р.); Міжнародний семінар «Культурна гібридність у Білорусії та Україні» (Гіссен (Німеччина), 22–23 квітня 2013 р.); Міжнародні дебати істориків «Поляки і українці: 70 років після Волинської трагедії» Гданськ (Польща), 13–14 червня 2013 р.); а також на науковій конференції «Італійсько-українські зв'язки: історія та сучасність» (Львів, 16 грудня 2011 р.), Третіх Наукових читаннях імені академіка Я. Д. Ісаєвича (Львів, 7-8 березня 2013 р.) та Всеукраїнській конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х рр.» (Львів, 25 жовтня 2013 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 36 наукових праць, зокрема монографію «Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): нариси інтелектуальної історії» [418] та 22 статті у виданнях, визнаних ДАК України фаховими з історії.

Структура роботи. Дисертацію побудовано за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається зі вступу, семи розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. Обсяг основного тексту дисертації – 400 с. Список використаних джерел і літератури налічує 750 позицій. Загальний обсяг дисертації – 465 с.

Розділ 1

Огляд історіографії та джерел

1.1. Стан дослідження проблеми: основні інтерпретації

Історіографія українського націоналізму 1920–1930-х рр., передовсім його радикального напрямку, надзвичайно обсяжна³, і спробу охопити її повністю в короткому огляді було б приречено на поверховість. Тому я зупинюся лише на найрепрезентативніших працях, автори яких не тільки досліджували факти подієвої історії, а й намагалися концептуалізувати своє бачення, пропонуючи ту чи ту інтерпретацію цілого руху або окремих його течій.

Історіографію українського націоналізму класифікують по-різному. Найпоширеніший критерій поділу – національність і громадянство авторів. Відповідно, українські дослідники виокремлюють історіографію радянську, українську діаспорну, іноземну та нову українську національну [475, 25–65], або ж українську (радянську, діаспорну й сучасну) й іноземну [518, 9–24], а їхні колеги в Польщі – польську, українську (в еміграції та в незалежній Україні), радянську, чехословацьку (сучасні чеську та словацьку) й західну [742, 17–24].

Такий поділ має сенс, бо певною мірою віддзеркалює поля функціонування національних історіографічних дискурсів, у межах яких здебільшого розглядають проблему. Однак він породжує ряд труднощів формального й сутнісного характеру. Чому американських громадян українського походження, професорів Ратгерського університету Тараса Гунчака й Олександра Мотиля як правило зараховують до різних історіографій – першого до діаспорної, а другого до іноземної? Як класифікувати Віктора Поліщука – українця з походження, мешканця Канади, який здобув ступінь доктора у Вроцлавському університеті й публікував свої праці переважно польською мовою (а також українською і англійською)? Критерій національності й громадянства змушує об'єднувати таких різних авторів, як Петро Мірчук та Іван Лисяк-Рудницький або ж Ярослав Грицак і Олег Баган, і розділяти концептуально близьких між собою тих-таки Мірчука з Баганом або Лисяка-

³ Її огляди див. зокрема в таких виданнях: [388; 490–492; 521].

Рудницького з Грицаком. Як слушно пише Наталя Яковенко, «душею історіографії є концепція та методологія, а не “вітчизняність/зарубіжність”» [573, 317]. У цьому сенсі з-поміж перелічених вище історіографій лише радянська становила певну концептуальну й методологічну цілість.

Значно придатнішою видається класифікація історіографії українського націоналізму за ідеологічними парадигмами, бо самий предмет дослідження важко відмежувати від ідеології. Цей критерій застосував Я. Грицак, виділивши в історіографії українсько-єврейських стосунків чотири парадигми: радянську, ліберальну (ліберально-консервативну), націоналістичну й об'єктивістську [382, 173], тобто три ідеологічні та четверту таку, що прагне звільнити історичну науку від ідеології. Якщо поширити цей підхід на історіографію українського інтегрального націоналізму, доведеться додати ще бодай дві менш розбудовані парадигми: демократично-соціалістичну та консервативну (неліберальну).

Теоретично можлива також класифікація за критерієм методологічної основи з виділенням історіографічних течій позитивізму (неопозитивізму, постпозитивізму), марксизму (ленінізму, неомарксизму тощо), неоромантизму, структуралізму, функціоналізму, «нової історії», постмодернізму тощо. Складність, однак, полягає в тому, що історики далеко не завжди декларують свою належність до певної течії, а часом просто не усвідомлюють її. Крім того, такий поділ має обмежену евристичну вартість для аналізу історіографічних дебатів про український інтегральний націоналізм, бо в них (за винятком праць, витриманих у дусі марксизму-ленінізму) важко простежити зв'язок між застосованими методологіями та підсумковими історичними інтерпретаціями.

З огляду на завдання цього дослідження, історіографію проблеми найдоцільніше згрупувати за її концептуальним наповненням, тобто за головними підходами до інтерпретації ідейно-політичного руху, на позначення якого в цій праці вжито назву «український інтегральний націоналізм». Усе їхнє розмаїття можна умовно звести до чотирьох концепцій, згідно з якими згаданий рух був 1) формою самовираження нації, 2) екстремістською формою українського буржуазного націоналізму, 3) українським фашизмом, 4) інтегральним націоналізмом недержав-

ної нації. Коротко розгляньмо кожну з них, не забуваючи водночас, що зарахування того чи того історика до певного напрямку є умовністю, бо досить часто дослідники займали проміжну позицію або еволюціонували від однієї інтерпретації до іншої.

1.1.1. Український націоналізм як форма самовираження нації

Ця концепція постала ще в 1920–1930-х рр. зусиллями самих учасників націоналістичного руху, а згодом її підхопили й розвинули деякі професійні історики. Вона підкреслює органічний зв'язок між націоналізмом і нацією. Згідно з цією концепцією, націоналізм – це не просто одна з ідеологій, поширених у певній нації, а світоглядний вираз самого її ества, її духу, колективної свідомості, волі до життя. Український революційний націоналізм постав як історична конечність на певному етапі руху української нації до своєї мети – самостійної та соборної держави – й відіграв винятково важливу роль у її досягненні, а ОУН стала політичним авангардом цього руху. Певна річ, така інтерпретація передбачає змалювання націоналістичного руху майже винятково в позитивному, часто героїчному ракурсі. Як правило (але не завжди), позитивну оцінку поширюють і на Дмитра Донцова, який постає головним ідеологом руху, натхненником і вихователем нового покоління борців за волю України. Характерним для цього історіографічного напрямку є застосування терміна «український націоналізм» лише до радикальної течії національного руху, уособленої насамперед ОУН, а також Донцовим і його послідовниками. Цим прямо або непрямо стверджують, що тільки ця течія репрезентувала «справжній» націоналізм. Тому прихильники згаданої концепції найчастіше окреслюють об'єкт своїх досліджень як український націоналізм, без жодних додаткових означень, зрідка додаючи прикметники «чинний» (стосовно націоналізму Донцова), «революційний» і «організований» (стосовно націоналізму ОУН). Часто вживають також термін «український визвольний рух», яким охоплюють

Українську військову організацію (УВО), ОУН і УПА, але який не поширюють на легальні українські партії⁴.

Головні елементи цієї концепції містилися вже у програмних документах і публіцистиці «організованого» націоналістичного руху 1927–1939 рр. Першою аналітичною працею, в якій з націоналістичних позицій розглянуто філософські підстави «чинного націоналізму» Донцова, була опублікована 1928 р. коротка стаття студента філософського факультету Львівського університету і члена Проводу Союзу української націоналістичної молоді Степана Ленкавського. Високо оцінивши доктрину Донцова, автор усе ж потрактував її лише як першу, світоглядну стадію розвитку ідеології націоналізму, підвівши до висновку, що наступні кроки – розробку політичної програми та її реалізацію – покликаний взяти на себе організований націоналістичний рух. Ленкавський слушно зауважив у системі Донцова ознаки світської релігії, що відповідало й поглядам самого автора «Націоналізму» на власне вчення [188, 272–276; 189, 504–509].

Вписати націоналізм Донцова й ОУН в історію української політичної думки як її найвищий етап уперше спробував Орест Чемеринський (Ярослав Оршан) у 1938 р. [265]. Однак повною мірою націоналістична історіографія проблеми⁵ сформувалася після Другої світової війни в осередках української еміграції, де опинилося багато учасників націоналістичного руху. Націоналістичне історіописання від самого початку було неоднорідним, відповідно до політичного поділу на бандерівців та мельниківців, до якого згодом долучилися «двійкарі».

Першою значною спробою історії УВО та створення ОУН стала історично-мемуарна праця діяча ОУН (мельниківців) Володимира Мартинця, в якій крім власних спогадів і документальних матеріалів автор використав свідчення інших учасників руху [339]. В іншій книжці Мартинець намагався відмежувати ідеологію організованого націоналізму від «вольового» націоналізму Донцова [476], що його, на думку автора, успадкували бандерівці. Мельниківці видали також збірник

⁴ Це видно, зокрема, з тематики періодичного збірника «Український визвольний рух», що його видає Центр досліджень визвольного руху у Львові.

⁵ Під націоналістичною історіографією я розумію тут напрям, організаційно або ідейно пов'язаний з націоналістичним рухом у вулчому сенсі, тобто з різними відлами ОУН і колом послідовників Донцова.

статей до 25-річчя ОУН [497]. Найплодовитішим автором історичних та історико-мемуарних праць мельниківського спрямування був Зиновій Книш [441–447].

Серед націоналістичних істориків найбільший внесок у дослідження історії ОУН зробив діяч Закордонних частин ОУН (бандерівців) Петро Мірчук, який поклав на себе завдання написати систематичну та ґрунтовну історію організації. Перший том його «Нарису історії ОУН», що вийшов у 1968 р. за редакції Степана Ленкавського (тоді вже голови Проводу ЗЧ ОУН) і охоплює 1920–1939 рр., донині залишається неперевершеним щодо обсягу інформації [482]⁶. Недаремно 2003 р. у Львові з'явилося репринтне перевидання цієї праці, а в 2007 р. львівський Центр досліджень визвольного руху (ЦДВР) підготував третє видання з додатками, які відбивають сучасний стан дослідження питань, недостатньо висвітлених у першому виданні [483]. Більшу частину праці займає опис організаційних аспектів, бойової діяльності й репресій проти підпілля, значно менше уваги приділено ідеологічним питанням. Серед найважливіших тез автора варто відзначити такі: ОУН з 1929 р. була авангардом боротьби українців проти окупантів; вона «не створилася штучно, а постала органічно як історична конечність на даному етапі нестримного маршу нації до своєї мети»; інші українські політичні сили потрапили під вплив або радянофільства, або опортуністичного легалізму й угодовства, й лише ОУН була самостійницько-державотворчою силою, озброєною націоналістичною ідеологією; ОУН протиставляла себе решті українських партій не через тенденцію до монопартійності, а тому, що їхня політика була шкідливою для української визвольної справи; найвизначнішим ідеологом українського націоналізму був Донцов; ідеологію українського націоналізму зіперто винятково на тисячолітній державницькій традиції українського народу, й «тільки неук або злобний ворог [...] може називати українських націоналістів “послідовниками фашизму”».

Істотною вадою праці є її бандерівська тенденційність: звертаючись до подій 1920–1930-х рр., Мірчук змальовував у невігідному світлі діяльність майбутніх мельниківців та двійкарів й у вигідному – дії майбутніх бандерівців. Як і інші історики націоналістичного напрямку, він постійно вдавався до вибіркового наголо-

⁶ Інші важливі праці П. Мірчука: [480; 481; 484].

шування чи «забування» історичних подій: замовчував співпрацю ОУН із гітлерівською Німеччиною до приходу Андрія Мельника на пост голови Проводу українських націоналістів (ПУН), прогітлерівські публікації в оунівській пресі; охоче писав про підтримку визвольної боротьби з боку церкви й участь духовенства у націоналістичному русі, але уникав теми конфліктів ОУН із церквою, а якщо й згадував про них, то з явною метою виправдати дії ОУН; обійшов мовчанкою той факт, що митрополит Андрей Шептицький засудив оунівський терор, як і багато інших фактів, які могли кинути тінь на організацію.

Загалом еміграційна націоналістична історіографія українського націоналізму підтверджує думку Ерика Гобсбаума про те, що «поважний історик націй і націоналізму може бути відданим політичним націоналістом хіба що в тому сенсі, в якому той, хто вірить в істинність Святого Письма, здатен зробити внесок до археології або семітології, але не до еволюційної теорії». Націоналізм, уважав британський історик, «вимагає надто багато віри в те, що є вочевидь хибним». Активну участь у націоналістичному русі можна поєднати з сумлінним дослідженням його історії лише якщо «історик, заходячи до бібліотеки або починаючи дослідження, відкладає в бік свої переконання» [642, 12–13]⁷. Цього істориконаціоналісти здебільшого робити не вміли або не бажали, тому попри вагомий внесок у вивчення фактографічних аспектів історії радикальної течії українського націоналізму не спромоглися переконливо пояснити її витoki й ідейну еволюцію, щоразу збиваючись на міфологізовані твердження на кшталт тези про «нестримний марш нації до своєї мети», в перебігу якого радикальний націоналізм постає як «історична конечність».

У 1990-х рр. націоналістична історіографія сформувалася і в Україні. Спершу вона повторювала й популяризувала головні тези еміграційних націоналістичних істориків. Філолог Олег Баган у 1994 р. опублікував популярний нарис історії українського націоналізму й націоналістичного руху від найдавніших часів до початку 1990-х рр., у якому чимало місця відвів міжвоєнній добі. Новизною ця кни-

⁷ Те саме, втім, можна сказати про вивчення історії будь-якого політичного руху, яке вимагає від дослідника дотримання дистанції.

жка не вирізнялася, а була в суті популярним викладом праць істориків та мемуаристів бандерівського напрямку, зокрема того ж таки Мірчука [355].

Цікавішою для нашої теми є інша праця того ж автора – стаття про інтелектуальну біографію Донцова. У ній О. Баган рішуче заперечив спроби увібгати ідеологію Донцова у вузькі рамки «політологічних формулок», як-от «інтегральний націоналізм», «український фашизм», «тоталітаристська доктрина» тощо. Щоправда, автор і собі не обійшовся без «формулки»: на його думку, вольовий націоналізм Донцова – це європейський націоналізм, зіпертий на «традицію правоконсервативної політичної теорії, базованої на ірраціоналістсько-волюнтаристській світоглядній системі» [356, 26–27]. Ставлення О. Багана до Донцова та його вчення – майже побожне. Чого варте бодай отаке порівняння: «звинувачувати Д. Донцова за неучасть в ОУН – [...] все одно, якби хтось звинуватив Христа за те, що він формально не належав до якоїсь Церкви» [356, 50].

У вступній статті до першого тому «Вибраних творів» Донцова О. Баган спробував вивести світогляд Донцова вже не так із західних джерел, як з української традиції, зокрема з творчості Тараса Шевченка: «Саме через поглиблене осмислення Шевченкових морально-ідейних художніх заповітів Д. Донцов дійшов до розуміння історичного і національного волюнтаризму як головних рушійних сил розвитку людства. Тобто він самостійно зробив ті історіософські та націоналістські висновки, які пізніше знайшов у своїх ідейних кумирів періоду активного розвитку ідеології модерного українського націоналізму» [357, 12]. Теза цікава, але голослівна: в усякому разі, стаття Донцова «Шевченко і патріоти» (1911), яку цитує автор, жодних підстав для таких узагальнень не дає.

О. Баган вважає Донцова національним пророком, який дав нації її ідеологію і сформував нову українську людину [358]. Він захищає ідеологію Донцова від звинувачень у тоталітаризмі й фашизмі, але робить це не надто вдало, звертаючись не до фахових праць, а до популярної історії Європи Нормана Дейвіса, в якій знаходить нібито «найбільш повне і точне визначення й осмислення тоталітаризму» [359, 11]. Із 18 рис тоталітарних режимів, які наводить британський історик, О. Баган знаходить у Донцова лише три: естетику сили, мілітаризм і зневагу до

ліберальної демократії, хоч насправді, навіть користуючись цим списком, спільних ознак можна знайти значно більше. Однак головна методологічна вада такого застосування компаративного методу в тому, що автор порівнює непорівнянне: Дейвісу йшлося про виділення спільних рис тоталітарних *режимів*, тоді як у випадку Донцова маємо справу з окремим *ідеологом*, який не належав не лише до режиму, а навіть до певного політичного руху [359, 10–12; пор. 396, 973–976]⁸.

Вагомим внеском у дослідження ідеології Донцова стала монографія літературознавця Сергія Квіта, який запропонував інтерпретацію, відмінну від поглядів Михайла Сосновського⁹ й інших дослідників, що критично оцінювали теоретичну спадщину ідеолога «чинного націоналізму». На мою думку, найвартіснішими в сенсі академічної новизни є розділи 2–4 цієї праці, у яких розглянуто діяльність Донцова як редактора «Літературно-наукового вістника» й «Вістника», його роль у становленні ідеологічно-літературного кола «вістниківців», естетичні засади Донцова й «вістниківства» [433, 25–114; 434, 32–103].

Значно більше запитань викликає п'ятий розділ, де С. Квіт апологетизує доктрину «чинного націоналізму» Донцова¹⁰, що, на думку дослідника, являла собою «органічне продовження ідеологічних кроків його попередників» [434, 109]¹¹ – Юліана Бачинського і Миколи Міхновського. Автор виправдовує авторитаризм Донцова потребою мобілізувати українську націю напередодні доленосних подій: «Він, як ніхто інший, відчув і переніс у свої публікації той дух національної мобілізації¹², який панував у тогочасній Європі й без якого не могли обійтися напередодні тотальної війни українці». Це стосується й пієтету редактора «Вістника» перед диктаторами, що «виступають у Донцова типами політичних лідерів, які очолили мобілізацію. Це свого роду методологічні приклади для українства (але

⁸ Питання про тоталітарні елементи «чинного націоналізму» буде розглянуто в 4-му розділі цієї праці.

⁹ Див. п. 1.1.4.

¹⁰ У другому виданні книжки цю апологетику значно пом'якшено.

¹¹ У першому виданні – «органічний розвиток ідеології українського націоналізму, який був розпочатий його попередниками» [433, 119]. Тоді С. Квіт визнавав справедливою думку Василя Іванишина про спадкоємність націоналістичної ідеології «по лінії Шевченко – Міхновський – Донцов, поминаючи Юліана Бачинського» [433, 118]. У другому виданні слово «справедливо» зникло, хоч цитата з В. Іванишина залишилася [434, 108].

¹² У першому виданні – «дух авторитаризму та національної мобілізації» [433, 123].

ні в якому разі не за змістом своїх програм)¹³, що повинно було зустріти очікувану війну у всеозброєнні» 434, 112].

Заперечуючи проти закидів у симпатії до фашизму, що їх адресували Донцову, С. Квіт у 2000 р. твердив, що «Дмитро Донцов ставився до фашизму і нацизму з цікавістю, але ніколи – із захопленням» [433, 176]. У виданні 2013 р. це речення зникло, проте автор і далі вважає, що «апелювання Донцова до тоталітарних систем тогочасної Європи треба розглядати як пошук функціональних прикладів нової політичної організації [...]. Єдиний пункт, який, на думку Дмитра Донцова, може споріднювати український націоналізм і німецький націонал-соціалізм – це антикомунізм» 434, 158–159].

Дослідник, безперечно, має рацію, вважаючи, що Донцов вбачав у тоталітарних системах більшовизму й фашизму функціональні приклади політичної організації, які могли б придатися українському націоналізмові. Однак твердження, нібито Донцов не бачив ідеологічної спорідненості між своєю ідеологією та націонал-соціалізмом, за винятком антикомунізму, викликає застереження, до яких я повернуся в четвертому розділі.

У 2000 р. С. Квіт не лише дуже високо оцінював роль Донцова в історії української політичної думки, філософії, естетики тощо, а й уважав його методологію актуальною для сучасної України, протиставляючи націоналістичний традиціоналізм «шкідливому ідеологічному імпорту» – лібералізмові, теорії відкритого суспільства, постмодернізмові тощо [433, 209–229]. Однак, із видання 2013 р. розділ «Донцовська методологія в сучасній Україні» вилучено, що може свідчити про те, що автор переглянув свої погляди на актуальність «чинного націоналізму».

У загалом позитивній рецензії на книжку «Націоналізм і релігія» [417] С. Квіт піддав сумніву один із головних засновків цієї праці – можливість застосувати модель «інтегрального націоналізму» до ОУН, а особливо до Донцова. Погоджуючись у принципі з узагальненням поняття інтегрального націоналізму до ідеологій багатьох правих рухів Європи того часу, він визнав, що «термін “інтегральний націоналізм” сам по собі нічого не пояснює в організованому українсь-

¹³ Слова в дужках додано у другому виданні.

кому націоналізмі, маючи ще менше відношення до спадщини Д. Донцова, який у цілком постмодерністському дусі висміював будь-які нерухомі визначення. [...] Визначення “український націоналізм” уже само по собі заперечує доцільність застосування поняття “інтегральний націоналізм”» [435, 389, 392; пор. 434, 165].

Рецензент заперечив і гіпотезу про те, що Донцов прагнув створити політичну релігію. На його думку, постійні заклики ідеолога наслідувати досвід войовничого християнства й ісламу, фанатичну нетерпимість більшовиків та націонал-соціалістів тощо слід сприймати лише як публіцистичні метафори, висловлені в публічній полеміці [435, 390]. У четвертому розділі цієї праці я спробую продемонструвати, що це була саме планомірна, цілеспрямована діяльність для створення войовничого націоналістичного руху, керованого Орденом, або ж кастою «луччих людей», і згуртованого одним фанатичним і безкомпромісним світоглядом, творець якого сам часом називав його «релігією» націоналізму.

С. Квіт має рацію в тому, що авторитаризм є природним для організації, яка прагне змобілізувати націю і вибороти її незалежність, скориставшись із неуникної війни. Але правда й те, що й після завершення визвольних змагань ОУН не збиралася відмовлятися від авторитаризму, ба більше – проектувала створення держави тоталітарного типу¹⁴.

Найбільша узагальнювальна праця, тема якої майже збігається з предметом цієї дисертації, – монографія Марії Мандрик [475]. Праці дослідниці – цікавий приклад зміни інтерпретації в процесі не так вивчення предмету, як оприлюднення результатів дослідження. На етапі підготування кандидатської дисертації, захищеної в 2005 р., вона розглядала український націоналістичний рух 1920–1930-х рр. як різновид інтегрального націоналізму [474]. Проте в монографії, яка з’явилася рік по тому у Видавництві імені Олени Теліги, визнала, що «виключно визвольний характер» націоналізму в українському контексті «доводить в деякій мірі недоцільність його беззаперечного ототожнення з інтегральним» [475, 28]. Націоналізм потрактовано як «стан нестримного прагнення до національно-буттєвого самоствердження», властивий кожній нації [475, 18].

¹⁴ Див. розділ 5.

В основу монографії покладено дисертацію авторки, тому в ній здебільшого йдеться про організацію націоналістичного руху на еміграції. Важливим внеском М. Мандрик у дослідження проблеми стало запровадження до наукового вжитку численних документів Державного архіву Чернівецької області (переважно румунськомовних), що дало змогу ширше, ніж в інших працях, представити розвиток націоналістичного руху на Північній Буковині¹⁵. Тема формування ідеології руху була для авторки другорядною, й висвітлено її переважно у фактографічному ключі, натомість аналіз ідеологічних текстів зведено до мінімуму.

Упродовж останніх кількох років довкола ЦДВР сформувався історіографічний осередок, представники якого (Володимир В'ятрович, Микола Посівнич, Руслан Забілий і групо молодих істориків) поєднують наукові методи досліджень і ретельне вивчення джерел із просвітницько-пропагандистською діяльністю, спрямованою на формування в суспільній свідомості позитивного образу націоналістичного руху 1920–1950-х рр.

Неформальний лідер цього осередку – В. В'ятрович – вивчає переважно націоналістичний рух часів Другої світової війни, але, звертаючись до витоків подій того періоду, формулює важливі тези стосовно ідеології та практики ОУН міжвоєнної доби. Деякі праці історика написано не лише з метою дослідження тих чи тих проблем, а й для того, щоб захистити ОУН і УПА від несправедливих, на його думку, звинувачень в антисемітизмі й полонофобії. Такий «оборонний» характер має монографія «Ставлення ОУН до євреїв» [368]¹⁶. Вона здебільшого стосується воєнного періоду, але, простежуючи формування позиції ОУН, автор звертається до публікацій 1930-х рр. Визнаючи, що українська позиція щодо єврейства «часом набирала гострих нетолерантних форм», В. В'ятрович водночас твердить, що ОУН, «незважаючи на тогочасні обставини (антиєврейські настрої в міжвоєнній Польщі, шалений антисемітизм нацистів, антиєврейські упередження і дискримінація в СРСР), не дозволила собі в ідейно-політичній площині опуститися до антисемітизму, більш того – зуміла сформулювати прагматичне, конструктивне ба-

¹⁵ Див. також: [473].

¹⁶ Див. також стислий варіант цієї праці [369].

чення українсько-єврейських стосунків» [368, 101]. Монографія зазнала гострої критики Тараса Курила й Івана Химки, які закинули авторові тенденційний і селективний підхід до джерел з метою будь-що очистити ОУН від звинувачень в антисемітизмі, який, на їхню думку, таки був притаманний цій організації [461].

В іншій монографії В. В'ятрович, простежуючи витoki польсько-українських конфліктів 1942–1947 рр. (що їх називає «другою польсько-українською війною»), намагається спростувати тезу про антипольський характер ідеології та боротьби ОУН до 1939 р.: «Виступи ОУН проти Польщі були передусім виявом антиокупаційної боротьби, а не антипольської. Конкретні акції [...] спрямовувалися проти представників окупаційного режиму та його структур, а не проти польського народу». Щоправда, вже в наступному реченні дослідник наводить цитату з відозви ОУН 1931 р., яка не цілком узгоджується з його твердженням: «Українська нація бореться [...] проти устремлінь ворожої нам польської нації поневолити не свої українські землі» [370, 51]. Виходить, ворожою вважали все ж таки цілу польську націю, яка в очах ОУН була окупантом українських земель. Історик категорично заперечує висновки тих дослідників, які виводять причини збройного протистояння з ідеології українського націоналізму, що сформувалася в міжвоєнну добу [370, 53–54]. Книжка викликала широку дискусію. Поряд зі схвальними відгуками [421; 505] з'явилися різко негативні рецензії істориків, які критикували автора за переважання пропагандистського підходу над науковим [424; 426; 489; 515; 699; 749] (В. В'ятрович це, втім, категорично заперечує [371]).

На відміну від більшості науковців ЦДВР, які займаються переважно націоналістичним рухом часів Другої світової війни, Микола Посівнич зосередив свою увагу на міжвоєнному періоді. Після кількох невеликих праць, зокрема біографічних нарисів про Романа Шухевича [516] та Степана Бандеру [517], він опублікував у 2010 р. монографію про воєнно-політичну діяльність ОУН, яка є розширеним варіантом однойменної кандидатської дисертації, захищеної 2009 р. в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [518]. Брак методологічних новацій у цій праці компенсовано широкою джерельною й історіографічною

основою. Історик залучив чимало маловивчених або й зовсім не вивчених джерел, й у цьому сенсі його книжка – цінний путівник для дослідників.

У монографії поміж інших питань розглянуто формування воєнної доктрини, зовнішньополітичні орієнтації та бойову діяльність ОУН. Не входячи в полеміку з критиками терору ОУН, автор повністю схвалює його як морально виправданий засіб в боротьбі поневоленої нації з поневолювачами. Деякі висновки дослідника є вельми спірними. «Воєнно-політична діяльність ОУН спрямовувалася проти політики окупаційної влади, а не титульних націй як таких», – твердить він [518, 178]. Проте, як буде з'ясовано у п'ятому розділі цієї праці, самі керівники ОУН уважали інакше, проповідуючи боротьбу з ворожими націями в цілому. У деяких документах навіть ідеться про потребу фізичного винищення «ворожого населення», зокрема поляків і євреїв.

Важко повністю пристати й на іншу тезу автора: «ОУН застосовувала терор як засіб самооборони» [518, 270, пор. 126]. М. Посівнич занадто довіряє пропагандистським матеріалам УВО і ОУН, з яких запозичив це твердження [254]. Більшість замахів ОУН лише з великою натяжкою можна кваліфікувати як форму національного самозахисту. Гадаю, самооборона була другорядним завданням порівняно з іншими цілями терору¹⁷.

За всіх вад – певної тенденційності в доборі джерел і фактів, завеликої довіри до офіційних і пропагандистських матеріалів і нехтування документами для внутрішнього вжитку, прагнення неодмінно показати дії ОУН у вигідному світлі, яке вгадується за декларованою об'єктивністю, – монографія М. Посівнича є важливою працею, яка вже стала обов'язковою лектурою для всіх, хто займається історією «організованого» українського націоналізму¹⁸.

До цього ж напряму долучаються праці політолога Ігоря Вдовичина, зокрема монографія про концепт свободи особи у правій українській політичній думці. У цій книжці є чимало здобутків, до яких слід зарахувати, насамперед, висвітлення проблематики свободи особи у працях українських консерваторів і звернення до

¹⁷ Див. підрозділи 5.1 і 5.4 цієї дисертації.

¹⁸ Детальніший огляд книжки М. Посівнича див.: [416].

такої майже нерозробленої теми, як політична думка ФНС. Однак, розглядаючи проблему свободи особи у працях Донцова, ідеологів ОУН і того ж таки ФНС, автор, на жаль, нерідко виходить за межі науковості, удаючись до апологетики. Він критикує деяких істориків, зокрема автора цих рядків, за нібито безпідставне вживання терміну «інтегральний націоналізм» і неслухні, на його думку, «звинувачення» Донцова й ОУН в антидемократизмі й тоталітарних тенденціях, закидає їм нерозуміння демократичної сутності націоналістичного руху. (Зауважу, що мені й іншим дослідникам, яким адресовано ці закиди, йшлося не про «звинувачення», а лише про фіксацію й інтерпретацію доволі ясно висловлених думок самих діячів націоналістичного руху). Звертаючись до джерел, Вдовичин часом бачить у них не те, що написано, а те, що хоче бачити, й «не помічає» текстів, які не вкладаються у його концепцію. Це приводить автора до тверджень, які перевертають з ніг на голову усталені уявлення: що націоналістичну критику демократії й лібералізму насправді було спрямовано не проти відповідних ідей, а проти їх неналежного застосування, що ідеолог ОУН Микола Сціборський у своїй «Націократії» створив «модель ліберальної демократії», що ідеолог ФНС Микола Шлемкевич обґрунтовував ліберальні цінності, що націоналістичний напрям української політичної думки «перш за все наголошував на свободі особи» й т. ін. [364, 44, 186, 289, 453] У наступних розділах я спробую показати, що чутки про «лібералізм» Донцова, ОУН і ФНС сильно перебільшено.

Праці Володимира Панченка певною мірою близькі до націоналістичного напрямку в історіографії, проте лише в одному аспекті – економічному [498, 499]. Заслугою автора є звернення до вкрай занедбаної в історіографії ділянки – економічної стратегії ОУН. Він переконливо спростовує твердження, буцім ОУН такої стратегії не мала. Водночас дослідник намагається довести, що в основі соціально-економічної платформи ОУН лежав економічний націоналізм Фридриха Ліста (лістіанство), проте не подає жодних свідчень того, що члени ОУН були знайомі з цією теорією. До того ж історик повністю ігнорує вплив іншої моделі, яку теоретики ОУН справді вивчали: національно-корпоративістської економічної моделі фашистської Італії. Він так резюмує зміст економічної стратегії ОУН: «Протиста-

вляючи себе водночас і комуністичному, і нацистському режимам, але при цьому не поділяючи і ліберальної доктрини, теоретики ОУН прагнули впровадити в Україні новий, третій шлях розвитку. Суть його полягала у застосуванні найкращих надбань людства в площині економічної теорії і практики. Цей третій шлях розвитку був успішно пройдений в Чехословаччині, Німеччині, Франції, Італії, США і має назву «економічний націоналізм» [499, 4]. Далі я спробую показати, що «третій шлях», який справді декларувала ОУН, мав у її розумінні дещо інший зміст, ніж той, який вкладає в це поняття В. Панченко.

Останньою на момент закінчення цієї дисертації значною узагальнювальною працею про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні стала монографія Ігоря Гаврилова. У ній націоналізм міжвоєнної доби постає як закономірний етап кількатисячолітнього розвитку українського етносу, формування генокоду якого «веде свій початок з епохи найдавнішої європейської цивілізації – Трипільської культури» [372, 4]. Автор порівнює діяльність чотирьох західноукраїнських політичних сил – трьох легальних партій, яким закидає угодовство, та підпільної УВО–ОУН, політику якої вважає найреалістичнішою, найдалекогляднішою та найвідповіднішою національним інтересам. Утім, він визнає, що дії «легальної опозиції» та ОУН «взаємно себе доповнювали» і сприяли утвердженню українців як нації [372, 409]. Як і інші представники націоналістичного напрямку історіографії, Гаврилів показує діяльність ОУН винятково в героїчному ракурсі, повністю виправдовує її терористичні акти, а також ставлення до «чужинців, зокрема євреїв», нібито безпроблемне щодо загалу простих людей, але справедливо вороже стосовно тих, які «були представниками окупантських властей і здійснювали масові езекуції над українським населенням». Щодо цих останніх автор цитує брошуру відомого борця зі «світовою єврейською загрозою», якого називає «дослідником історії євреїв», – Георгія Щокіна, згідно з яким більшовицький режим «за своєю суттю був єврейською етнократією» [372, 30–31; пор. 572]. Гаврилів виправдовує збройні акції проти «чужинців» тим, що ОУН чинила їх на своїй землі, і наводить таку цікаву цитату з часопису «Самостійність» за 1936 р.: «Коли б ми карали москалів у Москві, поляків у Польщі, а жидів у Палестині, тоді можна б

говорити про нашу ненависть. Але коли ми це робимо в Україні, в нашій хаті, – то все це виключно з любови» [372, 33]. Схоже, для автора, як і для членів ОУН, є аксіомою, що євреї «вдома» лише в Палестині, а в Україні – чужинці.

Інтерпретатори радикального українського націоналізму як форми самовираження й самозахисту нації не лише досліджували націоналістичний рух, а й намагалися створити його привабливий образ. Це сприяло тому, що вони добре бачили його «світла», але не завжди помічали «тіні»¹⁹. Крім того, наголос на питоми українській природі цього руху призводив до нехтування проблемою зовнішніх впливів і порівняльним аспектом. Однак треба визнати, що саме ця група дослідників зробила найбільший, хоч і дещо однобічний, внесок у фактографічне відтворення історії радикального українського націоналізму.

1.1.2. Екстремістська форма українського буржуазного націоналізму

Водночас із зародженням нової течії українського націоналізму, в 1923 р., з'явилися й перші спроби її марксистської інтерпретації. Саме тоді в комуністичній і радянофільській пресі ідеологію Дмитра Донцова та часопису «Заграва» почали кваліфікувати як український фашизм – найагресивнішу форму «дрібноміщанського» націоналізму²⁰. Згодом «дрібноміщанський» націоналізм під пером комуністичних критиків перетворився на цілком «буржуазний», але український фашизм і далі розглядали як його крайню форму. З української та польської комуністичної літератури ця концепція перекочувала до радянської, а згодом і до польської комуністичної історіографії, проте в чистому вигляді не пережила розпаду СРСР, хоча рудиментарно все ще існує в комуністичній і прорадянській публіцистиці.

Якщо вилуцтити раціональне зерно з пропагандистського лушпиння радянської історіографії українського націоналізму, то виявимо, що вона спиралася на марксистську тезу про те, що будь-яка політична ідеологія відображає економічні інтереси певного класу. У цьому сенсі націоналізм мав слугувати прикриттям

¹⁹ Ця метафора належить діячеві ОУН Левові Ребету [348].

²⁰ Див. підрозділ 7.2.

економічних інтересів буржуазії. Роман Шпорлюк так зрештою погляди Карла Маркса на націоналізм, сформульовані в середині 1840-х рр.: «Він стверджував, що націоналізм – це світогляд буржуазії відсталого краю, яка прагне захисту від сильнішої і розвиненішої іноземної буржуазії. Ця буржуазія хоче вільно експлуатувати пролетаріат вдома, замість того, щоб змагатися за право експлуатації з іноземною буржуазією. Отже, її мотиви у цьому випадку виглядають виключно як “матеріальні” і егоїстичні, а її ідеї та ідеали – не що інше, як прикриття гону за грішми, за багатством, бо “гроші – це батьківщина промисловця”» [569, 78].

Радянська критика «буржуазного націоналізму» спиралася також на ленінську тезу про дві політики в національному питанні за доби капіталізму – буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм. Згідно з притаманною мисленню Леніна тенденцією до полярного поділу суспільства, всі варіанти національної політики мали тяжіти до двох полюсів, тому всякий націоналізм в кінцевому підсумку виявлявся ідеологією та політикою буржуазії. «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм, – писав Ленін, – ось два непримиренно ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають *дві* політики (більше того: два світогляди) в національному питанні» [187, 120].

За такого підходу націоналізм не міг бути небуржуазним. Щоправда в українському випадку, а надто у випадку Західної України, концепція «українського буржуазного націоналізму» наштовхувалася на очевидний брак української національної буржуазії як сформованого класу з артикульованими власними інтересами. Це спонукало західноукраїнських марксистів говорити радше про дрібнобуржуазний («дрібноміщанський») український націоналізм, шанси якого оцінювали низько власне з огляду на відсутність середньої та великої української буржуазії [177; 329]. Однак уже наприкінці 1920-х рр. такі погляди визнали невідповідними марксистсько-ленінській ортодоксії й піддали критиці як націоналістичний ухил.

Радянське суспільствознавство будь-який націоналізм розглядало як ідеологію буржуазії. У першому виданні «Української радянської енциклопедії» націоналізм визначено як реакційні, антинародні ідеологію та політику буржуазії, для

яких характерні прагнення підпорядкувати національно-визвольну боротьбу вузько-класовим інтересам, проповідь національної винятковості й міжнаціональної ворожнечі [493, 8–10]. У другому виданні пропагандистську риторику було дещо пом'якшено, але під цим терміном і далі розуміли ідеологію, політику та психологію буржуазії в національному питанні, що розглядають націю як позаісторичну категорію, найвищу форму суспільної єдності, проповідують зверхність національних інтересів над класовими [494, 278].

У післявоєнні роки в УРСР сформувалася пропагандистська індустрія «критики українського буржуазного націоналізму», яка, втім, нічого спільного з науковою критикою не мала. Радянські суспільствознавці відмовляли українському націоналізмові в будь-якій теоретичній вартості, навіть оціненій негативно, тож, критикуючи його теорії, слово «теорія» завжди брали в лапки [511; 526; 527].

Характерна риса радянської історіографії 1940–1950-х рр. – брак чіткого розрізнення напрямів «буржуазного» націоналізму. Так, Михайло Рубач до єдиного націоналістичного табору «заклятих ворогів українського народу» зараховував, поряд із ОУН, Михайла Грушевського, «агента Ватикану» Андрея Шептицького, В'ячеслава Липинського й інших [527].

У 1960-х рр. з'явилися перші спроби застосувати більш диференційований підхід. Юрій Римаренко писав про потребу подолати одномірність у потрактуванні «українського буржуазного націоналізму» як чогось гомогенного, без урахування нюансів і відтінків. За характером політичних платформ він виділив такі форми прояву націоналізму: а) войовничий націоналізм, що змикається з одвертим расизмом; б) націоналізм, що маскується під т. зв. демократичний соціалізм; в) націоналізм, що прибрав собі ім'я націонал-комунізму; г) націоналізм, що паразитує на «третьому» шляху суспільного розвитку, синтезі «демократичного соціалізму» та «класичних» буржуазних ідей [526, 67]. Зміст поняття «войовничий націоналізм» у Римаренка більш-менш збігається з тим, що на Заході називали «інтегральним націоналізмом». Автор зараховував сюди, зокрема, Дмитра Донцова, Юрія Липу й ОУН, яку кваліфікував як одверто фашистське відгалуження українського буржуазного націоналізму.

У потоці радянської літератури памфлетного рівня дещо вирізнялися обмеженими спробами застосувати більш академічні підходи праці філософів Володимира Євдокименка [403] та Мирослава Олексюка [496], з яких читач міг почерпнути не лише пропагандистські штампи, а й уявлення про те, що саме писали ідеологи націоналізму та їхні марксистські критики. На думку М. Олексюка, теоретичними джерелами світогляду «новітнього» українського націоналізму були «суб'єктивно-ідеалістичне розуміння дійсності, расизм, волюнтаризм, енергетизм, прагматизм, агностицизм, які еkleктично поєднувалися в єдину “систему”, позбавлену здорового глузду і внутрішньої логіки». Автор наголошував класову природу світогляду й ідеології «новітнього» націоналізму, що «були світоглядом й ідеологією експлуататорських верств західноукраїнського суспільства, головним чином куркульства, які були налякані Великою Жовтневою соціалістичною революцією і всезростаючою революційно-визвольною боротьбою на Західній Україні, бачили єдиний вихід для себе у встановленні відкрито фашистських порядків» [496, 295–296].

Першими поважними спробами висвітлення проблеми українського націоналістичного підпілля в комуністичній історіографії стали праці польських істориків Веслава Шоти й Антонія Щесьняка, які стосувалися переважно періоду Другої світової війни та повоєнних років, але містили й інформацію про діяльність ОУН у 1930-х рр. [724; 725]. Інший польський історик, Ришард Тожецький, досліджуючи політику Третього Райху в українському питанні, розглянув історію відносин нацистської Німеччини з ОУН та іншими українськими угрупованнями [727]. Пізніше, у вільнішій атмосфері другої половини 1980-х рр., він опублікував монографію про українське питання в Польщі в 1923–1929 рр., де серед іншого коротко розглянув формування ОУН та її ідеології [728]. На тлі решти написаного про український національний рух у країнах, де при владі перебували комуністи, його праці вигідно вирізнялися науковим рівнем. Поділяючи (але не абсолютизуючи) марксистський класовий підхід, дослідник усе ж намагався писати про українців і український націоналізм неупереджено, за що його дуже цінували українці Польщі. Його формальна належність до комуністичної історіографії була виму-

шеною даниною політичним обставинам: за суспільно-політичними поглядами він завжди вважав себе близьким до соціал-демократії. Загалом праці польських істориків 1960–1980-х рр. хоч і не були вільні від штампів комуністичної ідеології, але відповідали академічним стандартам більше, ніж основний масив тогочасних радянських публікацій з аналогічної тематики.

Серед праць українських істориків певні фактологічні здобутки вирізняли написані в першій половині 1980-х рр. монографії Степана Макарчука [472], Михайла Швагуляка [561], Юрія Сливки [535], кандидатську дисертацію Юрія Киричука [439]. Для цих праць характерним було неунікне в ті роки потрактування ОУН і ФНС як агентури німецького фашизму, рідше – як українських фашистів.

Радянська історіографія доклала чималих зусиль, щоб пов'язати з українським буржуазним націоналізмом, а особливо з «фашистською» ОУН, і Греко-католицьку церкву (ГКЦ). У зображенні радянських істориків «злочинна діяльність українських буржуазних націоналістів завжди знаходила підтримку уніатської церкви», а духовим батьком українського буржуазного націоналізму був «троянський кінь Ватикану» граф Андрей Шептицький [420, 38–39]²¹. Про конфлікти між «батьком» і «дітьми» згадувати не випадало. Хоч як парадоксально, але позиції радянських і націоналістичних істориків у потрактуванні відносин ГКЦ з ОУН, якщо зробити поправку на пропагандистську риторичку, виявилися збіжними: в обох випадках велику увагу приділяли співпраці й замовчували конфлікти.

Концептуальна яловість «критики українського буржуазного націоналізму», як і загалом радянської версії марксизму, повною мірою виявилася з розпадом СРСР, коли майже вся українська радянська історіографія хутко перейшла на державницькі позиції, а деякі колишні «критики» навіть стали апологетами українського націоналізму. Одним із нечисленних винятків був львівський історик Віталій Масловський, який і далі писав викривальні праці про український націоналізм [477] аж до своєї загадкової загибелі в 1999 р.

За всієї відмінності двох окреслених вище концепцій для них обох характерна тенденція до історичної міфотворчості, яка полягає в конструюванні такого іс-

²¹ Інші зразки такого підходу: [365; 392; 399; 400].

торичного нарративу, що має символічну владу, здатну об'єднувати спільноту і спонукати її до солідарних дій [див.: 414; 415]. У першому випадку йдеться про згуртування нації довкола історичного нарративу боротьби за волю і незалежність, центральне місце в якому посідає героїчний міф ОУН–УПА. У другому йшлося про зміцнення радянської ідентичності за допомогою міфологізованої бінарної опозиції «радянський народ» – «український буржуазний націоналізм».

1.1.3. Український фашизм

Потрактування радикальної течії українського націоналізму як фашизму, що його винайшли комуністи, не залишилося їхньою монопольною власністю. Його підхопили деякі некомуністичні публіцисти, а згодом і частина істориків. Відмінність, однак, полягала в тому, що в радянській історіографії концепція «українського фашизму» не мала самостійного значення, а існувала в межах рамкової теорії «українського буржуазного націоналізму». Поважного обговорення типологічних рис фашизму і можливості їх застосування до вивчення окремих течій українського націоналізму в радянській історіографії не було, а назву «фашизм» використовували суто як пропагандистську наліпку для дискредитації націоналістичного руху.

Найгрунтовнішими спробами аналізу «українського фашизму» в 1920–1930-х рр. були праці Карла Коберського та Володимира Левинського, спрямовані проти ідеології Донцова [168; 184]. Їх доцільніше розглянути в контексті тогочасної ідеологічної боротьби, а не історіографії, тому я повернуся до них у сьомому розділі. Після Другої світової війни в середовищі української еміграції звинувачення у «фашизмі» часом лунали в антибандерівській публіцистиці [462]. Однак щойно в 1990-х рр. з'явилися спроби підвести під тезу про «український фашизм» доказову й документальну базу.

Наймасштабнішою з цих спроб (обсягом, але не якістю) стали книжки і статті Віктора Поліщука [510; 684; 687; 688], особливо його п'ятитомна праця «Український інтегральний націоналізм як різновид фашизму» (два томи дослідження і три томи документів, з яких два перших стосуються міжвоєнної доби) [88; 89;

684, 685]. Спосіб, у який дослідник доводив тотожність українського інтегрального націоналізму фашизмові, явно суперечить формальній логіці. В. Поліщук писав: «В американській літературі екстремальні націоналізми прийнято окреслювати поняттям **інтегрального націоналізму**, до якого зараховують **фашизм**, а також його найрадикальніший різновид – **нацизм**. [...] Багато авторів, зокрема українських істориків націоналістичного походження, кваліфікують український націоналізм, що постав у 1920-х роках, як *інтегральний націоналізм*». Навівши далі ряд цитат, де йшлося про інтегральний характер націоналізму Донцова й ОУН, автор виснував: «Вже тільки з наведених джерел випливає, що український націоналізм є **інтегральним** націоналізмом, а отже одним із різновидів фашизму-нацизму» [685, 10–12]. Перед нами – типовий логічний виверт за класичною моделлю: «всі люди смертні, отже всі смертні – люди». Адже навіть якщо погодитися, що кожен фашизм є інтегральним націоналізмом, із цього ніяк не випливає, що кожен інтегральний націоналізм є фашизмом.

Утім, В. Поліщук подав й інші докази, які зводилися до того, що головні принципи доктрини Донцова, котрого автор уважав єдиним ідеологом українського націоналізму, а отже й ОУН, відповідають засадам фашизму. До них належать: соціальний дарвінізм; потрактування нації як абсолюту; волюнтаризм (воля як заперечення розуму); культ насильства; апофеоз війни як нормального регулятора міжнародних відносин; прагнення до територіальної експансії; расизм, згідно з яким українська нація складається з різних расових елементів, серед яких найкращим є нордичний; фанатизм; аморалізм відповідно до твердження: «Все добре, що корисно для нації»; вождизм і елітаризм (культ «ініціативної меншості»). Суто фашистськими автор уважав і намір ОУН встановити національну диктатуру, і практичну діяльність ОУН та УПА, яку розцінював як геноцид неукраїнського населення. Ці аргументи не були новими: більшість їх критики Донцова й ОУН наводили ще в 1920–1930-х рр..

Прагнучи будь-що довести, що ОУН була фашистською, Поліщук нерідко вдавався до вельми довільної інтерпретації джерел. Приміром, опублікувавши документ про участь представників ОУН у з'їзді «закордонних націонал-соціалістів»

у 1937 р., він оголосив його доказом членства ОУН у «фашистському інтернаціоналі» [88, 73–75]. Насправді такого інтернаціоналу не існувало, а в документі йшлося про участь посланців ОУН як гостей у з'їзді Закордонної організації НСДАП (NSDAP/Auslands-Organisation), що об'єднувала німецьких громадян – членів нацистської партії, які мешкали за кордонами Третього Райху. Проте вигадку про членство ОУН у «фашистському інтернаціоналі» заходилися повторювати й інші історики [наприклад: 657, 16, 25].

Якщо для Поліщука «фашизм» був синонімом злочинності, то історик і політолог Кость Бондаренко побачив в «українському фашизмі» ледь не підставу для національної гордості. Ототожнюючи з фашизмом ідеологію ОУН, ФНС і ряду інших авторитарно-націоналістичних («ультраконсервативних», за термінологією автора) організацій, він закликає не боятися паралелей із фашизмом – мовляв, «не такий страшний чорт, як його малюють». Навпаки, існування в Україні фашизму спростовує стереотип про традиційну беззубість українців і доводить, «що ми є нормальною європейською нацією, якій близькі загальноєвропейські проблеми і яка навіть у роки бездержавності не відставала від ритму європейського життя» [363, 81].

К. Бондаренко пропонує таке визначення: «Під фашизмом мусимо розуміти [...] чітко визначену філософсько-політичну ультраконсервативну течію, що характеризується авторитаризмом, тоталітаризмом та культом Держави корпоративного типу». На думку автора, ідеологія ОУН відповідає цьому визначенню, натомість «під розряд “фашистських” не підпадає ідеологія А. Гітлера – нацизм. Згідно з гітлерівськими теоріями, на першому місці у суспільній свідомості має перебувати поняття раси, а не поняття держави», тому словосполучення «німецький фашизм» видається політологові нісенітною [363, 74].

Однак логіка автора не бездоганна. Адже згідно з теоріями українського націоналізму на першому місці в суспільній свідомості мало перебувати поняття нації, а не держави, що теж не відповідає Бондаренковому визначенню, не кажучи

вже про те, що потрактування фашизму як «ультраконсервативної» течії розходиться з більшістю його сучасних інтерпретацій²².

З 2000 р. в Польщі існує група дослідників під проводом історика та релігієзнавця Богуміла Гротта, яка вивчає долю поляків на «Східних Кресах» (колишніх східних територіях Польщі, які тепер є частинами України, Білорусі та Литви) та їхні відносини з іншими народами. Гротт опублікував низку статей про український націоналізм, у яких протиставляв «крайній» націоналізм Донцова й ОУН «поміркованому» націоналізмові польської національної демократії (ендеції) 1930-х рр. Автор зараховує націоналізм Донцова й ОУН до «динамічних фашизмів» за типологією британського історика Г'ю Тревора-Роупера, на відміну від іншого типу антиліберальних рухів – «клерикально-консервативної формації», який репрезентує польська ендеція. Фашизм українських націоналістів, на думку Гротта, найбільше виявився у їхніх злочинах проти людяності часів Другої світової війни [632–636; пор.: 730].

Прикро вражає вузькість джерельної та історіографічної бази, на яку спирається науковець, аналізуючи ідеологію ОУН. Із першоджерел він використав лише «Націоналізм» Донцова (який, як відомо, до ОУН не належав) і «Декалог українського націоналіста», а його знання ідеології Донцова й ОУН базується майже винятково на працях В. Поліщука. Не дивно, що висновки Б. Гротта не менш тенденційні. Це стосується і його оцінки ідейної еволюції польської ендеції: її він, на відміну від ОУН, вивчав самостійно, але це не вберегло його від бажання прикрасити польський інтегральний націоналізм, перенісши весь негатив на його український відповідник.

Яскравим зразком підходів сучасної польської націоналістичної історіографії до вивчення українського націоналізму є праці Люцини Кулінської, зокрема монографія «Терористична й саботажна діяльність українських націоналістичних організацій у Польщі в 1922–1939 роках». Це дослідження заслуговує на окрему увагу як репрезентативне для поглядів певної групи істориків.

²² Див. підрозділ 2.3.

Намагаючись простежити генезу крайнього українського націоналізму, авторка демонструє брак фахових знань з історії та історіографії українського національного руху ХІХ й початку ХХ ст. Вся інформація про нього в її монографії базується на вельми тенденційній книжці Чеслава Партача «Від Бадені до Потоцького» [657, 29–32]. Що гірше, Кулінська приписує українському націоналізмові мало не вроджену аморальність: «Ранній український націоналізм [...] керувався мало не від початку своєрідною етикою і мораллю, а радше їхнім браком, що в майбутньому породило злочинні діяння» [657, 30].

Прагнучи довести, що ненависть українців до поляків має давню традицію, авторка виявляє повну необізнаність з українською культурою, літературою, незрозуміння навіть тих текстів, на які посилається. Приміром, вплив поезій Івана Франка вона слідом за лідером міжвоєнних «старорусинів» Михайлом Бачинським інтерпретує так: «Повні ненависті гімни Івана Франка, як-от “Не пора, не пора ляхові служити” чи “Ми гайдамаки, ми всі однакі”, ще перед Першою світовою війною сприяли героїзації Мирослава Січинського, вбивці польського намісника Галичини гр. Анджея Потоцького. Схожий характер мав зафіксований уже в 1931 році ритуальний обряд “свячення ножів”, що їх готували для винищення поляків» [657, 24]. У читача складається враження, що хтось справді «святив ножі» на поляків у 1931 р.. Та якщо уважно прочитати промову Бачинського в сеймі Польщі 21 січня 1931 р., вміщену в додатку до книжки, стає зрозуміло, що він мав на увазі ті ж таки гімни Франка: «Не дивно, що молодь, вихована [...] на гімнах, які оспівують не відкриту боротьбу, а “свячені ножі”, а отже вбивства, [...] дала такого героя, як Січинський» [657, 607]. І таких пересмикувань у книжці Л. Кулінської чимало.

Авторка вкрай низько оцінює національну свідомість і державницький потенціал українців у 1917–1920 рр. і повторює тогочасні пропагандистські міфи про те, що українську державу створили німці. Наддніпрянські українці, на її думку, взагалі не мали національних почувань, а «так звані українські уряди й армії були насправді штабами політичних організацій і їхніми збройними загонами, а не національними урядами й арміями соборної української нації» [657, 32–34].

«Повернення» Галичини й частини Волині в кордони Польщі в результаті збройної боротьби 1918–1919 рр. Кулінська розцінює як акт історичної та національної справедливості: «Не могло бути інакше, бо, поза багатовіковими історичними й культурними зв'язками з Річчю Посполитою, ці терени населяли мільйони поляків» [657, 23].

Описуючи польську державну політику щодо українців між двома світовими війнами, авторка намагається спростувати тезу про її репресивний характер і довести, що вона, навпаки, була надто ліберальною й культуртрегерською, що й призвело до ескалації тероризму з боку українців. За Кулінською, польська держава щиро прагнула подолати «цивілізаційну відсталість» українського населення й покращити життя меншин. Часу й ресурсів для втілення цих намірів виявилось замало, однак баланс здобутків і втрат для українців усе ж був позитивним, що засвідчують успіхи української кооперації, освіти, поява мережі громадських організацій тощо. Добробут «Східної Малопольщі»²³ й Волині зростав би швидше, якби не деструктивна діяльність комуністів і українських націоналістів, які мали спільну мету – ослабити й дестабілізувати Польщу [657, 11–27; 658].

Чому ж, незважаючи на «ліберальну» національну політику держави, так багато українців підтримали «деструктивну діяльність»? Це авторка пояснює трояко: давніми (ще з козацьких і гайдамацьких часів) традиціями ненависти до поляків, нібито глибоко закоріненими в українській культурі; спеціальними «соціотехнічними та пропагандистськими заходами» українських шовіністичних організацій, підкріпленими агресивною ідеологією, на яку жваво відгукувалися українці; надмірним лібералізмом польської влади, що заохочував терористів.

Усе це нібито створювало сприятливий ґрунт для зростання «українського фашизму»: «Якщо спочатку крайній націоналістичний – фашистський – рух був тільки однією з багатьох українських політичних течій, то з часом ця течія стала провідною». Кулінська бездоказово стверджує, що українські націоналісти від самого початку планували етнічну чистку щодо поляків: «Перший і другий виступи УВО (1922 і 1930 рр. – *О. З.*), які полягали в масових підпалах польського майна,

²³ Цю назву авторка вважає єдино правильною на позначення Галичини міжвоєнного періоду.

грабунках і поодиноких убивствах, були лишень репетицією планованої етнічної чистки» [657, 25].

Цій діяльності не зуміла, а може й не хотіла протистояти польська «ліберальна» влада, зокрема поборники «санації». У своїй неприязні до табору Юзефа Пілсудського дослідниця доходить до фантастичного припущення, що пілсудчики, й особливо волинський воєвода Генрик Юзефський, планували українізувати поляків на кресах і поступово віддати ці землі українцям [657, 40; 658, 107].

Слабкість Польщі в боротьбі з українським націоналізмом Кулінська пояснює в дусі орієнталістського дискурсу, протиставляючи питомо західну, християнську ментальність поляків агресивності й безоглядності українців – типово східного народу: «Стосунки Польщі зі Сходом постійно виливаються у драматичний зудар двох ментальностей, який найчастіше робить польську сторону беззахисною. Поляки від природи прагнуть порозуміння і згоди – як нині, так і в минулому. Сусіди, однак, сприймають польську поступливість і лібералізм як ознаку слабкості. Це, як і надто коротка й вибіркова пам'ять поляків, є нашою спільною національною вадою» [657, 25].

Єдиним порятунком для Польщі мала б стати нещадність до ворогів, тому авторка висловлює жаль, що смертний вирок Степанові Бандері та його спільникам так і не виконали. Результати такої м'якості були катастрофічними. У полемічному запалі авторка навіть стверджує, що організація, яка опанувала серця й душі українців з допомогою ідеології фашистського типу, «перемогла» польську державу (вельми втішна для ОУН оцінка) [657, 25].

Найбільша вада монографії Л. Кулінської – не в неприхильному ставленні до українців, а в невідповідності стандартам наукового історіописання. Авторка відтворює застарілі історіографічні міфи, тенденційно добирає факти, повторює штампи радянської та польської комуністичної історіографії, зокрема багатослівно пише про підтримку, яку надавала крайньому націоналізму Греко-католицька церква, й ігнорує конфлікти між ГКЦ і націоналістами [657, 489–537].

Взагалі з розпадом радянської історичної школи давня концепція союзу ГКЦ і крайнього націоналізму не зникла. Вона здобула продовження також у статті

українського політолога Антона Шеховцова «Хрестом і мечем: “клерикальний фашизм” у міжвоєнній Західній Україні», опублікованій у спецвипуску солідного англomовного журналу (незабаром цей випуск вийшов окремою книжкою) [704; 705]. У ній автор намагається обґрунтувати кілька тез: 1) український націоналізм Д. Донцова й ОУН був різновидом фашизму; 2) у ГКЦ панувала течія, що прагнула союзу з українським фашизмом для знищення комунізму й розглядала ОУН як інструмент експансії греко-католицизму на схід; 3) у середовищі ГКЦ існувала також впливова група «клерикальних фашистів» (о. Микола Конрад та інші прихильники «християнського націоналізму»), яка мала на меті не просто союз, а синтез українського католицизму і фашизму.

У статті А. Шеховцова є слушні спостереження. Наприклад, він має рацію в тому, що головним каменем спотикання у відносинах Церкви з інтегральними націоналістами було їхнє прагнення поставити націю на місце Бога – іншими словами, тенденція до перетворення націоналізму на політичну релігію. Правда й те, що окремі представники духовенства вважали можливим і бажаним союз із націоналізмом на платформі антикомунізму й антилібералізму за умови, якщо націоналісти відмовляться від цього свого прагнення [704, 280–281]. Однак, доводячи існування українського «клерикального фашизму», автор вдається до вельми вибіркового цитування джерел і довільної їх інтерпретації. Загалом, на мою думку, йому не пощастило переконливо довести жодної з висунутих у статті тез²⁴.

Новий сплеск дискусій про «український фашизм» в останні роки більше стосується політики історичної пам'яті, ніж історії як такої. Суть суперечки в її крайніх виявах зводиться до питання, ким були діячі ОУН: героями національно-визвольної боротьби, яким слід ставити пам'ятники й на чиєму прикладі варто виховувати молодь, а чи фашистськими злочинцями, яких треба рішуче засудити. Утім, деякі учасники дискусій вдавалися й до поважної історичної та політологічної аргументації.

Аргументи прихильників зарахування ОУН до фашистських рухів можна стисло підсумувати словами Івана Химки: «Годі сумніватися, ОУН справді була

²⁴ Детальніше див.: [417, 13–14, 302], а також підрозділ 7.1 цієї праці.

типово фашистською організацією, і про це свідчить купа ознак: її принцип “вождизму” (Führerprinzip), її прагнення заборонити решту політичних партій і рухів, її гасло у фашистському дусі (“Слава Україні! Героям Слава!”), її червоно-чорний прапор, її салютування піднесеною рукою, її ксенофобія й антисемітизм, її культ насильства та її захоплення Гітлером, Мусоліні й іншими вождями фашистської Європи. Що тут не фашистське?» [451, 10].

Контраргумент опонентів про національно-визвольний характер боротьби ОУН Химка не вважає істотним. Він риторично запитує: «Хіба та обставина, що ОУН була ще й національно-визвольним рухом, робить її не фашистською? Усташі теж були національно-визвольним рухом – то вони теж не фашисти? В’єт Конг був національно-визвольним рухом – і тому не був комуністичним?» [451, 10]²⁵.

Химчині міркування перефразовує Тарас Курило, полемізуючи з моєю статтею [419]: «Якщо фашизм – це не лайливе слово, а ідеологія, з чим ми з паном Зайцевим погоджуємося, то чому тоді фашисти не можуть боротися за незалежність своїх націй? Зрештою, ми знаємо, що комунізм також передусім орієнтований на врегулювання вже наявної держави, відповідно до власних ідеологічних засад. Чи означає це, що ми не повинні вважати комуністичними численні анти-колоніальні комуністичні рухи країн Третього Світу, які в середині минулого століття спочатку боролися за створення держави, а вже тоді будували комуністичний устрій у ній? Невже Мао Цзедун не був комуністом до 1945 року?» [459]. Курило також намагається довести, що оунівці самі ідентифікували себе з фашизмом [460].

Схожі погляди поділяє А. Шеховцов. На його думку, фашизм – це ідеологія, яка може бути притаманною політичним рухам як державних, так і бездержавних націй. «Національно-визвольна боротьба» (автор бере цей термін у лапки) за своєю природою є неідеологічною, її провадили й ліберали, й комуністи, й ісламісти. Тож немає підстав відмовляти фашистам у праві боротися за національне визволення, а оунівцям – у праві бути справжніми фашистами [566].

²⁵ Див. також: [640, 353–358].

Хоч аргументи прихильників концепції «українського фашизму» часто не вільні від політичної тенденційності, вони все ж спираються на аналіз певних висловлювань і дій українських націоналістів та деякі авторитетні інтерпретації фашизму, тож ця проблема заслуговує на поважне обговорення. У наступних розділах, особливо в підрозділі 5.5, я спробую продемонструвати, що згадана концепція більшою мірою заводить на манівці, ніж допомагає зрозуміти природу українського інтегрального націоналізму.

1.1.4. Інтегральний націоналізм недержавної нації

Ще у 1920–1930-х рр. чимало публіцистів і з націоналістичного табору, і з-поміж його критиків, вказуючи на певну схожість радикального напрямку українського націоналізму з фашизмом, націонал-соціалізмом, французьким інтегральним націоналізмом тощо, не ототожнювали його з одним із цих рухів, а розглядали їх усі як різновиди всесвітнього феномена – націоналізму нового типу, який називали «модерним», «новітнім», рідше – «інтегральним», а також «неонаціоналізмом» або «паннаціоналізмом».

У 1950-х рр. такий підхід використав американський історик і політолог Джон Армстронг у монографії «Український націоналізм, 1939–1945», яка згодом витримала кілька перевидань [580–582]. У ній він уперше застосував концепцію інтегрального націоналізму К. Гейза²⁶ до українського націоналістичного руху часів Другої світової війни, коротко розглянувши й міжвоєнний період. Як і Гейз, Армстронг уважав, що саме інтегральний націоналізм забезпечив ідеологічну платформу для фашизму Муссоліні, для піднесення нацистської партії в Німеччині й для низки ультранаціоналістичних партій Польщі, Румунії, Угорщини та Югославії. Інтегральним був і націоналізм Донцова, який він з успіхом поширював серед галицької молоді, однак ця ідеологія, на думку Армстронга, мала низку особливостей: 1) через брак можливості відкритої опозиції наголос на силі, характерний для інтегрального націоналізму, виражався в підтримці тероризму; 2) оскільки української держави, яка була б носієм «національного ідеалу», не існувало, багато

²⁶ Див. підрозділ 2.2.

важили «чисті» національна мова та культура; 3) відсутність держави, яка б своїми легальними структурами підтримувала національні прагнення українців, й опозиція до наявних держав вели до культу нелегальності; 4) ірраціоналізм і романтизм українців були спонтаннішими та щирішими, ніж цинічне відкидання раціоналізму італійцями й німцями; 5) бездіяльність старшого покоління та його схильність до співпраці з польськими «окупантами» підсилювали природну тенденцію інтегрального націоналізму покладатися на молодь і відкидати поміркованість старших [582, 13–14]. Зауважмо, однак, що ці особливості, надто перша і третя, були характерними не для доктрини Донцова, а для ідеології ОУН, яка сформувалася під його впливом²⁷. Усі їх тією чи іншою мірою зумовила відсутність української національної держави. Отже, тип ідеології, який описав Армстронг, – це інтегральний націоналізм недержавної нації.

У статті «Колабораціонізм у Другій світовій війні: інтегрально-націоналістичний варіант у Східній Європі» Армстронг провів паралелі між трьома націоналістичними рухами недержавних народів – ОУН, хорватськими усташами та словацькими глінківцями – й на цьому прикладі продемонстрував відмінності східноєвропейського інтегрального націоналізму від фашизму, а також вказав на різні мотивації колабораціонізму політиків державних і недержавних націй у роки війни [583, 396–410].

Праці Дж. Армстронга мали великий вплив на історіографію українського націоналізму, а термін «український інтегральний націоналізм» здобув широке визнання. Щоправда, деякі історики вважали український інтегральний націоналізм різновидом фашизму, але більшість вказували на принципові розбіжності між цими рухами.

Значний внесок в інтерпретацію українського інтегрального націоналізму зробив професор Американського університету у Вашингтоні й Альбертського університету в Едмонтоні Іван Лисяк-Рудницький. Його праці й оцінки значною мірою спиралися на власний досвід: він належав до тих нечисленних українських студентів, які у 1930-ті рр. уважно прочитали «Листи до братів-хліборобів» та ін-

²⁷ Див. розділи 4 і 5.

ші праці Липинського, й це стало для них антидотом до впливу Донцова й інших крайніх націоналістів. Крім того, на формування світогляду науковця сильно вплинули родина Рудницьких з її ліберально-консервативними традиціями, зокрема мати, Мілена Рудницька, й дядько Іван Рудницький (Кедрин), але найбільше – Осип Назарук, який довший час був наставником молодого історика²⁸.

Лисяк-Рудницький не написав монографії, як Армстронг, але його статті містили влучні оцінки, які справили помітний вплив на історіографію, зокрема, ймовірно, на погляди Армстронга. В енциклопедичній статті «Націоналізм» Лисяк-Рудницький твердив: «Найближчих родичів українського націоналізму²⁹ слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі – продуктах індустріальних і урбанізованих громадянств, як скорше серед партій цього типу в аграрних економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна Гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Obóz Narodowo-Radykalny) тощо. Український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку він зазнавав безпосередніх впливів з боку відповідних чужоземних зразків» [464, 1725; 466, 251–252].

У цьому уривку не зовсім ясно, що означає словосполучка «партій цього типу» – фашистського типу чи якогось ширшого типу політичних рухів, до якого належали й фашизм, і східноєвропейські партії, що їх згадав історик. У всякому разі, цю цитату не раз використовували для спростування тези про тотожність українського інтегрального націоналізму фашизмові. Однак сам Лисяк-Рудницький не надто наполягав на самобутності українського інтегрального націоналізму й наприкінці життя вважав за можливе прямо ідентифікувати його як український варіант фашизму [466, 480–481], а про Донцова писав, що той «усім своїм авторитетом спрямовував український націоналізм у фашистське русло» [466, 2, 493].

Утім, науковець, безперечно, мав рацію в тому, що український інтегральний націоналізм доцільно вивчати в соціально-економічному та культурному контек-

²⁸ Про вплив на історика членів родини Рудницьких, В'ячеслава Липинського й Осипа Назарука див.: [453, т. 1, 486-489; т. 2, 512; 522, XIII–XVI].

²⁹ Лисяк-Рудницький наголошував, що вживає тут термін «націоналізм» у вузькому значенні, для якого у світовій літературі використовують назву «інтегральний націоналізм».

ті Східної Європи і що надмірне захоплення поверховими паралелями з класичними фашистськими рухами може завести на манівці.

Найґрунтовнішим дослідженням розвитку ідеології Донцова донині залишається монографія Михайла Сосновського. Простеживши ідейно-політичну еволюцію Донцова впродовж усього його життя, автор дійшов висновку, що «Донцов розвинув на українському ґрунті ідеологію т. зв. інтегрального націоналізму, відкидаючи демократію, концепцію народоправства і пропонуючи на це місце антидемократичну систему політичного й соціального ієрархізму на чолі з “правлячою кастою” як єдиного і виключного виразника національної волі» [541, 168].

Багато уваги Сосновський приділив проблемі фашистських впливів на ідеологію Донцова та її спільним із фашизмом рисам. Він уважав, що «чинний націоналізм» Донцова підпадає – *mutatis mutandis* – під дефініцію, що її дав фашизмові німецький історик Ернст Нольте³⁰. Заперечуючи, що Донцов копіював фашизм, дослідник водночас відзначав тотожні елементи «чинного націоналізму» й фашизму: волюнтаризм як філософську основу, елітаризм, прагнення до «духовного переродження» своїх суспільств, відкидання демократії, лібералізму, соціалізму, апофеоз «сильної людини», «чину для чину», «ініціативної меншості», «вождівського принципу» тощо. Сосновський убачав схожість «чинного націоналізму» не лише з фашизмом, а й з «Французьким чином» («Action Française»), з творами Моріса Барреса та Шарля Морраса³¹. Відзначивши вплив ряду західноєвропейських мислителів на Донцова, автор зробив симптоматичну ремарку: «Під їхніми впливами формувалася доктрина фашизму, в тому числі й доктрина “чинного націоналізму” Донцова» [541, 289] (курсив мій – О. З.). На жаль, Сосновський не зупинився докладніше на питаннях типології, обмежившись аналізом ставлення Донцова до фашизму.

Проблему ідейних джерел українського інтегрального націоналізму досить докладно розробив у своїй першій монографії майбутній професор Колумбій-

³⁰ «Фашизм – це антимарксизм, що намагається знищити ворога, висуваючи радикально протилежну, але все таки споріднену ідеологію і застосовуючи майже ідентичні, хоч все таки типічно модифіковані методи, однак, завжди в непорушних рамках національного самоозначення та автономії» [цит. за: 541, 256; пор.: 675, 40].

³¹ Див. підрозділ 3.1.

ського й Ратгерського університетів Олександр Мотиль. Він, зокрема, здійснив порівняльний аналіз ідеологій ОУН, французького інтегрального націоналізму, італійського фашизму й українського консерватизму гетьманського типу. За Мотилем, таке порівняння є цілком виправданим, бо, по-перше, всі чотири ідеології майже одночасно здобули широкий вплив; по-друге, українські націоналісти були знайомі з іншими трьома ідеологіями, часом захоплювались ними; й, нарешті, головні елементи українського інтегрального націоналізму – концепції органічної нації, всемогутньої корпоративної держави, провідної ролі селянства – спершу з'явилися в інших ідеологіях. У певному сенсі український інтегральний націоналізм можна розглядати як синтез згаданих ідеологій [669, 162].

На Мотилеву думку, спільними для фашизму й українського націоналізму були такі ідеї: глорифікація нації та держави; вічна боротьба як сенс життя; звеличування мілітаризму й імперіалізму; воля та віра як рушійні сили історії; чин як спосіб розв'язання всіх проблем; нація як живий організм; окрема особа і соціальний клас як органічні частини нації; абсолютне відкидання марксизму й комунізму; прихильність до державно регульованого капіталізму; підпорядкування соціальних конфліктів національній єдності й регулювання класової боротьби; авторитарна, ієрархічна й корпоративна держава та соціальна структура; тоталітарна національна ідеологія; тоталітарна політична еліта [669, 163–164].

Однак О. Мотиль не вважає український інтегральний націоналізм справжнім фашизмом. Він погоджується з діячем ОУН Євгеном Онацьким, який наголошував, що фашизм, на відміну від українського націоналізму, був ідеологією державної нації. Крім того, дослідник вказує на ще одне, фундаментальне, на його думку, розходження: італійські фашисти вважали, що без держави немає нації і що саме держава створила націю, натомість українські націоналісти твердили, що нація створює державу як оптимальну форму свого існування. «Природно, той, хто ігнорує ці засновки як неістотні й зосереджується лише на тому факті, що обидва рухи були антимарксистськими й авторитарними (як міг би зробити Ернст Нольте), може виснувати, що український націоналізм справді був формою фашизму. Та якщо вживати цей останній термін у точному значенні, а не просто як синонім

тоталітаризму (в марксистському чи антимарксистському різновиді), то засадниче філософське розходження стосовно відношення нації та держави буде визначальним для співвідношення націоналізму ОУН і фашизму» 669, 165].

У 1990-х рр. праці Дж. Армстронга, І. Лисяка-Рудницького, М Сосновського, О. Мотиля й інших західних дослідників справили сильний вплив на розвиток досліджень українського націоналізму в Україні. При цьому місцеві історики уточнювали й переглядали окремі теоретичні побудови заокеанських колег. Я. Грицак і К. Бондаренко піддали частковій ревізії погляди Лисяка-Рудницького на український націоналізм міжвоєнної доби та його «родичів». Вони слушно зауважили, що «аграрний» характер українського інтегрального націоналізму не є достатньою підставою, щоб уважати його чимось принципово відмінним від фашизму, адже й міжвоєнна Італія, за винятком її північного регіону, здебільшого була аграрною країною, не кажучи вже про Іспанію та Португалію, де також сформувалися політичні рухи фашистського типу [380, 207; 363, 77–78]. Бондаренко, як я вже згадував, прямо зараховував ОУН і деякі інші українські організації до фашистських.

Інакше розв'язує цю проблему Я. Грицак, який у своєму «Нарисі історії України» не лише коротко простежив історію радикального українського націоналістичного руху в міжвоєнну добу, а й розглянув питання його типології. Він дійшов висновку, що ОУН не варто ідентифікувати з фашистськими рухами як такими: вона радше належала до радикальної правиці (згідно з типологією авторитарного націоналізму, яку запропонував Стенлі Пейн) [380, 207–208; пор.: 681, 14–19]. Історик вказав на дві засадничі відмінності між оунівським і фашистським рухами: 1) расова ідеологія не важила в українському випадку так багато, як у німецькому: ідеологи ОУН «ніколи не мали на думці співвідносити завдання українського руху з цілями “слов'янської раси”»; 2) хоч ОУН і були притаманні певна байдужість до релігії та навіть антиклерикалізм, ці аспекти її ідеології ніколи не набирали ознак антихристиянства. Очевидно, однак, що ці риси відрізняли ОУН від нацизму, а не від італійського фашизму.

Чинником, який, на думку Грицака, унеможливив перетворення українського націоналізму міжвоєнного й воєнного часу на повноцінний фашистський рух, був

його національний характер. «Реалізація кінцевих цілей нацистського руху була величезною загрозою для самого існування українців як нації. Тому “український” фашизм, так само, як фашизм “польський”, “чеський” та ін. були суперечністю в поняттях». Що ж до спільних рис, притаманних ОУН і фашизмові, то вони, з погляду історика, впливали радше із загальнототалітарного, аніж із специфічно фашистського характеру українського націоналізму [380, 208].

Цю думку поділяє Георгій Касьянов, який, коментуючи ототожнення ідеології ОУН із фашизмом, зауважив: «Якщо брати до уваги певний набір зовнішніх і функціональних ознак у певний період існування організації [...], то з не меншим успіхом можна ототожнювати ОУН, наприклад, з ідеологією та практикою радянського тоталітаризму 1930-х рр. чи з фундаменталістськими релігійними течіями.

Визнаючи очевидний факт, що ОУН мала багато спільного з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом у світогляді, ідеології і, часом, політичній практиці, ОУН не можна зараховувати ні до фашизму, ні до націонал-соціалізму (які, зрештою, були самостійними історичними явищами), ототожнювати їх» [431, 41; 432, 459–460].

Отже, супротивники ототожнення ОУН із фашизмом здебільшого не заперечують їхніх спільних ознак, проте вважають їх не специфічно фашистськими, а характерними для будь-яких рухів тоталітарного чи фундаменталістського штибу. А головну відмінність найчастіше вбачають у національно-визвольному спрямуванні боротьби ОУН. Г. Касьянов нагадує про засадничу розбіжність, яка не дає змоги ототожнювати український «інтегральний націоналізм» із нацизмом і фашизмом: він «був ідейною течією і політичним рухом *бездержавної нації*, а якщо формулювати коректніше, нації, яка щойно втратила державність» [430, 320].

Увагу Г. Касьянова привернула моя теза про те, що «фашизм (включно з нацизмом) та український інтегральний націоналізм (поряд з іншими аналогічними рухами недержавних націй) належали до відмінних типів одного суспільного феномену, який умовно можна назвати тоталітарним націоналізмом» [412, 101]. Історик назвав її «цікавою пропозицією», але висловив застереження щодо терміну «тоталітарний», який, на його думку, «радше стосується певної державної політи-

ки, ніж діяльності бездержавної політичної групи» [432, 460]. (Автор міг би адресувати це застереження й собі, бо в тій самій праці характеризує «чинний» націоналізм Донцова як «варіант радикального, тоталітарного націоналізму», а трохи далі пише, що «український радикальний націоналізм мав виразні риси тоталітарного, антидемократичного і антикомуністичного революційного руху» [432, 448, 455]). Насправді термін «тоталітарний» уживають у літературі в різних значеннях, зокрема і для характеристики ідеології, стилю й організаційних засад деяких політичних рухів, байдуже державних чи бездержавних. Однак сьогодні я б дещо уточнив свою позицію: український інтегральний націоналізм став тоталітарним не відразу, а з середини 1930-х рр.³²

Г. Касьянов розрізняє «інтегральний націоналізм» ОУН і близький до нього, але дещо відмінний «донцовський» або «чинний» націоналізм: перший «пропонував певну *конструктивну* політичну програму і риси систематизованого світогляду, політичної доктрини», натомість другий «був передусім зразком тотальної критики, нігілізму, йому бракувало елементів конструктивної програми, і він не дав виробленої світоглядної системи» [432, 448]. Розрізнення певною мірою слушне в тому, що стосується наявності конструктивної політичної програми в ОУН та її відсутності в Донцова. Проте я спробую показати, що Донцов мав цілком вироблену світоглядну систему, а його погляди 1920–1930-х рр. становили досить послідовну доктрину. Крім того, незрозуміло, чому, на думку, Г. Касьянова, тільки націоналізм ОУН був «інтегральним», а «чинний націоналізм» Донцова – ні. З мого погляду, це були дві відмінні течії українського інтегрального націоналізму (була ще й третя – «творчий націоналізм» ФНЄ).

На відміну від Г. Касьянова, який зосередився на ідеології ОУН, історик-архівіст Анатолій Кентій займався переважно реконструкцією її подієвої історії. Від багатьох інших дослідників історії ОУН, які впадали або в апологетику, або ж у «викривальну» тенденційність, його відрізняли намагання уникати таких крайнощів, а натомість максимально спиратися на джерела, насамперед архівні. Результатом стала низка досить ґрунтовних монографій – щоправда, зіпертих на об-

³² Див. розділ 5.

межену джерельну базу – переважно на документи Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО), де працював науковець [436–438].

Серед інших питань А. Кентій розглянув проблему впливу фашизму і дійшов такого висновку: «Не заперечуючи впливу фашистських ідей на теорію, ідеологію й практику українського націоналізму під “фірмою” ОУН, не слід при цьому отожднювати український націоналістичний рух з націонал-соціалізмом і фашизмом. Між ними була одна суттєва відмінність. Якщо два останні рухи були покликані до життя кризою демократичних інститутів і загрозою комуно-соціалістичних революцій, які, втім, не становили реальної небезпеки національно-державницьким інтересам Німеччини та Італії, то український організований націоналізм зародився насамперед з потреби об’єднати розпорошені сили української провідної верстви з метою продовження боротьби за відновлення української державності з усіма окупантами українських земель» [436, 32–33].

Деякі історики в Україні й за кордоном зверталися до питання про відносини українського інтегрального націоналізму з Греко-католицькою церквою [404, 76–85; 542; 574; 575; 715]. У зв’язку з цим заслуговують на згадку праці Василя Стефанова й Олега Бегена [417, 231–339; 544; 545; 588], в яких взаємини між ГКЦ і націоналістичним рухом розкрито най докладніше, хоч багато аспектів цієї проблеми все ще не опрацьовано як слід.

Нові ґрунтовні праці про український націоналізм міжвоєнної доби з’явилися в Польщі. Найретельнішим дослідженням довоєнної історії ОУН стала монографія Романа Висоцького «Організація українських націоналістів у Польщі в 1929–1939 роках» [742], підготована на основі докторської дисертації, захищеної в Університеті Марії Кюрі-Склодовської в Любліні. Безсторонність автора, відсутність у книжці будь-яких політизованих оцінок різко контрастували з тенденційністю націоналістичної (як української, так і польської) історіографії та «викривальної» літератури. Це викликало різку критику монографії з боку істориків, які спеціалізувалися на викритті «злочинності» ОУН. В. Поліщук у розлогій полемічній рецензії схарактеризував книжку Висоцького як «підручник українського націоналіста» [689], Л. Кулінська звинувачувала автора в браку ретельності й ба-

жанні відібрати ОУН [657, 15–16], а Анджей Зємба назвав його монографію «меморіалом на честь і славу ОУН» [748, 661]. Насправді ж академічний рівень праці Висоцького набагато перевершує рівень писань більшості його критиків (це не стосується Зємби, чия не позбавлена тенденційності монографія про Українське пресове бюро в Лондоні є досить ґрунтовною). Вадодою цієї книжки є те, що, детально описуючи події, структури, зміст документів та ідеологічних праць, автор майже не вдається до ширших узагальнень, інтерпретацій, порівнянь з іншими європейськими політичними рухами.

Томаш Стриєк у монографії «Українська національна ідея міжвоєнного періоду» присвятив великий розділ ідеології Донцова [720, 110–190]³³. Він виділив кілька етапів в еволюції розуміння нації Донцовим між 1913 і 1943 рр.: нація як знаряддя поступу – Україна як чинник революції (1913–1914), нація як держава – Україна як частина Mitteleurop’и (1914–1918), нація як історичне завдання – Україна як бастион Європи («Підстави нашої політики», 1921), нація як воля – Україна як маніфестація сил природи (1922–1933, передовсім «Націоналізм»), нація в плані «фашизму» – Україна як Sturm und Drang епохи (1933–1939), нація як тривання – Україна як конгломерат рас («Дух нашої давнини», 1943) [720, 123–159]. На думку науковця, підтримуючи «фашизм» і часом просто ототожнюючи його з націоналізмом, Донцов укотре виявляв головний мотив своєї ідейної еволюції: солідаризацію з ідеєю, яка на конкретному історичному етапі мала дедалі ширшу суспільну підтримку, а отже найбільші шанси на перемогу в політичній боротьбі. Фашизм він розглядав як політичну силу, здатну викликати загальноєвропейський конфлікт і тим самим визволити Україну з-під влади більшовиків [720, 146]. У підсумку Стриєк погодився з твердженням, що націоналізм Донцова був інтегральним, бо «націоналізм цього типу полягає у визнанні нації єдиною цінністю, що не підлягає обмеженням, тобто такою, без якої не можуть з’явитися будь-які інші цінності» [720, 189].

³³ В інших розділах монографії розглянуто погляди В’ячеслава Липинського, Ольґерда Бочковського, Микити Шаповала та Миколи Скрипника.

У статті «Європейськість Донцова, або Про особливі риси ідеології українського націоналізму» Т. Стриєк уточнює: ідеологом т. зв. інтегрального націоналізму Донцов був від середини 1920-х рр. до кінця Другої світової війни. У 1930-х рр. він захоплювався фашизмом і його моделлю влади, яку вважав найвідповіднішою «кастовому суспільству». Таку модель, що її Донцов виводив з давньоруської державної традиції, доповнивши її концепцією расового походження як чинника формування еліти, він прагнув прищепити на українському ґрунті. З цього дослідник висновує, що «немає підстав відмовляти Донцову у званні прихильника фашизму, однак не можна забувати, що це був фашизм східно- чи центральносхідноєвропейський і що Донцов був популяризатором ідеї, а не творцем фашистського руху в Україні» [721, 22–23]. Стриєк не вважає, що національний фашизм неможливий тому, що програми Муссоліні й Гітлера спиралися на універсалістські та расові, а не на національні критерії організації людства. Цей аргумент (що його дослідник приписує Я. Грицакові) не можна застосувати до Донцова, який просто не здавав собі справи з універсалістських і антинаціональних наслідків, що впливали з фашистської ідеології [721, 23; пор.: 720, 146].

Розвиваючи тезу І. Лисяка-Рудницького про «найближчих родичів» українського націоналізму, Т. Стриєк порівнює ідеї Донцова з поглядами ідеологів румунського легіонерського руху Мірчі Еліаде й Корнеліу Кодряну та ідеологів хорватського націоналізму Анте Старчевіча й Анте Павеліча й саме в останнього, попри вбогість його філософської ерудиції, знаходить найбільшу ідейну близькість до українського мислителя [721, 25–32].

В есе, написаному для часопису «Україна модерна», Стриєк долучився до дебатів про природу ідеології та практики ОУН. На його думку, впродовж 1930-х – початку 1940-х рр. ОУН еволюціонувала в напрямі фашизму й врешті-решт переступила межу, яка відділяє авторитарну правницю від фашистської. Автор застосовує два критерії фашизації: 1) засвоєння ідеологічних і структурних рис фашистських партій Німеччини й Італії; 2) перебирання фашистських політичних методів, зокрема масового насильства щодо національних меншин та інтелектуальних еліт, не пов'язаних з цим рухом. За першим критерієм ОУН «у 1933–1941 рр. про-

сунулася настільки, що визнання її представницею “*generic fascism*” видається обґрунтованим». Що ОУН (бандерівці) перейняла фашистські методи, свідчать, на думку Стриєка, участь її членів у хвилі єврейських погромів улітку 1941 рр. й акція винищення поляків на Волині й у Східній Галичині в 1943–1944 рр., яку організували, на переконання автора, ті ж таки бандерівці. У перший період свого існування (1929–1933) ОУН була інтегрально-націоналістичною партією, а далі пройшла у своєму розвитку до фашизму і від нього три фази: 1) рецепції (1933–1941), впродовж якої ОУН, залишаючись на «базовій», інтегрально-націоналістичній платформі, еволюціонувала від авторитарної до фашистської правиці; 2) реалізації (1941–1944), коли обидва крила організації – бандерівське й мельниківське – перетнули межу між авторитарною правицею та фашизмом; 3) регресу (1944–1945), коли оунівці свідомо відійшли від фашизму. Що ж до Донцова, то його автор тепер однозначно зараховує до «фашистського націоналізму, або фашизму, що зберігає національні риси» [546].

Як бачимо, між 2000 і 2013 роками в поглядах Т. Стриєка на український інтегральний націоналізм відбулося помітне зміщення акцентів у бік концепції «українського фашизму», однак модель, яку він запропонував, вигідно відрізняється динамізмом від статичних підходів В. Поліщука, Б. Гротта й інших авторів, для яких ОУН була фашистською ледь не впродовж усього її існування. Ця модель певною мірою відбиває реальну еволюцію ОУН, хоч я не погоджуюся з тезою, що в 1941–1944 рр. ОУН (байдуже, бандерівська чи мельниківська) пройшла фашистську фазу розвитку. Утім, розгляд цього питання виходить за хронологічні межі цього дослідження.

1.2. Джерельна база

Використані в цій праці джерела доцільно поділити на кілька груп: 1) ідеологічні й доктринальні праці, політична публіцистика; 2) документи політичних організацій; 3) листування; 4) документи правоохоронних органів; 5) інформаційні та пропагандистські матеріали преси; 6) мемуари.

1. З огляду на завдання дослідження, найважливішими для мене були джерела першої групи. До них належать насамперед твори ідеологів і теоретиків українського інтегрального націоналізму – Дмитра Донцова, Миколи Сціборського, Юліана Вассіяна, Дмитра Андрієвського, Володимира Мартинця, Степана Ленкавського, Ярослава Стецька, Дмитра Штикала, Ореста Чемеринського, Миколи Шлемкевича й ін. Ці твори публікувалися в націоналістичних журналах і газетах 1920–1930-х рр., а також окремими книжками та брошурами. Згодом деякі з них, особливо праці Донцова, не раз перевидавали. Слід застерегти, що книжки і статті Донцова міжвоєнного часу в пізніших перевиданнях на Заході часто зазнавали суттєвого редагування. Зокрема, з них було вилучено більшість схвальних відгуків про фашизм і його лідерів, деякі антисемітські випадки. Тому, як слушно зауважив Я. Дашкевич, «до еміграційних перевидань 40–80-х рр. необхідно підходити з великою обережністю, навіть з підозрінням» [395, 9]. Щоб отримати адекватне уявлення про тогочасні погляди Донцова, слід звертатися до перших видань, тим паче, що й у незалежній Україні його твори перевидавали здебільшого з еміграційних публікацій і без належного текстологічного дослідження. Винятком став виданий у 2001 р. перший (і, на жаль, єдиний) із запланованих п'яти томів творів Донцова (упорядник Олег Баган, науковий редактор Ярослав Дашкевич): тут за основу взято перші видання «Підстав нашої політики» й «Націоналізму», а редакторські зміни полягали лише в наближенні правопису текстів до норм сучасної орфографії [153]. Аналізуючи обидві згадані праці, я користувався саме цим виданням з огляду на його доступність. Нещодавно проект відродився в новій формі, й на час закінчення цієї праці вже з'явилися перші чотири томи «Вибраних творів» Донцова, які впорядкував той-таки О. Баган [155–158].

Вивчаючи ідеологію та практику підпільних організацій, зокрема ОУН, не можна обмежуватись лише опублікованими текстами, в яких організація являла своє «обличчя» реальним і потенційним прихильникам. Слід брати до уваги також документи для внутрішнього вжитку – реферати, записки й інші праці, авторами яких були переважно не ідеологи, а «практики», що розробляли стратегію і тактику націоналістичного руху та воєнну доктрину ОУН, як-от Михайло Колодзінсь-

кий, Іван Габрусевич, Осип Бойдуник та інші. Частина цих праць пізніше з'явилася друком, але багато з них досі доступні лише в архівах. Із цих останніх найважливішими для нашої теми є дві роботи Колодзінського: реферат «Українська націоналістична військова доктрина» та його головна праця «Воєнна доктрина українських націоналістів», які зберігаються в Архіві ОУН у Києві [6; 7], як і чимало інших документів цього роду. Першу частину «Воєнної доктрини» (близько чверті загального обсягу) було видано під назвою «Українська воєнна доктрина» циклостильним друком у Кракові в 1940 р. [171] – через рік після загибелі автора, а 1957 р. перевидано в Торонто накладом Товариств колишніх вояків УПА в Канаді і США [172]. Долю інших частин донедавна вважали невідомою [468, 143; 576, 652], й лише кілька років тому їх було виявлено в Архіві ОУН. «Воєнна доктрина» охоплює значно ширше коло ідеологічних і світоглядних питань, ніж можна судити з її назви, й заслуговує на ретельне дослідження як важливе джерело не тільки з історії формування воєнної доктрини ОУН, а й з інтелектуальної історії організованого українського націоналізму загалом.

У дисертації використано також праці критиків інтегрального націоналізму, які належали до інших політичних таборів або були незалежними теоретиками, – консерваторів В'ячеслава Липинського, Осипа Назарука, о. Миколи Конрада, комуніста Осипа Крілика, радянофіла Антона Крушельницького, соціалістів Карла Коберського, Володимира Левинського, лівого ліберала Ольгерда Бочковського й інших.

2. Другою за важливістю групою джерел з історії українського інтегрального націоналізму є документи політичних організацій, насамперед ОУН та її попередників, а також ФНЄ.

Одним із перших значних видань програмних та інших ідеологічних і організаційних документів ОУН була збірка, яку видали Закордонні частини ОУН до 25-ї річниці організації [72]. Дві програми ОУН (1929 і 1939 рр.) і невелика кількість інших документів організації ввійшли до другого тому документів та матеріалів з історії української суспільно-політичної думки, що їх впорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник [81; 79]. Найважливішою публікацією документів ОУН

уже в незалежній Україні стала багатотомна серія, яку започаткував Провід ОУН 2002 р. і яка виходить (щоправда, дуже повільно) у Видавництві імені Олени Теліги [62–65]. Видані досі томи, що їх упорядкували Юрій Черченко й Олександр Кучерук, містять переважно матеріали Архіву ОУН у Києві. Документи установчого Конгресу українських націоналістів видала Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (упорядник – Володимир Муравський) [66].

Більшість документів ОУН та її попередників ще не опубліковано, й вони зберігаються в архівах. Найважливішими є збірки вже згаданого Архіву ОУН у Києві [див.: 554] та празького Музею визвольної боротьби України, фонди якого після Другої світової війни було частково перевезено в СРСР³⁴. Нині празькі матеріали поділені переважно між двома установами – ЦДАГО та Центральним державним архівом вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Частина документів залишилися у Празі (нині – в Центральному державному архіві, SUA); копії багатьох із них є в архіві ЦДВР у Львові. Документів ФНЄ збереглося значно менше. Частина їх публікувалася у пресі цієї організації.

3. Листування діячів націоналістичного руху важливе тим, що в листах, які за рідкісними винятками не призначалися для публікації, вони часто висловлювали свої погляди на різні проблеми значно відвертіше, ніж в офіційних документах та опублікованих працях. Крім того, листування дає змогу простежити дискусії та розбіжності в поглядах, що їх лише зрідка виносили «на люди».

Частину листування Донцова з громадсько-політичними діячами та письменниками опублікувала й ретельно прокоментувала Галина Сварник [74–78]. Правда, принаймні один з опублікованих листів викликає сумнів, чи справді його автором був Донцов. Йдеться про лист до Юрія Липи від 13 травня 1939 р. з приводу планованого видання його книжки «Чорноморська доктрина» [78, 153–154]. Текстуальний і контекстуальний аналіз цього документу змушує сумніватися в авторстві Донцова: 1) хоч у публікації стоїть підпис «Д. Донцов», насправді в архівному документі підпису немає [58, 136–137, 138–139]; 2) в 1936 р. Донцов порвав з Липою і викреслив його зі списку співробітників «Вістника», й про віднов-

³⁴ Про долю цього й інших «празьких архівів» див. працю П. К. Грімстед [391].

лення їхніх стосунків нічого не відомо; 3) видаються підозрілими нехарактерні для ділових листів Донцова звороти «від люблячого Вас серця», «міцно Вас цілую» (це після скандального розриву!); 4) ідейний зміст листа – адресована Липі пропозиція популяризувати «ідею федерації слав'янських народів з книг битія укр[аїнського] народу Костомарова, ідею слав'янського соціалістичного інтернаціоналізму Драгоманова, Подолинського», політику Центральної Ради щодо національних меншин, лібералізм у національних справах – різко контрастує з усім, що писав Донцов, починаючи з 1918 р. Фактично єдиною підставою для зарахування цього листа до епістолярної спадщини Донцова стало те, що його машинописна копія опинилася в архівній теці серед листування редактора «Вістника». Припускаю, що насправді автором листа міг бути Андрій Жук, директор видавництва «Хортиця» у Львові, в якому Липа опублікував свою попередню книжку – «Призначення України» і, ймовірно, там-таки планував опублікувати «Чорноморську доктрину». Ці міркування змушують утриматися від використання згаданого листа для реконструкції поглядів Донцова кінця 1930-х рр.³⁵

Більшу частину листування Донцова міжвоєнного часу все ще не опубліковано, й вона зберігається в його варшавському архіві [58; 59] (мікрофільмовані копії є в Центральному державному історичному архіві (ЦДІА) України у Львові [44; 45]).

Частково опубліковано й листування провідних діячів ОУН³⁶ – але більша частина того, що збереглося, доступна так само в архівах, насамперед у ЦДАГО [30–36], ЦДАВО [26], Архіві ОУН у Києві [2; 8; 9].

4. Документи правоохоронних органів великою мірою допомагають з'ясувати перипетії нелегальної діяльності націоналістичних організацій, що дуже важливо для розуміння контексту їхнього ідеологічного розвитку, й значно меншою мірою – самий цей розвиток. До них належать, зокрема, різного роду інформаційні повідомлення, звіти й аналітичні матеріали Відділу національностей і

³⁵ Натомість С. Квіт уважав цей лист важливим свідченням політичного реалізму Донцова і в першому виданні «Дмитра Донцова» подав його майже повністю, за винятком двох фрагментів: пропозиції вилучити з книжки ворожі до Німеччини тенденції та процитованого вище уривку з похвалою федералістам, соціалістам і Центральній Раді [433, 180–181]. У другому виданні з розлогої цитати вцілів лише один абзац [434, 163].

³⁶ Багато листів опублікував у своїх записках Євген Онацький [342–345]. Інші публікації: [64; 83].

Українського реферату Відділу безпеки МВС про політичне життя національних меншин, зокрема української, або спеціально присвячені діяльності УВО і ОУН. Ці папери містять важливу інформацію, яка, однак, потребує критичного підходу через її тенденційність, неповноту, а часто – неточність. Цих документів опубліковано обмаль. Переважна більшість їх зберігається в Архіві нових актів у Варшаві, особливо в фондах МВС, МЗС і деяких закордонних посольств³⁷, та в обласних державних архівах у містах, які в міжвоєнну добу були центрами воєводств Польщі, зокрема в Державному архіві Львівської області, а також у ЦДІА України у Львові. У матеріалах ДАЛО великий масив інформації про український націоналістичний рух міститься у фондах Львівського воєводського управління, Львівської воєводської команди державної поліції та інших.

5. У періодичних виданнях 1920–1930-х рр. мене цікавили передовсім праці ідеологів та пропагандистів інтегрального націоналізму і його критиків, а також документи політичних і громадських організацій, тобто джерела першої та другої груп. Однак у пресі міститься також різноманітна інформація (поточно-хронікальна, пропагандистська, особового характеру тощо), яка віддзеркалює історію розвитку українського націоналістичного руху, зокрема його інтелектуальну історію, взаємини з іншими політичними таборами, суспільством і державою. Найважливішими пресовими органами «організованого націоналізму» були «Розбудова нації» (орган ОУН) і «Сурма» (орган УВО), які виходили відповідно в Чехословаччині та Литві. У Польщі ОУН легально випускала кілька неофіційних друкованих органів («Український голос», «Наш клич» тощо), нелегально – «Бюлетень Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ» і деякі інші видання. Діяльність ФНЄ відображено в його органах – «Перемозі», «Батьківщині» й ін. В роботі використано також українську пресу, яка не належала до табору інтегральних націоналістів.

6. Важливими джерелами з історії націоналістичного руху (більшою мірою – подієвої історії, а не історії ідей) є мемуари його учасників, зокрема колишніх діячів ОУН різного рівня – Дмитра Андрієвського, Юрія Артюшенка, Осипа Бойдуника, Богдана Казанівського, Володимира Макара, Лева Ребета. Аналітич-

³⁷ Описи деяких із цих фондів вийшли друком [647; 648].

но-мемуарна стаття Зенона Пеленського у збірці на пошану Євгена Коновальця – один із найцікавіших і найбільш гідних довіри матеріалів про генезу ОУН [347]. Особливо цінними є записки Є. Онацького, які містять його листування з провідними діячами ОУН, зокрема з Є. Коновальцем [342–345]. Зі спогадів діячів інших партій найцікавіші належать колишньому членові Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) Івану Кедрину (Рудницькому) [334; 335]. Ясна річ, до цієї групи джерел слід підходити з особливою обережністю, адже більшість мемуарних текстів постали через багато років після описаних подій, коли погляди авторів уже багато в чому змінилися, чимало деталей стерлися з пам'яті, а на згадування одних обставин і «забування» інших немало вплинули політичні симпатії й антипатії мемуаристів.

Підсумовуючи огляд історіографії проблеми, мусимо констатувати, що загальноновизнаної інтерпретації радикальної течії українського націоналізму міжвоєнної доби не існує. Якщо радянську теорію «українського буржуазного націоналізму» нині не підтримує жоден поважний історик, то три інші головні інтерпретації й далі розвиваються, й між ними точиться боротьба, яка незрідка виходить за рамки академічних дискусій. Поділяючи загальною концепцію інтегрального націоналізму, я, проте, вважаю, що потребує уточнення як сама теоретична модель, так і її застосування для вивчення українського руху.

Чимало питань заслуговують на глибше дослідження, зокрема ставлення й типологічне відношення українського інтегрального націоналізму до фашизму, співвідношення тоталітарних і визвольних елементів у націоналістичному русі, його міфологічні та (псевдо)релігійні аспекти, діяльність та ідеологія низки націоналістичних організацій, зокрема. Крім того, дослідники досі недостатньо брали до уваги європейський контекст, без урахування якого годі намагатися адекватно зрозуміти розвиток українського націоналізму в міжвоєнну добу.

Наявна джерельна база дозволяє по-новому дослідити й інтерпретувати принаймні частину перелічених питань і є цілком достатньою для виконання завдань, сформульованих у вступі до цієї праці.

Розділ 2

Методологічні й теоретичні основи

2.1. Загальні методологічні зауваги

Цю працю написано в жанрі інтелектуальної історії (принаймні, такими були наміри автора). Термін «інтелектуальна історія» потребує пояснень. Довгий час його вживали (й тепер часом уживають) як ще одне найменування історії ідей, однак після кризи цього напрямку в 1960–1970-х рр. інтелектуальну історію почали розглядати як певну його альтернативу. Річ у тому, що «під “історією ідей” стали все частіше розуміти вивчення ідей як певних автономних абстракцій, що мають внутрішню логіку розвитку, безвідносно до інших видів людської активності або до того, що називають їх “соціальним контекстом”» [525, 92]. Як реакція на таке звуження предмета дослідження постали нові підходи до інтелектуальної історії: її переосмислили як «історію інтелектуалів» та «соціальну історію ідей». Згодом на цьому ґрунті виникали (й виникають досі) нові й ще новіші підходи й напрями, але спільним для них усіх принциповим моментом залишається врахування «взаємодії, що існує між рухом ідей і їх зовсім не абстрактним історичним “середовищем”, тими соціальними, політичними, релігійними, культурними контекстами, в яких ідеї породжуються, перевертаються, модифікуються, розвиваються» [525, 97].

Водночас мушу підкреслити, що цю працю написано *не* в дусі т. зв. «нової інтелектуальної історії» (яка вже не є новою) або «історіографічного постмодернізму», для якого «першорядною проблемою [...] є визначення особливостей поетики тексту, тобто визначення способів конструювання історичних текстів. Об’єктом уваги читача й активним учасником комунікативного процесу «текст-читач» є не реальність історії як минулого, а реальність історії як оповіді. Змінюються дослідницькі завдання: пошук не об’єктивної позатекстової історичної реальності, а специфіки конструювання текстів як культурно-історичних артефактів, органічно пов’язаних і взаємозумовлених з текстуальним історичним контекстом» [454; див. також: 423].

Такий підхід може бути певною мірою корисним у вивченні історіографії, але в дослідженні ідеологічних рухів минулого його евристичні можливості є обмеженими. Утім, деякі аспекти цього підходу – як-от увага до історичного контексту (не тільки текстуального), аналіз дискурсивних стратегій автора досліджуваного тексту, тенденція до деконструкції суспільних, зокрема історіографічних, міфів – видаються плідними.

За внутрішньою класифікацією напрямів (жанрів) інтелектуальної історії³⁸ пропонуване дослідження належить переважно до «проблемно-орієнтованого» напрямку, який вивчає розвиток «великих ідей», історію соціальних, наукових, культурних проблем. Однією з таких «великих ідей» є націоналізм, зокрема інтегральний націоналізм, про українську версію якого йдеться в цій праці. В окремих розділах, особливо в тих, які стосуються Д. Донцова, оповідь наблизатиметься до іншого жанру – «інтелектуальної біографії» або «історії інтелектуалів».

Не існує ані універсальної теорії, ані загально визнаної методології інтелектуальної історії. Сучасна інтелектуальна історія, як і історична наука загалом, тяжіє до методологічного плюралізму. У зв'язку з цим перед істориком постає проблема вибору методологічного інструментарію. Вибір цей, утім, ніколи не є цілком довільним, а залежить від соціокультурної ситуації, в якій перебуває дослідник.

Найзагальнішою методологічною основою цього дослідження є *критичний раціоналізм*³⁹ із його засадами спростовуваності (*falsifiability*), методологічного номіналізму, інтерсуб'єктивності, критики історизму тощо.

У вивченні інтелектуальної історії принципи критичного раціоналізму довели свою плідність, про що свідчить значний і досі вплив праць засновника цього напрямку Карла Поппера, зокрема його класичного твору «Відкрите суспільство та його вороги». Нині критичний раціоналізм не належить до лідерів інтелектуальної моди, але його перевага в тому, що він дає змогу бути стриманим оптимістом в

³⁸ Про них див. у статті Ірини Колесник [452, 41–42].

³⁹ Епістемологічна теорія, основи якої заклад Карл Поппер [512–514; 691–693].

оцінці наших пізнавальних можливостей і пропонує надійні, хоч і не «абсолютно істинні», орієнтири в імлі релятивізму, в якій блукає сучасна гуманітаристика.

Серед загальних методологічних засад інтелектуальної історії особливо важливим є принцип, згідно з яким будь-який ідейний рух неможливо ґрунтовно дослідити, аналізуючи лише тексти, що постали в його межах: слід брати до уваги всю мережу інтелектуального дискурсу, в полі якого існував цей рух, його взаємодію з конкурентними дискурсами, а також суспільний і політичний контекст, причому не тільки національний. Це, зокрема, спонукає досліджувати український інтегральний націоналізм у компаративній площині, залучаючи до порівняння радикальні рухи тогочасної Європи, зокрема фашизм.

Варто пам'ятати також про небезпеку, на яку вказав французький історик Роже Шартъ: «Інтелектуальна історія не повинна дозволити спіймати себе в пастку слів [...] Виявляючи межі й відношення, що створили той об'єкт, який вона прагне досягнути, така історія (історія ідей, ідеологічних формацій, дискурсивних практик – назви тут не мають великого значення) буде здатна розглянути цей об'єкт, не зводячи його лише до статусу докладно описаного випадку, що ілюструє нібито універсальну категорію» [560, 45–46]. У нашому випадку існує ризик опинитися в пастці поняття «інтегральний націоналізм», розглядаючи його український різновид лише як проекцію видової категорії. Тимчасом завдання «істориків інтелектуального руху» (як називав їх Люсьєн Февр) полягає насамперед у тому, щоб «наново відкрити оригінальність кожної системи мислення, що вислизає від апріорного визначення, в усій її складності й суперечливості» [560, 20].

Інтелектуальна історія, хай би як ми її розуміли, завжди є міждисциплінарною, тож у цій праці застосовано як власне історичні методи (історико-критичний, історико-порівняльний), так і методи, запозичені з інших суспільних і гуманітарних дисциплін (методи ідеальних типів, поєднання текстуального й контекстуального аналізу, елементи політичного дискурсивного аналізу, зокрема виокремлення дискурсивних стратегій).

Автор цієї праці жодною мірою не претендує на «об'єктивність» у сенсі наміру особисто встановити об'єктивну історичну істину. Така об'єктивність є не-

досяжною для окремого дослідника. Слід пам'ятати, що «наука і наукова об'єктивність не є (і не можуть бути) наслідком спроб окремого науковця стати “об'єктивним”, але впливають із *дружньо-ворожої співпраці багатьох науковців*. Наукову об'єктивність можна змалювати як інтерсуб'єктивність наукового методу» [513, 235]. Тому для дослідника важливі не так похвала, як конструктивна критика колег, на яку розраховує і автор цієї праці.

2.2. Основна теоретична модель: інтегральний націоналізм

Основною теоретичною моделлю, використаною в цьому дослідженні, є концепція інтегрального націоналізму, яку першим застосував до українського матеріалу Дж. Армстронг іще в середині 1950-х рр.

Поняття «інтегральний націоналізм» уперше вжив французький рояліст Шарль Моррас (1868–1952) у статті «Le Nationalisme intégral», надрукованій у газеті «Le Soleil» 2 березня 1900 р. У ній він доводив, що республіканець за всього бажання не може бути досконалим націоналістом, бо республіканський устрій шкодить Франції. Тільки роялізм, на переконання Морраса, є повним, або інтегральним, націоналізмом, бо поєднує в собі надії та прагнення решти націоналістичних груп: «Подібно до католицької партії, роялісти є католиками (силою розуму, почуття або традиції) й поділяють примат католицизму. Подібно до антисемітської партії, вони антисеміти. Подібно до партії М. Поля Дерулєда⁴⁰, вони прагнуть відповідальної та сильної влади. Подібно до поміркованих і децентралістів, вони бажать автономії освіти, свободи громад і провінцій. Але бажать цього не через випадкову примху чи пристрасть, а через логічну необхідність і як простий наслідок свого прагнення повернути національну монархію. У суті, роялізм відповідає різним постулатам націоналізму: він і є *інтегральним націоналізмом*» [цит. за: 598, 111].

Значення прикметника «інтегральний» у цьому тексті є цілком прозорим: «такий, що поєднує частини в цілість». Згодом Бернар де Везен, голова монархіч-

⁴⁰ Поль Дерулєд (1846–1914) – французький письменник і політик, який заснував 1882 року націоналістичну «Лігу патріотів».

но-націоналістичної «Ліги французького чину», пояснював, що націоналізм не був повним, цілісним націоналізмом без роялізму, «бо тільки монархічні інституції задовольняли всі національні почування, всі національні потреби – подібно, як інтеграл відтворює суму всіх значень алгебраїчної функції» [цит. за: 598, 269].

Як бачимо, у своєму первісному, вужчому розумінні термін «інтегральний націоналізм» означав поєднання націоналізму з роялізмом, яке, з погляду Морраса, надавало націоналізмові завершеної, інтегральної форми. У тій-таки статті Моррас змалював портрет ідеального націоналіста: «Націоналіст, свідомий своєї ролі, дотримується постулату, що добрий громадянин підпорядковує свої почуття, інтереси і світогляд благу Батьківщини. Він знає, що Батьківщина – це найвища умова його власного добробуту й добробуту його співгромадян. Будь-яка особиста вигода, що завершується шкодою Батьківщині, здається йому оманливою та хибною. І будь-яке політичне питання, розв'язане без урахування загальних інтересів Батьківщини, здається йому недорозв'язаним. Тож націоналізм зводить різноманітні інтереси, про які йому йдеться, до спільного знаменника, яким є не що інше, як національний інтерес [цит. за: 598, 111; пор.: 202, 129].

Ці міркування Морраса, а також аналогічні висловлювання його друга й одноподумця (але не монархіста) Моріса Барреса спричинили ширше тлумачення інтегрального націоналізму – як світоглядного та політичного принципу, який передбачає визнання власної країни й нації найвищою цінністю, розгляд і розв'язання всіх питань винятково з позиції національних інтересів, а також встановлення та підтримання політичного ладу, здатного інтегрувати й задовольнити всі цілі та прагнення певної нації. Таке розуміння терміна врешті-решт витіснило його первісний роялістський зміст.

Моррас не був оригінальним, уживши означення «інтегральний» щодо певного ідеологічного напрямку. У 1890–91 рр. у Франції з'явилася друком двотомна праця Бенуа Малона «Інтегральний соціалізм» («Le Socialisme intégral»). Малон і його послідовники, які в 1890-х рр. гуртувалися довкола журналу «La Revue socialiste», протиставляли марксизмові свій «істинно французький», ідеалістичний соціалізм, поєднаний з антисемітизмом [718, 13, 40, 72, 321]. Ймовірно, саме за

аналогією з ученням Малона, а певною мірою й на противагу йому Моррас назвав свій націоналізм інтегральним.

Й у часи Морраса, й пізніше епітет «інтегральний» часто припасовували до різних світоглядних систем: згадаймо «інтегральний досвід» Анрі Бергсона, «інтегральний гуманізм» Жака Марітена, систему з такою ж назвою Діндаяла Упадг'я, визнану офіційною філософією індійської Бхаратія джаната парті, «інтегральний католицизм» Марселя Лефевра й інших, «інтегральний традиціоналізм» Рене Генона, Юліуса Еволи й Олександра Дугіна. Як зазначає новозеландський соціальний антрополог Даглас Голмс, термін «інтегральний» здебільшого вживають для окреслення «фундаменталістських» ідейних напрямів, найчастіше (але не винятково) правих [643, 8]. Утім, часом його використовують і для характеристики лівого радикалізму. Зокрема Микола Бердяєв уважав інтегральними соціалізм і комунізм більшовицького зразка, оперуючи термінами «інтегральний» і «тоталітарний» як синонімами [99, 173; 101, 136].

Інтегральний націоналізм Морраса не був унікальним явищем. Наприкінці XIX й у першій третині XX ст. націоналістичні рухи нового типу, які різко відрізнялися від ліберального націоналізму попередньої доби, сформувалися в більшості країн Європи. Відтак у суспільствознавстві виникла потреба впровадити спеціальний термін, який позначав би це явище.

На межі 1920-х і 1930-х рр. професор Колумбійського університету Карлтон Гейз використав термін «інтегральний націоналізм» як родове поняття на означення одного з історичних типів націоналізму, що заступив ліберальний націоналізм XIX ст. У своїй книжці «Історична еволюція модерного націоналізму» (1931) він запропонував таку типологію націоналізму:

- гуманістичний націоналізм XVIII ст.;
- яacobінський націоналізм часів Великої французької революції;
- традиційний націоналізм післяреволюційної доби;
- ліберальний націоналізм XIX ст.;
- інтегральний націоналізм кінця XIX – XX ст.;

- економічний націоналізм, який розвивався паралельно з інтегральним [638, 164–224]⁴¹.

Гейз уважав, що Моррасів термін «інтегральний націоналізм» добре пасує «для окреслення певних істотних елементів в італійському фашизмі й навіть російському більшовизмі, а також, хоч як дивно, у соціальних настановах і поведінці мільйонів націоналістів у всьому світі, які зазвичай не підозрюють, що є інтегральними націоналістами» [638, 165].

Дослідник виділив такі ознаки нового націоналізму: «Інтегральний націоналізм ворожий щодо інтернаціоналізму, який проповідували гуманісти й ліберали. Він розглядає націю не як засіб для [розвитку] людства, щабель на шляху до нового світового порядку, а як самоціль. Він ставить національні інтереси вище як від особистих, так і від загальнолюдських. Він відкидає співпрацю з іншими націями, якщо тільки вона не може прислужитися його власним інтересам, справжнім чи уявним. Він шовіністичний, недовірливий стосовно інших націй, прагне звеличити одну націю коштом інших і покладається на фізичну силу. Він мілітаристський і схильний до імперіалізму. [...] Крім того, інтегральний націоналізм украй нетолерантний і тиранічний у внутрішніх справах. Він прагне примусити всіх громадян пристосуватися до спільного стандарту поведінки та моралі й виявляти однаковий ентузіазм. Прагне підпорядкувати всі особисті свободи своїй меті, а якщо прості люди починають ремствувати, урізає демократію і затуляє їм рота. Все це він коїть “у національних інтересах”» [638, 166].

Як видно з цього уривку, Гейз не приховував своєї антипатії до інтегрального націоналізму, тож доволі точні типологічні характеристики перемішано в нього з емоційними оцінками. Він убачав прояви інтегрального націоналізму в тогочасних диктаторських режимах Угорщини, Польщі, Югославії, Туреччини, в італійському фашизмі й німецькому націонал-соціалізмі й навіть у деяких аспектах політичного життя США. На його думку, більшовики в Росії, почавши як переконані інтернаціоналісти, спрагли світової революції, пересвідчилися, що нації світу не готові прийняти їхній месіанізм, і «закінчили розпалюванням своєрідного інтег-

⁴¹ Стислий виклад типології К. Гейза див.: [710, 48–53; 711, 130–132].

рального націоналізму в Союзі Соціалістичних Радянських Республік» [638, 167]⁴².

З легкої руки Гейза термін «інтегральний націоналізм» почали широко застосовувати історики й політологи. У 1950–1960-х рр. Джон Армстронг використав це поняття в порівняльно-історичному аналізі українського націоналізму та праворадикальних рухів Східної Європи часів Другої світової війни [580–583]. Спираючись на висновки свого попередника та власні дослідження, він виділив такі характерні риси інтегрального націоналізму: «1) віра в націю як найвищу цінність, якій слід підпорядкувати решту, тоталітарна в суті концепція; 2) апеляція до містичних уявлень про єдність усіх індивідів, що становлять націю, зазвичай базована на припущенні, що біологічні характеристики або незворотні наслідки спільного історичного розвитку об'єднують їх в органічну цілість; 3) підпорядкування раціональної, аналітичної думки «інтуїтивно правильним» емоціям; 4) виявлення «національної волі» через харизматичного лідера й еліту поборників націоналізму, організованих в одну партію; 5) уславляння чину, війни та насильства як вияву найвищої біологічної вітальності нації [582, 13].

Ці риси справді наявні, хоч і різною мірою, в усіх різновидах інтегрального націоналізму з тією поправкою, що ірраціоналізм не є конечним елементом – Моррас, наприклад, уважав свій світогляд цілком раціоналістичним.

Ще одним дослідником, який зробив визначальний внесок у загальну теорію інтегрального націоналізму, став Петер Альтер. Він виокремив два головні історичні типи націоналізму: націоналізм Рісорджименто, взірцем якого був рух за визволення й об'єднання Італії в ХІХ ст., й інтегральний націоналізм, що постав наприкінці ХІХ ст. майже одночасно у Франції, Німеччині, Італії та Великій Британії. Історик підкреслював квазірелігійний характер інтегрального націоналізму: «Моррас пропагував націоналізм як вершинний у містичному культі землі та мертвих заміник релігії [це більшою мірою стосується Барреса. – *О. З.*], що ставить

⁴² Цей діагноз, поставлений 1931 р., підтвердила дальша еволюція більшовизму в бік великодержавного «радянського», а фактично російського, націоналізму. Однак комуністи ніколи відверто не проголошували націоналістичної доктрини, а основою легітимації режиму завжди залишалася класова й інтернаціоналістська риторика, що робить вельми проблематичним визначення «радянського націоналізму» як інтегрального. Про радянський і комуністичний націоналізм див.: [585; 660; 710, 304–331].

до індивіда величезні вимоги й цілком поглинає його. Інтегральний націоналізм відкидає весь етичний баласт і накидає індивідові єдину цінність: націю. Індивід цілком підпорядкований їй. «La France d'abord», «Right or wrong, my country», «Правдиве те, що корисне народові», «Ти ніщо, твій народ – усе» – так або приблизно так звучать заповіді, яких інтегральний націоналізм зобов'язує дотримуватися своїх вірних і якими він узаконює також фізичне застосування сили проти тих, хто думає інакше» [353, 675–676].

Альтер зауважує вплив соціального дарвінізму на інтегральний націоналізм: його послідовники гадають, що у взаєминах рас і націй діють ті самі закони, що й у світі тварин. У боротьбі за існування виживе й візьме гору над іншими та нація, яка виявиться найсильнішою та найпристосованішою [353, 676].

І К. Гейз, і П. Альтер уважали, що інтегральний націоналізм властивий націям-державам, а не бездержавним націям. На думку Гейза, цей термін варто застосовувати «не до “пригноблених” чи “залежних” національностей, а радше до національностей, які вже здобули політичну єдність і незалежність» [638, 165]. За Альтером, інтегральний націоналізм розвивається тоді, коли мету націоналізму Рісорджименто – створення власної національної держави – досягнуто [353, 677]. Однак численні історичні дослідження переконливо демонструють, що цей тип націоналізму властивий бездержавним націям не меншою мірою, ніж державним [541; 582; 583; 669; 697; 719].

Інтегральний націоналізм є радикальною формою націоналізму, але, з другого боку, його можна розглядати і як різновид *інтегралізму*. Термін «інтегралізм» уживали різноманітні праві організації ХХ ст., зокрема португальські послідовники Морраса (організація «Integralismo Lusitano»), бразильські «інтегралісти» й ін. У вужчому сенсі інтегралізм означає віру в те, що певне суспільство, зокрема нація, є самобутньою органічною цілістю, у ширшому – тенденцію до інтегрального, тотального світогляду, що прагне звести все до спільного знаменника, яким можуть бути інтереси нації, класу, релігійна віра тощо. Альберто Мелуччі у книжці «Кочовики сучасності: суспільні рухи й особисті потреби в сучасному суспільстві» (1989) підкреслював «фундаменталістський» і «тоталізаційний» характер

інтегралізму, що його спостерігав як серед лівих, так і серед правих, зокрема в Італійській комуністичній партії та Римо-католицькій церкві: «Під впливом інтегралізму люди стають нетолерантними. Вони шукають універсальну відмичку до будь-яких дверей реальності й унаслідок цього втрачають здатність бачити різні рівні реальності. Вони прагнуть єдності. Вони відвертаються від складності. Вони втрачають здатність визнавати відмінності й стають фанатичними та безапеляційними в особистих і політичних справах» [цит. за: 643, 8–9]⁴³.

Д. Голмс інтерпретує інтегралізм передусім як заперечення інтелектуальної традиції Просвітництва: «Інтегралізм, як я його розумію [...], є багатогранним явищем, в інтелектуальному й моральному сенсі закоріненим у поглядах контр-Просвітництва. Він тяжіє до “органічного підходу до життя і політики”, й оскільки для своєї легітимації апелює до таємничих “внутрішніх істин”, його важко раціонально оцінити й верифікувати. [...]

Загалом “інтегралісти” мають репутацію твердих традиціоналістів та фундаменталістів. Вони й собі схильні розглядати свій інтегралізм як захист певної форми “священної” спадщини» [643, 8].

Інтегральні націоналісти (як і націоналісти інших напрямів) рідко намагалися сформулювати свої погляди у вигляді послідовного вчення, апелюючи радше до емоцій своїх прибічників, аніж до їхнього розуму. Попри те, йдучи за наявними методологічними зразками опису «основної доктрини» націоналізму загалом [537, 28; 594, 2], спробуймо реконструювати «ідеально-типову» доктрину інтегрального націоналізму. Вона мала б містити такі положення:

1. Людство (принаймні в найрозвиненішій його частині) є природно поділеним на нації.
2. Нація є найвищим типом людської спільноти.
3. Нація є не сукупністю окремих індивідів, а органічною цілістю, яка об'єднує всі покоління (й мертвих, і живих, і ненароджених).

⁴³ Зауважмо, однак, що наявність певних «інтегральних» рис у комуністичному та релігійному (зокрема католицькому) світогляді не має затуляти принципових відмінностей між ними.

4. Інтереси та цінності нашої нації вищі від усіх інших інтересів і цінностей (окремих осіб, соціальних груп, інших націй, людства загалом).

5. Для захисту своїх інтересів і цінностей наша нація мусить мати власну незалежну державу.

6. Кордони цієї держави мають охоплювати щонайменше всю національну територію.

7. Діяльність усіх членів нашої нації має підпорядковуватися національним інтересам.

8. Слід нещадно боротися з усім, що загрожує єдності, інтересам і цінностям нашої нації.

9. Постійна боротьба націй між собою за утвердження власних інтересів і цінностей є природною та неунікненою.

10. Наша нація має активно утверджувати свої інтереси та цінності у світі конкурентних націй, якщо потрібно – силою.

Деякі з цих тез є спільними для всіх форм націоналізму, а отже, складають його базову доктрину, тимчасом інші, передусім пункти 3, 4 і 7–10, характеризують власне інтегральний націоналізм. Його доктрина несумісна з жодним універсалізмом – йдеться, приміром, не про право *кожної* нації мати власну державу в етнічних кордонах, а лише про права й інтереси *власної* нації. У цьому сенсі світогляд інтегральних націоналістів не цілком відповідає «основній доктрині» націоналізму, що її реконструює Ентоні Сміт, – вони не схильні вірити у «глобальний мир і справедливість», які «можливі лише у світі самоврядних націй» [537, 28; 709, 25].

Уявлення про націю як про колективну особистість з єдиною волею чи душею – найважливіша й водночас найслабша ланка інтегрального націоналізму, адже жоден націоналістичний теоретик не спромігся переконливо довести цю тезу (як правило, інтегральні націоналісти й не вважають за потрібне доводити її раціональними аргументами). Фактично ця концепція ґрунтується на двох підставах: емоційному зв'язку зі своєю уявленою спільнотою, яку відтак визнають важливішою за окрему особу й наділяють антропоморфними рисами, та відомому спосте-

реженні соціологів, згідно з яким жодну соціальну групу, зокрема націю, не можна звести до простої сукупності її членів.

Окрім доктринальних відмінностей, інтегральний націоналізм вирізняється з-поміж інших видів націоналізму саме своїм інтегральним, цілісним підходом до дійсності. «Неінтегральний» націоналіст може бути націоналістом у сенсі прагнення самостійної державності, соціалістом чи лібералом у поглядах на бажаний суспільний лад, католиком чи православним у віросповіданні й т. ін. Ці аспекти його світогляду є відносно незалежними один від одного. Інтегральний націоналіст, за висловом Морраса, все зводить до спільного знаменника – інтересів власної нації. Якщо він соціаліст, то не через відданість соціалізму як такому, а через переконання, що очищений від космополітичних збочень соціалізм є органічно притаманним його нації; якщо він католик, то цінує католицизм не як віру, істинну для всіх, а як духовну основу своєї нації.

Існують різні визначення інтегрального націоналізму. Я. Грицак, йдучи за І. Лисяком-Рудницьким, ототожнює інтегральний націоналізм з націоналізмом «у вузькому розумінні слова» – шовіністичним, агресивним, «який вимагає безумовного підпорядкування особистості політичним інтересам своєї нації і ворожості до іншої нації», «відкидає ліберальні цінності як застарілі ради торжества національних інтересів і проповідує рішучі і беззастережні дії» [381, 505, 507].

Ейвіел Рошволд пропонує таку дефініцію: «Термін “інтегральний націоналізм” стосується шовіністичної, правої форми націоналізму, що підносить власний національний інтерес як абсолютну цінність, яка підпорядковує собі (або наповнює собою) решту етичних міркувань» [697, 222].

У цьому дослідженні я приймаю таке робоче визначення: *інтегральний націоналізм* – це різновид авторитарного націоналізму⁴⁴, що розглядає націю як органічну цілість і вимагає беззастережного підпорядкування особистості інтересам своєї нації, які ставить вище від інтересів будь-якої соціальної групи, інших націй і людства загалом.

⁴⁴ Про авторитарний націоналізм див., зокрема, в книзі Стенлі Пейна [681, 14–19].

На окрему увагу заслуговує питання про співвідношення понять «інтегральний націоналізм» і «фашизм». Більшість фахівців розглядає фашизм як форму інтегрального (органічного, гіпер-, ультра- тощо) націоналізму [622; 638, 212–224; 661; 681], як результат попередньої еволюції націоналістичних рухів та їхню кульмінацію або як синтез інтегрального (органічного, трайбалістського) націоналізму з немарксистським соціалізмом або консерватизмом [716; 717]. Інші не вважають за можливе зводити фашизм до підкатегорії націоналізму, або й взагалі заперечують зв'язок між ними [672; 708, 84–85]. Частина дослідників виключає з націоналізму німецький націонал-соціалізм через притаманний йому расизм. Однак з погляду Етьєна Балібара, расизм є доповненням націоналізму: «Расизм розглядає себе як “інтегральний” націоналізм, який тільки тоді має значення (й шанси на успіх), коли базується на єдності нації [...]» [584, 54].

На думку Пітера Дейвіса й Дерєка Лінча, «важливо розуміти, що націоналізм – це тільки один зі складників фашизму, хоч і найбільш явний». Водночас, розглянувши теорії, згідно з якими фашизм є комбінацією націоналізму з соціалізмом або консерватизмом, вони констатують, що «націоналізм є основоположним елементом фашизму, а соціалізм і консерватизм – ні». Науковці доходять висновку, що «націоналізм є головним інгредієнтом фашизму і зумовлює багато аспектів фашистської політики, особливо міжнародної та економічної» [603, 113–114, 122].

Своєрідне розв'язання проблеми запропонував Пітер Шугар, який розглядає фашизм як «найзбоченішу форму націоналізму», бо згідно з фашистськими уявленнями «не режим перебуває на службі в нації, а нація існує, щоб будувати новий світ відповідно до пророчих візій свого вождя». Тому Шугар уживає для фашизму парадоксальне окреслення – «антинаціоналістична форма націоналізму» [722, 293].

Я поділяю думку тих дослідників, які вважають фашизм (разом із нацизмом) крайньою формою націоналізму. Проблему типології можна підсумувати в такий спосіб. Оскільки інтегральний націоналізм прагне сильної національної влади й відкидає (або принаймні намагається обмежити) демократію, він є різновидом ширшого явища – авторитарного націоналізму. Своєю чергою, застосовуючи різні

критерії класифікації, у межах інтегрального націоналізму можна виділити кілька варіантів (державний і недержавний, консервативний і революційний), які утворюють між собою різні комбінації. Фашизм є формою революційного інтегрального націоналізму державних націй⁴⁵.

Слід підкреслити, що описаний тут інтегральний націоналізм є «ідеальним типом» (Макс Вебер), теоретичною моделлю, яка не мала стовідсоткового відповідника в жодному конкретному націоналістичному русі, але може слугувати інструментом для дослідження таких рухів і визначення ступеня їхньої «інтегральності».

2.3. Допоміжні теоретичні моделі

Модель інтегрального націоналізму допомагає зрозуміти в українському націоналістичному русі міжвоєнної доби багато, але далеко не все. Тому в процесі дослідження виникла потреба в кількох допоміжних моделях. Однією з них стала модифікована *теорія тоталітаризму*.

Поняття «тотальної» політичної влади й «тоталітаризму» вперше сформулював у 1923 р. італійський публіцист, опонент фашистів Джованні Амендола [681, 121; 683, 243]. Незабаром лідери й ідеологи фашизму також визнали його тоталітарний характер і охоче послуговувалися цим терміном [289, 20–21, 25, 40; 294, 16]. У 1930-х рр. термін закріпився в академічному дискурсі на позначення спільної природи фашистського, нацистського та більшовицького режимів. Найбільшого впливу теорія тоталітаризму досягла у 1950-х рр. завдяки працям Ганни Арендт, Карла Фрідріха та Збігнева Бжезинського [354; 610]. Тоді ж було сформульовано перелік спільних ознак тоталітарних диктатур, який став класичним:

- 1) єдина офіційна ідеологія, що повністю відкидає старий порядок і є спрямованою на побудову нового суспільства;
- 2) єдина масова партія, очолювана однією особою – диктатором – і тісно переплетена з державною бюрократією;

⁴⁵ Про сучасні інтерпретації фашизму див. у наступному підрозділі.

- 3) система терору, фізичного або психічного, скерованого не лише проти «ворогів» режиму, а й проти цілих груп населення;
- 4) монопольний контроль партії та уряду над усіма засобами масової комунікації;
- 5) монопольний контроль над збройними силами;
- 6) централізоване бюрократичне управління економікою [610, 22].

Розквіт теорії не випадково збігся в часі з піком «холодної війни», однак у період «розрядки» її застосування стало в академічних колах «поганим тоном». Прибічників тоталітарної концепції критикували (часом справедливо) за тенденційність і нехтування принциповими відмінностями між комунізмом і нацизмом⁴⁶.

Після падіння Берлінського муру теорію тоталітаризму відкрили для себе суспільствознавці посткомуністичних країн: поняття «тоталітаризм» значно краще сприяло розумінню природи комуністичних диктатур, ніж евфемізми на кшталт «культу особи» чи «командно-адміністративної системи»⁴⁷. Відтак теорія відродилася й на Заході й незабаром знову здобула широке визнання, зокрема серед дослідників фашизму, а надто його німецького варіанту – нацизму. Не здалися й критики тоталітарної моделі, які далі наголошували, що вона є статичною, що насправді жоден режим ніколи не здобував тотального контролю над громадянами тощо. Лунали й лунають заклики вийти «за межі тоталітаризму» [590].

Стимулом до застосування оновленої тоталітарної моделі у вивченні фашизму (а також комунізму) стали теоретичні праці італійського історика Еміліо Джентіле. На відміну від своїх попередників, він визначає тоталітаризм не як стан тотального контролю над суспільством (справді ніде й ніколи не досягнутий), а як експеримент, що відбувся з різною мірою успіху в різних країнах: «Термін “тоталітаризм” можна прийняти у значенні *експерименту щодо політичного домінування*, що його здійснює *революційний рух з інтегралістською концепцією* політики, який прагне монополізувати владу, а здобувши її законним або

⁴⁶ Про історію поняття «тоталітаризм» і теорії тоталітаризму див. працю Симона Тормея [726].

⁴⁷ Утім, Станіслав Кульчицький вважає, що комуністичні держави слід вивести за рамки концепту тоталітаризму [458, 355].

незаконним шляхом, руйнує або трансформує попередній режим і створює нову державу з *однопартійним режимом* і головною метою – *підкорити суспільство*» [616, 260]⁴⁸.

Така інтерпретація тоталітаризму видається найпродуктивнішою. У пропонуваній праці під *тоталітаризмом* я розумію політику, спрямовану на встановлення всеохопного контролю одного політичного угруповання над суспільним життям і суспільною свідомістю. У цьому сенсі тоталітарними можуть бути не лише режими, а й політичні рухи й ідеології – навіть ті, для яких власна держава залишається тільки метою. Зокрема, як буде показано далі, деякі члени ОУН називали свою ідеологію та майбутню державу тоталітарними, вкладаючи в це поняття позитивний зміст.

Дослідник, який звертається до українського інтегрального націоналізму, швидко переконується, що його неможливо описати як набір раціоналістичних доктрин і практик. Багатьма елементами він нагадував своєрідну релігію, стрижнем якої був культ нації. Недарма деякі послідовники Донцова цілком поважно називали націоналізм релігією. Це спонукає звернутися по допомогу до *теорії політичних релігій*.

Витоки цієї теорії сягають доби Просвітництва. Жан-Жак Руссо впровадив поняття «громадянська релігія» на позначення нової релігії громадян, що постане з утвердженням демократії. Громадянська релігія мала відрізнитися від християнства, а в деяких аспектах навіть протистояти йому. У роки Великої французької революції яacobінци, серед яких були палкі послідовники Руссо, першими спробували створити громадянську релігію на практиці. Тоді ж, спостерігаючи за революційними подіями, Марі Жан Антуан маркіз де Кондорсе вперше вжив термін «політична релігія» [614, 1–2].

З кінця XIX ст. світські релігії стали предметом наукового вивчення. Піонерами тут були соціолог Гаєтано Моска та соціальний психолог Гюстав Ле Бон. Важливе роль відіграла соціологія релігії Еміля Дюркгейма. У книжці «Елементарні форми релігійного життя» він запропонував суто функціональне визначення

⁴⁸ Схожий підхід у Дейвіда Робертса [696].

релігії: «Релігія є цілісною системою вірувань і практик, які стосуються священних, тобто відокремлених, недоторканих [interdites], речей і об'єднують усіх своїх послідовників у моральну спільноту, яку називають Церквою» [605, 51].

Як слушно зазначає культуролог Олександр Гриценко, дюркгеймівська концепція релігії «є цілком відповідною і для таких явищ, як політична ідеологія чи національна міфологія», і «цілком застосовною до того явища, що в середині ХХ століття отримало назву “громадянської релігії”» [385, 178].

Фактично Дюркгейм і заклав підвалини концепції громадянської релігії: «Це факт, що існують вірування, які є проміжними між наукою та звичайною релігійною вірою; це всілякого роду вірування, що стосуються світських об'єктів, як-от національний прапор, рідний край, певна політична організація, якийсь герой, якась видатна історична подія тощо. [...] Може здаватися, що їх слід виключити з нашого розгляду. Однак фактично їх дуже важко відрізнити від власне релігійних вірувань. Батьківщина-мати, Французька революція, Жанна д'Арк тощо є священними для всіх нас, і ми не дозволимо нікому на них зазіхати [...]» [цит. за: 385, 178].

За Дюркгеймом, у релігійному культурі суспільство поклоняється власному закамуюльованому образу. Розвиваючи цю (доволі дискусійну) тезу, Ернест Гелнер зауважив: «В епоху націоналізму суспільства поклоняються собі відверто й безоглядно, відкидаючи будь-який камуфляж» [389, 92]. У націоналістичному культурі об'єктом релігійного обожнення стає нація. Польський політолог Радослав Зендеровський пояснює: «Націоналізм (у сенсі новочасної ідеології) в принципі прагне елімінації релігії в її традиційній формулі з публічного життя, бо та становить для нього конкуренцію, унеможливаючи максимізацію політичної влади. Та позаяк релігія великою мірою задовольняє духовні потреби людини, націоналізм – *polens volens* – мусить неначе заступати релігію, створюючи своєрідну сферу *sacrum*, незрідка в дуже секуляризованому середовищі» [747, 47].

Не випадково теорію світських релігій узяли на озброєння дослідники націоналізму [537, 38–40; 637], які вказали на релігійні риси деяких його форм: обожнення нації; віру в її безсмертя, яка доповнює, а іноді й замінює традиційні релі-

гійні вірування в потойбічне життя й безсмертя душі; національний месіанізм. З історичних форм націоналізму найбільшу схильність до перетворення на політичну релігію виявляв інтегральний націоналізм.

У міжвоєнний час основи теорії політичних релігій розвинули такі інтелектуали, як Луїджі Стурцо, Вальдемар Гуріан і особливо Ерік Фегелін, автор книжки «Політичні релігії» (1938) [639; 644; 702]. Згодом, уже в останні десятиліття, найбільший внесок у її відродження зробили насамперед фахівці з історії фашизму Майкл Берлей, Еміліо Джентиле, Роджер Гріфін та ін. [596, 4–14, 252–255; 597; 612–616; 627; 729]. Власне, концепцію Джентиле найбільшою мірою використано в цій праці.

За Еміліо Джентиле, світська релігія – це «більш-менш розвинена система вірувань, міфів, ритуалів та символів, які створюють ауру святості, культ, поклоніння й обожнення довкола об'єкта, що належить до цього світу» [614, 1].

Джентиле розрізняє два види світських релігій. Перший – громадянська релігія, що виступає як спільна «громадянська віра», базована на сакралізації колективного політичного об'єкта; вона не має зв'язку з конкретною ідеологією, приймає відокремлення Церкви від держави й толерує традиційні релігії. Другий – політична релігія, що ґрунтується на сакралізації певної ідеології та інтегралістського політичного руху, відкидає інші ідеології та рухи, заперечує автономію особи, поборює або підпорядковує собі традиційні релігії [616, 265].

Світська релігія є результатом процесу сакралізації політики, який «надає священного статусу світському об'єктові (нації, країні, державі, людству, суспільству, расі, пролетаріату, історії, свободі або революції), подає його як абсолютний принцип колективного існування, розглядає як головне джерело цінностей, що визначають особисту й колективну поведінку, та звеличує як найвищий етичний дороговказ у громадському житті» [616, 260].

Джентиле стверджує, що саме тоталітарні рухи та режими найбільше схильні сакралізувати політику і створювати політичні релігії. Цей процес ґрунтується на таких засадах:

a) проголошення примату колективного світського об'єкта (нації, раси, класу тощо), що стає центром системи вірувань і міфів;

b) пов'язання індивіда зі священною спільнотою вірних через спеціальні кодекси етичних і соціальних заповідей;

c) трактування цієї спільноти як обраної й наділення її месіанською функцією, спрямованою на здійснення певної місії;

d) творення політичної літургії задля поклоніння сакралізованому колективному об'єктові через інституціалізований культ і священну історію, що періодично «відроджується» за допомоги ритуалів, які виконує спільнота обраних [616, 263].

Можна виокремити ще кілька структурних і функціональних рис, що зближують політичні релігії з теїстичними:

- наявність власного «святого письма» – сакралізованих творів лідерів та ідеологів певного руху;
- прагнення створити замкнену спільноту вірних із жорсткою ієрархічною структурою провідників, що нагадує Церкву;
- культ харизматичних лідерів;
- культ померлих і загиблих героїв, святих, пророків, мучеників руху;
- фанатизм – непохитна віра в те, що сповідуваний світогляд є єдиним правильним; тих, хто його не приймає, трактують у найкращому випадку як сліпців, а в найгіршому – як ворогів;
- фаталізм – віра в неунікний тріумф цієї ідеології;
- утопічна візія майбутнього ідеального суспільства – аналога Божого царства на землі;
- жорстке відмежування «своїх» від «чужих», часто – демонізація «чужих».

Класичними прикладами політичних релігій вважають італійський фашизм, нацизм, радянський комунізм, учення «чучхе» в Північній Кореї.

Концепцію політичної релігії особливо активно застосовують дослідники фашизму. На рівні широкої аналогії вона досить влучно розкриває спосіб, у який фашизм, подібно до релігії, мобілізує «вірних» за допомоги священних ритуалів і

символів, будить у них готовність до самозречення і проповідує явлену в пророчих візіях своїх вождів «істину», що не терпить вільнодумства. Вивчаючи фашизм із цього погляду, дослідники сформулювали кілька тез⁴⁹:

1) щоб опанувати суспільство, в якому християнська релігія має традиційно сильні позиції, фашизм свідомо запозичує багато елементів з його релігійної культури, наповнюючи їх власним змістом;

2) фашизм як світська релігія заповнює порожнечу, утворену внаслідок секуляризації суспільства та моралі⁵⁰;

3) традиційні релігії та фашизм є непримиренними супротивниками.

Останню тезу ставлять під сумнів опоненти, зазначаючи, що в Італії та Німеччині взаємини між фашистами й церквою були неоднозначними й не виключали співпраці. Критики вказують також, що концепція політичної релігії не здатна пояснити, чому в одних християнських країнах фашизм був успішнішим, ніж в інших, адже важко довести, що «онтологічна криза», породжена секуляризацією, була глибшою в Італії або Німеччині, ніж у Франції або Великій Британії [679, 213–214].

Прибічникам концепції політичної релігії закидають і перебільшення ірраціональних моментів у фашизмі. Як пише соціолог Майкл Манн, «хоч у фашизмі справді були ірраціональні аспекти, він був радше тверезо практичним, висуваючи економічні програми й політичні стратегії [...]. Він був цілковито “від світу цього”, байдужий до сакрального, релігійного боку людського досвіду, хоч і готовий використовувати його для власних цілей» [665, 12].

Видається, однак, що Манн надмірно узагальнює. Його твердження є певною мірою слушним щодо Муссоліні, Гітлера та їхнього оточення, але навряд чи справджується щодо Корнеліу Кодряню та його Легіону архангела Михаїла. У будь-якому разі ігнорувати релігійні чи псевдорелігійні аспекти фашизму й інших різновидів інтегрального націоналізму було б помилкою, навіть якщо в більшості випадків мова про інструментальне використання, а не про справжню віру.

⁴⁹ Наводжу за Робертом Пакстоном [679, 213–214].

⁵⁰ Нацизм, як пише М. Берлей, експлуатує глибоко вкорінене почуття екзистенційної тривоги, пропонуючи порятунок від онтологічної кризи [596, 255].

Теорія політичних релігій, будучи тісно пов'язаною з теорією тоталітаризму й фактично доповнюючи її, сприяє розумінню деяких істотних аспектів ідеології, пропаганди й політичної практики тих націоналістичних рухів, які виявляли тоталітарні тенденції, а надто тих, які, прийшовши до влади, прагнули встановити тотальний контроль над суспільством.

Слід зауважити, що інтегральний націоналізм часто апелює й до традиційних релігійних цінностей, але його підхід завжди є інструментальним: релігія цінна не сама собою, а як одна з підвалин нації, й рівно настільки, наскільки не суперечить націоналізмові.

Важливим для дослідження інтегрального націоналізму є поняття *міфу*. У цій праці я використовую його не у вузькому традиційному значенні «оповідання, в якому деякі центральні персонажі є богами або іншими істотами, могутнішими за людину» (Нортроп Фрай) [цит. за: 379, 63]. Під суспільним міфом я розумію наратив, який сприяє формуванню ідеалізованого образу певної спільноти, пояснює і легітимізує її існування та спонукає її членів до солідарних дій⁵¹.

Методологічним зразком дослідження міфу для мене була – *mutatis mutandis* – книжка Григорія Грабовича «Поет як міфотворець». Застосована в ній модель ґрунтується на структурно-антропологічному підході, зокрема на працях Клода Леві-Строса й Віктора Тернера. Автор виділяє кілька основоположних рис міфу:

1) «За своєю будовою міф відзначається надмірністю і багатолінійністю, тобто це безперервне вироблення структури (або “думки”, “ідеї”) шляхом гетерогенного, але закінченого ряду “подій” чи структурних одиниць (“тем” або “мотивів”, які його складають). Міф «може виробляти нескінченний ряд варіантів, кожен з яких матиме свій сюжет і набір персонажів, але міститиме при цьому ті самі базові відносини або ту саму структуру».

2) «[...] Міф розвивається через ряд бінарних опозицій та примирень між ними: опозиція на нижчому рівні структури знімається примиренням сторін на вищому рівні».

⁵¹ Про функції і таксономію національних міфів див. статтю Дьйордя (Джорджа) Шепфліна [703].

3) «Міф [...] передає «універсальні істини». В рамках тієї культури, якій він належить, його зміст майже завжди має велике значення і стає святиною для певної групи людей».

4) Світ міфу «виходить за межі часу [...] і за межі конкретного простору» [379, 64–65].

У суспільних міфах, навіть коли вони звертаються до історії, діє не історичний, а міфологічний час, який розпадається на три стадії – допорогову, порогову й післяпорогову (за термінологією Арнольда Ван Генепа й Віктора Тернера). Перша і третя стадії відображають відповідно «далеке минуле» й «майбутнє» і являють світ гармонії, «золотої доби», який нібито існував колись і мусить повернутися. Друга стадія – поріг, який відповідає «недавньому минулому» й «сучасному» – це світ дисгармонії та несправедливості [379, 143, 171].

Ця характеристика близька до концепції *палінгенетичного міфу*, що його британський історик і політолог Р. Грифін вважає стрижневим міфом фашизму (див. нижче). Однак міф палінгенезу (відродження, переродження, воскресіння певної спільноти, зокрема нації) притаманний багатьом ідеологіям, зосібна всім формам інтегрального націоналізму.

Міф соціального палінгенезу побутує у двох головних формах – консервативній і революційній. У консервативній формі, особливо характерній для офіційних суспільних міфологій, міфічний рух від «золотої доби» в минулому до проблемної сучасності й повернення «золотої доби» в майбутньому слугує легітимізації наявного суспільства. У цьому варіанті міфу поріг уже перейдено, й ідеальне майбутнє органічно виростає з поки що недосконалої сучасності, яку належить очистити від решток доби занепаду. У революційній формі палінгенетичного міфу опозиція між ідеальним минулим/майбутнім і наявною суспільною структурою є нездоланною та рівнозначною протистоянню добра і зла⁵². «Примирення» між сторонами бінарної опозиції можливе тут лише шляхом революційного знищення світу зла і творення на його руїнах нової (або відродження давньої) «золотої доби». Далі я спробую показати, що палінгенетичний міф такого роду був

⁵² Таку опозицію Г. Грабович знаходить у Шевченка [379, 171].

стрижневим елементом суспільної міфології українського інтегрального націоналізму.

Ще одним поняттям, яке я використовую в цій дисертації і яке охоплює ідеологію, міфологію, релігію та культуру, є поняття *символічного універсуму*, запозичене з символічної теорії культури Ернста Касирера. «Людина, – писав Касирер, – живе [...] не лише у фізичному, а й у символічному універсумі. Мова, міф, мистецтво, релігія – частини цього універсуму, ті різні нитки, з яких сплітається символічна мережа, складна тканина людського досвіду. Весь людський прогрес у мисленні й досвіді витоншує і водночас зміцнює цю мережу. Людина вже не протистоїть реальності безпосередньо, вона не стикається з нею віч-на-віч» [429, 28]. За Касирером, людина замість звертатися до самих речей є постійно оберненою до себе самої. Вона настільки занурена в лінгвістичні форми, художні образи, міфічні символи або релігійні ритуали, що не здатна сприймати дійсність без цього штучного посередника.

З філософії культури поняття символічного універсуму перекочувало в соціологію. У теорії соціального конструювання реальності Пітера Бергера й Томаса Лукмана воно означає весь характерний для певного суспільства або певної спільноти комплекс уявлень про реальність, яка виходить за межі повсякденного досвіду, а отже її можна конструювати і сприймати лише за допомоги символів. Іншими словами, символічний універсум – це всеосяжна система відліку, «яка становить універсум у буквальному значенні слова, бо будь-який людський досвід [...] можна зрозуміти як такий, що відбувається в його межах. Символічний універсум розуміють як матрицю всіх соціально значущих і суб'єктивно реальних значень» [361, 156–157]. І цілу історію суспільства, й індивідуальну біографію інтерпретують у контексті певного символічного універсуму. Символічні універсуми виконують функції легітимації суспільних інститутів (наявних або бажаних), упорядкування історії, наповнення сенсом життя індивіда, його примирення зі смертю тощо.

Релігію, політичну ідеологію (особливо таку, як комунізм чи інтегральний націоналізм), культуру (зокрема національну) можна розглядати як різновиди си-

мволічних універсумів. Професор Люблінського католицького університету о. Леон Дичевський пише: «Культура [...] становить для членів кожної групи, кожного суспільства своєрідний символічний універсум. У ньому зростають і діють усі, хто належить до цієї групи, цього суспільства. Він охоплює їх зусібіч: визначає їхні цінності й норми, формує їхнє бачення себе та світу, їхні емоційні реакції та поведінку, оцінки минулого й візії майбутнього, форми творення й використання культурних артефактів. Він спонукає їх ставити запитання про сенс особистого та суспільного життя, про сенс самої культури» [606, 15].

Звісно, не варто перебільшувати значення символів у житті людини – вона діє насамперед у реальному світі, проте поняття символічного універсуму видається зручним, коли йдеться не про логічно-раціональний, а про міфічно-символічний вимір ідеологічної та політичної боротьби, вельми характерний, як буде показано далі, для українського інтегрального націоналізму.

Однією з поширених інтерпретацій українського націоналістичного руху 1920–1940-х рр., особливо ідеології Д. Донцова й ОУН та політичної практики останньої, є його ототожнення з фашизмом. На цю тему нагромаджено безліч пропагандистських спекуляцій, але є й поважні праці, автори яких аргументовано вважають, що український інтегральний націоналізм підпадає під визначення фашизму. У наступних розділах я спробую показати, що *модель «родового фашизму»* (generic fascism) має обмежену евристичну вартість для дослідження українського націоналізму, як і інших націоналістичних рухів недержавних народів. Проте спершу слід розглянути саму модель, точніше моделі, бо загальноновизнаної інтерпретації фашизму досі не існує. З них чотири заслуговують на особливу увагу з огляду на зміст дискусій про «український фашизм»⁵³.

1. *Фашизм як різновид тоталітаризму* [596; 609; 615]. На думку Клауса Фішера, «націонал-соціалізм репрезентує правий варіант новочасного тоталітаризму, ідеологічного двійника комунізму (або лівого тоталітаризму)» [609, 5]. Відмінності між фашизмом і комунізмом історик вбачає насамперед у класовій базі й в ідеологічному дискурсі: «Лівий тоталітаризм – це передовсім рух робітничого

⁵³ Ширше про інтерпретації фашизму див.: [413; 549; 577; 593; 619; 654; 681, 441–461].

класу, який говорить мовою XVIII століття, наголошуючи економічну й соціальну рівність. Правий тоталітаризм говорить мовою соціального дарвінізму й расизму, відкидаючи ідею рівності як таку, що шкодить політиці. Лівий тоталітаризм радикалізував робітничий клас, а правий тоталітаризм – середній клас. [...] Фашизм, або його німецький варіант, націонал-соціалізм, був божевіллям середнього класу; це був тоталітаризм правих у відповідь на тоталітаризм лівих» [609, 17–18]. В останні роки застосування теорії тоталітаризму до вивчення фашизму отримало новий поштовх завдяки працям Е. Джентиле, який, зокрема, доводить, що італійський фашизм був першим тоталітарним експериментом в історії, бо породив нову форму політичної влади, яка прагнула охопити своїм контролем усі аспекти життя громадян [615].

2. *Фашизм як реакція проти модернізації*. Згідно з цим підходом, фашизм – це консервативний або реакційний рух, «антимодерністська утопія» (Генрі Ешбі Тернер), мета якої – зберегти й зміцнити, подеколи революційними засобами, традиційні цінності, що їх підважує модерне суспільство (Ренцо Де Феліче, Барінгтон Мур). Історик російського фашизму Стивен Шенфілд протиставляє фашизм як антимодерний рух комунізму, який попри все своє варварство є, «принаймні у принципі й до певної міри, частиною модерного світу» [706, 9]. На його думку, майбутнє в розумінні фашистів – «не більше ніж минуле, відроджене в новій формі» [706, 12]. Виходячи з цих міркувань, історик пропонує таку дефініцію: «Фашизм – авторитарний популістський рух, який прагне зберегти й оновити до-модерні патріархальні цінності в новому порядку, що базується на спільнотах нації, раси або віри» [706, 17].

3. *Фашизм як альтернативний проект модернізації* [626; 681, 471–486; 740]. На думку опонентів попереднього підходу, фашизм – це модернізаційний рух, який, особливо в Італії, сприяв прискоренню промислового розвитку, насадженню дисципліни, консолідації суспільства в обставинах класової нерівності й регіональних відмінностей. Ентоні Джеймс Грегор доводить, що фашизм як рух можна описати як «націоналізм розвитку» («developmental nationalism»), а як режим він був «розвоєвою» або «модернізаційною диктатурою» («developmental» або

«modernizing dictatorship»), яка становала альтернативу комуністичній і ліберальній моделям. Такі диктатури виникали в країнах, які переживали швидку трансформацію традиційного суспільства в індустріалізоване. Ґрегор вважає, що фашистська Італія стала моделлю для економічного розвитку багатьох країн третього світу після 1945 р. й має більше спільного з комуністичними системами СРСР, Китаю та Куби, ніж із консервативними авторитарними режимами на кшталт диктатури Франко в Іспанії чи уряду Віші у Франції. Тому історик пропонує використовувати фашизм Муссоліні як еталонний зразок «революції нашого часу», котрий далеко повніше, ніж більшовицька революція, відображає природу революційних процесів ХХ ст. [617–620]. В останніх працях Ґрегор узяв на озброєння теорію тоталітаризму, прагнучи пояснити, як марксизм і фашизм, почавши свій шлях із, здавалося б, діаметрально протилежних позицій, прийшли до аналогічних результатів у політичній практиці [621]. Хоч крайнощі концепції Ґрегора, зокрема його ототожнення фашизму з революційним марксизмом, мало хто поділяє, проте більшість дослідників схильна розглядати фашизм не як бунт проти модернізації, а як її альтернативний проект. Він відкидає лише деякі аспекти модерного суспільства – демократизацію, секуляризацію, міжнародну інтеграцію – іншими словами, певну модель модерності, а саме раціоналістичну, прогресивну модель Просвітництва, й натомість розбудовує альтернативну, непросвітницьку модель.

4. *«Новий консенсус»*. Наприкінці 1990-х рр. Роджер Ґрифін оголосив, що у студіях з фашизму нарешті «виринає архіпелаг консенсусу» [646, IX], і незабаром сам став визнаним лідером школи «нового консенсусу». Особливості його підходу такі: будь-яка дефініція фашизму окреслює «ідеальний тип»; в основі визначення фашизму лежить його «міфічний стрижень» («mythic core»), який можна вичленувати з ідеології італійського фашизму та його аналогів; цей «стрижневий міф» є матрицею ідеології, програми, політики, організаційних та інституційних структур і стилю кожного конкретного фашизму; суть цього міфу – сплав ультра націоналізму з прагненням оновлення та відродження (палінгенезу). Термін «палінгенез» Ґрифін визначає як «різновид міфу відродження, регенерації, у політичному

контексті – втілення прагнення створити новий порядок, що заступив би період, який сприймають як добу деградації та занепаду» [622, 240].

Ґрифін запропонував таке визначення фашизму: «Фашизм – рід політичної ідеології, міфічний стрижень якої у своїх різних видозмінах є палінгенетичною формою популістського ультра націоналізму» [622, 26]. Згодом він змодифікував своє визначення: фашизм – це «революційна форма ультра націоналізму, що прагне мобілізувати всю “здорову” суспільну та політичну енергію для подолання стану, який сприймають як занепад, і для відродження національної або етнічної спільноти» [624, 2]. А у книжці «Модернізм і фашизм» він пов’язав фашизм із політичним модернізмом: «Фашизм – це революційний вид політичного модернізму, який виник на початку ХХ століття й місія якого полягає в боротьбі з нібито дегенеративними силами сучасності (декадансом) шляхом створення альтернативної модерності й темпоральності (“нового порядку” та “нової ери”), заснованих на відродженні, або палінгенезі, нації» [626, 181].

Саме поняття палінгенетичного міфу, або міфу відродження, як стрижня фашистської ідеології стало головним внеском Ґрифіна до теорії фашизму. Слід, однак зауважити, що міфи «відродження після занепаду» притаманні всім формам націоналізму, зокрема й ліберальним. Отже, не палінгенетичний міф як такий, а його поєднання з найвойовничішими формами революційного ультра націоналізму робить фашизм фашизмом.

Ще однією працею, яка справила визначальний вплив на формування «нового консенсусу», стала книжка американського історика Стенлі Пейна «Історія фашизму, 1914–1945». Як робочу дефініцію Пейн пропонує «типологічний опис фашизму» у вигляді таблиці, яка складається з трьох частин: «Ідеологія та цілі», «Фашистські заперечення (negations)» (антилібералізм, антикомунізм, антиконсерватизм) та «Стиль і організація» [681, 7]. Цей «типологічний опис» Пейн доповнив короткою дефініцією: «Фашизм можна визначити як “форму спрямованого на національне відродження революційного ультра націоналізму, який ґрунтується на віталістичній філософії, побудований на крайньому елітаризмі, мобілізації мас і

Führerprinzip (принципі фюрерства. – О. З.), схвалює насильство як мету й засіб та схильний до культу війни та/або воєнних чеснот”» [681, 14]⁵⁴.

Що ж нового у «новому консенсусі»? Провідні дослідники фашизму – Р. Грифін, С. Пейн, а слідом за ними Константин Йордакі, Андреас Умланд і багато інших істориків, політологів, соціологів, які вивчають фашизм, – дійшли згоди щодо кількох засадничих постулатів:

1) фашизм слід розглядати як родове поняття (*generic concept*) для цілої низки ідейно-політичних рухів, тобто як загальноєвропейський і навіть світовий феномен, не зводячи його тільки до італійського прообразу та його прямих епігонів;

2) фашизм був «альтернативною революцією» – альтернативною як щодо більшовицької революції, так і щодо традицій французької революції XVIII століття, своєрідним «третім шляхом» між комунізмом і ліберальним капіталізмом;

3) фашизм не просто був «анти-рухом» (антимарксизмом, антилібералізмом), а й мав позитивну програму, власну суспільну утопію, яку намагався втілити в життя;

4) в основі фашистської утопії лежав «міф національного відродження» («палінгенетичний міф») – намагання відтворити в «новому порядку», що заступить період занепаду, й у «новій фашистській людині» міфологізований образ колишньої національної величі⁵⁵;

5) фашизм є формою революційного ультранационалізму.

Зауважмо, що термін «ультранационалізм», який уживають прихильники «нового консенсусу», майже тотожний термінові «інтегральний націоналізм». Політолог Андреас Умланд пояснює: «Поняття ультранационалізму імпліцитно передбачає ідеологічний монізм, який применшує або навіть заперечує інші компонен-

⁵⁴ Пор. інший варіант цього визначення: «Фашизм можна визначити як форму органічного революційного ультранационалізму, що прагне національного відродження, спирається переважно на віталістичну й нераціоналістичну філософію, будується на уявно суперечливому поєднанні крайнього елітаризму й мобілізації мас, наголошує засади ієрархії та вождизму, схвалює насильство як засіб (певною мірою, і як мету) і схильний розглядати війну та/або воєнні чесноти як норму життя» [682, 124].

⁵⁵ Прагнення подолати стан занепаду спільноти відзначають як ключове для фашизму й ті дослідники, які не зараховують себе до «нового консенсусу», як-от Роберт Пакстон: «Фашизм можна визначити як форму політичної поведінки, для якої характерні нав’язлива стурбованість занепадом, приниженням чи стражданнями певної спільноти й компенсаторний культ єдності, енергії та чистоти, причому масова партія відданих націоналістичних активістів у непростій, але ефективній співпраці з традиційними елітами скасовує демократичні свободи й, застосовуючи спокутне насильство та відкидаючи етичні чи правові обмеження, здійснює внутрішню чистку й зовнішню експансію» [680, 549].

ти людської ідентичності, сприймаючи людей не як індивідів, а як клітини національного організму (хоч і розділені). Цей організм фашизм розглядає як такий, що бореться з іншими, такими ж агресивними національними організаціями за існування, власну територію та домінування» [550].

Незважаючи на те, що багато авторитетних дослідників фашизму вельми критично поставилися до ідей «нового консенсусу», лідер цієї школи Р. Грифін в останні роки дійшов ще оптимістичнішого висновку, ніж у 1998 р.: мовляв, якщо тоді «новий консенсус» щойно «виринав», то станом на 2010 р. він нарешті «виринає», бо тепер більшість фахівців «погоджуються, що фашизм є революційною формою націоналізму, яка набирає унікального ідеологічного, культурного, політичного й організаційного обличчя залежно від обставин і національного контексту, в якому формується» [628, 13–14]. Ба більше, «новий консенсус» стає частиною «нової хвилі» міждисциплінарних досліджень новочасного екстремізму в таких напрямках, як модернізм/антимодернізм, політичні релігії, тоталітаризм, соціальна антропологія та психологія фанатизму тощо [390; 628, 14].

Розглянуті інтерпретації здебільшого не заперечують, а доповнюють одна одну, виопуклюючи ті чи інші аспекти такого багатогранного феномена, як фашизм. Проте евристична вартість цих інтерпретацій неоднакова. Як видається, найбільших успіхів у з'ясуванні природи фашизму досягла за останні роки школа «нового консенсусу». Водночас залишається ще багато нерозв'язаних проблем і фактологічних лакун. Зокрема, українському історикові впадає у вічі нерозробленість такої теми, як вплив фашизму на націоналістичні рухи недержавних націй і місце останніх у типології авторитарного націоналізму. Тут відкривається широке поле для досліджень та інтерпретацій, на якому могли б плідно попрацювати й українські історики.

Отже, теоретичну основу цього дослідження складають насамперед концепція інтегрального націоналізму, а також модифікована теорія тоталітаризму, теорії політичних релігій, соціальних міфів, символічних універсумів та ін. Пряме застосування теоретичної моделі фашизму до вивчення інтегрального націоналізму

недержавної нації – а саме такий націоналізм є предметом цієї праці – було б некоректним. Однак і ця модель може сприяти розумінню деяких тенденцій розвитку революційного інтегрального націоналізму недержавних народів за «доби фашизму». У такий спосіб дослідження українського націоналістичного руху 1920–1930-х рр. може привнести дещо нове й у наукові суперечки про фашизм, про які йшлося вище.

На завершення огляду теоретичних моделей, застосованих або врахованих у цьому дослідженні, доречно згадати оцінку історика, джерелознавця та знавця методології історії Віталія Підгаєцького: «Результати історичного дослідження, як будь-яка модель, є недосконалими. Вони спрощують і спотворюють інформацію про об'єкти, якісну своєрідність яких вони відображають. Але іншого шляху вивчення складного світу, який існував у минулому і продовжує існувати зараз у нашій свідомості, ніж його “спрощене сприйняття”, яким і є моделювання, не існує. Будь-яка модель минулого, навіть така, яка в силу певних причин вважається недосконалою, має право на існування у вигляді наукової гіпотези, але жодна з них не може розглядатися як імператив, як істина в останній інстанції» [507, 43].

Це повною мірою стосується й моделі українського інтегрального націоналізму, яка слугує концептуальним каркасом цієї праці.

Розділ 3

Історичний контекст

Цей розділ не є систематичним викладом історії інтегрального націоналізму в Європі. Його завдання – взяти до уваги європейський історичний контекст тією мірою, якою це потрібно для розуміння формування та розвитку українського інтегрального націоналізму.

3.1. Інтегральний націоналізм у Західній Європі

Як і решта історичних типів націоналізму, інтегральний націоналізм зародився в Західній Європі, а згодом, видозмінюючись відповідно до місцевих умов, поширився на Східну. Хоч остаточно він оформився наприкінці XIX ст., його корені сягають іще часів Великої французької революції. Інтелектуальні витoki інтегрального націоналізму можна віднайти й в ідеях революції, й у творах її завзятого критика, англійського політичного мислителя Едмунда Берка (1729–1797).

Раннім попередником інтегрального націоналізму П. Альтер вважає «якобінський» націоналізм: «Крайні, якобінські, варіанти націоналізму під час революції набували вже тоталітарних рис: нація єдина і неподільна («une et indivisible»), егалітарна й однорідна. Задля уявних інтересів нації якобінці виступають проти розбіжностей у поглядах, плюралізму, федералізму та автономних інституцій – таких, як Церква. Вершиною поступу було спорудження вівтарів вітчизни. Якщо досі добродесний громадянин завдячував своїм життям і добробутом Богові, то тепер йому сказали, що він усім завдячує нації, але й винен їй за все» [353, 677].

Фактично це була перша спроба перетворити націоналізм на політичну релігію – не випадково саме в той час Кондорсе вперше вжив це поняття.

За кілька років до Французької революції Берк одним із перших сформулював ідею нації як чогось більшого й важливішого, ніж проста сукупність її членів. Виступаючи 1782 р. в англійському парламенті з приводу реформи представництва, він протиставив парламентським виборам, залежним від мінливих настроїв електорату, вибір, який нація робить протягом усього свого існування і який

втілюється в її традиційних політичних інститутах. «Бо нація – це не локальна ідея, не тимчасове скупчення індивідів, а ідея тяглості, яка розгортається в часі, а також у кількості й просторі. Це вибір не одного дня, не однієї групи людей, не безладний і легковажний вибір; це свідомий вибір віків і поколінь» [285, 274].

Берк, можливо, першим застосував і метафору органічної єдності мертвих, живих і ненароджених, яку згодом підхопили численні націоналісти. У праці «Роздуми про революцію у Франції», розглядаючи ідею суспільного договору, він писав, що суспільство (держава) – це справді контракт, але вищого роду, ніж будь-яка тимчасова угода між людьми. «Це партнерство у всіх науках; партнерство у всіх мистецтвах; партнерство у всіх чеснотах і прагненні досконалості. Оскільки цілі такого партнерства можуть залишатися недосяжними протягом життя багатьох поколінь, воно стає партнерством не між самими лише живими, а між живими, померлими й тими, хто ще має народитися» [284, 192–193]⁵⁶.

Чималий внесок у формування ідейного арсеналу інтегрального націоналізму зробили й німецькі мислителі ХІХ ст., особливо Гегель. К. Поппер подає стислий перелік ідей тоталітаризму ХХ ст., успадкованих від Гегеля: «а) Націоналізм у формі історицистської ідеї про те, що держава є інкарнацією Духу (або тепер – Крові) нації (чи раси), що самоутворюється; одна обрана нація (тепер – обрана раса) приречена на світове панування. б) Держава як природний ворог усіх інших держав мусить утвердити своє існування через війну. в) Держава вільна від будь-якого морального зобов'язання; історія, тобто історичний успіх, є єдиним суддею; колективна корисність – єдиний принцип особистої поведінки; пропагандистська брехня і перекручення істини припустимі. г) «Етична» ідея війни (тотальної і колективістської), зокрема молодих націй проти старих; війна, доля і слава як найбажаніше добро. д) Творча роль великої людини, всесвітньо-історичної особистості, людини глибоких знань і великої пристрасті (тепер – принцип лідерства). е)

⁵⁶ Впадає у вічі схожість цієї метафори з назвою Шевченкового «послання» «І мертвим, і живим...». Євген Пизюр, який у 1973 р. виголосив в Альбертському університеті (м. Едмонтон, Канада) доповідь «Тарас Шевченко й Едмунд Берк: подібності й контрасти в їхньому розумінні нації», навіть припускав прямий або непрямої вплив Берка на Шевченка [684, 11–38].

Ідеал героїчного життя («жити ризиковано») і «героїчної людини» всупереч дрібному буржуа і його життю пересічної посередності [513, 72]».

Отже, на середину ХІХ ст. всі стрижневі ідеї майбутнього інтегрального націоналізму вже циркулювали в політичній і філософській думці Європи. Проте потрібні були соціальні потрясіння й духовна криза кінця століття, щоб ці ідеї втілилися в потужний ідейно-політичний рух. Він порвав з попередніми історичними типами націоналізму, надто з ліберальним (націоналізмом Рісорджименто), але водночас використав і радикалізував деякі ідеї, які зародилися в яacobінському націоналізмі й традиціоналістському націоналізмі післяреволюційної доби.

Згідно з «соціологічною теорією націоналізму» німецького соціолога й історика Ойгена Лемберга, появі інтегрального націоналізму, як правило, передуює криза національної самосвідомості, велика загроза ззовні, справжня чи уявна небезпека для існування нації. Це особливо відчутно тоді, коли нація зазнає важкої політичної або воєнної поразки, що вражає національну гідність [353, 682].

Я розгляну лише три західноєвропейські різновиди цього руху, які мали найбільший вплив на український націоналізм, – французький інтегральний націоналізм, італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм.

Французький інтегральний націоналізм. Оскільки він задав парадигму націоналізму нового типу, варто зупинитися на ньому докладніше, тим паче, що, як вважає політолог Іван Гомза, саме французький інтегральний націоналізм може слугувати оптимальною референційною моделлю для введення українського інтегрального націоналізму в порівняльний контекст [378, 1].

Новий, войовничий і авторитарний, націоналізм, який відкидав традиції Просвітництва, Великої французької революції та ліберального націоналізму середини ХІХ ст., почав зростати в атмосфері затяжної духовної кризи, що охопила Францію після поразки у франко-прусській війні 1870–1871 рр. і Паризької Комуні. Чимало патріотів вбачали причини національного приниження й соціальних конфліктів не так у внутрішніх проблемах, як у підступах чужинців – зовнішніх (німців) і внутрішніх (євреїв). Стимулом до зрощення націоналізму з антисемітизмом і ксенофобією загалом стала «справа Дрейфуса» (1894–1900 рр.) – офіцера

французького генерального штабу, єврея з походження, якого звинуватили у шпигунстві на користь Німеччини. Слідство й суд над Альфредом Дрейфусом, а згодом перегляд справи спричинили справжній розкол освіченого суспільства на «дрейфусарів» і «антидрейфусарів», причому розбіжності між ними стосувалися не так конкретного питання, винен чи не винен Дрейфус, як загальних, традиційних для інтелігенції питань «хто винен?» і «що робити?» [595, 175–230]. Серед ідейних лідерів «антидрейфусарів» вирізнялися своєю енергією та публіцистичним талантом Едуар Дрюмон, Моріс Баррес і Шарль Моррас. Двох останніх вважають батьками-засновниками французького інтегрального націоналізму.

Письменник Баррес (1862–1923), друг і почасти однодумець Морраса, розробив досить послідовну теорію органічного націоналізму⁵⁷. Баррес уважав, що французька нація перебуває у стані глибокого занепаду, й прагнув відкрити їй шлях до порятунку від дезінтеграції й загибелі. Для цього, на його думку, потрібно було заново вдихнути у французьке суспільство душу, повернути йому ідентичність і бажання жити й боротися. На противагу старій, освяченій Французькою революцією теорії нації як спілки індивідів Баррес висунув власну теорію органічної єдності. Її виразом став культ Землі й Мертвих («*La Terre et les Morts*» – назва статті Барреса 1899 р.), аналогічний німецькому міфowi Крові та Ґрунту. Письменник розглядав націю як організм, який можна порівняти з одушевленою істотою або деревом, а націоналізм – як систему етики, критеріїв поведінки, продиктованих інтересами спільноти безвідносно до волі індивіда. Етичний релятивізм Барреса дозволяв йому заперечувати існування загальнолюдських моральних принципів: він уважав, що істина, справедливість і право існують тільки як відображення інтересів певної спільноти [716, 31-32]⁵⁸.

На думку Зеєва Штернгеля, одного з провідних дослідників життя і творчості Барреса, в основі його націоналізму лежав не тільки романтизм і біологічний детермінізм, а й соціальний дарвінізм [716, 33]. Останній справді був одним із дже-

⁵⁷ Аналіз поглядів Барреса див.: [599, 19–41; 602].

⁵⁸ Існує український переклад цієї енциклопедії [402] На жаль, користуючись ним, читач ризикує отримати спотворене уявлення про предмет. Приміром, перекладач статті про Барреса не спромігся відрізнити «soil» (ґрунт) від «soul» (душа), «enable» (уможливити) від «unable» (унеможливити). У результаті деякі місця перекладено «з точністю до навпаки». Це стосується й багатьох інших статей.

рел переродження раннього націоналізму в інтегральний. Утім, Баррес заперечував ототожнення націоналізму з агресивністю щодо інших націй: націоналізм – це не доктрина ненависті, шовінізму або агресії, а «розв’язування суспільних питань через їхній стосунок до конкретної нації, до її життєвих інтересів [...], почуття окремішності й винятковості її культури – без применшення окремішності й винятковості культур інших націй. Націоналізм не скеровано проти інших націй – його скеровано всередину власної нації» [цит. за: 586, 275].

Нація для Барреса не тотожна сукупності громадян, яких він поділяв на «вкоріненених» («enracinés») і «позбавлених коренів» («deracinés») – людей без батьківщини, космополітів. «Позбавленими коренів» були насамперед євреї – це, на думку Барреса, чужорідне тіло у французькому національному організмі, – тому він закликав ліквідувати «шкідливу диспропорцію» щодо представництва євреїв в управлінських структурах і замінити їх «нашими щирими одноплемінниками [pos véritables nationaux], дітьми Галлії, а не Юдеї» [282, 433].

Баррес відкидав раціоналізм – витвір «позбавлених коренів», – і натомість уславляв первісну силу, енергію і вітальність простого народу, не зараженого отрутою раціоналізму й індивідуалізму. Він вірив, що порятунок нації потребує невпинної боротьби з лібералізмом, демократією, марксизмом і встановлення сильного авторитарного режиму. Вважаючи, що націоналісти не повинні ігнорувати соціальних питань, Баррес іще в 1890-х рр. намагався поєднати націоналізм із немарксистським соціалізмом й одним із перших в Європі почав використовувати термін «націонал-соціалізм». Як уважає Штернгель, Баррес був одним із перших інтелектуалів, які заклали теоретичні підвалини фашизму [716, 33; 717, 11].

Шарль Моррас значною мірою поділяв погляди свого старшого приятеля, але багато в чому й розходився з ним⁵⁹. Ідейна доктрина Морраса претендувала на раціональність і науковість, не дарма він уважав себе послідовником фундатора позитивізму Огюста Конта, однак її основа була не менш міфічною, ніж у Барреса. «Богиню Францію» (Андре Шеньє) наділено тілом, душею та природною красою, але їй загрожує загибель від ворожих сил. «Негативну» частину вчення Морраса

⁵⁹ Аналіз поглядів Морраса див.: [598; 602, 115–157; 723; 607; 599, 71–96; 587, 26–31]

було спрямовано насамперед проти «трьох Р» – Реформації, романтизму й революції, які нібито нищать латинську цивілізацію та «класичний дух» Франції та Європи. Усі ці три явища пов'язані між собою та є породженням єврейського й германського духу, ворожого Франції та католицькій латинській цивілізації. Найбільше лихо для Франції – революція XVIII ст. та її соціальна, політична й духовна спадщина. Моррас був ворогом республіканського режиму, який віддав Францію на поталу «чотирьом сконфедерованим станам» її ворогів: масонам, протестантам, євреям і «метекам» (незасимільованим чужинцям). Лише спадкова монархія могла б визволити націю з цієї неволі. Моррас був противником демократії. «Є тільки один спосіб удосконалити демократію – знищити її», – писав він [292, 207]. Демократія може лише зруйнувати країну, а тому справжній патріотизм вимагає сильного, стабільного режиму, який не буде виразом примх мінливої більшості чи приватних інтересів, – іншими словами, режиму монархічного. Король, слуга нації, є уособленням її єдності, суверенності й вічності. Тому роялізм є інтегральним націоналізмом – необхідним завершенням усього націоналістичного мислення.

Моррас був також противником лібералізму та його розуміння спільноти як союзу вільних індивідів. Для Морраса, як і для Барреса, реальністю була не окрема особа, яка укладає добровільний «договір» з іншими особами, а те, що є міжособистісним – «природні» спільноти, починаючи від родини й закінчуючи нацією та державою, яка є «родиною родин». Особа належить до нації та держави не з власної волі, а з народження й походження. «Цілість» (суспільство) є первинною щодо «частин» (індивідів). Ми – це наші предки, вчителі, старші брати, книжки, які читаємо, образи, які сприймаємо. Моррасова концепція певною мірою нагадує марксистське (також антиліберальне) розуміння людини як сукупності суспільних відносин, але в ній наголос зроблено не на класових відносинах, а на «природних», зокрема національних, зв'язках.

Поняття нації посідало в ідеології Морраса одне з найважливіших, але не виняткове місце. Не менше важили для нього держава та латинсько-християнська цивілізація. Моррас відкидав старий націоналізм, що базувався на «національній zasadі» («*principe des nationalités*»), називаючи його «націоналітаризмом». Головна

риса, яка відрізняла Моррасів націоналізм від усіх «націоналітаризмів», – заперечення будь-якої (громадянської, романтично-містичної, етнічної) концепції суверенності нації: не нація є творцем держави й джерелом влади, а держава творить націю, захищає її та забезпечує її цілість, незрідка всупереч національній стихії; тільки завдяки державі нації не загрожує перетворення на безформну й невпорядковану масу [587, 29]. Таке розуміння співвідношення держави та нації перегукувалося з концепцією ідеолога італійського фашизму Джованні Джентиле, що її взяв на озброєння Беніто Муссоліні (див. далі).

Як і Баррес, Моррас був антисемітом, однак його антисемітизм був особливим: слово «єврейське» для Морраса було радше ідеограмою, якою він позначав ледь не все, що в його очах було чужим і ворожим французькій нації. Як пише Джон Мак-Клеланд, «для Морраса ідеї свободи й демократії – “єврейські”; корумпована фінансова система – “єврейська”; права людини – “єврейські”. Усе, що може підважити національну самобутність, – “єврейське”; усе що загрожує його уявній Франції – “єврейське”. “Єврейський” означає прогнилий, чужинський, демократичний, вільнодумний, антиклерикальний, антимілітаристський, марксистський. Зі специфічного окреслення це слово перетворюється на універсальну лайку. Моррас уживає цей термін так само, як його вживав Геббельс» [666, 30–31].

Також, подібно до Барреса, Моррас визнавав можливість і бажаність союзу інтегрального націоналізму з немарксистським соціалізмом: «Існує гостре протистояння, суперечність між інтернаціональним егалітарним марксизмом і захистом Нації та Вітчизни. Але соціалізм, звільнений від демократичного й космополітичного елемента, може пасувати націоналізмові, як гарна рукавичка пасує вродливій руці» [цит. за: 735, 130–131].

Інтегральний націоналізм Морраса став ідеологією «Французького чину» («Action Française») – праворадикальної монархічної політичної організації, яка діяла в 1899–1944 рр. Деякі дослідники вважають «Французький чин» раннім фашистським рухом [495, 40 та ін.; 713, XI–XIX, 1–26], інші зараховують до праворадикальних протофашистських організацій, вважаючи, що від фашизму його від-

різняв брак справжньої революційності й спроб мобілізувати маси для здобуття влади [622, 118; 681, 15, 47–48].

На окрему увагу заслуговує Моррасове ставлення до католицизму. Попри те, що сам Моррас був якщо не атеїстом, то у всякому разі агностиком, католицька церква як основа французької національної ідентичності й європейської цивілізації посідала важливе місце в його ідеології. Ідеалізований образ дореволюційної католицької Франції, що його вимріяв Моррас, далеко не відповідав історичній реальності, але це не важило, бо то був міф «золотої доби», покликаний спонукати сучасників до боротьби за його втілення.

В очах Морраса католицька церква була великою цивілізаторкою людства, опорою порядку, скелею, об яку розбиваються хвилі варварства, анархії, революції, егалітаризму, демократії, лібералізму й соціалізму. Католицизм і націоналізм мали спільного ворога – «ліберальний і революційний дух». «Інтегральний католицизм» у версії Морраса був замішаним не лише на антилібералізмі, а й на антисемітезмі, що позначилося навіть на потрактуванні Ісуса Христа. Моррас протиставляв «автентичного Ісуса» католицької традиції «неавтентичному» «єврейському Христові», ще й спотвореному протестантською, революційною та новочасною концепціями. Він писав: «Не знаю іншого Ісуса, крім як із нашої католицької традиції [...]. Не зречуся вченого шерегу Отців, Соборів, Пап і всіх великих людей новочасної еліти заради довіри до євангелій чотирьох темних євреїв» [293, 17]⁶⁰. Біблія, а надто Старий Заповіт, на думку Морраса, містить анархічні й революційні ідеї, якими й донині живляться євреї та протестанти, але завдяки церкві католики вбереглися від цієї отрути, бо церковна влада подавала Святе Письмо у скороченому й роз'ясненому вигляді [290, 4]⁶¹.

Морраса попервах підтримала значна частина духовенства. Навіть папа Пій Х назвав його «прекрасним оборонцем віри». Однак із часом прийшло розуміння, що непрохані «оборонці віри» з «Французького чину» своїми еретичними ідеями

⁶⁰ Ці слова Моррас написав у 1895 р. У перевиданнях «Райської дороги» він зняв фразу про євангелістів.

⁶¹ Ці думки Морраса неабияк вплинули на Дмитра Донцова, спонукавши його переглянути своє ставлення до католицької Церкви (див. підрозділ 4.3).

й насильницькими діями завдають авторитетові церкви набагато більше шкоди, ніж приносять користі. Церква почала відвертатися від Морраса.

У 1926 р. на шпальтах ватиканського офіційного органу «L'Osservatore roma-но» з'явилася низка статей, спрямованих проти «Французького чину». У відповідь Моррас заявив, що його критикам ідеться не про віру й мораль, а про політику в інтересах Німеччини й республіки, тож на вимогу «батька» (папи) вбити «матір» (Францію) він говорить: «Non possumus»⁶². У грудні 1926 р. папа Пій XI офіційно засудив газету «L'Action française» і сім Моррасових книжок [495, 92–93; 586, 26]. Це був важкий удар для Морраса й «Французького чину», чий вплив у католицькій Франції почав занепадати. Й хоча наступний папа, Пій XII, 1939 р. скасував усі санкції, організація вже не змогла повернути собі колишню популярність.

Криза «Французького чину» не означала кризи інтегрального націоналізму у Франції. Навпаки, в міжвоєнну добу він спромігся розширити свою соціальну базу. Зросла кількість організацій, які його сповідували: у 1920-х рр. набули впливу «Легіон», «Фасція», «Патріотична молодь», а у 1930-х рр. з'явилися «Вогняні хрести», рух неосоціалістів, Народна французька партія (ППФ), Націонал-соціалістична партія, Націонал-комуністична партія, «Молода правиця», «Секретна організація революційної дії», Францистський рух, «Французька солідарність», Комітети захисту селян [378, 11]. Деякі з них, як-от «Фасцію», ППФ, францистів, дослідники розглядають як фашистські організації [713; 681, 15, 291–299].

Незважаючи на відносно високий інтелектуальний рівень своїх ідеологів, інтегральні націоналісти й фашисти не спромоглися прийти до влади у міжвоєнній Франції, де економічна й політична стабільність і сильні демократичні інституції створили нездоланий бар'єр для втілення екстремістських ідей у політичну дійсність. Ці сили отримали шанс щойно після катастрофи Франції в 1940 р.

У 1940–1944 рр. значна частина інтегральних націоналістів підтримали «національну революцію», яку проголосив режим маршала Філіпа Петена. Наприкінці Другої світової війни, після визволення Франції союзниками, «Фран-

⁶² Слова апостолів Петра й Івана у відповідь на вимогу синадріону не навчати про Ісуса: «Бо не можемо [латинською «non possumus»] ми не казати про те, що ми бачили й чули!» (Дії, 4, 20).

пузький чин» та інші інтегрально-націоналістичні організації було заборонено за участь у колабораціоністському режимі Віші. Морраса, як одного з ідеологів режиму, засудили до довічного ув'язнення, але незадовго до смерті помилували. Однак, незважаючи на особистий крах Морраса, чимало європейських крайніх правих – ультраконсерваторів, монархістів, інтегральних націоналістів – досі вважають його своїм ідейним предтечею, «Марксом правиці»⁶³.

Італійський фашизм. Інтегральний націоналізм в Італії зародився ще наприкінці ХІХ ст., але отримав потужний стимул після Першої світової війни, в обставинах економічної руїни й гострих соціальних конфліктів. Сприятливим ґрунтом для нього стало почуття національної кривди через «украдену перемогу»: хоч Італія була серед переможців у війні, її територіальні здобутки виявилися надто скромними порівняно з її претензіями. Вину поклали на «плутократів» країн Антанти й внутрішніх ворогів – лібералів, пацифістів та лівих.

«Націоналістичний проект Нової Італії», який опублікувала 1920 р. Італійська націоналістична асоціація (АНІ), що згодом (1923) приєдналася до Національної фашистської партії, заслуговує на розлоге цитування як квінтесенція не лише італійського, а й будь-якого інтегрального націоналізму: «Головна теза Націоналізму, яка відводить Націоналістичній доктрині особливе місце серед решти політичних доктрин, полягає в тому, що різноманітні суспільства, які існують на Землі, є справжніми організмами, наділеними життям, котре виходить далеко за межі життя індивідів і триває століттями й тисячоліттями.

Отже, італійська нація охоплює не тільки 36 мільйонів італійців, які живуть зараз, а й сотні мільйонів італійців, які житимуть у наступних століттях і які в нашому розумінні є частинами цілого. У цьому сенсі кожне покоління й кожен індивід у межах покоління – це лише тимчасова й нескінченно мала частинка нації, клітина національного організму. І як клітини народжуються, живуть і вмирають у той час, коли організм залишається тим самим, так і індивіди народжуються, живуть і вмирають, натомість нація живе далі своїм тисячолітнім життям. [...]

⁶³ Вислів Юджина Вебера. [736, 97]

Націоналізм розглядає експансію влади Італії у світі [...] насамперед як обов'язок. Це моральний закон, що спонукає народ, якому внаслідок географічних, історичних і демографічних причин судилося або загинути, або панувати, прийняти свою долю і стати до боротьби з конкурентними націями – боротьби, яка буде важкою, але в разі перемоги принесе йому славу» [86, 37–38].

Утім, перші фашисти в Італії вийшли не з середовища інтегральних націоналістів, а здебільшого з лівого табору. На думку деяких дослідників, первісний фашизм, як і більшовизм, був «ересю соціалізму», бо походив з революційного крила соціалістичного руху. Історики проводять цікаві паралелі між Беніто Муссоліні та Володимиром Леніним, які обидва були провідниками революційного марксизму. Ба більше – майбутній лідер фашизму перед Першою світовою війною своєю революційністю й войовничим темпераментом нагадував Леніна більше, ніж будь-який інший соціалістичний діяч того часу [621, 102–160; 683, 245–253]. Як і чимало інших соціалістів (згадаймо бодай Юзефа Пілсудського чи Дмитра Донцова), Муссоліні розійшовся з лівими на ґрунті націоналізму під час війни.

За Штернгелем, ідейними джерелами фашизму були інтегральний націоналізм Барреса, Морраса й Енріко Коррадіні та ревізія марксизму, яку здійснили на початку ХХ ст. Жорж Сорель і теоретики італійського революційного синдикалізму. На світоглядному рівні фашизм зазнав значного впливу з боку соціального дарвінізму, філософії Анрі Бергсона та Фрідріха Ніцше, психології Гюстава Ле Бона та соціології Вільфредо Парето [571, 419; пор. 678, 11–31].

30 березня 1919 р. вийшла друком перша програма фашистів, складена, за словами Муссоліні, в ім'я досягнення демократії та оновлення нації. Фашисти обстоювали загальне виборче право для чоловіків та жінок, скасування елітарної верхньої палати парламенту – сенату, виступали за демократичні вибори нових національних зборів, які мали встановити форму державного правління, за восьмигодинний робочий день, участь робітників в управлінні промисловістю, обрання національних технічних рад у всіх галузях господарства й жорстку антиклерикальну політику. Вони вимагали також конфіскації непродуктивного капіталу й

великої земельної власності, яку належало поділити між селянами, заборони таємної дипломатії та впровадження нової зовнішньої політики, базованої на незалежності й солідарності всіх народів у складі спільної федерації націй. Це була типова ліва, популістська програма, яку нині нікому не спало б на думку ототожнювати з фашизмом [520, 206–207; 681, 91].

Однак упродовж наступних двох років фашистський рух повністю змінив свою ідеологію, зокрема впровадивши в неї інтегральний націоналізм та імперіалізм⁶⁴. Стрижневим пунктом нової програми, яку прийняв установчий з'їзд Фашистської національної партії (ПНФ) у листопаді 1921 р., стала ідея нації як єдиного організму: «Нація – це не просто сума індивідів, які живуть у певний час і на певній території. Нація є організмом, що містить у собі нескінченні ряди минулих, теперішніх і майбутніх поколінь. Окремий індивід у цій історичній панорамі є лише перехідним моментом» [цит. за: 469, 30–31].

Як і в Морраса, розуміння нації у фашистів було інтегральним та етатистським: нація є особистістю, яку створює держава, згуртовуючи юрби людей у цілість, наділену волею та самосвідомістю. 1924 р. Муссоліні заявив в одній з промов: «Без держави немає нації. Є тільки скупчення людей, що надаються для будь-якого розкладу, якому може піддати їх історія» [294, 16]. А у статті «Доктрина фашизму» (1932) він писав, що «для фашиста все в Державі, й ніщо людське або духове не існує й тим паче не має вартості поза Державою. У цьому сенсі фашизм є тоталітарним [...]. Не раса, не певний географічний регіон, а народ, що триває в історії, множина, об'єднана однією ідеєю, якою є воля до життя і до влади: самоусвідомлення, особистість. Цією найвищою особистістю є нація, бо вона є Державою. Не нація створює Державу, як стверджувала застаріла натуралістична концепція, що на ній спиралася правнича думка національних держав ХІХ століття. Навпаки, Держава створює націю, наділяючи народ, який усвідомлює власну моральну єдність, волею, а отже, справжнім існуванням» [294, 12, 15]⁶⁵.

⁶⁴ Тут і далі термін «імперіалізм» вжито не у специфічному марксистсько-ленінському тлумаченні (монополістичний капіталізм), а в значенні «державної політики, практики або пропаганди розширення влади й панування, особливо шляхом прямої територіальної анексії або здобуття політичного й економічного контролю над іншими територіями» [645, 272].

⁶⁵ Справжнім автором світоглядної частини цієї праці вважають філософа Джованні Джентиле [533, 786].

Від моменту приходу до влади в жовтні 1922 р. метою фашистів була тоталітарна держава, яка охоплювала б своїм впливом «усе людське й духовне». Однак на практиці фашистська держава в Італії не досягла такого рівня тотального контролю над суспільством, як радянська чи навіть нацистська. Важливою перешкодою для утвердження тоталітарної системи була католицька церква.

Фашисти прагнули здобути підтримку церкви, щоб завоювати авторитет серед широких мас. Зі свого боку, Ватикан високо поцінував роль фашизму в розгромі лівих і дав зрозуміти, що підтримає уряд Муссоліні. У 1929 р. було укладено Латеранські угоди, згідно з якими італійська держава надавала католицькій релігії офіційного статусу, обіцяла свободу неполітичної діяльності мирянських організацій й дозволяла навчати католицької віри в усіх початкових і середніх школах [681, 119–120; 547, 44–159, 296–297].

На думку Джона Поларда, «фашизм і католицизм зійшлися разом через спільних ворогів і спільні інтереси, а головними серед ворогів були лібералізм і комунізм. Справді, багатьох християн (як католиків, так і православних чи протестантів) ідеології, рухи й режими фашистського стилю приваблювали саме як реакція на ліберальну парламентарну демократію, що її розглядали як чужу й ворожу християнській традиції. Лібералізові ставили на карб секуляризм і антиклерикалізм і, як наслідок, закони, що, починаючи від Французької революції, обмежували власність, привілеї та владу Церков. З лібералізмом і всіма його витворами, аж до капіталізму, асоціювалися франкмасонство та євреї. [...]

Беручи до уваги всі ці чинники, не буде перебільшенням сказати, що католицитво підтримувало фашизм значною мірою внаслідок своїх “культурних війн” із лібералізмом, які точилися [...] від початку ХІХ століття [...]» [690, 175-176].

Налагодивши стосунки з традиційною релігією, фашизм рік у рік дедалі більше перетворювався на політичну релігію, центральним елементом якої був «*il culto del littorio*» (культ ліктора) з ретельно розробленими публічними церемоніями та процесіями, що використовували символіку Давнього Риму [див.: 613]. Наслідуючи яacobінців, фашисти запровадили новий календар, у якому 1922 р. став пунктом відліку фашистської ери. З часом різноманітні фашистські ритуа-

ли й свята стали складниками масштабної «літургії колективної гармонії», центрами якої були «храми віри» – численні палаци, виставки й музеї фашистської революції. Чільне місце у цій «літургії» посідав культ полеглих героїв. Фашизм створив власний мартиролог і власну ідею безсмертя, згідно з якою смертність окремої людини здолано її самозреченням на користь вічної нації. Водночас фашизм удався до «політики міфів» (Еміліо Джентиле) [613, 82]. Італійський варіант палінгенетичного міфу надихала ідея відродження Римської імперії в новій, фашистській, формі.

Відтак центральне місце у фашистській «релігії Італії» посіли міф і культ «римлянства» («Romanità»), або «вічного Риму». Фашизм було визнано революційним продовженням «Римської революції» I ст. до н. е., а Римську імперію – попередницею тоталітарної фашистської держави. Як колись П'ємонт був базою для об'єднання Італії, так тепер Італія мала відіграти роль «П'ємонту Європи», будівничої нової західної цивілізації. Майбутнє уявляли як вибір між двома сучасними універсалізмами – Риму й Москви – або як зудар між ними. Вінцем фашистського культу стало обожнення самого дуче, який, за висловом Еміліо Джентиле, став «новим богом Італії». Фраза «Il Duce ha sempre ragione» («Дуче завжди має рацію») перетворилася на офіційне гасло [681, 217–218; 613, 75-79, 132–152].

Конструюючи власну політичну релігію, фашисти залюбки копіювали християнські, зокрема католицькі, зразки [див. наприклад: 612, 239]. Бразильська антифашистська газета в 1927 р. повідомляла, що діти і юнаки, які вступали до фашистських організацій «Balilla» й «Avanguardisti», мали вивчати фашистський «Символ віри»: «Вірую у вічний Рим, матір моєї країни⁶⁶ – І в Італію, її первістка – Народжену з її дівочого лона милістю Бога – Яка страждала під варварськими загарбниками, була розп'ята, померла і була похована – І вознеслася на небо в 1918 і 1922 роках – І сидить праворуч від Матері Риму – Звідки вона буде судити живих і мертвих – Вірую в геній Муссоліні – В нашого Святого Отця, Фашизм і у святую спільноту мучеників – У перетворення Італії – і воскресіння Імперії – Амінь [цит. за: 613, 182].

⁶⁶ Італійською «Roma» (Рим) – жіночого роду.

Утім, важко оцінити надійність цього джерела, хоч такий авторитетний історик, як Е. Джентіле, навів його у своїй книжці. Не виключено, що це була антифашистська пародія на політичну релігію фашистів. Хай там як, але цей текст влучно передає питомі риси фашистського культу.

Водночас фашисти твердили, що не прагнуть витіснити традиційну релігію політичною релігією фашизму. Навпаки, Муссоліні декларував пошану до католицької церкви й обіцяв їй захист та протекцію фашистської держави. Проте фашистські лідери розглядали католицизм не як універсальну богоданну релігію, а як творіння «італійської раси» й римського духу, з яких постав і фашизм. Метою фашизму було перетворити католицьку віру на інтегральну частину фашистської релігії, в якій католицизм було б підпорядковано фашизмові як «релігію батьків», як складник традицій «італійської раси» [613, 74].

З таким підходом не могла погодитися церква, тому конфлікт між нею та режимом наростав з кожним роком, починаючи з 1931 р.. Фашизмові так і не вдалося підкорити церкву й залучити її до своєї політичної системи, інтегрувавши католицизм у фашистську «релігію Італії». Наявність у країні сильної католицької церкви й легальних католицьких організацій стала однією з головною перешкод для здійснення фашистського проекту тоталітарної держави⁶⁷.

Загалом італійський фашизм був сумішшю інтегрального націоналізму з крайнім етатизмом і хоча проголошував своєю метою тоталітарну державу, та все ж до самого кінця допускав певний плюралізм як у самому русі, так і в суспільстві, яке прагнув охопити своїм контролем. Похідні від нього форми фашизму виникли у Франції, Англії, Бельгії, Австрії, Угорщині (поза салашизмом), Румунії (поза легіонерським рухом) і, можливо, у Бразилії.

Німецький націонал-соціалізм. Хоча націонал-соціалізм став у певному сенсі найуспішнішою формою фашизму, його ідеологічне наповнення було убогішим, ніж у французького інтегрального націоналізму чи італійського фашизму.

Питання про інтелектуальні витоки нацизму дискусійне. Ліберальні критики Гегеля закидали філософові, що той заклав підвалини нацизму й загалом тоталіта-

⁶⁷ Детальніше про стосунки католицької церкви з фашистським режимом [див.: 547].

ризму [513, 69–89]. Самі нацисти воліли наголошувати свою ідеологічну спорідненість із Ніцше [487, 129–134]. Утім, обидва мислителі, найімовірніше, бридливо відхрестилися б від своїх «послідовників», якби дожили до їхнього тріумфу. Насправді серед ідейних джерел нацизму найважливішими були німецький інтегральний націоналізм кінця XIX – початку XX ст. у вигляді пангерманізму та руху «фелькїше» (народників), расистські ідеї Г'юстона Стюарта Чемберлена, соціальний дарвінізм Ернста Геккеля та його послідовників, окультне вчення «аріософії» – містичний культ «таємної арійської мудрості», що його винайшли Гвідо фон Ліст і Йорг Лянц фон Лібенфельс, ніцшеанство у спопуляризованій версії Освальда Шпенглера, ідеї «консервативної революції» та «Третього Райху» Артура Мелера ван ден Брука й «політична географія» Фрідріха Ратцеля, яка заклала підвалини пізнішої геополітики⁶⁸. На Адольфа Гітлера, який народився й виріс в Австрії, великий вплив справили погляди австрійських пангерманістів й антисемітів, особливо Георга фон Шенерера й віденського обер-бургомистра Карла Льюегера [117, 97–100; див. також: 568, 118–140].

Поряд зі спільною для всіх фашистів вірою в те, що національну єдність найкраще забезпечує тоталітарна держава, керована однією партією на чолі з вождем, який уособлює волю нації, націонал-соціалізм ґрунтувався також на переконанні у вищості арійської, чи нордичної, раси, що логічно вело до ідеї підкорення або й повного знищення нижчих рас. Якщо націоналізм італійських фашистів був етатистським, то націоналізм націонал-соціалістів був передусім расистським.

У розумінні нацистів расизм не суперечив націоналізмові. Йоган фон Леєрс, один із провідних націонал-соціалістичних публіцистів, у відгуку на книжку Шпенглера «Вирішальні роки», в якій автор закликав до об'єднання народів білої раси проти «кольорової революції», писав: «Ми підкреслюємо вартість нашої раси, ми, німці, є першим народом в Європі, що свідомо взявся за плекання раси, що історію пізнав як історію рас. Але ми це робимо для себе, для нашого німецького народу. Ми не робимо цього задля “спільних інтересів білого чоловіка”. Таких

⁶⁸ Докладніше про інтелектуальні джерела нацизму див. зокрема: [375, 272–283; 681, 23–34, 48–60; 495, 289–299].

інтересів взагалі нема. Ми перемагаємо класову боротьбу зверху й знизу із свідомою метою злучити націю й дати їй новий провід» [цит. за: 113, 9].

Отже, расизм націонал-соціалістів цілком узгоджувався з інтегральним німецьким націоналізмом, доповнюючи його. На думку Роджера Грифіна, Гітлер «бачив себе провісником нової фази людської цивілізації, заснованої на расово-націоналістичному відродженні німецького народу» [622, 101].

Расистській теорії та практиці націонал-соціалізму присвячено безліч праць, що позбавляє мене потреби висвітлювати це питання. Наголошу лише ідею державної політики, спрямованої на забезпечення чистоти й покращення раси, – її, як ми побачимо, поділяли й деякі українські публіцисти. У «Моїй боротьбі» Гітлер сформулював концепцію расової народницької («völkisch») держави, головною метою якої буде дотримання чистоти арійської раси й очищення народного організму від нездорових і расово неповноцінних елементів: «Наша держава зробить расу осердям усього суспільного життя. Наша держава буде систематично піклуватися про чистоту раси. [...] Вона подбає про те, щоб нащадків мали тільки здорові люди. [...] Держава буде оголошувати позбавленими прав мати нащадків усіх тих, хто хворий сам, хто має погану спадковість, а отже, може передати погану спадковість і наступним поколінням» [117, 403]. Цю програму перевиконали у Третньому Райху, де «неповноцінних» не лише позбавляли права мати нащадків, а й систематично знищували.

Повчальним для недержавних народів, зокрема й для українців, було ставлення Гітлера до пригноблених націй. Уже в самому факті відсутності власної держави він убачав доказ расової неповноцінності поневоленого народу. Переконаний у расовій вищості арійців, Гітлер висміював поширені в деяких колах «фелькіше» надії на реванш за допомоги союзу Німеччини з національно-визвольними рухами в британських колоніях. «Я й сам належу до табору фелькіше, – писав він, – але саме тому знаю, яку величезну роль відіграє раса, й уже тільки через це не повірю, щоб ці так звані “пригноблені нації”, які належать до нижчих рас, могли побороти Англію. Уже тільки через це я не хочу, щоб мій народ з’єднав свою долю з долями “пригноблених націй”» [117, 670]. У роки Другої сві-

тової війни така позиція спонукала Гітлера зневажливо відкинути пропозиції підтримати визвольні рухи неросійських народів СРСР.

Расистська складова нацизму, нібито зовсім непритаманна італійському фашизмові, породила тривалу історіографічну суперечку: чи можна вважати нацизм різновидом фашизму? Деяким авторитетним історикам (таким, як Карл Дитрих Брахер, Ренцо Де Феліче, Зеєв Штернгель) відмінності між режимами Муссоліні й Гітлера видаються такими глибокими, що вони відмовляються об'єднувати ці явища під терміном «фашизм». Головні розходження вбачають у расистському характері нацистської ідеології, нібито зовсім не притаманному італійському фашизмові; у тому, що на противагу фашистському етатизмові нацисти ставили *Volk* вище від держави; в антимодерних цілях та ідеології нацизму (на відміну від модернізаційних тенденцій італійського фашизму); у тому, що нацисти прагнули тотального підкорення держави та суспільства, натомість втручання фашистів було значно обмеженішим. Прихильники цього погляду вважають гітлеризм унікальним явищем, яке не підпадає під визначення фашизму⁶⁹.

Панівним у світовій історіографії та політології залишається погляд на нацизм як особливий різновид фашизму [622; 626; 628; 679; 680; 681; 741]. Цей підхід можна резюмувати словами Яна Кершо: «Немає жодної суперечності [...] між сприйманням нацизму як (найбільш крайнього прояву) фашизму й визнанням притаманних йому унікальних рис у межах цього феномена, що їх можна належно зрозуміти тільки в контексті німецького національного розвитку» [654, 44].

Расизм націонал-соціалістів позначився й на їхньому ставленні до релігії. У першій програмі Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (НСДАП), прийнятій 1920 р., було зазначено: «Партія як така репрезентує погляди позитивного християнства, не пов'язуючи себе з окремою конфесією» [714, 14]. «Позитивне християнство» нацистів передбачало три головні елементи: заперечення тією чи іншою мірою Старого Заповіту як єврейської книги; твердження про належність Ісуса Христа до арійської раси (для антисемітів думка, що Син Божий мав

⁶⁹ Порівняння фашистської Італії й нацистської Німеччини див.: [608]. Стислий критичний виклад аргументів прихильників унікальності нацизму див.: [654, 41–42].

щось спільне з євреями, була нестерпною); прагнення створити нову національну релігію, об'єднавши католицизм і протестантизм у Німеччині [714, 49–50].

Існувала в нацистській партії й антихристиянська, неопоганська течія, представниками якої були райхсфюрер СС Гайнріх Гімлер та один із головних теоретиків партії Альфред Розенберг, чия книга «Міф ХХ століття» (1930) становила суміш «арійського» расизму з неопоганськими ідеями відродження давньої істинно германської релігії, яка мала витіснити християнство [233].

Утім, коли націонал-соціалізм тільки-но боровся за вплив на маси, нацисти, як правило, говорили про християнство й церкву з повагою, різко нападаючи на антирелігійний марксизм. У «Моїй боротьбі» Гітлер писав: «У протестантизмі й католицтві ми бачимо однаково вартісну опору для нашого народу, тож рішуче поборюємо ті партії, які хочуть перетворити релігію на інструмент політичної боротьби, хочуть принизити її до голих партійних інтересів» [117, 346].

Деякі нацистські лідери відкидали християнство з «наукових» позицій. У конфіденційному меморандумі, розісланому 1942 р. нацистським гауляйтерам, секретар НСДАП Мартин Борман писав: «Націонал-соціалістичні та християнські концепції є несумісними. Християнські церкви розраховані на невігластво людей і прагнуть утримувати в невігластві більшу частину народу, бо лише так церкви й можуть зберігати свою владу. Націонал-соціалізм натомість будується на науковій основі. Непорушні християнські принципи [...] перетворилися на закоцюрблені, застигли догми, далекі від життя. На противагу їм націонал-соціалізм [...] повинен керуватися новими даними наукових досліджень» [487, 288-289].

Впадає у вічі подібність цього пасажу з тезами радянського «наукового атеїзму», варто лише замінити «націонал-соціалізм» на «марксизм-ленінізм». Утім, Борман, як і інші нацисти, не відкидав ідеї Бога, а відводив Йому роль сили, що рухає всі тіла у Всесвіті відповідно до закону природи. Борман передбачав у майбутньому повне витіснення християнства націонал-соціалістичним світоглядом.

Існують свідчення, що Гітлер мав намір після переможного завершення Другої світової війни довести до кінця нордичну расову революцію й остаточно зни-

щити християнство в Центральній Європі [681, 200; 487, 285]. Крах Третього Райху поховав ці плани разом із їхнім автором.

Частина науковців вважає, що нацисти, подібно до італійських фашистів, свідомо творили власну політичну релігію, яка мала підпорядкувати, а то й зовсім витіснити християнство [487, 279–285; 596, 252–267]. Є й інші погляди на релігійність нацистів. Ричард Стейгман-Гал у книжці «Священний Райх» заперечує поширену думку, згідно з якою нацизм був атеїстичним, поганським або антихристиянським рухом, і доводить натомість, що притаманні йому антисемітизм, антимарксизм й антилібералізм «було запозичено з християнської традиції», а релігійні погляди нацистських лідерів, синтезовані в їхній концепції «позитивного християнства», лежали «в християнській системі координат» [714, 3]. Усе ж переконливішим видається підхід тих дослідників, які вважають, що, запозичуючи зовнішні форми християнства, націонал-соціалісти творили власну політичну релігію, стрижнем якої був культ арійської раси.

Німецький націонал-соціалізм поєднав інтегральний націоналізм із крайнім расизмом, і в цьому – його головна відмінність від італійського фашизму, де расизм і антисемітизм не відігравали значної ролі. Іншою відмінністю було те, що націонал-соціалізм значно далі просунувся в реалізації тоталітарного експерименту. Похідні від нацизму або аналогічні йому явища виникли у Скандинавії, Нідерландах, Бельгії, балтійських державах і Угорщині; під час Другої світової війни його штучно насаджували в кількох державах – сателітах Німеччини. Обидві головні форми фашизму творили власні політичні релігії. Та на відміну від «довершеної» під цим оглядом політичної релігії радянського комунізму фашисти прагнули не витіснити християнство власною релігією, а інтегрувати до неї. Винятком була неопоганська течія в нацизмі під проводом Розенберга та Гімmlера.

3.2. Інтегральний націоналізм у Східній Європі

На відміну від Західної Європи, де інтегральний націоналізм часто набував форми культу держави або раси, на сході Європи він був здебільшого етнічним. Для вивчення українського варіанту цієї ідеології важливим видається порівняння

з аналогічними рухами серед найближчих сусідів українців – поляків та румунів, а також хорватів, чий націоналізм багатьма рисами нагадував український.

Польська ендеція та її відлами. Національною демократією (ендецією, ендеками) в Польщі прийнято називати ідейно-політичну течію, яка сформувалася на межі XIX і XX ст. у середовищі Польської ліги (1887–1894) та Національної ліги (1893–1928) і охоплювала численні партії та угруповання, що належали до т. зв. національного табору (*obozu narodowego*) [589, 276–279]. «Батьком» польського інтегрального націоналізму був Роман Дмовський (1864–1939) – один із фундаторів та головний ідеолог ендеції. Засади націонал-демократичної ідеології сформульовано у брошурах «Наш патріотизм» (1893) і «Думки новочасного поляка» (1903) Дмовського та «Національний егоїзм стосовно етики» (1902) його одноподумця Зигмунта Баліцького. Ці праці вплинули не на одне покоління польської інтелігенції. Модерний польський націоналізм над усе ставив справу відбудови державності; вимагав солідарності всіх верств суспільства й підпорядкування соціальних інтересів національним; оголошував ворогами всі нації, які «перешкоджали» здобуттю незалежності – німців, росіян, євреїв, українців, білорусів, литовців; пропагував цивілізаційну вищість поляків над іншими народами. Дмовський твердив, що національний інтерес в ієрархії людських цінностей має стояти на першому місці, відсуваючи на другий план норми моралі. Найвищою метою людської діяльності він уважав не стільки державу, скільки творення нації як етнокультурної спільноти, що мала здобути собі «місце під сонцем» у боротьбі з іншими націями [422, 396]⁷⁰.

Своє розуміння патріотизму Дмовський обґрунтовував так: «Його головною підставою є незалежний від волі індивіда моральний зв'язок із нацією, внаслідок якого індивід, зрідшишись упродовж поколінь зі своєю нацією, у певній широкій сфері вчинків не має свободи волі, а мусить слухатися колективної волі нації, всіх її поколінь, які промовляють в успадкованих інстинктах. Ці інстинкти, сильніші від будь-яких розумувань, а часто й від особистого інстинкту самозбереження,

⁷⁰ Див. також антологію політичної думки ранньої націонал-демократії: [295]. Найкращу інтелектуальну біографію Дмовського до 1905 р. написав Гжегож Кшивец [656].

якщо їх не придушили або не вирвали з корінням, змушують людину діяти не тільки всупереч десятком заповідям, а й усупереч собі – віддавати життя, жертвувати найдорожчим, коли йдеться про благо національної цілості» [287, 98–99].

Отже, перед нами – той самий, визначальний для всіх інтегральних націоналістів мотив повного підпорядкування індивіда національному колективу, що й у Барреса, Морраса, АНІ й італійських фашистів.

Ендеція пройшла тривалий і складний шлях ідейної еволюції, але основа її ідейно-політичної доктрини, сформована в 1893–1908 рр., залишалася незмінною аж до 1939 р. й спиралася на такі елементи:

- крайній націоналізм, що над усе ставив духову єдність польської нації;
- національний солідаризм;
- концепт національної держави, що передбачав вищість нації над державою та виражався гаслом «Польща для поляків»;
- тісний зв'язок Польщі з латинською культурою, яку трактували майже як тожну римо-католицькій церкві;
- ворожість стосовно соціалізму й інших універсалістичних, наднаціональних доктрин;
- визнання потреби концентрувати головні сили на західному фронті з огляду на небезпеку, що загрожує Польщі з боку Німеччини, а також на польські інтереси на заході [733, 326–327].

Характерною рисою поглядів Дмовського та значної частини ендеків був антисемітизм з елементами расизму й соціального дарвінізму. Дмовський уважав, що у світі людських спільнот відбувається природний добір. Одні «расові типи» успішно поєднуються між собою, створюючи здорові спільноти, інші, поєднуючись, породжують нездатного до життя монстра. Звироднілі раси, контактуючи зі здоровими, деформуватимуть їх і вестимуть до загибелі. На думку Дмовського, такою здегенерованою расою були євреї. Їхній расовий вплив він розцінював як «дух розкладу», згубний для поляків. Якщо представників інших етнічних груп Дмовський готовий був прийняти до національної спільноти задля їх асиміляції, то євреям він не залишав такої можливості [655, 67–68]. Дмовський і його прибіч-

ники, як і багато інших антисемітів, вірили в існування глибоко законспірованої політики всього світового єврейства [629, 119–120].

Важливе місце в ідеології націонал-демократів посідали питання релігії та церкви. Сам Дмовський був байдужим до релігії, але усвідомлював вагу церкви як потужної ієрархічної інституції та однієї з підвалин національної самосвідомості поляків. Він виступав за співпрацю з церквою на основі поділу функцій: церква мусить «владарювати над душами», тим часом політична влада має належати ендекам. Водночас він не раз висловлював переконання в дуалізмі моральних норм: у приватній сфері повинні зобов'язувати десять заповідей, а в публічному житті цю роль має виконувати етика «національного егоїзму». Ендеки пропонували духовенству союз: обіцяли взяти участь у хрестовому поході проти антиклерикалів, безбожників і соціалістичних руйнівників морального ладу, натомість церкві слід було освятити войовничий націоналізм. Пропозиція виявилася привабливою для частини духовенства, проте польська католицька церква ніколи не ідентифікувала себе з політичним табором ендеції [485, 74].

Після Першої світової війни Польща отримала незалежність і стала багатонаціональною державою, де одночасно розвивалися кілька націоналізмів та співіснували кілька християнських конфесій. Питання національних меншин у міжвоєнний період для польського уряду належали до найголовніших, а українське питання стояло на першому місці [422, 460]. Переймалися ним і національні демократи, ідеологом яких залишався Дмовський. На відміну від прихильників маршала Юзефа Пілсудського, які дотримувалися «федералістичної» концепції – створення федерації Польщі з Україною та Білоруссю шляхом визволення останніх з-під російсько-більшовицької влади, ендеки відстоювали «інкорпораційну» програму, яка передбачала залучення до Польщі частини українських і білоруських земель, а в перспективі – створення однонаціональної польської держави шляхом асиміляції (зокрема, примусової) національних меншин (це не стосувалося євреїв, яких і надалі збиралися витіснити з Польщі) [див.: 676].

У 1923–1926 рр. ендецький Народно-національний союз (*Związek Ludowo-Narodowy*, ЗЛН) брав участь в урядових коаліціях, що дало ендекам змогу роз-

почати втілення своїх ідей на практиці. Насамперед уряд намагався зміцнити польську присутність у приєднаних («повернутих до Матері», в ендецькій термінології) східних регіонах держави шляхом переселення туди військових і цивільних поляків-колоністів (осадників), полонізації освіти, державних і самоврядних установ аж до заборони вживати в них назви «українець» і «український» і запровадження натомість архаїчних окреслень «русин» і «руський» («русинський») – запізніла спроба запобігти кристалізації в колишніх русинів спільної національної свідомості з українцями на схід від Збруча. Ендецькі політики вимагали, щоб держава провадила активну асиміляційну політику щодо національних меншин (крім євреїв, змішування з якими вважали шкідливим). Деякі з них, як-от Роман Рибарський, пропонували впровадити законодавчу норму, згідно з якою найважливіші питання, що стосуються долі польської держави, мусили б вирішувати тільки поляки, що означало б обмеження політичних прав громадян непольського походження [707, 44]. Такі заяви сприяли витворенню атмосфери, в якій стало можливим убивство першого президента Польщі Габрієля Нарутовіча у грудні 1922 р., що його скоїв крайній націоналіст Елігіуш Нєвядомський [734, 101–116] (польська правиця твердила, що Нарутовіча обрано завдяки голосам послів та сенаторів від національних меншин).

Ендецька пропаганда цілеспрямовано й послідовно робила з українців (як і з євреїв) ворогів. Уже в добу українсько-польської війни 1918–1919 рр.⁷¹ вона експлуатувала образ зловорожого українця, який переслідує антипольську мету, діючи більшовицькими засобами. В ендецькій інтерпретації такий українець-полонофоб був породженням політики Австро-Угорщини й Німеччини. Навіть назву «українець» ендеки вживали як пейоративну. Українцям протиставляли позбавлених національної свідомості «русинів» – нібито лояльних до поляків селян, яких попервах розраховували легко полонізувати. Навіть коли марність цих надій стала очевидною, ендеки заперечували існування української нації, вважаючи її вигадкою ворогів Польщі. Українців мали за пасивне «чужоплемінне населення», яке постійно баламутять вороги – колись австрійці й німці, а відтак німці, росіяни

⁷¹ Про цю війну див., зокрема, дослідження Миколи Литвина та Рафала Галуби [467; 611].

та євреї. Українцям закидали чорну невдячність – мовляв, вони не цінували того, що Польща дала їм землеробську культуру, будувала міста й замки, впроваджувала правову систему, удоступнювала вищу латинську цивілізацію. В ендецькій пропаганді домінували два образи українця: 1) націоналіст-сепаратист, водночас не чужий комуністичній ідеології; 2) терорист [663, 565-567].

Ясна річ, така пропаганда викликала в українців відповідну реакцію, сприяючи формуванню не менш непривабливого стереотипу пихатого «ляха».

Після військового перевороту маршала Пілсудського у травні 1926 р. національні демократи опинилися в опозиції. Того ж року Дмовський заснував Табір Великої Польщі (Obóz Wielkiej Polski, ОВП), ідеологія якого базувалася на принципі вождизму, крайньому націоналізмі й імперіалізмі. Організація ця не була фашистською, та все ж зазнала помітного впливу італійського фашизму. Дмовський створив ОВП після візиту до Італії, перебуваючи під враженням соціально-політичного експерименту Муссоліні [738, 88; 732, 95]. Крім цієї надпартійної структури замість розпущеного ЗЛН у 1928 р. постала Національна партія (Stronnictwo Narodowe).

Програмна «Декларація Табору Великої Польщі» ставила перед польським народом мету стати великою нацією. В основі ідеології ОВП лежала ідея польської цивілізації, заснованої на пошані до традиції, почутті обов'язку перед вітчизною, ієрархії, суворій дисципліні, творчому потенціалові, ефективному матеріальному виробництві та відважній боротьбі громадян проти всього, що розкладає, послаблює чи принижує націю. У декларації зазначено, що «віра польської нації, римо-католицька релігія, мусить посідати місце панівної релігії, тісно пов'язаної з державою та її життям, а також становити основу виховання молоді» [84].

У відповідь на критику з боку духовенства, що закидало ендекам невідповідність їхніх ідей католицькій вірі, Дмовський 1929 р. опублікував брошуру «Церква, нація, держава», де спробував узгодити ідеологію націоналізму з християнством, уникнувши конфронтації з церквою. Дмовський і далі вважав, що найбільшою цінністю сучасного суспільства є нація, але водночас підкреслював важливу роль, яку для індивіда, сім'ї та цілої нації відіграє релігія. Ця праця свідчила,

що частина ендеків на чолі з їхнім лідером намагалися відкоригувати свою ідеологію відповідно до норм моралі та вчення католицизму [287].

Після того, як уряд у 1933 р. заборонив ОВП, у Польщі виникли нові радикальні організації інтегрально-націоналістичного спрямування. Однією з них був Національно-радикальний табір (Obóz Narodowo-Radykalny, ОНР)⁷², заснований навесні 1934 р. групою молодих націоналістів під проводом Яна Мосдорфа внаслідок розколу в Національній партії. Фактична влада в ОНР належала таємній внутрішній структурі, т. зв. Польській організації (Organizacja Polska, ОП), яку утворили представники націоналістичної, консервативної та традиціоналістської інтелектуальної еліти польської молоді. ОП шукала «третього шляху» між капіталістичним «демолібералізмом» і комуністичним тоталітаризмом. Вона мала ієрархічну структуру, найвищим щаблем якої був Політичний комітет, чи Конфедерація для захисту польської нації, на чолі з Генриком Росманом [674, 7, 61–73].

Вже влітку 1934 р. влада заборонила діяльність ОНР, і частина його активу опинилася під арештом. Приводом до репресій стало вбивство міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, в якому спершу підозрювали націонал-радикалів. І хоч незабаром поліція з'ясувала справжніх організаторів замаху – членів ОУН – заборону ОНР не було скасовано [700, 252–254]. Відтак організація далі діяла нелегально (у 1936–1939 рр. – напівлегально).

У 1935 р. від ОНР відкололася група крайніх радикалів на чолі з Болеславом Пясецьким, яка заснувала Національно-радикальний рух (Ruch Narodowo-Radykalny), відомий також як «Фаланга» (за назвою його пресового органу). Взорвана на іспанську «Фалангу», ця невелика організація сповідувала войовничий католицизм, хоч її гасло «Бог є найвищою цінністю людини» більше нагадувало Корнеліу Кодряну (див. далі), ніж Хосе Антоніо Примо де Риверу. Деякі історики вважають «Фалангу» найяскравішим зразком польського фашизму [681, 321–322].

Інша частина ОНР на чолі з Росманом далі діяла під старою назвою (згодом вона була відома також як «АВС» – так звався пресовий орган угруповання). Для

⁷² Найґрунтовніші дослідження історії ОНР належать Шимонові Рудніцькому та Войцехові Мушинському [700; 673]. Першу книжку написано з лівих і антинаціоналістичних позицій, другу – з позицій поміркованого націоналізму.

ідеології ОНР були характерні схилення перед духовними здобутками християнського середньовіччя й заперечення ідеології Просвітництва та Великої французької революції, а також новітніх ідейних течій – лібералізму, соціалізму, комунізму та німецького націонал-соціалізму. Націонал-радикали поділяли головний постулат польського націоналістичного руху – тезу про нерозривний зв'язок нації з закладами католицької віри [674, 194].

ОНР стверджував, що в польській державі господарями мають бути етнічні поляки. Щоправда, у програмній «Декларації ОНР» зазначалося, що білоруси та русини (так називали українців) як меншини, здатні влитися в польську цивілізацію, повинні мати всі громадянські права. Інакше трактували євреїв, нібито непридатних для асиміляції: «Єврей не може бути громадянином Польської Держави, й поки він іще мешкає на польських землях, його слід розглядати лише як підданого держави». ОНР уважав євреїв визискувачами польської нації та закликав боротися з ними, змушуючи емігрувати. До найнебезпечніших ворогів Польщі зараховували також міжнародні комуністичні, масонські й капіталістичні організації [85; 673, 30–32].

Зауважимо, що світова економічна криза 1929–1933 рр. (у Польщі тривала до 1935 р.) сприяла поширенню антисемітизму на економічному ґрунті. Ендеки пропонували свій рецепт покращення становища нижчих верств польського населення: перетікання робочої сили з сільського господарства до торгівлі, дрібної промисловості і сфери послуг. Для цього, на їхню думку, треба було подолати засилля євреїв у цих галузях. Головним засобом у досягненні цієї мети став економічний бойкот єврейських підприємців у поєднанні з антиєврейською пропагандистською кампанією. Під гаслом «Свій до свого по своє» народовці пікетували юдейські крамниці та переконували польських споживачів купувати товари тільки у християн. Бойкот поширювали й на тих поляків, які продавали товари юдеям або виступали торговельними посередниками. У такий спосіб сподівалися позбавити євреїв їхніх прибутків і змусити залишити країну. Ця акція, якою керували місцеві структури Національної партії і яку підтримали націонал-радикали, сягнула апогею в 1935–1938 рр. Її теоретичним обґрунтуванням стали публікації, авто-

ри яких доводили неунікність антагонізму між світом християнських вартостей і юдаїзмом, цивілізаційну несумісність єврейського та польського суспільств. Згідно з цими теоріями, євреї споконвіку прагнули підважувати традиції та цінності народів, серед яких жили, та панувати у світі, торуючи собі дорогу до влади шляхом революцій і таємних спілок (масонства). Як і в Німеччині, однією з причин поширення антиєврейських упереджень була переконаність в тісному зв'язку єврейства з комуністичним рухом і агентурою СРСР. Водночас польський антисемітизм, на відміну від німецького, здебільшого не був расистським [674, 196–197].

У 1938 р. ОНР «АВС» видав меморандум «Ліквідуємо євреїв», який передбачав радикальне усунення євреїв з суспільно-економічного життя й у кінцевому підсумку – витіснення їх за межі Польщі. Для цього автори меморандуму пропонували такі заходи, як бойкот євреїв, позбавлення їх виборчих прав, обмеження економічних і соціальних прав, звільнення викладачів-юдеїв з навчальних закладів, де більшість учнів або студентів становили християни, усунення євреїв з органів державного управління, самоврядування й армії, впровадження суворих антикомуністичних і антимасонських законів [674, 198].

Поряд із посиленням ксенофобії та антисемітизму польський націоналістичний табір у 1920–1930-х рр. прагнув синтезу націоналізму з католицизмом, що виявилось в доктрині «християнського націоналізму», яку в дещо відмінних інтерпретаціях прийняли й ендеки, й ОНР, і «Фаланга» [629; 630]. Чи це означало, що польський інтегральний націоналізм (на відміну від свого українського відповідника) набув «поміркованого характеру, у принципі згідного з персоналізмом» і християнською любов'ю до ближнього, як твердить Богуміл Гротт? [632, 266] Факти свідчать про інше. Звертання до релігійної риторики ще не робить жоден політичний рух поміркованішим і моральнішим. Гжегож Кшивец слушно нагадує: «Як свідчить досвід не тільки минулого століття, такі зв'язки між модерним націоналізмом і традиційними ідеями, зокрема й релігійними, радше робили політичне життя брутальнішим, а не навпаки» [656, 417].

На думку Адама Міхніка, польським націоналістам таки вдалося «наситити польський католицизм специфічними сенсами», які незрідка були ближчими до

думок Дмовського, ніж до євангельських повчань. «Альянс католицизму з націоналізмом мав суто негативне підложжя. Спільним був ворог – безбожний ліберал і соціальний революціонер, інородець та іновірець». Але й націоналісти зазнавали впливу католицизму, зокрема його концепції людської особи, принципу відокремлення того, що Боже, від того, що кесареве. «То була одна з істотних причин, чому програмна думка ендеків не стала цілковито тоталітарною навіть у 30-х роках, коли отрута шовінізму й тоталітарна бацила, здавалося б, цілковито уразили дисципліновані лави молоді, одягнутої в зелені сорочки з мечем Болеслава Хороброго...» [485, 75-76]⁷³.

Поступово й пілсудчики еволюціонували в бік інтегрального націоналізму. У 1937 р. вони створили проурядову протофашистську партію Табір національного єднання (Obóz Zjednoczenia Narodowego, ОЗН), лідером якої був полковник Адам Коц. ОЗН на практиці перейняв ендецьку програму в національному питанні. За висловом Яцека Майхровського, «маємо тут справу з елементами фашистської ідеології, допасованими до умов політичного й суспільного життя Польщі, з напівдиктаторським устроєм» [664, 197].

Отже, під кінець 1930-х рр. інтегральний націоналізм з елементами фашизму став у Польщі панівною ідеологією, прихильниками якої були не лише ендеки, а й правлячий табір «санації».

Румунський легіонерський рух. Етносоціальна структура населення румунської держави нагадувала ситуацію в міжвоєнній Галичині: в обох випадках існувала значна відмінність між етнічним складом сільського та міського населення. Переважна більшість румунів мешкали на селі та працювали в сільському господарстві, тимчасом румунські міста населяли здебільшого етнічні німці, угорці та євреї. На приєднаних після Першої світової війни територіях колишньої Австро-Угорщини етнічні меншини (угорці, євреї, німці), як правило, мали вищий соціальний статус, ніж румуни. Вони й надалі переважали серед міського населення, представників високооплачуваних професій і бюрократії. Усе це зумовлю-

⁷³ Меч Болеслава Хороброго – символ ОНР.

вало переплетення соціальних і етнічних конфліктів у Румунії та створювало сприятливий ґрунт для етнічного націоналізму.

За таких обставин постав оригінальний румунський різновид фашизму під проводом Корнеліу Зеля Кодряну. Дослідники виводять цей феномен із націоналістичного студентського руху, який охопив університети Румунії в 1919–1923 рр. Юджин Вебер так пояснював причини політизації румунського студентства: «Там, де представницьких інституцій немає або вони не функціонують як слід, чи не єдиною й найзручнішою трибуною суспільної дискусії на теми національних і міжнаціональних проблем стають школи й університети, а рушійною силою всіх радикальних рухів є студентство. Що відсталішою є країна, то більшу роль у її політичному житті відіграють студенти, бодай тому, що через брак інших осередків скупчення людей (наприклад, підприємств) їхню функцію виконують навчальні заклади, де [...] легше гуртуватися й готувати акції, де студентська самосвідомість і солідарність виникають іще до появи інших політично значущих форм класової солідарності» [737, 106]. Як вважає Олександр Мотиль, ці Веберові думки цілком придатні й для аналізу галицької ситуації 1920-х рр. [669, 86–87].

Чому з усіх ідеологій саме інтегральний націоналізм найбільшою мірою опанував студентське середовище? Ось думка професора Центральноєвропейського університету Константина Йордакі: «Студенти були першим компактним «румунським десантом», що його селянство, яке все ще становило понад 80 % населення, висадило у вороже й досі “чужинецьке” міське середовище. Вони намагалися використати безпрецедентні освітні можливості для просування соціальною вертикаллю й розглядали свої дипломи як “сертифікати” соціального успіху, розраховуючи на місця в бюрократичному апараті. Однак шанси студентів поповнити лави чиновників виявились невисокими, а внаслідок повоєнних негараздів ще більше знизилися. Злидні й безробіття викликали розчарування й відчуження, які, своєю чергою, сприяли наростанню протестних рухів. Студентське невдоволення незабаром обернулося проти етнічних меншин, чий вищий соціальний статус студенти-румуни сприймали як причину своєї бідності» [650, 22].

У 1923 р. один із студентських лідерів Йон Мота, син румунського священика, очолив змову кількох студентів (серед них Кодряну) для замаху на корумпованих політиків і єврейських банкірів, нібито винних у зраді румунських інтересів. Змовників викрили й ув'язнили в монастирі Вакарешті, але під тиском прихильної до них громадської думки незабаром виправдали. В ув'язненні «вакарешті» склали план створення «армії юнаків, вихованих у любові до країни й вітчизни», взоруючись на «Французький чин» [650, 24].

Після нетривалої участі в антисемітській Лізі національно-християнської оборони «вакарешті» 1927 р. заснували власну організацію – Легіон Архангела Михаїла (ЛАМ). Відкинувши поміркований націоналізм старшої генерації, вони виступили з месіанським закликком солідарності поколінь під егідою «харизматичного націоналізму», як називає його Йордакі, – ідеології, що сполучила уявлення про священну, обрану національну спільноту з ідеєю божественної місії харизматичного лідера як пророка й рятівника нації [650, 25; 652, 354]. На думку дослідника, ідеологія ця поєднувала три головні стратегії політичної мобілізації: харизматичний тип легітимації, який базувався на міленаристському культі архангела Михаїла та лідерстві Кодряну, месіанізм повоєнного «нового покоління» й інтегральний націоналізм, змодельований за Моррасовим взірцем і доповнений запеклим антисемітизмом [651, 19].

Самий Кодряну був яскравим харизматичним лідером, який викликав у багатьох співвітчизників пошану, що межувала з обожненням. Однак, як доводить Йордакі, харизма Кодряну була не так його особистою якістю, як поєднанням «ситуативної харизми» – наслідку «харизматичного голоду» румунського суспільства – й копіткої роботи ЛАМ, спрямованої на утвердження образу вождя з допомогою інноваційних форм політичної пропаганди [651, 31].

ЛАМ разом зі створеною під його егідою воєнізованою «Залізною гвардією» став єдиним рухом фашистського типу в Східній Європі, який спромігся стати масовим. Він мав 272 тис. членів у 1937 р. і від 300 до 500 тис. у 1941 р. – 1,5–2,8 % румунського населення. Це більший відсоток, ніж мали італійські фашисти й німецькі нацисти перед приходом до влади. Попри урядові перешкоди й фальси-

фікації ЛАМ отримав, за офіційними даними, 16 % голосів на виборах 1937 р. Тодішній шеф поліції пізніше визнав, що насправді за ЛАМ проголосували близько 25 % румунських виборців. У той самий час інші інтегрально-націоналістичні й антисемітські партії разом отримали до 25 % голосів [649, 69, 72; 665, 237–238].

Зростання популярності руху та його радикалізм викликали острах у правлячої консервативної еліти й особисто в короля Кароля II. Після невдалих спроб залучити Кодряну на свій бік король наказав заарештувати керівників ЛАМ. У ніч з 29 на 30 листопада 1938 р. Кодряну та 13 його товаришів вивезли з тюрми й страшили в безлюдній сільській місцевості.

Після вбивства Кодряну в Легіоні постала проблема рутинізації харизми (за Максом Вебером), коли організація вже не могла існувати без лідера, якого наділяли б харизматичними якостями, нехай штучно. Розгорнулася фракційна боротьба за наступництво між фракціями Горії Сими, Йона Зелі Кодряну (батька Корнеліу) та групою «Мота–Марін», яка прагнула зміцнити релігійний характер руху. Наступником у вересні 1940 р. обрали Симу, але це не поклато край фракційній боротьбі [651, 39]. Згодом, уже на еміграції, деякі легіонери засуджували Симу як узурпатора, який знищив дух Легіону і несе відповідальність за злочини часів Другої світової війни [651, 50].

Головним ідеологічним документом ЛАМ була праця Кодряну «Моїм легіонерам» (1936–1937). Як і інші інтегральні націоналісти, Кодряну не обмежував націю сучасниками, а поширював її на всі минулі, сучасні й майбутні покоління: «Коли ми кажемо “Румунська Нація”, то розуміємо не лише всіх румунів, які мешкають на спільній території, мають спільне минуле та спільне майбутнє, спільну поведінку, спільну мову, спільні щоденні інтереси.

Коли ми кажемо “Румунська Нація”, то розуміємо: це всі румуни, живі й мертві, які жили на цій землі від початку її історії, й ті, які житимуть у майбутньому.

Нація охоплює:

1. Усіх румунів, що живуть тепер;
2. Усі душі померлих і могили предків;
3. Усіх тих, що народяться румунами в майбутньому» [169, 306].

Кодряну був ворогом демократії, вважаючи, що народ не може керувати собою сам, ним повинна керувати еліта. Демократія не просто усуває еліту, а витісняє її найгіршими представниками нації. Але в боротьбі з фальшивою де-генеративною елітою народжується нова румунська провідна верства, і згодом саме вона не на виборній основі, а шляхом соціального добору формуватиме наступну еліту нації, якій передасть свою справу [169, 296–304].

Ідеї ці були спільними для європейських фашистів, проте й сам Кодряну, й інші лідери ЛАМ наголошували унікальність легіонерського руху. Мірча Еліаде – у 1930-х рр. один із ідеологів Легіону – писав: «Сьогодні увесь світ живе під знаком революції. Але якщо різні народи робили цю революцію під прапором класової боротьби або пріоритету економіки (комунізм), або держави (фашизм), або раси (національний соціалізм), то легіонерський рух виник під знаком архангела Михаїла і перемагатиме Божою милістю.

У той час як усі сучасні революції є політичними, легіонерський рух – це радше революція ментальна та релігійна [...] У той час як усі сучасні революції мають на меті захоплення влади суспільним класом чи певною людиною, легіонерська революція ставить за мету Спасіння нації, примирення народу з Богом, як про це сказав Капітан» [281].

Утім, історики скептично ставляться до претензій ЛАМ на унікальність, зрештою, типових для фашистів. Більшість дослідників згодні, що легіонерський рух був різновидом фашизму, хоч і вельми своєрідним з огляду на глибоку вкоріненість у православній релігії. Та Константин Йордакі останнім часом піддав критиці навіть тезу про «православну специфіку» румунського фашизму. Він запропонував нову концепцію історії Легіону як *харизматично-революційної фашистської організації* того ж типу, що й італійська ПНФ чи НСДАП. Спираючись на теорію харизматичної влади Макса Вебера та його послідовників, він використав поняття харизми, щоб схарактеризувати не лише лідерський потенціал Кодряну, а й спосіб легітимізації Легіону та методи його боротьби за владу. Йордакі дійшов висновку, що легіонерський рух був третім за значенням зразком *харизматичного*

фашизму поряд із «парадигматичними» прикладами нацистської Німеччини та фашистської Італії [650, 164].

У своєму есе про корені легіонерської ідеології Йордакі стверджує, що їх слід шукати не у православної церкви та її догмах, як вважають більшість істориків, а в поширеній у XIX ст. європейській романтичній концепції соціального палінгенезу (П'єр-Симон Баланш, П'єр Леру, Жан Рейно й ін.), яка переосмислювала християнські доктрини одкровення, провидіння, теодицеї, есхатології та сотеріології, застосовуючи їх для пояснення розвитку суспільства. У дискурсі романтичного націоналізму історія Спасіння незрідка слугувала матрицею візії історичної долі певної нації та її майбутнього. Йордакі простежує зв'язок між легіонерською ідеологією та концепцією палінгенезу через румунську літературу й ідеологічні течії середини XIX й початку XX ст. Успадкувавши головні мотиви палінгенетичного романтичного націоналізму, ідеологи ЛАМ переосмислили їх, пристосовавши до соціально-політичного контексту міжвоєнної Румунії. ЛАМ надав інтегральному націоналізмові довоєнної доби революційного, антисистемного спрямування, якого бракувало в його консервативно-елітарному варіанті. Легіонери поєднали довоєнний антисемітизм з новітнім антикомунізмом в ідеологічній формулі «єврейсько-більшовицької» світової змови. Вони збагатили консервативно-елітарну відданість мілітаризмові й релігійним цінностям новими елементами, глибоко вкоріненими в романтичному палінгенетичному дискурсі: апокаліптичним мисленням, ідеєю спокутування гріхів через страждання та самопожертву в боротьбі й містичним уявленням про переселення душ, пов'язаним із культом предків, полеглих героїв та мучеників руху. Йордакі вважає, що дослідники фашизму, штучно відокремлюючи ці ідеї від їхнього оригінального європейського контексту, не виправдано «орієнталізують» їх і трактують як «православну специфіку» [652, 316–355].

Отже, на думку Йордакі, легіонери не були православними фундаменталістами, а, подібно до італійських фашистів і нацистів, конструювали власну політичну релігію, використовуючи християнську символіку й дискурс палінгенезу, успадкований від романтичного націоналізму.

Хорватські усташі. Міжвоєнна Югославія була державою, в якій постійний конфлікт між централізмом і сепаратистськими та федералістичними тенденціями спричинив появу великої кількості різноманітних націоналістичних організацій. Базований на ідеї єдиної югославської нації, югославський націоналізм був основою ідеології таких угруповань, як Організація югославських націоналістів (ОРЮНА), Югославський чин, Організація національних студентів (ОРНАС) Патріотичний молодіжний фронт (ПОФ), Югославський академічний клуб тощо. Водночас існували націоналістичні організації на етнічній та етноконфесійній основі: Хорватська національна молодь (ХРНАО), Словенська національна молодь (СЛОНАО), Мусульманська національна молодь (МУНАО), Організація буньєвських націоналістів (ОРБУНА), Організація католицьких націоналістів (ОРКАН) та ін. [604, 130].

На межі 1920-х і 1930-х рр. сформувався ультранаціоналістичний рух хорватських усташів (від «ustaše» – повстанці) під проводом загребського адвоката Анте Павеліча. Згідно з пропагандистською версією самих усташів, яку приймає частина істориків, ще на початку 1929 р., після того, як король Александер скасував Конституцію, Павеліч заснував у Загребі таємну воєнізовану організацію «Усташа», яка закликала до збройної боротьби за незалежну Хорватію. За іншою версією, організаційне оформлення групи прибічників Павеліча під назвою «Усташа – Хорватська революційна організація» відбулося щойно 1931 р. в Італії. Поки італо-югославські стосунки були напруженими, Павеліч міг розраховувати на підтримку Муссоліні, який дозволяв усташам проходити вишкіл у військових тренувальних таборах на території своєї країни [731, 41-50].

Деякі усташі поверталися з Італії до Югославії для участі в саботажах і замаху на своїх сербських і хорватських опонентів. 1932 р. усташі спробували підняти повстання, але справа обмежилася нападом на сільську станцію жандармерії. Італійська фінансова допомога дала Павелічу змогу розгорнути на Заході масову пропагандистську кампанію, спрямовану на демонстрацію упослідження хорватів у Югославії та загрози, яку становлять для миру в Європі серби.

Престиж Павеліча серед екстремістського крила хорватських націоналістів зріс, коли «Усташа» спільно з Внутрішньою македонською революційною організацією спланувала й організувала вбивство короля Александра I в Марселі 1934 р. Павеліча у Франції та Югославії заочно було засуджено до смерті, однак Муссоліні відмовився видати його, лишень тимчасово посадивши під домашній арешт.

Визначальними характеристиками руху «Усташа» були антисербізм, антикомунізм і культ хорватської державності [591, 60]. Серед хорватських націоналістів побутувало два варіанти ставлення до сербів. Частина хорватських інтелектуалів уважали, що православні Великої Хорватії насправді є хорватами, які під османською владою перейшли у православ'я, а в XIX ст. засвоїли сербську свідомість внаслідок асиміляторської діяльності Сербської православної церкви. Інші розглядали сербів як чужинців, які не мають жодних законних історичних чи природних прав на ці землі: вони є «гістьми» й «колоністами», які повинні підпорядковуватися історично панівній хорватській нації [591, 60]. Тенденція до вилучення сербів виявилася сильнішою, ніж асиміляторська. Її й узяли на озброєння усташі.

В історіографії склалися два основні погляди на сутність ідеології усташів. Частина істориків трактують усташство як хорватський фашизм або клерофашизм. Утім, поширену в літературі тезу про клерикальний фашизм усташів [див. наприклад: 690, 167, 169, 181] заперечує Марк Біондич, який доводить, що рух усташів справді був фашистським, але не клерикальним: він «був секулярним націоналістичним рухом, який у 1941–1945 рр. намагався мобілізувати католицьку підтримку для власних політичних цілей і свого виживання» [592, 383]. Інші дослідники ставлять під сумнів тезу про фашистський характер усташського руху. На їхній погляд, усташство було хорватським радикальним націоналістичним рухом, а його ідеологія – ідеологією хорватського етнічного націоналізму⁷⁴.

Я не вважаю, що теза про радикальний націоналізм усташів перешкоджає зараховувати їх до фашистів, але гадаю, що державний чи недержавний статус на-

⁷⁴ Стислий огляд дискусії й аргументи на користь цієї позиції див.: [360, 127–135].

ції, у середовищі якої розвивається радикальний рух, має значення. Отож до 1941 р. «Усташа» була радше протофашистським рухом, який перетворився у «повноцінний» фашизм лише після захоплення влади, коли проблему здобуття власної держави заступила проблема засад, на яких слід було її будувати [пор.: 731, 38–39, 266]. Ці засади в Незалежній Державі Хорватії виявились явно фашистськими, ба навіть близькими до нацизму.

До 1941 р. «Усташа» не була масовою організацією, ставши такою лише в обставинах німецької окупації, коли за підтримки нацистів прийшла до влади, а Павеліч очолив Незалежну Державу Хорватію, проголошену 10 квітня 1941 р. Упродовж чотирьох років її існування усташі разом із нацистами знищили близько 300 тис. сербів, не менш як 30 тис. євреїв і приблизно стільки ж циган [641, 424].

Непростими були стосунки усташів з католицькою церквою. Багато священників були учасниками усташського руху й докладали зусиль до примусового навернення хорватських сербів у католицизм. Проте деякі церковні ієрархи поступово дистанціювалися від усташів, як-от загребський архієпископ Алоїзій Степінац, який спершу вітав встановлення усташського режиму, а згодом засудив його жорстокість і переховував євреїв та інших жертв усташського терору [641, 423].

Рух усташів до 1941 р. цікавий для нас як зразок революційного інтегрального націоналізму недержавної нації, який багатьма рисами нагадував ОУН того ж періоду.

3.3. Український контекст

Що стосується власне українського історичного контексту, то його достатньо повно висвітлено в історіографії, й він добре відомий фахівцям, що звільняє від потреби детально розглядати його в цій праці⁷⁵. Однак варто наголосити на деяких принципових моментах.

⁷⁵ Для найзагальнішого знайомства з ним див.: [380; 427; 455–458; 471; 508; 509].

Розвиток національного руху в міжвоєнну добу визначала насамперед спадщина Української революції. Як слушно зауважив І. Лисяк-Рудницький, «було б помилкою говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю» [466, 50]. Водночас воєнна поразка українських армій і політична поразка українських урядів та самостійницьких партій була очевидною і болючою. Вона тяжіла над ідейними пошуками українських націоналістів міжвоєнної доби, спонукаючи обирати інші шляхи, ніж ті, якими йшли їхні попередники.

Уже йшлося про те, що оптимальний ґрунт для появи та розвитку інтегрального націоналізму забезпечують 1) тяжка політична чи військова поразка, що завдає удару національній гідності; 2) криза національної самосвідомості; 3) справжня чи уявна небезпека для існування нації. Усі ці передумови існували в Україні після поразки війни за незалежність. Проте лише в Західній Україні й у колах еміграції, в обставинах бодай мінімальної політичної свободи, інтегральний націоналізм мав шанс розвинутиися – в СРСР будь-який націоналістичний рух придушували в зародку. Тому в цьому підрозділі головну увагу буде приділено українському рухові на західних землях, а надто тих, які опинилися у складі Польщі.

Згідно з Полом Блокером, у 1920–1930-ті рр. відбулося друге зіткнення суспільств Центральної та Східної Європи із західною модернізацією, що супроводжувалося замиканням у собі від нищівного тиску модерності, згортанням ліберальної модернізації, стратегічним курсом на встановлення диктаторських режимів, прагненням до самодостатнього розвитку національної спільноти, яку розглядали як продукт «гомогенної» ідентичності [362, 25–27]⁷⁶. Усі ці процеси були повною мірою характерні для Польщі та Румунії, своєю чергою позначаючись на житті українських меншин, які опинилися в кордонах цих держав. Польські та румунські правлячі еліти всіляко спонукали та примушували українців до інтеграції у відповідні держави – й урешті, до національної асиміляції. Щоб про-

⁷⁶ Перший модернізаційний поштовх у цьому регіоні автор датує кінцем XVIII – початком XIX ст. [362, 22–25].

тистояти асиміляційному тискові, українські еліти (навіть демократичні та соціалістичні), як могли, намагалися проводити політику етнічної самоізоляції у всіх сферах. Так, українська кооперація, слідом за польською, розвивалася під гаслом «Свій до свого по своє»: українців закликали купувати товари тільки в українців, а не в поляків, румунів чи євреїв. Українські послы в Сеймі Республіки Польщі наполегливо виступали проти створення змішаних польсько-українських шкіл. Політичні партії формувалися за етнічною ознакою, а голосування за польські та румунські партії або за українських угодовців прирівнювалося до національної зради. Водночас, як продемонстрував Климентій Федевич, багато українців у надії поліпшити своє становище готові були стати лояльними громадянами Польщі й тиснули на свої еліти, схилиючи їх до пошуків компромісу [551]. За цих обставин прибічники безкомпромісної боротьби доходили висновку, що тільки єдине авторитарне керівництво, залізна дисципліна й постійне нагнітання напруги шляхом бойових виступів можуть запобігти повному поглинанню української нації сусідами та створити умови для нового національного відродження. Отже, західноукраїнське суспільство було не «відкритим» чи «закритим» (за відомою дихотомією К. Поппера), а водночас і «відкривалося» (внаслідок розмивання традиційного укладу життя модернізацією), і «закривалося» (внаслідок прагнення до етнічної самоізоляції).

Усупереч твердженням Люцини Кулінської та інших націоналістичних польських істориків про надмірний лібералізм польської політики щодо українців, фактично вона була дискримінаційною. Польський історик Гжегож Мотика так підсумовує міжвоєнний період: «[...] Треба визнати, що він приніс українцям не надто багато доброго досвіду. У порівнянні з роками панування Габсбургів соціально-культурні обставини їхнього життя виразно погіршилися, а для української інтелігенції шлях до кар'єрного зростання було майже повністю закрито – недотримання обіцянки запровадити самоврядування в Галичині чи створити український університет призвело до того, що українці з великою недовірою сприймали всілякі польські запевнення» [667, 36; пор: 488, 21].

Той-таки історик зазначає, що «хоч як парадоксально, союзниками українських націоналістів виявлялися ті польські політики, які намагалися розв'язати національні проблеми II Республіки із застосуванням сили» [667, 25–26]. Насильство польської влади виправдовувало в очах українців насильницькі дії українського підпілля.

У 20–30-х рр. XX ст. Галичина і західна Волинь стали центром українсько-польського етнополітичного протистояння. Тут, подібно як у Правобережній Україні в XIX ст., важливу роль у постійному зростанні напруження між українцями і поляками відігравали етносоціальні чинники. За оцінкою Богдана Гудя, «антиукраїнські засади в земельному питанні, проголошені більшістю польських громадських і державних діячів, стали наріжним каменем аграрної політики II Речі Посполитої у східних і південно-східних воєводствах протягом усього міжвоєнного періоду» [387, 326].

Внутрішня політика Польщі стояла перед дилемою: або йти на конфлікт із впливовою верствою польських землевласників задля нормалізації стосунків з українською, білоруською й литовською національними меншинами з кінцевою метою їхньої державної асиміляції; або ж, спираючись на землевласницькі еліти, будувати моноетнічну польську державу шляхом дискримінації та етнічної асиміляції меншин. Польські правлячі кола обрали другий шлях, що вкрай загострило українсько-польський етносоціальний конфлікт. Дискримінація місцевої людності при набутті землі з парцеляції великих маєтків у Галичині створювала сприятливий ґрунт для націоналістичної пропаганди і стрімкого зростання впливів ОУН серед сільської молоді в 1930-х рр. Інакше виглядала ситуація на Волині й Поліссі, де внаслідок особливостей попереднього розвитку цих теренів у складі Російської імперії націоналістичні настрої не здобули такої широкої суспільної бази, як у Галичині. Однак і тут насильницькі дії влади, зокрема т. зв. ревіндикаційно-полонізаційна акція 1937–1939 рр. (повернення римо-католицькій церкві майна, відібраного колись російською владою і наведення православного населення на католицизм), сприяли зростанню впливів ОУН [386, 314–334; 387, 329–366].

На час встановлення польської влади в Галичині діяли чотири основні українські партії: Українська народна трудова партія (УНТП також Трудова партія), Українська радикальна партія (УРП), Українська соціал-демократична партія (УСДП) і нечисленна Християнсько-суспільна партія (ХСП). Вони підтримували тісні зв'язки між собою і з урядом Західно-Української Народної Республіки в екзилі. З осені 1919 р. відновив свої засідання представницький орган ЗУНР – Українська національна рада. Частина її членів засідала у Відні, інша частина – у Львові. З червня 1921 р. у Львові збиралися міжпартійні з'їзди, у перервах між ними діяла Міжпартійна рада спершу під головуванням Кирила Студинського (ХСП), згодом – Володимира Бачинського (УНТП). Особливу позицію зайняла УСДП, яка в березні 1920 р. заявила про вихід з УНРади і на противагу єдиному фронтові галицьких партій закликала створити «єдиний український соціалістичний фронт» [523, 11]. Проте й вона солідаризувалася з іншими партіями й екзильним урядом у ставленні до польської влади. Збройним крилом єдиного національного фронту стала Військова організація (ВО), створена в 1920–1921 рр. Фактично й далі існувала державність ЗУНР, уособлена не лише екзильним урядом у Відні, а й політичними організаціями краю, які підтримували його політику, ігноруючи польську владу [детальніше див.: 409].

Однак, незважаючи на позірну однаковість, уже від початку 1921 р. наростали розходження між еміграцією та політичними партіями в краї й у самих цих партіях. На першому міжпартійному з'їзді 3–4 червня 1921 р. лідер УРП Лев Бачинський різко розкритикував екзильний уряд і диктатора ЗУНР Євгена Петрушевича за «фамілійну систему», яку він запровадив у Відні, доручивши найважливіші посади своїм родичам, і за невиправданий оптимізм, який породжував ілюзорні надії на допомогу Антанти [41, арк. 3–4]. Навіть в УНТП, яка була основною опорою уряду в краї, почалося бродіння. За інформацією МЗС Польщі, в середині 1921 р. вона ділилася на декілька груп, слабо скоординованих між собою: 1) Закордонну групу під проводом Є. Петрушевича у Відні з органом «Український прапор»; 2) партійну організацію в краї, що підтримувала екзильний уряд ЗУНР; за нею йшла більшість інтелігенції та майже все духовенство, однак поступово в ній

формувався опозиція, що виступала за більш «реальну» політику щодо Польщі; 3) групу співробітників газети «Український голос» у Перемишлі, що виявляла монархічні тенденції; 4) групу політичного русофіла Василя Панейка [46, 47].

Наприкінці 1921 – на початку 1922 р. екзильний уряд у Відні отримав інформацію, що частина діячів УНТП схиляється до угоди з поляками. До Львова було надіслано листи зі звинуваченнями на адресу цих діячів, що своєю чергою викликало обурення в Народному Комітеті УНТП та взаємний обмін докорами між ним та урядом, який тривав до літа 1922 р. [42, арк. 2-8; 43, арк. 18-22]. Що звинувачення не були безпідставними, підтверджує факт переговорів о. Тита Войнаровського та інших діячів УНТП з польськими урядовими колами навесні та влітку 1921 р. про можливу автономію Східної Галичини в складі Польщі [див.: 564, 126-147]

Нові суперечки спричинила виборча кампанія до польського парламенту в 1922 р. Тоді перед українськими партіями Галичини постала дилема: взяти участь у виборах, а отже, визнати де-факто польську владу, чи бойкотувати їх, позбавивши себе можливості використати трибуну Сейму. Спершу частина політичних діячів краю схилялася до участі у виборах. У липні 1922 р. голова УНРади В. Бачинський на переговорах з урядом ЗУНР переконував у доцільності участі у виборах, вказуючи, що обрані послы можуть не йти до варшавського Сейму, а з'їхатись у Львові й утворити українську конституанту, що було б могутньою державницькою маніфестацією [21, арк. 20]. Керівники УРП Лев Бачинський та Іван Макух спершу теж стояли за участь у виборах з тим, щоб потім обрані послы і сенатори виїхали за кордон і там проголосили себе західноукраїнською конституантою [338, 279]. Але Петрушевичу вдалося переконати галицьких партійних лідерів в необхідності бойкоту, який врешті-решт підтримали всі українські партії включно з національно орієнтованою частиною Комуністичної партії Східної Галичини [детальніше див.: 408, 99].

Кампанія бойкоту виявилася доволі успішною. У виборах до Сейму взяло участь лише 38,2 % виборців Східної Галичини, до Сенату – 35,3 % (для порів-

няння: в етнічно польських воєводствах голосувало від 68 до 87%)⁷⁷. Однак це була остання політична кампанія, в якій усі основні західноукраїнські партії виступили єдиним фронтом. Всупереч надіям Петрушевича та його прихильників, бойкот не перешкодив урядові Польщі оголосити результати виборів свідченням стабільності польської влади в краї. Не справилися й надії на втручання держав Антанти. Тому вже наприкінці 1922 р. в настроях львівського керівництва УНТП і УНРади настав перелом на користь пошуку компромісу з Польщею.

Новий курс виклав В. Бачинський на нараді із запрошеними ним представниками освітянської інтелігенції під час з'їзду Українського педагогічного товариства у Львові наприкінці грудня 1922 р. Голова УНРади сформулював завдання досягти порозуміння з варшавським урядом з метою налагодження українсько-польського *modus vivendi*. За повідомленням поліційної агентури, частина визначних українських діячів сприйняла цю інформацію з задоволенням [22, 44-44а; 535, 99].

Визнання Радою Амбасадорів у березні 1923 р. права Польщі на Східну Галичину спричинило розпад єдиного національного фронту і остаточне руйнування державних структур ЗУНР. З цього часу західноукраїнські партії пішли різними шляхами й попри нові спроби консолідації [див.: 539] ніколи вже не досягли такого рівня національної солідарності, як у попередні роки.

Українці у складі Польщі (як і в інших державах) опинилися перед дилемою, яку в квітні 1923 р. сформулював колишній сотник Українських січових стрільців Іван Коссак, виступаючи перед групою діячів колишньої ЗУНР: «Є два шляхи: 1) реальної політики, т. є. автономії і галицько-володимирської держави, 2) революційної боротьби. Перший шлях має певні плюси, він може дати нам змогу закріпитися на західних землях, але він позбавить нас революційного духа і віддалить нас від ідеї соборности. Супроти того, що в Польщі не може бути правдивого парламентаризму, а лише панованне солдатески або скрайніх шовіністичних елементів, так звана легальна боротьба не має ніяких виглядів на успіх. При

⁷⁷ Підраховано за: [701, 298–325, 404–415]. Підрахунки зроблено за територією виборчих округів № 48–55, без урахування Бжозувського і Кросненського повітів, де більшість становило польське населення.

своїй агресивности Поляки в короткім часі зроблять нас меншістю на власній землі. А нашим кличем було все: “Суверенність і соборність”. Шлях до сього – безупинна боротьба против Польщі і против всякої реальної політики» [40, арк. 43].

Упродовж наступних 16-ти років українські політичні сили в польській державі мушили обирати між двома шляхами, про які говорив Коссак. Першим шляхом пішли легальні партії, зокрема найбільша з них – УНТП, а з 1925 р. – Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО). Другим пішов національно-революційний табір, насамперед УВО, а згодом ОУН. Спершу представники обох таборів визнавали потребу «дворейкової» політичної тактики й намагалися погоджувати свої дії, але дві «рейки» – революційна боротьба й «реальна політика» – розходилися дедалі більше, аж поки в середині 1930-х рр. не дійшло до повного розриву.

Навесні 1923 р. УНТП розкололася на дві ворогуючі фракції: керівну групу, яка підкреслювала необхідність «органічної роботи» й виборення автономії під владою Польщі, обстоювала незалежність крайової політики від закордонних центрів, зокрема від групи Петрушевича, і т. зв. Незалежну групу, яка не визнавала рішення Ради Амбасадорів, відкидала будь-які спроби полагодити українсько-польські взаємини та підпорядковувалася Петрушевичу, поділяючи його радянофільську орієнтацію. У літературі, як правило, виділяють ще й третю групу, яка гуртувалася навколо часопису «Заграда», відкидала радянофільство й гасло автономії і була провісником націоналістичного руху в Галичині. Однак ця група не була організаційно оформлена в межах УНТП. Радше можна говорити про окремих членів партії, які не поділяли поглядів жодної з ворогуючих фракцій і шукали нових шляхів. Згодом вони взяли участь у створенні Української партії національної роботи (УПНР) – першої радикально-націоналістичної партії в Західній Україні. Кризу української національної демократії вдалося подолати лише в 1925 р., коли було досягнуто часткової консолідації західноукраїнської політичної еліти в рамках УНДО [детальніше див.: 411].

Частина західноукраїнських політичних сил зробила ставку на парламентську боротьбу. У 1922 р. у Сеймі й Сенаті Польщі з’явилося українське представницт-

во (20 послів і 6 сенаторів), обране голосами виборців з Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя, які, на відміну від галичан, виборів не бойкотували. Після початкових надій на компроміс із владою, внаслідок шовіністичної позиції польської правиці і браку конструктивної політики з боку всіх польських урядів, українські послі і сенатори швидко переконалися, що на співпрацю з Польщею розраховувати не доводиться, як і на прийняття законів, що відповідали б інтересам українського населення. Іншим підсумком першої каденції Сейму і Сенату (1922–1927 рр.) став розпад єдиного спочатку Українського клубу на кілька парламентських клубів і фракцій, спричинений як внутрішнім процесом політичної диференціації українського руху на північно-західних землях, так і планомірною діяльністю Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) та радянських дипломатів у Польщі, спрямованою на його розкол [детальніше див.: 410].

У виборах до Сейму і Сенату 1928 р. взяли участь практично всі західноукраїнські партії. Однак єдиний український виборчий блок створити не вдалося, зокрема через брак порозуміння між двома провідними українськими партіями – УНДО і Українською соціалістичною радикальною партією (УСРП). «Це був один із доказів тої відсередкової української тенденції, яка була і по нинішній день є нашим загальним національним нещастям», – писав згодом Іван Кедрин [335, 167]. У той самий час розкол охопив КПЗУ і ліворадикальне Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання «Сельроб». Замість консолідації українських політичних сил напередодні виборів відбулося даліше їх розпорошення. Як наслідок, було зареєстровано шість загальнодержавних і близько 20 локальних українських виборчих списків.

Виборча кампанія стала війною всіх проти всіх. Українські партії не стільки боролися проти свого головного суперника – польського «санаційного» блоку, скільки обмінювалися взаємними звинуваченнями. Кожна партія претендувала на виняткове право представляти інтереси українського народу (варіант – «українського працюючого народу»), відмовляючи в цьому іншим. Ось кілька характерних цитат. Відозва УНДО: «Ми і тільки ми створили правдиво український національний фронт і його несемо у виборчі маси» [326, 1]. Виборчий плакат УСРП: «Укра-

їнські виборці голосують на лісту єдиного щиро українського бльоку ч. 22 [...]. Прочі всі листи є чужі!» [16, арк. 8]. Передвиборна платформа УПП⁷⁸: «Українська партія праці – це нині одинока партія, яка тільки це робить і до того стремить, чого хоче, чого потребує і чого душею прагне Український Народ [...]» [81, 313].

У результаті виборів 1928 р. до Сейму було обрано 46 українців, до Сенату – 11 (понад 10 % всього складу парламенту). Підсумки цих виборів вважають успіхом українців [728, 188]. І справді, ні до, ні після цього їм не вдалося обрати таке чисельне парламентське представництво. Однак, якщо порівняти реальні підсумки зі сподіваннями самих українців, то вони видаються не такими вже й блискучими. Аналіз виборчої кампанії та її результатів показує, що участь українських політичних сил у виборах могла б бути набагато успішнішою, якби не гостра міжпартійна боротьба. Розпорошення сил між кількома течіями українського національного руху зменшувало його шанси в боротьбі з польським проурядовим блоком [детальніше див.: 406, 73–93; 539, 115–122].

Міжпартійна боротьба тривала і в Сеймі та Сенаті другої каденції (1928–1930 рр.). Лише репресії та пацифікація 1930 р. спонукали три українські партії – УНДО, УСРП і УСДП – до створення єдиного виборчого блоку, але й він розпався відразу після виборів. У 1930-х рр. спостерігався поступовий занепад парламентської активності українських партій, зумовлений фактичною ліквідацією парламентарної демократії в Польщі й остаточним утвердженням авторитарного режиму. Поворот УНДО в 1935 р. до співпраці з урядом за ціну збереження парламентського представництва і політика «нормалізації» (1935–1938 рр.) не принесли партії успіху. Навпаки, невдача цієї політики спричинила зниження впливу УНДО та інших легальних партій. Загалом досвід діяльності українських партій у Сеймі й Сенаті Польщі у 1920–30-х рр. показав неможливість розв'язати українську проблему парламентським шляхом [детальніше див.: 406; 746].

⁷⁸ Українська партія праці (УПП) утворилася в 1927 р. внаслідок виходу з УНДО радянськo-польського крила – прихильників Петрушевича. Діяла до 1930 р.

У той самий час, особливо з 1929 р., комуністичний тоталітаризм⁷⁹, терор і придушення національної культури в радянській Україні стали травматичним досвідом, який впливав на еволюцію українського національно-політичного руху навіть за межами СРСР. Розчарування в парламентаризмі й «партійництві», з одного боку, крах радянофільських ілюзій, з другого, – штовхали частину західних українців, особливо молодь, до пошуку третього шляху, яким стала ідеологія і практика інтегрального націоналізму. Відчуття загрози самому фізичному існуванню українського народу надавало націоналістичному рухові радикальних форм, що їх сприймали як конче потрібні для порятунку нації від комунізму.

Українські політичні партії, що діяли на західноукраїнських землях, як і політичні угруповання й державні центри на еміграції, попри великі заслуги деяких із них перед українським національним рухом, все ж не зуміли піднятися над груповими інтересами й виробити сконсолідовану стратегію досягнення спільної мети, яку всі вони декларували, – національного визволення. Упродовж міжвоєнної доби між ними точилася жорстка, часто безпринципна боротьба за впливи, парламентські мандати, прихильність закордонних партнерів, джерела фінансування тощо. Це викликало зневажливе ставлення частини молодшого покоління українців до «партійництва» й демократичної політики загалом, штовхаючи їх у русло авторитарного руху, рольові моделі для якого вже існували у вигляді інтегрально-націоналістичних і фашистських рухів тогочасної Європи.

Іван Патриляк так підсумовує передумови зародження українського націоналістичного руху: «Український націоналізм, який виріс із українського ґрунту як реакція на трагічно жахливе становище української нації в міжвоєнний період, розвивався не лише в умовах кризи українського демократизму і суспільної недовіри до ефективності легальної боротьби, але й на фоні руйнування престижу парламентських і ліберальних цінностей у всій Європі. Тому цілком закономірно, що

⁷⁹ Станіслав Кульчицький вважає, що «комуністичні держави слід вивести за рамки концепту тоталітаризму», бо комуністичний устрій «заперечує саму основу, на якій тримається людська цивілізація з часів її народження – приватну власність на засоби виробництва» [458, 355]. Це справді принципово відрізняло комуністичні держави від фашистських, однак у цій праці поняття «тоталітаризм» вживається на означення не суспільного чи державного устрою, а лише певного типу політики, характерного і для комунізму, і для фашизму, а також для деяких нефашистських націоналістичних рухів і режимів (див. підрозділ 2.3).

український націоналізм у міжвоєнний період був надзвичайно сприйнятливий до запозичень зовнішніх елементів у тоталітарних рухів міжвоєнної Європи. Організований український націоналізм використав насамперед найбільш вдалу методику мобілізації мас та залучення їх до революційних акцій, використовуючи у пропаганді емоційну складову та схематизовану аргументацію» [504, 31].

Однак, усупереч стереотипові, який створили й самі інтегральні націоналісти, і їхні супротивники, у 1920–1930-х рр. інтегральний націоналізм зовсім не був панівною політичною течією ані на західноукраїнських землях, ані в колах української еміграції, хоч і виявляв найбільшу динаміку порівняно з іншими течіями. Його роль різко зросла тільки з 1939 р. з тієї простої причини, що всі легальні національно-демократичні й соціалістичні українські партії на початку Другої світової війни було знищено радянським, нацистським і румунським режимами. Але як ідейна течія міжвоєнної доби інтегральний націоналізм цікавий тим, що саме його ідеологи намагалися розробити концепцію особливого шляху, який розуміли подвійно: 1) як глобальний «третій шлях», що веде геть і від ліберального капіталізму, й від марксистського соціалізму; 2) як особливий український варіант «третього шляху». Головними дійовими особами цієї інтелектуальної драми були політичний публіцист і літературний критик Дмитро Донцов, Організація українських націоналістів, а також менш відомий, але важливий для повноти картини Фронт національної єдності.

Міжвоєнна доба була періодом найглибшої кризи ліберально-демократичної моделі політичного та суспільного розвитку, яка поступово поширилася в Європі перед Першою світовою війною. Уже в першій половині 1920-х рр. політики й політичні оглядачі заговорили про занепад ліберальної ідеї, про нездатність парламентарно-ліберальної держави розв'язати проблеми, які породила війна. Такі погляди швидко охопили й схід Європи, де ліберальна демократія ще не встигла вкоренитися. Д. Донцов на початку 1925 р. схвально цитував статтю Луї Дюмона-Вільдена в газеті «La nation belge»: «Економічний лібералізм допровадив лише до царства великих промислових синдикатів, які створили щось у роді февдалі-

му, [...] до зросту тої міжнародньої фінансерії, якої темні впливи спостерігаються всюди. Політичний лібералізм скінчився тою парламентарною саламахою, яка панує більш менш в усіх краях Європи. Нарешті лібералізм соціяльний поволі відкидають якраз ті, на чию користь його запровадили: загальне виборче право і загальна освіта рішучо тратять симпатії пролетарських верств. Тріумф фашизму став символом реакції проти лібералізму» [127, 57; 157, 102].

Занепад ліберальних і демократичних ідей супроводжувало зростання авторитарного націоналізму, найрадикальнішим виявом якого був фашизм. Підсумовуючи огляд інтегральних націоналістичних рухів Європи, можемо констатувати, що всі вони в міжвоєнний період зазнавали значного впливу фашизму. На заході, як і на сході Європи інтегральний націоналізм виявляв тенденцію до перетворення на політичну релігію, особливо в тих рухах, що, як румунський ЛАМ, набували тоталітарного й фашистського характеру. Таким був європейський ідейно-політичний контекст, який позначився на розвитку українського націоналізму між двома світовими війнами.

В Україні, розділеній між чотирма державами, на розвиток українського національного руху найбільше впливали такі чинники: спадщина Української революції, яка внутрішньо переродила суспільство України і стала вирішальним етапом формування модерної нації; тягар поразки боротьби за незалежність, яким обтяжували старше покоління політиків – лідерів демократичних партій; утвердження комуністичного тоталітаризму, терор і придушення національної культури в радянській Україні, що спричинили занепад радянофільських настроїв за її межами після 1929, а особливо з 1933 р.; політика Польщі і Румунії, спрямована на державну інтеграцію й подальшу національну асиміляцію українського населення; посилення авторитарних тенденцій і політичних репресій у цих країнах; нездатність демократичних українських партій піднятися над груповими інтересами і виробити сконсолідовану та ефективну стратегію національного визволення. Усі ці чинники сприяли радикалізації національного руху і виокремленню нової течії українського націоналізму, найбільш сприятливий ґрунт для якої сформувався на українських землях у складі Польщі, особливо в Галичині.

Розділ 4

«Чинний націоналізм»

4.1. Інтелектуальна і політична біографія Дмитра Донцова до 1939 року

Творцем українського інтегрального націоналізму слушно вважають Дмитра Донцова. Він народився 17 (29) серпня 1883 р. в м. Мелітополі Таврійської губернії (тепер Запорізької області). Його батько, Іван, був підприємцем, торгував сільськогосподарськими машинами й володів кількома житловими будинками, які здавав в оренду. Середовищу, до якого належали Донцови, була притаманна «малоросійська» свідомість; воно відчувало свою відмінність від росіян, яких у побуті називали «кацапами» [541, 65–66]. Розмовляли в родині російською мовою, хоча знали й українську, читали українських письменників. Через багато років у листі до Євгена Маланюка Донцов згадував: «Українця з мене зробили: Гоголь, Шевченко, Куліш і Стороженко, яких я знаю з того часу, як навчився читати, цебто від 6 року життя (батько мав їх в бібліотеці)» [74, 153–154]. Український вибір не було задано родинним вихованням: Дмитрові старший брат (пізніше – діяч російського соціал-демократичного руху) і старша сестра згодом уважали себе росіянами, молодші брат і сестра – українцями [541, 66]. Такі випадки не були винятковими на етнічно мішаних східноєвропейських землях (згадаймо бодай братів Шептицьких – українського митрополита Андрея та польського генерала Станіслава).

Дмитро рано втратив батьків і вже в юності мусів покладатися лише на власні сили і здібності. У 1900–1907 рр. він навчався (з перервами) на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету. 1904 р. розпочав політичну діяльність, долучившись до Української студентської громади, яка стояла на соціалістичних позиціях, а наприкінці 1905 р. вступив до Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). За нелегальну політичну діяльність його двічі заарештовували (в 1905 й 1907 роках). Побоюючись нового арешту, Донцов 1908 р. емігрував до Австро-Угорщини. У 1909–1911 рр. він продовжив навчання у Віденському університеті, а згодом оселився у Львові, де працював у

редакції соціал-демократичного журналу «Наш голос» і займався політичною публіцистикою. Його статті друкувалися переважно у пресі соціал-демократичного спрямування: галицьких соціалістичних газетах, московському журналі «Украинская жизнь» (редактор Симон Петлюра), київському журналі «Дзвін» (редактор Дмитро Антонович), а також у «Літературно-науковому вістнику» (редактор Михайло Грушевський) та інших виданнях [541, 67–88].

У 1908 р., перебуваючи на лікуванні в курортному містечку Закопаному в Татрах, Донцов познайомився з В'ячеславом Липинським. Вони відразу почали сперечатися. Липинський уже тоді був прихильником державної самостійності України, а соціал-демократ Донцов уважав цю ідею наївною. Через дванадцять років, зазнавши від Донцова (тоді вже націоналіста) критики за «хитання» в цьому питанні, Липинський іронічно нагадав йому про цю суперечку [68, 572–574].

На ранньому етапі своєї політичної діяльності Донцов був не просто соціал-демократом, а ортодоксальним марксистом, прибічником позиції Миколи Порша та Левка Юркевича в УСДРП, активним борцем проти українського націоналізму та релігії [541, 80–81, 85–88; 377, 550]. (Утім, націоналізм – поняття широке, й того ж таки Юркевича В. Ленін критикував за націоналізм [187]). Як революціонер-марксист Донцов виступав проти будь-яких ухилів у бік як соціального реформізму, так і лівацтва чи самостійництва. У 1909 р. він писав однопартійцеві Андрію Жуку: «Особисто вважаю і “отзовізм”⁸⁰, і “самостійну Україну” нісенітницею. Ми є соціал-демократи, і наш орган (часопис «Праця». – О. З.) соціал-демократичний. А то значить, що він має – соціальну революцію (а не «вростаніє» капіталізму в соціалізм) як ціль, класову політичну боротьбу (а не «сотрудничество» класів) – яко средство. Хто вітає ці засади, той наш» [цит. за: 376, 304]. Загалом тодішні політичні погляди Донцова були близькими до платформи більшовиків-ленінців, принципово відрізняючись лише в одному пункті: Донцов, як і більшість членів УСДРП, обстоював федеративний принцип як у державному ладі майбутньої Росії

⁸⁰ Одзовісти – соціал-демократична течія Росії в 1908–1914 рр., яка виступала за відкликання представників соціал-демократії з Державної думи й інших легальних установ і зосередження на нелегальній революційній роботі. У 1909 році більшовики-ленінці відмежувалися від одзовістів.

(з автономною Україною), так і в організації російської соціал-демократії (з автономною партією українського пролетаріату).

Явні розходження Донцова з ортодоксальним напрямом в УСДРП почалися 1912 р., коли він написав російською мовою статтю «Модерне москвофільство» [377, 536], яку через рік переклав і надрукував окремою брошурою. Критикуючи схилення української інтелігенції перед російською культурою та залежність від російських суспільно-політичних теорій, Донцов закликав орієнтуватися на західноєвропейські культурні зразки, якщо українство не хоче «зістати на віки російським провансальством» [122, 30; 156, 30]. Так у публіцистиці Донцова з'явилася критика «провансальства», згодом розвинута в «Націоналізмі» й інших творах.

У липні 1913 р. Донцов виступив на Другому всеукраїнському студентському з'їзді у Львові з рефератом «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», в якому висловився за діяльну участь у майбутньому австро-російському збройному конфлікті на боці Австро-Угорщини, відокремлення України від Росії та перехід під владу австрійських Габсбургів. «Коли наша нація чує в собі силу й волю до життя [...], – сказав Донцов, – самотнім виходом для неї мусила б бути програма не автономізму, лише *політичного сепаратизму* [...]

[155, 29]. Тут чи не вперше в Донцова натрапляємо на поняття волі нації до життя, яке згодом стане одним із ключових у його «чинному націоналізмі». Як бачимо, на цьому етапі Донцов намагався поєднати марксизм із націоналістичною інтерпретацією ідей Артура Шопенгауера та Фрідріха Ніцше.

Час і обставини розриву Донцова з УСДРП достеменно не відомі. Як згадував пізніше Володимир Винниченко (у ті роки – один із лідерів партії), Донцова виключено за те, що він нібито писав під псевдонімом статті до російської «україножерної» газети «Русские ведомости». Одна така стаття, яку відхилила редакція, потрапила до рук авторових однопартійців, після чого ЦК УСДРП засудив Донцова за участь в антиукраїнській і антисоціалістичній газеті й виключив з партії. Донцова підозрювали й у таємній співпраці з російською жандармерією, однак через брак певних даних відповідне звинувачення йому висунуто не було. Пізнішу ворожість хворобливо амбітного Донцова до українського соціалізму мемуа-

рист пояснював тим, що той затаїв ненависть до колишніх товаришів і, коли настав слухний момент, почав мстити [111, 732–733].

Чи заслуговує ця версія на довіру? Михайло Сосновський повністю її відкидає з огляду на очевидну тенденційність автора і допущені неточності [541, 122–123]. Донцов у 1911 р. справді дописував до несоціалістичної російської газети, але не до «Русских ведомостей» (про його співпрацю з цією газетою поза певною інформацією Винниченка нічого не відомо), а до «Утра России» (газети банкіра та ліберального політика Павла Рябушинського), і то не під псевдонімом, а під власним прізвищем [744, 205–206]. Газета «Утро России» була рупором московських «прогресистських» підприємницьких кіл, обережно критикувала уряд і вороже ставилася до соціалізму. Швидше за все, співпраця з нею була для Донцова звичайним заробітчанством: скрутні матеріальні обставини життя політичного емігранта спонукали бути не надто перебірливим у пошуку засобів до існування. У 1914 р. Донцова вивели з числа співробітників «Дзвону», закинувши політичну «єресь» (ішлося про його виступ на студентському з'їзді у Львові), зраду принципів марксизму (що сам публіцист заперечував) і співпрацю з несоціалістичною українською пресою [155, 190–194]. Чи водночас його викинули і з партії, а чи він полишив її з власної ініціативи, точно не відомо. З'ясування цього питання не належить до завдань цієї праці. Сам Донцов пізніше пояснював свій розрив з УСДРП незгодою з її інтернаціональними та русофільськими тенденціями й тим, що партія не сприйняла його гасла сепарації від Росії [143, 376; 541, 75, 120–121].

На початку Першої світової війни Донцов став одним із засновників і першим головою Союзу визволення України, який став на боці Австро-Угорщини й Німеччини, сподіваючись із їхньою допомогою вибороти незалежність для Наддніпрянської України. Від імені СВУ публіцист написав відозву «До українського народу в Росії», в якій закликав боротися проти російського поневолення й не лякатися австрійського війська, де служать сотні тисяч галицьких українців, які допоможуть наддніпрянцям розвалити царську «тюрму народів». Відозва закінчувалася словами: «Не скорше, як згине Росія, зійде сонце свободи на нашій землі! Не скорше, як буде побита Росія, встане вільна Україна!» [цит. за: 503, 75].

Однак уже 21 вересня 1914 р. через конфлікт з іншими керівниками СВУ Донцов вийшов із Союзу [503, 76]. Згодом, у липні 1915 р., він опублікував у Лозанні заяву, в якій намагався дискредитувати керівників СВУ й висловив сподівання, що «всі поважні сепаратистичні організації на Україні як дотепер, так і далі, цуратимуться сеї купки самозванців і далі робитимуть свої велике діло *виборення самостійної України*» [155, 197].

У 1915–1917 рр. Донцов видавав бюлетені «Ukrainische Korrespondenz» («Українська кореспонденція») в Берліні та «Korrespondenz der Nationalitaeten Russlands» («Кореспонденція народів Росії») в Берні, які інформували пресу Німеччини, Австрії та нейтральних держав про українське питання. Інформаційна робота Донцова отримала дуже різні оцінки. Один із лідерів СВУ, Андрій Жук, твердив, що Донцов займався лише дискредитацією Союзу, саморекламою та рекламою своїх протекторів [503, 167]. Натомість сучасний дослідник вважає, що «ця публікаторська діяльність перетворила Д. Донцова на найпопулярнішого українського публіциста, найвизначнішого пропагатора національної ідеї в світі» [357, 18]. Схоже, обидва коментатори надто захопилися: перший – очорненням, другий – звеличенням Донцова.

Після Лютневої революції 1917 р. в Росії Донцов покинув Швейцарію та повернувся до Львова, де, отримавши ступінь доктора права в університеті, почав шукати можливості переїзду до Києва, який став центром Української революції. Це йому вдалося лише під кінець березня 1918 р., коли внаслідок Берестейського мирного договору Україну зайняли німецько-австрійські війська й Українська Центральна Рада повернулася до Києва [541, 128–137].

На той час Донцов уже позбувся своїх соціалістичних і марксистських переконань і перейшов на позиції консервативного націоналізму, близького до поглядів Липинського. До 1917 р. Донцов остаточно засвоїв волюнтаристське розуміння нації: «Націю творить не етнографічна самостійність, не давність походження, ні форми, лише та містична сила (містична, бо причини її ще не виявлені), яка зветься *волею до життя, волею творити окрему гуртову одиницю між расами*» [156, 143]. Таку волю український народ виявляв у XVII–XVIII ст., але згодом во-

на ослабла внаслідок *«соціального каліцтва»* і втрати власних провідних верств. Завдання, отже, полягало у *«зміцненні морфологічної структури нації і волі до власного життя»* [156, 144–145].

Переїхавши до Києва, Донцов приєднався до Української демократично-хліборобської партії, головою якої був Сергій Шемет, а провідним ідеологом – Липинський. Хлібороби-демократи підтримали державний переворот Павла Скоропадського, однак із різних мотивів. Для Липинського Скоропадський був законним нащадком старовинного гетьманського роду, який міг забезпечити утвердження в Україні спадкового легітимного гетьманату, що відновив би розірвану традицію козацько-гетьманської державності. Для Донцова легітимізм не важив, він убачав у гетьмані *«українського Бонапарта»*, який забезпечить перехід від хаосу революції до міцного державного ладу (пізніше таку саму роль він відводив С. Петлюрі). В Українській Державі 1918 р. Донцов був директором Української телеграфного агентства при гетьманському уряді, але після проголошення грамоти Скоропадського про федерацію з Росією (14 листопада 1918 р.) розчарувався в гетьмані й покинув посаду. Після повалення гетьманату він виїхав до Швейцарії, де в 1919–1921 рр. керував пресово-інформаційним відділом місії УНР у Берні [541, 137–154].

У 1920–1921 рр. Донцов написав одну з найважливіших своїх книжок – *«Підстави нашої політики»* [153, 91–242], яка з'явилася друком у Відні в 1921 р.. У ній Донцов обґрунтовував історичну місію України як бастіону європейської цивілізації в боротьбі з Росією – ідея, якої він згодом дотримувався все життя. Заради виконання цієї місії та заради незалежності Наддніпрянської України Донцов уважав необхідним союз із європейськими державами, зокрема з Польщею, проти Росії навіть ціною тимчасової втрати західноукраїнських земель. У тій самій книжці він піддав нищівній критиці обидва політичні табори, до яких колись належав, соціалістичний і гетьманський, за їхню неспроможність духовно визволитися з-під російського впливу. *«Підстави нашої політики»* зафіксували проміжний етап в ідейній еволюції Донцова – від консервативного націоналізму гетьманського табору до інтегрального націоналізму.

На початку 1922 р. Донцов повернувся до Львова, де відтак мешкав до початку Другої світової війни. За підтримки керівників підпільної Військової організації (ВО) Євгена Коновальця та Юрія Полянського він став головним редактором відновленого журналу «Літературно-науковий вістник» [332, 51; 434, 25; 482, 44]⁸¹.

Очолити журнал, Донцов негайно розіслав потенційним авторам «Головні точки програми “Літературно-Наукового Вістника”»:

- «1. Журнал не в’яжеться з ніякою з існуючих партій чи політичних груп.
2. Має стати загальноукраїнським культурним осередком, стремлючи усунути всякі непорозуміння між поодинокими відламками народу.
3. Обстоюватиме непохитно ідею української самостійности й соборности, відкидаючи всякі федералістичні програми.
4. Далі: ідею культурної єдности з Окцидентом, і потребу черпання з першого джерела сеї культури, відкидаючи чиє б то не було посередництво.
5. Средство для осягнення сеї цілі є культурне і економічне скріплення нації, що в своїх змаганнях має в першій лінії спиратись на власні сили.
6. А головне – на сили національно свідомої інтелігенції і селянства, виразником ідеології котрого хоче стати журнал» [27, 2].

Починаючи видання «ЛНВ», Донцов ставив перед собою завдання: «Вирвати нашу національну ідею з хаосу, в яким вона грозить згинутти, очистити її від сміття й болота, дати їй яскравий, виразний зміст, зробити з неї стяг, коло якого гуртувалася б ціла нація [...]. Хочемо бути не об’єктом, але суб’єктом історії» [123, 1, 5]. Першими ж своїми статтями в «ЛНВ» Донцов проголосив ідеал визволення нації й досягнення найвищої форми її самовизначення – незалежної держави – головною цінністю, яка не потребує обґрунтування, крім волі нації до життя.

Декларуючи ідеї радикального націоналізму, Донцов, однак, прямо не висловлював негативного ставлення до Польщі й польської влади над українськими землями. Завдяки «Підставам нашої політики» він іще довго мав серед багатьох поляків репутацію приятеля Польщі. Коли в жовтні 1922 р. бойовик ВО застрелив

⁸¹ Про історію «Літературно-наукового вістника» див. дослідження Ю. Г. Шаповала [558; 559, 387–674].

прихильника українсько-польського порозуміння письменника й публіциста Сидора Твердохліба, редактор місячника «Zmartwychwstanie» в Бидгощі Антоній Холонєвський написав Донцову листа, в якому висловив співчуття й назвав редактора «ЛНВ» «продовжувачем праць і ідеї» загиблого [59, 376–377].

Донцов, однак, не мав жодного бажання йти шляхом небіжчика. Не в союзі з Польщею, а у вихованні нового, вольового та сильного, покоління українців, здатного накинути свою волю оточенню, вбачав він тепер надію на національне відродження.

Восени 1922 р. Донцов усе ще ототожнював себе з селянською демократією та позитивно відгукувався про робітничу демократію, яка разом із селянською чинила опір більшовикам. У статті «Шляхтич міщанином» він висміював польських шляхтичів, які «у поступі демократії добачують лише чийсь інтригу» й дивляться на українських демократів як на «збунтованих рабів» [156, 158]⁸².

Але вже на початку 1923 р. ставлення Донцова до демократії змінилося. У статті «Bellua sine capite» [157, 76–86] він уперше визнав антидемократизм сильною стороною більшовизму й фашизму, якої бракувало провідові Української революції. Націоналістичний рух має бути народним, тобто здатним мобілізувати на свою підтримку широкі маси, але водночас антидемократичним – таку формулу успіху вивів Донцов з досвіду переможного італійського фашизму.

Початком оформлення українського інтегрального націоналізму як окремої ідейно-політичної течії стало заснування, знову ж таки за підтримки ВО, двотижневика «Заграда»⁸³, головним редактором якого став Донцов. Перший номер часопису вийшов 1 квітня 1923 р.

1924 р. навколо «Заграви» сформувалася радикально-націоналістична партія – Українська партія національної роботи (УПНР, для втаємничених – Партія національної революції). В історіографії побутує твердження, що Донцов належав до керівництва партії [442, 79–82; 483, 45], однак сам він це згодом заперечував [541,

⁸² Видавці «Вибраних творів» Донцова чомусь вирішили «виправити» заголовок статті на «Міщанин-шляхтич» і в результаті спотворили його сенс, адже автор ужив *перевернуту* назву комедії Мольєра, відому в польському перекладі як «Mieszczanin szlachcicem».

⁸³ Виходив у 1923–1924 рр.

171]. Це питання досі належно не досліджено. Схоже, що Донцов справді був причетний до заснування УПНР, але не афішував своєї співпраці з нею й незабаром зовсім припинив її. Чому? На це проливають світло документи МВС Польщі, що їх дослідив Роман Висоцький.

У 1924 р. Львівське воєводське управління МВС доручило поліції видворити Донцова за межі Польщі як шкідливого для громадської безпеки й порядку. Проте незабаром це рішення скасували на прохання редактора «ЛНВ». Справжньою причиною такого кроку було порозуміння польської розвідки та МВС у справі Донцова. Представники двох відомств домовилися утриматися від депортації публіциста «з умовою, що він змінить свою дотеперішню, ворожу до Польщі, літературну діяльність», буде лояльним і «використає нагоду» для «дальшої праці». У разі відмови Донцову планували пригрозити інтернуванням до одного із західних воєводств. Силовики сподівалися, що в такий спосіб зможуть спонукати Донцова скерувати свою діяльність у корисніше для польської держави русло [744, 212].

Ймовірно, «профілактична» бесіда з редактором «ЛНВ» справді відбулася. Невідомо, чи взяв Донцов на себе якісь конкретні зобов'язання, але відтоді він ретельно уникав усього, що могло викликати підозру в зв'язках із націоналістичними організаціями антипольського спрямування й утримувався від публікацій, одверто ворожих щодо Польщі. Відхід Донцова від політичної діяльності збігся в часі з перемогою в УПНР концепції об'єднання з національно-демократичними силами, яка зрештою втілилася в заснуванні УНДО (1925).

На відміну від більшості своїх колишніх соратників із гурту «Заграви» Донцов далі розробляв ідеологію націоналізму інтегрального типу, відмежовуючи його як від демократичного націоналізму УНДО, так і від консерватизму гетьманців. Якими були інтелектуальні джерела цієї ідеології?

Хоча Донцов порвав з марксизмом ще до 1917 р., на думку Михайла Сосновського, марксистський соціалізм «дуже сильно позначився на його світогляді, а згодом заважив на ідеології “чинного націоналізму”» [541, 23]. Справді, визначальними рисами обох ідеологій є примат колективного над індивідуальним, потре-

ба конфліктів та боротьби як головного джерела розвитку, невіра в можливість мирної співпраці та компромісів між різними суспільними групами, а також інтегралізм – прагнення знайти «універсальну відмичку до будь-яких дверей реальності»⁸⁴.

У філософських пошуках Донцова після 1912 р. первинним завжди було бажання знайти обґрунтування для українського націоналізму, а вибір тієї чи іншої філософської доктрини був вторинним. Спершу (до 1914 р.) Донцов, як і чимало інших українських соціал-демократів, намагався обґрунтувати свій націоналізм марксизмом. Водночас уже з 1913 р. в його працях відчутний вплив філософії волюнтаризму Шопенгауера, Ніцше та їхніх послідовників. До початку 1920-х рр. у світогляді Донцова Ніцше остаточно витіснив Маркса. Це не було випадковістю. Донцов уважав однією з головних причин поразки українських визвольних змагань слабодухість і брак волі в їхніх провідників. Звідси випливав висновок: щоб перемогти, нації потрібен культ волі.

Ніцше найбільше вплинув на філософські й етичні погляди Донцова 1920–1930-х рр.. Для розуміння джерел своєрідної етики Донцова особливе значення має остання праця німецького філософа – «Антихрист». У ній Ніцше максимально чітко сформулював свої погляди на добро та зло: «Що таке добро? Все, що поможує в людині чуття сили, жадання влади і, зрештою, саму силу.

Що таке зло? Все що походить від слабості.

Що таке щастя? Коли відчуваєш, як *зростає* сила, отже долається опір.

Потрібна *не* вдоволеність, а більша могутність, не просто мир, а війна, *не* чеснота, а дія (чеснота ренесансної доби, *virtu*, безморальна чеснота)» [208, 332].

Ці етичні засади послідовно застосував Донцов, але не до окремої людини, а до нації.

Великим авторитетом для Донцова був Освальд Шпенглер. Із його трактату «Присмерк Заходу» Донцов запозичив поняття «фаустівської» культури й людини, «готики», «феллахства», протиставлення «хижаків» і «травоїдів» та багато інших понять і метафор. Серед інших джерел «чинного націоналізму» варто згадати

⁸⁴ Метафора, яку вжив Альберто Мелуччі (див. підрозділ 2.2).

інтуїтивізм Анрі Бергсона; французький інтегральний націоналізм Моріса Барреса та Шарля Морраса; теорію суспільних міфів Жоржа Сореля; «психологію мас» Гюстава Ле Бона; теорії еліт Гаetano Моски й Вільфредо Парето. Дискусійною є міра впливу на Донцова «Листів до братів-хліборобів» Липинського. Можна погодитись із Сосновським, що донцовська концепція соціальної та політичної організації нації базована на ідеях Липинського [541, 301] (перетлумачених в інтегрально-націоналістичному дусі). Однак звинувачення в безпосередньому плагіаті виглядають непереконливими⁸⁵. Сам Донцов так оцінив вчення ідеолога українського консерватизму: «Ся ідеологія має свою, навіть велику вартість. Але лише для тих, хто продумує її, приймаючи критично одно і відкидаючи друге [...]» [129, 366; 157, 146]. Саме так і чинив Донцов не лише з ідеями Липинського, а й з творами усіх мислителів, які його надихали. Він не був оригінальним мислителем, але, скомбінувавши ідеї, запозичені з різних джерел, і давши їм блискуче публіцистичне оформлення, створив впливову доктрину «чинного націоналізму».

У 1926 р. Донцов опублікував книжку «Націоналізм» [153, 243–425], яка стала політичним євангелієм для його прихильників і сприяла подальшому відмежуванню інтегрального націоналізму від демократичного напрямку національного руху. У ній автор протиставив новий світогляд, який назвав «чинним націоналізмом», українському націоналізмові XIX століття й часів Української революції, який називав «націоналізмом упадку» або «провансальством». До провансальства він зараховував ледь не всі тогочасні ідейно-політичні течії, починаючи від соціалізму й закінчуючи монархізмом. «Націоналізм» підсумував ідейну еволюцію колишнього марксиста, яка почалася 1913 р.. Успіх книжки серед галицької молоді переконав автора у правильності обраного шляху, й надалі він лише вносив окремі корективи у свою доктрину, але вже не переглядав її стрижневих положень⁸⁶.

Публікація «Націоналізму» вкрай загострила стосунки Донцова з Липинським. Конфлікт між двома мислителями наростав від часу появи «Підстав нашої політики», де Донцов критикував політику гетьманського табору, непрямо цілячи

⁸⁵ Різні погляди на цю тему див.: [395, 10–11; 434, 116–118; 529].

⁸⁶ Аналіз доктрини «чинного націоналізму» див. у наступному підрозділі.

в його ідеолога. У 1925 р. редактор «ЛНВ» виступив із прямою критикою концепції автора «Листів до братів-хліборобів», яку розцінив як монархічну утопію, відірвану від реалій українського життя [129; 157, 138–146]⁸⁷. Липинський сприйняв це як особисту образу, тим паче що Донцов навмисне називав його «В. Липинським», натякаючи на польське походження ідеолога українського неомонархізму. У «Націоналізмі» Липинський побачив плагіат і спотворення власних ідей і розпочав публічну кампанію проти Донцова, не гребуючи лайливими епітетами. Донцов не залишався в боргу, про що свідчить такий його лист до «Вацлава Липинського»:

«Львів 15 мая 1926

До Вп. Вацлава Липинського
на Райхенау, Долішня Австрія

Др. Дмитро Донцов, підтверджуючи одібрання цінного листа-копії, в яким три рази приходиться слово “брехня” і по одному разу “подлість”, “гад” і “хам”, занепокоєний до крайности станом здоровля ідеолога нинішних Тарговичан і Кисілів, офірує йому протекцію всіх наших знаних психіатрів в справі знайдення вільного місця або в віденському “Штайнгофі”, або в львівському “Кульпаркові”⁸⁸, оскільки редактор “Хлібор[обської] України” здобуде собі від своїх приятелів, польських монархістів з “Часу”, візу до Польщі.

З подивом до незрівнянного аристократичного стилю і бойового темпераменту ідеолога українських федералістів,

[Дмитро Донцов]» [58, 78]

Такий лист міг тільки ще більше розлютити Липинського. У передмові до окремого видання «Листів до братів-хліборобів» він дав нищівну характеристику Донцову, якого називав «Мітькою Щелкопоровим», як найогиднішому представникові «скулсової породи інтелігенції», що «творчу українську працю своєю скулксовою смердючою течею заливає» [192, XX–XXIV]⁸⁹.

⁸⁷ Д. Д. [Д. Донцов], «Пансько-музицький центавр і неомонархізм», с. 354–366. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 138–146.

⁸⁸ «Штайнгоф» і «Кульпарків» – психіатричні лікарні.

⁸⁹ Див. також підрозділ 7.1.

Липинський сподівався цим ударом морально знищити Донцова, але ефект виявився далеко не таким, на який він розраховував. Після публікації «Націоналізму» його автор популярністю серед галицької молоді швидко перевершив ідеолога українського монархізму. 21 грудня 1926 р. Донцов писав Марку Черемшині: «По тім, що написав про мене Липинський, що може мені ще трапитися, і чого я ще маю боятися?! Головно витривати на раз узятій позиції, а потім самі “полемісти” (як М. Рудницький⁹⁰) бігатимуть і перепрошуватимуть» [58, 88].

З другої половини 1920-х рр. Донцов став кумиром українських молодих націоналістів: їм імпонувало те, що він саме на молодь покладав місію творення нової епохи в історії нації. Члени Спілки студентів-українців у Німеччині писали Донцову 5 січня 1931 р.: «Ми, студенти, творимо отже нові закони, новий дух нової епохи, взоруючись на думках Ваших, які є відблиском національного динамізма й великої його місії» [59, 334]. Донцов підкреслив у листі слово «закони» й написав над рядком: «Закон», а у листі-відповіді вдався до гри слів: «Молодь хоче творити нові закони? – Так, це її завдання, але прийнявши ці закони, най вона створить зі себе новий Закон⁹¹, новий Орден нових людей, які б по новому розв’язали – коли прийде час – наше старе, одвічне завдання» [59, 335]. Як видно, вже тоді він обмірковував орденську концепцію національного проводу, яку згодом виклав у доповіді, виголошеній у Львові 20 листопада 1932 р., й у статті «Партія чи Орден» [135].

Утім, у поглядах на націоналістичну організацію-орден Донцов залишався теоретиком. З 1929 р. вже діяла ОУН, що в ідеології та організаційних засадах значною мірою поділяла принципи, які проповідував редактор «ЛНВ». Прагнучи використати таланти Донцова на користь націоналістичного руху, Євген Коновалець, а за його дорученням також інші діячі «організованого націоналізму» не раз запрошували публіциста до співпраці, але незмінно наражалися на рішучу відмову [541, 375–383; 555, 7–11]. Ба більше, стосунки між Донцовим і Проводом українських націоналістів (ПРУН, згодом ПУН) із прохолодних швидко стали воро-

⁹⁰ Михайло Рудницький (1889–1975) – український письменник і літературний критик, у 1923–1939 рр. співробітник «Діла».

⁹¹ Від польського «zakon» – орден (лицарський або чернечий).

жими. Здавалося, справдилось передбачення Липинського: «Допустім, що сьогодні-же появляється поважна націоналістична організація, яка каже: ходи, Мітька, працюй як дисциплінований член разом з нами. Мітька напевно відповість: націоналізм це найбільша провансальська глупота; в моїй голові зародилась сьогодні не націоналістична, а правдива Україна!» [192, XXIII]. Насправді автор «Націоналізму» не зрікався цього поняття, але в листуванні з ПРУН, сповненому типових для Донцова саркастичних випадів, підкреслював «психологічну пропасть», яка ділила його від Проводу [59, 104], й давав зрозуміти, що націоналізм ОУН не повністю відповідає ідеалові, що його він накреслив. Характер цього листування грубувато, але влучно окреслив крайовий провідник ОУН в Галичині Зенон Пеленський: «Взаємна будзерація, або націоналістичні шпильки в сраку» [36, 2].

Та чи означала відмова Донцова співпрацювати з ОУН, що Липинський мав рацію, вважаючи Донцова безпринципним кар'єристом, байдужим до української справи? Для такого висновку немає достатніх підстав. Сучасники й пізніші дослідники висловлювали різні припущення щодо причин незгод між ОУН і Донцовим. Ймовірно, мав рацію член ПРУН Дмитро Андрієвський, вбачаючи головну причину в донцовському егоцентризмі. На його думку, Донцов не міг змиритися з тим, що хтось реалізував його ідею, але не під його проводом: «Виходить ніби ми узурпували “винахід” Донцова, а його відопхнули. Фактично він сам пропустив слушний момент стати з нами в одну лаву, а нині є дезорієнтований» [64, 91].

У 1930 р. прихована ворожнеча між Донцовим і керівництвом ОУН досягла найвищої напруги. 20 січня Зенон Пеленський, який тоді виконував обов'язки крайового провідника ОУН Галичини, писав членам ПРУН: «Наш властивий ворог [...] сидить на Курковій⁹². [...] Думаю, що кампанія з донцовщиною буде найважча, але вона мусить бути, її не виникне ніхто, хто має серйозний намір надати націоналізмові в краю політично-організаційний вислів. [...] Той чоловік ані сам цього свого націоналізму не є в стані організаційно сконкретизувати, ані не хоче дозволити зробити це другим! Сам організаційно комплетно безплідний, підставляє ногу кожному, хто наривається на це завдання. [...] Маю вражіння, що Донцов

⁹² На вул. Курковій у Львові мешкав Донцов.

прив'язався до укр[аїнської] справи не любов'ю віддання, а любов'ю ненависти. Є в роботі того чоловіка якась дивачна, скривлена, просто перверзна психічна компонента; не допускаючи реально такої можливості, бо з такою думкою лячно погодитись і взагалі поки що її припускати – це було б дійсно страшне – можна б попросту хвилями думати, що якась ворожа сила, лякаючись велетенських можливостей укр[аїнської] справи, бореться з нею методом внутрішнього розкладу її, впускаючи в суспільність геніяльного попросту, диявольського, до кінця відданого своїй фанатичній ідеї – провокатора. [...] Де той чоловік не з'явиться, до чого не приложить рук, там з неминучою, автоматичною, закономірною просто силою щось мусить розвалитись» [31, 58].

Звичайно, погляди Пеленського, який у середовищі ОУН був «ревізіоністом» і згодом став членом УНДО, не можна вважати показовими для всієї організації. Пеленський і сам визнавав величезний вплив Донцова на край, тобто й на ОУН у краї. Однак інші джерела теж підтверджують, що деякі члени ПРУН (зокрема, Дмитро Андрієвський) уважали Донцова небезпечним конкурентом у боротьбі за вплив на молодь [63, 321, 330; 64, 91, 101].

Про тогочасні стосунки Донцова з ОУН якнайкраще свідчить його лист до ПРУН від 20 червня 1930 р., в якому він у різкій формі відмовлявся давати пояснення з приводу статей у «ЛНВ»: «В листовання з сього приводу вступаємо хіба з людьми чи організаціями, що морально підтримують ЛНВ, – титул, на який не може претендувати „Провід”. [...] Дальші Ваші випрацьовання, які б Ви схотіли до мене адресувати, лишаться без відповіді» [80, 410].

Й у наступні роки Донцов уникав усього, що могло викликати враження його близькості до ОУН. У травні 1932 р. перемишльський «Український голос» (неофіційний орган ОУН) оголосив про намір урочисто відзначити десятирічний ювілей відновленого «ЛНВ». Донцов у листі до редакції газети рішуче відмежувався від цієї акції: мовляв, це може «викликати серед необізнаного загалу вражіння якоїсь спеціальної ідейної (а може й організаційної) інтимности, близькості обох видавництв, що не відповідає дійсности...» [58, 120].

Схоже, що крім причини, на яку вказував Андрієвський, у Донцова був ще один важливий мотив: він цінував своє легальне становище незалежного публіциста й не хотів наражати його на небезпеку зв'язками з підпільною ОУН.

Ще від середини 1920-х рр. Донцов, який керував «ЛНВ» одноосібно, не рахуючись з іншими редакторами, постійно конфліктував із Видавничою спілкою, яка фінансувала журнал [434, 38]. У листах до своєї дружини Марії він не шкодував лайливих слів для членів Видавничої спілки, називав їх «варварами» і «хамами» [28, 150]. У 1932 р. через фінансові труднощі видання «ЛНВ» припинилося, але наступного року Донцов уже самостійно відновив видання журналу під назвою «Вістник». До кінця 1930-х рр. тираж часопису зріс із 1000 до 1800 примірників, а випуски книжкової серії «Квартальник Вістника» досягли п'ятитисячного накладу. Часопис мав своїх передплатників не лише в Галичині, а й на Волині, Поліссі, Холмщині, на польських землях і за кордоном [541, 179–182]. Загалом, з огляду на відносно нечисленну освічену читацьку публіку на українських землях у складі Польщі, це були непогані результати. Саме донцовські «ЛНВ» і «Вістник» стали головними рупорами «чинного націоналізму».

Довкола «Вістника» сформувалася ідеологічна й естетична течія «вістниківства», яку в поезії й прозі представляли Юрій Клен, Богдан Кравців, Оксана Лятуринська, Юрій Липа, Євген Маланюк, Леонід Мосендз, Олег Ольжич, Улас Самчук, Олекса Стефанович, в есеїстиці – ті ж таки Ю. Липа і Є. Маланюк, а також Роман Бжеський, Дарія Віконська, Ростислав Єндик, Олег Штуль, у літературній критиці – Мирослав Гоца, Остап Грицай, Наталя Геркен-Русова, Лука Луців, Михайло Мухин, Михайло Островерха [359, 6].

«Вістник» зміцнив авторитет Донцова серед молодих націоналістів, зокрема й членів ОУН, як у Галичині, так і в осередках української еміграції по всьому світу. З далекого Харбіна члени управи Української Далекосхідної Січі – організації, яка діяла під керівництвом ОУН в окупованій японцями Манчжурії – 23 лютого 1937 р. писали Донцову: «Ми, молоді українці Далекого Сходу, зорганізовані в “Українській Далекосхідній Січі”, повними пригорщами черпаємо нашу духовну поживу з Вашого, так дорогого нам, журналу “Вістника”. До Вашого слова

прислухуються всі – поклонники й визнавці проповідуваних Вами ідей, Ваші “опоненти” і вороги, та всі визнають Ваш авторитет». Члени Січі просили Донцова написати книжку, яка всебічно охоплювала б українську проблему з особливим опрацюванням теми «Україна й Азія – Українська Далеко-східня Держава», обіцяючи перекласти її японською мовою [59, 422]. Такої книжки Донцов, однак, не написав.

У 1933–1939 рр. нового виміру набула зовнішньополітична орієнтація Донцова. Оцінюючи ситуацію в Європі як переддень вирішального зіткнення двох світоглядних систем – комуністичної та націоналістичної, втілених відповідно у більшовицькій Росії та фашистських державах, – він пов’язував справу визволення України з блоком держав, який очолила гітлерівська Німеччина.

На другий день після нападу Німеччини на Польщу, 2 вересня 1939 р., польська поліція заарештувала Донцова як небезпечного «пронімецького» діяча й ув’язнила до концтабору в Березі Картузькій. Після падіння Польщі Донцов, рятуючись від більшовиків, виїхав у Німеччину й уже до кінця життя мешкав за межами України.

4.2. Доктрина Донцова

Чи мав Донцов власну доктрину – послідовне, логічно зв’язане вчення? Його опонент Липинський категорично це заперечував: «Писання його так противорічіві, що він давно би збожеволів, коли б ставився до них хоч трошечки поважно. На своє щастя, він їх тільки “пише”» [192, XXI]. Від часів Липинського теза про внутрішню суперечливість і непослідовність ідеології чинного націоналізму стала майже аксіомою, однак її варто поставити під сумнів. Суперечності в Донцова справді трапляються, проте стосуються другорядних речей. У підставових тезах його ідеологія між 1923 і 1939 рр. (а в багатьох аспектах і до 1944 р. – до публікації «Духу нашої давнини») становила досить цілісну систему, яка еволюціонувала в деталях, але залишалася незмінною в своїй основі.

Сам Донцов як ворог раціоналізму не дуже переймався логічно послідовним викладом свого вчення: його більше цікавив емоційний вплив на читачів і слуха-

чів. Навіть «Націоналізм», у якому автор поставив завдання «убрати в систему» свої погляди [153, 250], лише з великою натяжкою можна вважати систематичним викладом доктрини чинного націоналізму. Та оскільки завдання дослідника ідеології відрізняються від завдань ідеолога, у цьому підрозділі я спробую «убрати в систему» розрізнені й часом позірно суперечливі тези Донцова, щоб охопити аналізом не окремі праці, а доктрину як цілість.

Філософські підстави. Як і в кожного інтегрального націоналіста, ключовою тезою доктрини Донцова була вищість інтересів та ідеалів власної нації над усіма іншими етичними міркуваннями. Ця теза – аксіома, яка для націоналіста не потребує жодного доведення чи виправдання [153, 293–294, 297, 400]. Проте у працях Донцова знаходимо її поважне філософське, соціологічне й історичне обґрунтування. Ще Степан Ленкавський слушно визначив метафізичну підставу ідеології Донцова як ідеалізм, а конкретніше – волюнтаризм, «ідеалістичний напрям, що за первісну субстанцію, з якої все повстало й з якої все складається, уважає *волю*» [188, 274]. Вихідний пункт філософських міркувань Донцова – теорія світової волі, запозичена в Шопенгауера: «Для Шопенгауера «сила, яка животіє й буває в рослині, яка витворює кристал, яка тягне магнет до північного бігуна», яка діє в матерії як «втеча і шукання, розлука і получення», нарешті, як «тягар, що... виявляється в кожному предметі, притягаючи камінь до землі, а землю до сонця», так само як стремління людини до життя, все це – «лиш різні форми виявлення» того, що «ми в собі називаємо *волю*». Але цю «волю» відчуваємо ми в інших тілах лиш з аналогії з нашою власною, самі ж тіла знані нам тільки як *уявлення* нашої свідомости, як світ окремих феноменів, а на цьому світі панує не воля, а розумовий закон кавзальної причиновости, позбавлений усякої містики і всяких таємниць» [153, 251; пор. 278, 107–121].

За Шопенгауером, те, чого прагне воля, завжди є життям, тому поняття «воля» дорівнює поняттю «воля до життя» [278, 236–246], яке також узяв на озброєння Донцов. Оскільки світова воля виявляє себе у безлічі індивідуальних воль, що стикаються між собою, у світі панує «закон боротьби, яку Геракліт називав початком всіх речей». Боротьба за існування є законом життя, тому воля до життя

(«Wille zum Leben») Шопенгауера тотожна волі до боротьби. Донцов ототожнює її також із «волею до влади» («Wille zur Macht») Ніцше [153, 249, 356, 414].

Чого не було ані в Шопенгауера, ані в Ніцше, то це наділення волею до життя й до влади нації як збірної особи – тези, яка лежить в основі донцовського розуміння нації. Щоправда, в «Антихристі» Ніцше («Der Antichrist», § 27) натрапляємо на словосполучення «прагнення народу до життя» («Volks-Lebens-Willen») ⁹³, однак він не розглядав ці прагнення як первинні щодо індивідуальної волі. Ідея нації як колективної особи, яка має волю до життя й до влади, постала зі сполучення волюнтаризму Шопенгауера та Ніцше з гегелівською ідеєю духу народу, який є виявом світового духу. Донцов, як і інші інтегральні націоналісти, що залюбки брали на озброєння ніцшеанство, вважав, що нації, як живій істоті, властива воля до життя, до влади й до експансії, яка підпорядковує собі волю окремого індивіда ⁹⁴.

Теорія нації. Нація, за Донцовим – «одна з найгарніших еманцій волі до боротьби і боротьби за волю» [153, 249, 414]. Отже, воля до життя (до боротьби) первинна щодо нації, вона об'єктивується як в окремих особах, так і в збірних одиницях – націях. Своєю чергою, воля нації до життя має різні рівні об'єктивації, найнижчим із яких є любов до рідного краю, а найвищим – незалежна держава [153, 292, 294, 341].

У розумінні Донцова нація – це «людська спільнота, що є або хоче бути організованою в окрему політичну одиницю» [153, 249]. В іншому місці він дає більш образне і волюнтаристське визначення, цілком сумісне з першим: «Що є нація, коли не скупчення мільйонів воль довкола образу спільного ідеалу? Ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона одержала в спадщині по батьках і яку, може, поширену, залишить своїм дітям» [153, 394].

Членство в нації не може бути добровільним, як уважають ліберали. Народившись членом певної нації, людина зобов'язана підпорядковувати свою діяльність її інтересам. Нація – природна спільнота, подібна до біологічного виду; недаремно Донцов уживав щодо неї латинський термін «species» (вид). Як у живій природі

⁹³ У перекладі Петра Тарашука не зовсім вдало – «змагання зберегти свій народ» [208, 360].

⁹⁴ Пор. волю нації до життя й до влади в Муссоліні та Джентиле [294, 15].

інстинкти окремої особини підпорядковані завданню виживання виду, так і волю окремої людини в кінцевому підсумку підпорядковано волі нації до життя, влади й експансії. Поодинокі люди – це лише індивідуальні об’єктивації волі *species* до життя, «атоми безформної маси», що завдяки формі – «вічній» волі *species* – стають дійсністю надорганічного світу [153, 267–268, 354–355, 358, 368].

Нація – не механічна збиранина одиниць, а збірна особистість, яка об’єднує всі покоління – «мертвих, живих і ненароджених». Як колективна особа нація має власні ідеї та цілі, що їх здійснює не одна генерація, а низка поколінь [126, 260; 157, 61].

Не кожен народ є нацією. Донцов розрізняє народи-провінції, позбавлені державницьких амбіцій, і народи-нації, які прагнуть володарювати як мінімум на своїй території [153, 250]. У цьому сенсі українці – народ, що долає стан провінції та відроджується як нація, якою остаточно стане лише у власній державі.

Дослідники закидали Донцову суперечність між політичним (суб’єктивним) і етнічним (об’єктивним) розумінням нації, яке, мовляв, вело до хаосу її означень [567, 135–136]. Справді, з одного боку нація – результат суб’єктивної волі певної групи людей, а з іншого – природна спільнота (*species*), членство в якій не є результатом суб’єктивного вибору. Проте вся річ у тому, що Донцов не ототожнював суб’єктивну *волю* з суб’єктивним *вибором*, адже в його розумінні суб’єкт (індивід) сам є індивідуальною об’єктивацією волі нації до життя, первинною і щодо окремої особи, і щодо самої нації. Воля прагне «повалити границі, що ділять суб’єктивне від об’єктивного» [153, 356].

Отже, особа в Донцова позбавлена свободи волі в національній царині: її суб’єктивну волю наперед задано волею нації до життя й підпорядковано їй. Відхилення від цього правила (протиставлення волі особи й волі нації) Донцов уважав патологією, яка, поширившись, може призвести до національної смерті.

Теорія національної еліти. За Донцовим, нація як політична спільнота витворюється довкола певного етнічного ядра, але ним не вичерпується. Рушійною силою формування й діяльності нації є не етнічне почуття, не мова чи інші об’єктивні характеристики, а стихійна воля до життя, влади й експансії, носієм

якої є не народ у цілому, а ініціативна меншість, каста «луччих людей», яка власне і є нацією у вужчому розумінні. «Там, де є меншість, яка хоче з'єднати або з'єднує людність, що живе на даній території, в окрему соціально-політичну організацію в ім'я загального інтересу – там є нація, якого б характеру й не були зв'язки, що лучать з сею меншістю підвладну їй більшість: релігійного, династичного, язикового, расового чи характеру спільного політичного ідеалу [...]» [132, 22; 157, 24]⁹⁵. Саме ця меншість окреслює образ спільного національного ідеалу й мобілізує решту населення («мільйони воль») для його досягнення. Донцов поділяв думку Шпенглера, що «ніколи нарід не представляють – “всі”, завше якась його частина» [141, 379].

Таке елітарне розуміння нації давало Донцову змогу знаходити нації та націоналізм навіть у часи Київської Русі, давнього Риму й Карфагену, коли про національну свідомість мас не могло бути й мови. З цих «примордіалістських» позицій Донцов критикував «модерніста» Володимира Старосольського, який твердив, що в домодерні часи націй не було, а «центрами політичних інтересів були династії, церква, стани, до певної міри племена, але не нарід як самосвідома цілість» [240, 70]. «Власне ті “стани” й були тоді народом, – заперечував Донцов. – [...] Ніколи народність в цілості не була “центром політичних інтересів”, в ХХ віці так само мало, як і в ХV. Завше носієм національної ідеї є пануюча кляса, яка й є еманациєю політичного хотіння нації» [128, 281; 157, 135]. Жанна д'Арк, Макіавеллі, Данте, князь Святослав, Богдан Хмельницький були, на думку Донцова, націоналістами [132, 24].

Як у минулому, так і тепер «активна верства вийде не з вибору, а з добору». Завдання націоналістів – виховати цю нову касту володарів [147, 67; 158, 87]. Донцов рішуче відкидав демократичний принцип формування політичної еліти шляхом виборів і делегування їй повноважень більшістю народу. Дурні й боягузи завжди становлять більшість, тому й «еліта», яку така більшість сформує, складатиметься з дурнів і боягузів. Справжню еліту може сформувати лише вона сама шля-

⁹⁵ Д. Донцов, *Що таке інтернаціоналізм?* (Л., 1927), с. 22 (= *Національно-політична бібліотека*, ч. 1). Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 24.

хом добору собі подібних – мудрих і відважних людей. Роль народних мас зводиться до того, щоб іти за своїм проводом, бо тільки він здатний побачити мету, оформити неясні прагнення юрби у візію нового порядку, що заступить наявну дійсність [157, 101–109, 253–280].

Найповніше свою теорію еліти Донцов виклав у книжці «Дух нашої давнини»⁹⁶, написаній уже під час Другої світової війни. У ній він детально розвинув сформульовану в попередніх працях ідею «правлячої касті», що її належить сформувати шляхом добору найкращих членів суспільства, які мають «володарські прикмети». Її основною функцією буде управління, тоді як функції інших суспільних груп («каст») полягатимуть у виробництві матеріальних благ. Підвладні верстви не матимуть жодного стосунку ані до управління державою, ані до добору членів «правлячої касті» – остання сама добиратиме своїх членів. Це забезпечить високу якість еліти, її мужність, мудрість і шляхетність, а отже – силу й державотворчий потенціал нації. Донцов пояснював: «Під правлячою кастою, під “аристократією” розумію щось подібне до Ордену, окрему положенням у суспільстві й духом верству “луччих людей”, як їх звала наша старовина, верству, яка поповнялася б вихідцями з усіх станів суспільства на підставі суворого добору ліпших, а з другої сторони суворим перецідженням, “чисткою” охороняла б свою духову й моральну вищість і чистість, свою форму й силу. Слово “каста” вживаю свідомо, щоб підкреслити антидемократичний характер рекрутації цієї групи, добору її членів та її духово-політичне обличчя, щоб підкреслити її засадничу окремішність, інакшість від маси народу чи нації» [152, 7]⁹⁷.

Теорія «правлячої касті» Донцова не оригінальна: вона веде свій родовід ще від політичної програми Платона, викладеної в діалозі «Держава», яка, за Карлом Поппером, містила такі головні елементи:

«А) Суворе розмежування класів, тобто правлячий клас, що складається з пастирів та сторожових собак, слід повністю відділити від людського стада.

⁹⁶ Аналіз і критику цієї праці див. у монографії М. Сосновського [541, 299–353].

⁹⁷ Останнє речення цитати не ввійшло в наступні видання книжки [пор.: 154, 141–142].

Б) Ототожнення долі держави з долею панівного класу; інтерес виключно до цього класу та його єдності, обожнювання цієї єдності, тверді правила селекції та виховання цього класу, а також суворий нагляд і спільність інтересів його представників» [512, 103].

Цю характеристику цілком можна прикласти й до кастової теорії Донцова, як і загальний висновок Поппера: «Гадаю, що цю програму можна з повним правом охарактеризувати як тоталітарну» [512, 104].

Нація і раса. Серед чинників, які формують володарські прикмети «правлячої касты», особливе місце належить расовим властивостям, під якими Донцов розумів спадкові комплекси фізичних і психічних рис. Він поділяв теорію нерівності людських рас і вірив, що одні раси покликані володарювати, а інші – користися. Межі рас не збігаються з межами націй, і одна нація може складатися з представників різних расових типів. Спираючись на праці теоретиків німецького расизму Ганса Гюнтера й Людвіга Клауса⁹⁸, які надихали й нацистів, автор «Духу нашої давнини» знаходив серед українців представників чотирьох рас: нордійців, медитеранців, динарців і остійців. Нордійці – панська раса, остійці – раса рабів. Між цими шаблями розташовуються медитеранці, теж здатні до панування, хоч меншою мірою, ніж нордійці, й динарці – за своїми психічними прикметами не раби, але й не володарі. На жаль, нордійська раса найменше представлена в сучасному українстві, в якому переважає тип динарця й остійця. Саме з остійців, за Донцовим, складалася демосоціалістична інтелігенція, тому вона й зазнала краху, опинившись у невластивій їй ролі провідної верстви. Донцов підводить до висновку, що «правлячу касту» слід формувати за расовими ознаками, ретельно добираючи до неї нордійців і медитеранців та не допускаючи до проводу динарців, а остійців і поготів [152, 187–200]⁹⁹.

Етика. Із донцовського розуміння природи нації випливає головний принцип націоналістичної етики: «добре є все, що зміцнює силу, здібності й повноту життя

⁹⁸ Можливо, Донцова познайомив з цими працями антрополог Ростислав Єндик, який був його співробітником у 1930-х роках. Про його погляди на значення раси див. підрозділ 6.2.

⁹⁹ Слід зауважити, що такими були погляди Донцова на час написання «Духу нашої давнини». У 1930-х роках расизм іще не відіграв помітної ролі в поглядах Донцова.

даної *species*; зле – що їх ослаблює» [153, 376]. Це не що інше, як парафраз цитованого вище визначення добра та зла, яке дав Ніцше, тільки Донцов замінює слово «людина» на «*species*», тобто «нація».

Слідом за Ніцше Донцов розглядав добро та зло як необхідні частини людського життя, що не існують одна без одної. Зло – «“части тьми, яка зродила світло”¹⁰⁰, сила, яку послав людям сам Бог», рушійна сила людського життя й світової історії, підойма всякого поступу. Донцов писав про Шевченка, звично приписуючи йому власні погляди: «Правдивий християнин, він знав, що зло ділає на приказ Бога, і в його незбагнаних намірах» [131, 68].

Донцов називав етику націоналізму «аморальною», щоб підкреслити її відмінність від загальноприйнятої моралі. Донцовську «аморальність», звісно, не слід розуміти буквально, як відкидання взагалі будь-якої моралі. Радше йшлося про потребу розробити цілковито новий кодекс етичних заповідей, покликаний пов’язати індивіда зі спільнотою adeptів націоналізму. Донцов пояснював: «Це не є, звичайно, аморальність в змислі увільнення від етичного критерія, від морального ідеалізму. Навпаки, максимум етичної напруженості тих ідей та їх сторонників є незвичайно високий, а підпорядкування особистого загальному, часто жорстоким моральним приписам, тут суворе, тверде, як ніде. Отже коли говорю про “аморальність” тих ідей, то тут розумію їх суперечність з буденною мораллю провінціального “калокагатоса”¹⁰¹, який етичність чи неетичність великої ідеї або руху оцінює з точки погляду політично бездоганного міщанина; який неетичним вважає всяке посягання на його кишеню або нараження на небезпеку його дорогоцінного життя, який до загальнонаціональних, взагалі громадських справ підходить з міркою своїх приватних вигід, турбот та інтересів. З цього-то, власне, погляду ці ідеї та рухи – дійсно “аморальні”» [153, 374–375].

Отже, головним моральним імперативом донцовської етики було підпорядкування особистого загальним інтересам та ідеалам нації, зміцненню її сили та

¹⁰⁰ Слова Мефістофеля з «Фауста» Гете.

¹⁰¹ Калокагатос (від грецького *καλός* καὶ *ἀγαθός* – дослівно «гарний і добрий») – людина, вихована в дусі *калокагатії* – давньогрецького естетичного та соціально-етичного ідеалу, що означав гармонію зовнішнього та внутрішнього, яка є умовою краси людини; в іншому значенні – ідеальний громадянин.

волі до життя. Для націоналіста інтереси своєї нації повинні мають бути найвищими незалежно від того, чи вважають їх інші нації справедливими, чи ні. «В політиці це звучить так – “правий чи лівий, мій край передусім (right or wrong, my country!)”»¹⁰² [153, 377]. Жодної загальнолюдської моралі не існує, існує тільки національна мораль. Ця теза вела до релятивізації добра та зла: те, що вважають злом, може бути добром для нації, і навпаки. Безумовним добром ставало насильство, якщо це було «творче» насильство в інтересах нації.

Апологія насильства. «Творче», або «спасенне» насильство Донцов уважав головним засобом, який ініціативна меншість має застосувати для мобілізації власного народу й боротьби з іншими націями: «Націоналізм ставляє понад усе агресивність, дух анексіонізму, волю мати і волю посідати, стремління до захвату, хоч би проти волі іншого. Націоналізм вірить, як щойно вмерлий Баррес у “спасенне насильство” (des bonnes violences)» [127, 65; 157, 107].

Творче насильство слід використовувати не лише проти інших націй – це необхідний елемент у політиці ініціативної меншості, що стає владою, стосовно власного народу й конкурентних партій. Головні методи творчого насильства «скрізь однакові (в Італії так само, як і в Росії) – диктатура і горожанська війна» [127, 66; 157, 108].

Необхідність насильства, за Донцовим, випливає із закону боротьби за існування, який діє в суспільстві як «закон вічного суперництва націй», що панує над світом від часу появи перших народів і держав [153, 249]. Тому стосунки між націями Донцов описує в дусі соціального дарвінізму: «Хто уявляє собі національності як особну *species*, які, як це є і в органічному світі, здані на вічну конкуренцію між собою, – той ясно бачить, що ані навіть дві з них не можуть зміститися на однім і тім самім клаптику землі під сонцем, як не можуть зміститися на однім квадраті шахівниці дві різнокольорові фігури: слабша (в даний момент) мусить уступитися, аби її місце зайняла сильніша» [153, 282].

¹⁰² Правильний переклад: «Має рацію чи не має, це моя країна!». Цей крилатий вислів походить із тосту, який виголосив американський морський офіцер, комодор Стивен Декейтер, у 1816 році.

У цій боротьбі перемагають сильні нації зі здоровими інстинктами й розвинутою волею до влади. Лише вони мають право на існування, натомість слабші мусять підпорядкуватися та зникнути: «“Право” кожної, хоч би і з “евнухськими” інстинктами, нації на життя не існує, а коли б існувало, це було б найбільш неморальною річчю в світі... Право нації на самовизначення? Певне, але не кожна, що “має” це право, *має* його!» [153, 382]. Українцям іще належало довести, що вони мають право на самостійне існування.

Імперіалізм як чинник поступу. Боротьба націй, у якій виживають сильніші та здібніші, в кінцевому підсумку веде до поступу цілого людства. Тому Донцов, відкидаючи будь-які універсалістські ідеї всесвітнього братства чи загальнолюдської моралі, водночас проголошує націоналізм силою, що сприяє універсальному прогресу людства, інтерпретованому в категоріях соціального дарвінізму. «Є вищі і меншвартні народи; що вміють правити іншими (і собою), і народи, що цього не вміють [...], – цитує Донцов статтю американця Г. Паверса з «Atlantic Monthly». – Всякий поступ базується на нерівності і признає засади вищості. Хто не має відваги або даних стати рівним вищим, не має змоги стати рівноправним, незалежним» [153, 384]. Отож імперіалізм «вищих» народів, які підкорюють «меншвартні», служить інтересам поступу всього людства, який Донцов розуміє «як право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури й цивілізації» [153, 385].

У цьому контексті слід тлумачити донцовську вимогу «синтези націоналізму та інтернаціоналізму». У розумінні Донцова націоналізм та інтернаціоналізм – це дві сторони того самого явища: «Націоналізм – се інтернаціоналізм, який не вибився в силу. Інтернаціоналізм – се націоналізм, якого сила розгонова переливається через береги його тісної індивідуальности. [...] Кождий інтернаціоналізм є лише розширений націоналізм, або попросту імперіалізм. [...] І один, і другий випливають з того самого жерела, з стремління нації до максимального виявлення своєї сили, стремління стати домінуючою силою» [132, 11, 17; 157, 18, 21].

Проте морально виправданим є лише той імперіалізм, який несе підкореним народам «вищу» культуру. Тому Донцов засуджує турецький і російський імперіалізм, який, мовляв, гальмував розвиток поневолених народів, але схвалює імперіалізм британський, «що допровадив до цвітучого стану цілі континенти, які до-ти з всіма їх богатствами лежали облогом в руках нездарних і нікчемних тубольців». «Є народи-феллахи, що зі своєї духової і політичної імпотенції ніколи не вийдуть – і їх “інтернаціоналізація” народами сильнішими є законом природи» [132, 22–23; 157, 24].

Критерій, який дозволяє відрізнити сильні та здорові нації від «народів-феллахів» для Донцова є очевидним: «Нація, що дасть себе угнути або переконати доктрині чужого націоналізму (інтернаціоналізму) – сама дає доказ своєї непристосованости жити окремою нацією. Нація ж, яка поборює всі перепони на шляху до усамостійнення і має незахитану віру в себе – дає доказ здоровости свого націоналізму» [132, 23; 157, 24–25].

Отже, українцям належало довести, що вони – нація, а не «народ-феллах», а для цього слід було вибороти незалежність і, не зупиняючись на цьому, негайно розпочинати експансію, утверджуючи власний імперіалізм¹⁰³.

Вимоги чинного націоналізму. Головна мета «чинного націоналізму» – зробити українців сильною нацією, завоювати для неї гідне «місце під сонцем». Для її досягнення Донцов у другій частині «Націоналізму» сформулював шість головних вимог, які конспективно викладено далі.

1. *Волюнтаризм (антиінтелектуалізм)*: вимога зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії; відкидання інтелектуалізму й раціоналізму – якостей, що лише ослаблюють ірраціональний вольовий інстинкт, конче потрібний для перемоги нації в боротьбі за існування.

2. *Войовничість (антипацифізм)*: прагнення до боротьби й усвідомлення її неунікності. Цю вимогу Донцов протиставляє пацифізмові «провансальців», які вірили в можливість миру та співпраці між народами.

¹⁰³ Донцов обґрунтовує цю тезу прикладами з історії різних народів світу [157, 18–19].

3. *Романтизм, догматизм та ілюзійонізм*: підпорядкування інтересів одиниці, групи, покоління – «вічним» ідеалам нації, прийнятим як догми, що не потребують доведення чи виправдання й постають у формі «міфів», або «ілюзій». Під «ілюзійонізмом» Донцов у дусі Жоржа Сореля¹⁰⁴ розуміє цілеспрямоване творення суспільних міфів, бо лише міфи, «ілюзії», а не логічні побудови й раціонально обґрунтовані утопії здатні змобілізувати маси на революційний чин.

4. *Фанатизм і «аморальність»*: непохитна віра в догми націоналізму як обов'язкову для всіх членів нації «правду»; відкидання будь-яких етичних засад, які можуть обмежувати волю нації до життя й до влади.

5. *Синтез націоналізму й інтернаціоналізму*: вимога стати сильною нацією, здатною до імперіалізму та підкорення «меншwartних» народів, що сприятиме поступу всього людства.

6. *Творче насильство й ініціативна меншість*: вимога сформувати національну еліту, яка зможе повести за собою маси народу, застосовуючи «творче насильство» як щодо цих мас, так і щодо конкурентних націй.

Цікаво, що всі ці якості – волюнтаризм, жадання боротьби, романтику, догматизм, віру в міфи, фанатизм, готовність до насильства, поєднання націоналізму зі вселюдським месіанством – Донцов побачив у новому поколінні радянської молоді, вихованому більшовизмом [134]. Він уважав, що у такому ж, але антирадянському, дусі необхідно виховувати й українську молодь, бо не можна «робити наших дітей ягнятами, коли сусід виховує своїх на вовків» [134, 26].

Національна ідея. Важливим поняттям у доктрині Донцова є «національна ідея». Він поділяв думку романтичного націоналізму ХІХ ст., що кожна нація є носієм певної «національної ідеї», або «колективного ідеалу». У «Підставах нашої політики» Донцов визначив ці терміни як «передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її роль поміж іншими народами, погляди, котрі є загальним добром нації, котрими вона живе і з утратою котрих вона гине». «Цей ідеал, помимо класових, станових та інших різниць, помимо змінливості його конкретної форми, – це щось, що існує в дійсності, а не тільки в комбінаціях

¹⁰⁴ Про теорію суспільних міфів Сореля див. праці П. Рахшиміра [524, 100–126] та І. Климова [440].

кабінетових учених. Його має кожна нація, що грає якусь роль в історії. Великі історичні народи живуть не тільки для себе, але для всієї людськості. Тільки чином, що йде на користь всієї людськості, здобувають вони собі право на своє незалежне існування. Кожна нація мусить, щоби мати оправдання свого існування, повнити якусь корисну функцію в міжнароднім житті, подібну до того, як кожний, хоч упривілейований клас, мусить сповняти якесь важне суспільне завдання, коли не хоче бути засудженим на смерть» [153, 140]. Тут відчутно вплив гегелівсько-марксистської ідеї поділу народів на історичні й неісторичні.

Проте вже наступного року Донцов відкинув думку, що нація потребує виправдання свого існування якимись наднаціональними цілями. Приписуючи власні погляди Лесі Українці, Донцов писав: «Для неї питання, для чого треба поклонятися ідеалу визволення нації, було так само дике, як для віруючого католика питатися, нащо він поклоняється Мадонні? Для неї нація повинна жити не для того, що се потрібно для якоїсь висшої цілі, а для того, що вона так хоче і більше ні для чого!» [124, кн. I, 35]. Єдиним «виправданням» існування нації залишилася її власна воля до життя.

Ця принципове зміщення акцентів було викликано змінами в міжнародному становищі України. У 1920 р. й на початку 1921 р., пишучи «Підстави», Донцов покладав надії на підтримку боротьби за незалежність України з боку держав Антанти та їхніх східноєвропейських союзників, яких треба було переконати, що українська визвольна боротьба відповідає загальноєвропейським інтересам. У 1922 р. надії ці стали вже примарними, що й спонукало Донцова розглядати націю як *causa sui*. Це не означало відмови від концепції національної ідеї – навпаки, Донцов і далі наголошував її важливість; але тепер національна ідея була в нього не виправданням існування нації з погляду людства, а виявом внутрішньо властивої нації волі до життя, яка не потребує жодних виправдань.

На думку Донцова, зміст української національної ідеї визначало геополітичне положення України на грані двох світів – Заходу (Європи) і Сходу (Росії), що їх він розглядав як несумісні та непримиренні. Саме боротьбу з Росією Донцов у «Підставах нашої політики» проголосив колективним ідеалом українського наро-

ду. Цей ідеал «диктується нам нашими історичними традиціями, нашим географічним положенням і спеціальною історичною роллю, котру судилося нам грати». Географічне положення України «зробило з неї театр невгаваючої боротьби політичної та культурної двох світів: візантійсько-татарсько-московського і римсько-європейського». «Від цього останнього відпала вона політично [...], культурно – ніколи» [153, 142]. Тому «лучність з Європою, при всяких обставинах, за всяку ціну, – категоричний імператив нашої зовнішньої політики» [153, 162].

Позитивною стороною українського національного ідеалу у внутрішньому житті нації мало стати відновлення західних основ української культури. Донцов підсумовує: «Конкретно – цей наш ідеал провадить до політики лучности з Європою і до сепаратизму від Росії – назовні; до «окциденталізації» нашої культури, до засвоєння європейського способу політичної еволюції – всередині» [153, 179].

Мабуть врахувавши критичні закиди, що його формулювання національної ідеї переважно негативне – заперечення російського, а не утвердження свого, – у «Націоналізмі» Донцов окреслив український національний ідеал дещо інакше, наголошуючи вже його позитивну частину: плекання «тих первнів нашої психіки, які повстали з нашої історії, з нашого положення крайнього сходу Окциденту. Ті первні, це західноєвропейські концепції родини, громади, власности, це засади органічності нашої культури, особистої ініціативи, соціальної окреслености й виразности, сформованости, ієрархії, не числа, особистої активности, не її уярмлення, моменту продукції, не розподілу, організації, не анархії, ідеалізму, не матеріалізму. [...]

Перенесений у сферу конкретних відносин, той ідеал був би для нас суверенність, “імперіялізм” у політиці, свобідна від держави церква – в релігії, окциденталізм – в культурі, вільна ініціатива й розростання – в економічному житті» [153, 412–413].

Однак при цьому Донцов і далі наголошував потребу боротися проти Росії, яка, на його переконання, була цілковитою протилежністю цього ідеалу.

Візія суспільного й державного устрою. Конкретизуючи своє бачення національного ідеалу, Донцов у 1920–1930-х рр. не прагнув накреслити власний про-

ект майбутнього державного ладу України. Він уважав, що в ситуації бездержавності добром для націоналіста є все, що веде до здобуття незалежної держави. Порівняно з цією метою питання про лад майбутньої держави – другорядне: «Я ніколи не робив з форми державного устрою фетіша. Се є річ зглядна і мусить бути підпорядкована категоричному імперативу незалежності нації: не та форма ладу добра, яка є добра “принципіально”, лиш та, яка сю незалежність ліпше забезпечує» [129, 360; 157, 142].

Яка ж форма державного ладу, на думку Донцова, найкраще забезпечить незалежність України? У будь-якому випадку не парламентарна демократія. Вона може бути доброю для Англії, де традиційно висока політична культура і двопартійна система оберігають парламентаризм від виродження (та й то, як уважав Донцов, лише тимчасово) [127, 63, прим. 1; 157, 106, прим. 9]. В Україні постійна загроза з боку сильних сусідів, регіоналізм і невироблена політична культура вимагають сильної персоніфікованої влади, яку не зможе забезпечити парламентарна демократія. За таких обставин «застосованне чистого парламентаризму [...] є абсурдом, про який можуть мріяти хиба золотоношські Марати». Так само недоречною за відсутності власної легітимної династії була б для України монархічна форма правління. Відповіднішою формою державного ладу для України Донцов уважав президентську республіку за зразком США, але, схоже, бачив можливість її впровадження лише у віддаленому майбутньому, коли зовнішні та внутрішні загрози для незалежності буде подолано. У післяреволюційну добу незалежність України найкраще забезпечить «цезаризм», або «наполеонізм» – диктатура вождя, який вийде з революційної стихії та зуміє своєчасно її загнудати [129, 361–364; 157, 142–145].

Уважаючи форму правління другорядним питанням, Донцов більше уваги приділяв майбутньому суспільно-політичному ладові. Найповніше він виклав свої погляди щодо цього в «Дусі нашої давнини». Соціально-політичним ідеалом Донцова було «ієрархізоване суспільство», або «кастовий лад», модель якого він убачав у Київській Русі та козацько-гетьманській державі. Таке суспільство будується за ієрархією суспільних функцій, що їх виконують окремі суспільні касти, а на

чолі стоїть відокремлена від загалу «каста правителів», основною функцією якої є володарювання.

Орденська концепція. Оптимальним способом політичної організації національної еліти Донцов уважав не партію в традиційному значенні цього слова, а організацію орденського типу. Хоч сам Донцов надовго не вживався в жодному організованому політичному угрупованні, він добре розумів вагу організації, тому в своїй доктрині велику увагу приділяв розробці організаційних засад націоналістичного руху й майбутнього національного проводу. При цьому він рішуче відкидав «партійництво» – політичну систему, яка спиралася на співіснування конкурентних партій. У статті «Партія чи Орден» [135], згодом передрукованій у «Квартальнику Вістника» [147, 5–34; 158, 57–71], автор протиставив старому партійництву новий тип партій, втілений у більшовизмі, італійському фашизмі, німецькому націонал-соціалізмі та подібних рухах. Утім, за ближчого розгляду партії нового типу, які Донцов умовно називав фашистськими, виявлялися не такими вже й новими: їхній прототип він убачав у чернечих і лицарських орденах. За Донцовим, партію-орден від здеградованого демократичного партійництва відрізняли: світогляд замість партійної програми, віра замість теоретичного знання, переконання у власній непомильності замість готовності до компромісу, культ вождя й активної меншості замість схиляння перед масою, накидання власної волі замість підпорядкування «волі народу», суворість до себе й до інших замість гуманізму, ідеалізм замість гонитви за парламентськими мандатами й потурання юрбі, нарешті цілком інші організаційні форми. Такий «орден», а не традиційну партію, закликав створити Донцов. Завданням «ордену» мали б стати масова мобілізація, об'єднання всієї нації під своїм і тільки своїм проводом.

Слушно оцінив донцовську концепцію «ордену» Михайло Сосновський: «“Орден” з такими властивостями був, звичайно, повним запереченням демократії, прагнув до повної і безоглядної контролі над життям усього суспільства та окремими членами його, тобто хотів це суспільство вести, унапрямуючи всі ділянки особистого й загального життя. Інакше кажучи, йшлося про політичну ор-

ганізацію виразно авторитарного порядку з тоталітарними тенденціями» [541, 301].

Отже, Донцов поділяв усі тези базової доктрини інтегрального націоналізму, про які йшлося в другому розділі. Водночас можемо виокремити ряд положень чинного націоналізму, які уточнювали й розвивали базову доктрину в українських обставинах:

1. Нації як колективній особі властива воля до життя, влади й експансії.
2. У людському суспільстві, як і в органічному світі, панує закон боротьби за існування, що виявляється в законі суперництва націй.
3. Прогрес людства відбувається через перемогу в боротьбі за існування націй із сильнішою волею до життя, влади й експансії та через зникнення слабших націй.
4. У боротьбі націй кожна з них утверджує власну національну ідею (колективний ідеал).
5. Національна ідея українців як європейської нації – відновлення та збереження єдності з Європою та боротьба з Росією як авангардом Азії.
6. Головним носієм волі нації та національної ідеї є ініціативна меншість (каста «луччих людей»), яка організовує націю та веде її за собою.
7. Для перемоги в боротьбі нації за існування ініціативна меншість мусить застосовувати творче насильство як щодо інших націй, так і щодо власного народу.
8. Оптимальною формою організації нації є ієрархічне суспільство, поділене на касты за суспільними функціями й кероване відокремленою від загалу кастою правителів.
9. Ієрархію людей, суспільних груп і націй в кінцевому підсумку визначає їхня належність до вищих чи нижчих рас; порушення цього принципу веде до занепаду націй і цивілізацій.

10. Слід всіма силами розвивати волю української нації до життя, влади й експансії, її прагнення боротися з іншими націями, плекати власну національну еліту («касту луччих людей»), зокрема й шляхом її расового добору.

4.3. Образ ворога в ідеології Донцова

Оскільки, за Донцовим, головний закон життя – боротьба за існування, а головний закон суспільного життя – вічне суперництво націй, важливе місце в ідеології чинного націоналізму посів образ ворога, з яким нація мала боротися за своє існування та самовладство. Цей образ у Донцова виявився багатоліким, але центральне місце в ньому завжди було відведене Росії як головному національному та цивілізаційному ворогові України. Інші іпостасі образу – більшовизм, євреї, провансальство, соціалізм, лібералізм, «колтунський» консерватизм – були похідними від цього головного складника.

Росія як цивілізаційний ворог. Для будь-якого українського самостійника природно було вважати Росію головним ворогом: володіючи більшою частиною України, вона становила головну перешкоду на шляху до незалежної української держави. Однак Донцов знаходив значно глибші підстави для українсько-російського антагонізму. Він доводив, що цей антагонізм був частиною одвічного протистояння двох культурних світів – західного (європейського) й азійського. У книзі «Підстави нашої політики» Донцов так визначив головні відмінності між Заходом і Росією: «Велика роля одиниці і її свободних угруповань, почуття особистої гідності, власних прав і обов'язків, активність у підтримуванні громадської організації – головні прикмети західної суспільности. Приголомшеність і пасивність одиниці, відсутність правової психіки, повний брак автономної моралі, заступленої тут наказами або палкою – головні риси суспільности російської. Звідси – selfgovernment, в найширшій значенні на Заході, хаос або абсолютизм у Росії» [153, 108].

«Чому Росія засадничо ворожа Європі і чому вона її мусить поборювати?» – запитував Донцов і сам відповідав: «Аморфна російська маса може бути ведена лише абсолютизмом, самодіяльна європейська суспільність – лише самоакцією.

Для того Росія мусить, з одної сторони, боронитися перед європейською засадою і не допустити європейських бацил до себе, бо, зацеплені в Росії, вони можуть привести лише до дебошу і до розкладу державного механізму. З другої сторони, вона мусить стреміти знищити цю Європу, знищити її ідеї скрізь, де сягають її впливи, бо ці ідеї є одинокою охороною проти всякого, а в тім числі і проти московського абсолютизму, що стремить до панування над континентом» [153, 138].

Звідси, на думку Донцова, випливав важливий висновок для української політики: «Основа великої кризи, що стрясає нашим континентом, конфлікт між Європою і Росією – це глибоке противенство двох взаємно ворожих цивілізацій. [...] Цю абсолютну неприєднаність обох культур і конечність боротьби межи ними, боротьби, під знаком якої іде і йтиме ціла європейська криза, – і мусимо мати на оці при усталенні ролі України в цьому конфлікті, при означенні ліній нашої національної політики, або – суті нашого колективного ідеалу» [153, 139–140].

Абсолютну несумісність України як частини європейського світу з Росією Донцов підкреслював не лише у власних творах. Редагуючи «ЛНВ», він вилучав зі статей інших авторів те, що могло свідчити про якусь схожість між Україною і Росією. 28 лютого 1928 р. він писав професору Вадимові Щербаківському: «Я хотів би випустити ті місця, де підкреслюється якась подібність між Україною і Росією (в аграрних стосунках, в психіці і пр.) [...] Не сумніваюся в правильности поданих Вами фактів, але гадаю, що на доказ протилежної тези можна було б навести фактів значно більше, бо назагал між “аграрними” поглядами московського мужика і українського, як і взагалі в їх психіці – є прірва» [58, 89].

Донцов розглядав боротьбу України проти Росії як частину великого історичного руху Європи проти Азії: «Коли візьмемо на увагу те, що Росія своїми традиціями, повстанням (із татарської держави), властиво як і Туреччина – неєвропейська держава, тоді можемо пояснити собі і визвольний рух Українців, і німецький, і англійський похід на Царгород – як етапи одного й того самого великого руху Європи проти Азії». Віхами цього руху були іспанська Реконкіста й вигнання маврів до Африки, визволення балканських народів від турецького панування й балтійських – від російського, експансія європейців до Африки і греків до

Азії. У 1922 р. Донцов сподівався, що «відібрання Царгорода, Катара, Каїра і Смирни туркам, а Київа росіянам – се лише останні кроки того великого європейського Drang nach Osten, який викидає за море обидві півазійські держави, що через забудькуватість історії лишилися ще на нашій континенті» [125, 171–172]. Утім, ці сподівання в той час справдилися лише щодо Катара й Каїра.

Загалом погляди Донцова на Росію належали до комплексу ідей та уявлень, що його Едвард Саїд згодом назвав «орієнталізмом» [532]. Маємо тут крайній варіант «орієнталізму», в якому Схід (Росія) є не просто інакшим чи нижчим порівняно із Заходом, а засадничо йому ворожим і таким, що становить смертельну небезпеку для самого існування Заходу.

Крім цивілізаційного протистояння, Донцов пояснював протилежність інтересів України й Росії геополітичним конфліктом прибережних і внутрішньоконтинентальних держав. За Донцовим, подібно до інших прибережних країн Україна віддавна – ще від скіфських і готських часів – намагалася політично відгородитися від східноєвропейської рівнини. Паралельно з цією тенденцією узбережжя (Strandland), існувала інша – прагнення Туреччини й Росії заснувати «навколороську державу», зробивши Чорне море своїм внутрішнім озером. Тому Донцов вбачав один із шансів для України у створенні співдружності чорноморських держав, можливо, під протекторатом Великої Британії, яка протистояла б експансії Росії та Туреччини [125, 162–172]¹⁰⁵.

Антикомунізм. Лише в контексті ворожості до Росії як цивілізації можна зрозуміти ставлення Донцова до комунізму (більшовизму). Він убачав у комунізмі не так інтернаціональний рух задля повалення капіталізму, як суто російське явище, органічний продукт традиційної російської культури й останню фазу споконвічної боротьби Росії проти Заходу. У цьому сенсі більшовики стали спадкоємцями й царату, і слов'янофільства, й навіть російського православ'я. Більшовизм є лише новою формою давнього російського месіанства, вираженого в ідеї «третього Риму»: «Одні марили про “Москву – третій Рим”, другі – про Москву – столицю Третього Інтернаціоналу. В деталях своїх думок різнилися поміж собою ідео-

¹⁰⁵ Схожі ідеї згодом розвинув Юрій Липа у своїй «чорноморській доктрині» [191].

логи російського месіянства, але всі міцно та непохитно вірили, що російський народ [...] поведе за собою [...] всі інші народи назустріч, хоч і незнаній, але великій будучині [...]» [153, 98]¹⁰⁶. Донцов вважав, що більшовики успадкували й російський деспотизм, і російський імперіалізм, і асиміляторську політику царату щодо України.

У 1921 р. Донцову ще могло здаватися, що існує єдиний європейський шлях розвитку, який протистоїть більшовизму. Але вже рік по тому перемогою фашистів в Італії заявив про себе «третій шлях», котрий заперечував як ліберальний капіталізм, так і марксистський соціалізм. Після недовгих вагань Донцов, а слідом за ним і багато інших українських націоналістів стали рішучими прихильниками цього «третього шляху».

До українського комунізму Донцов спершу ставився значно прихильніше. Комунізм, відокремлений від його російських коренів, імпував йому своїм антилібералізмом. Але, на думку Донцова, біда українських комуністів із-за Збруча полягала в тому, що «вони засвоїли [...] лише темперамент антиліберальної доктрини, не вкладаючи в неї свій національний зміст». Вони вірили, що свободу, отожднювану з соціалізмом, їм можуть принести чужі багнети. Донцов прогнозував, що новим українським ідеологам комунізму не вдасться сполучити ідеї Жовтневої революції з ідеєю національного визволення, адже «свобода без незалежності неможлива». Та він не виключав можливості погодження й навіть синтезу своєї ідеології з ідеологією українських комуністів, якщо ті зуміють поєднати свій комунізм з націоналізмом: «Коли антиліберальний темперамент їх ідеології перейметься національним змістом, тоді, але лише тоді можна буде мріяти про погодження обох антиліберальних течій українського націоналізму в синтезі, яка поставить остаточно хрест над старим “демократичним” українофільством, яке роз’їдало волевий інстинкт нашої нації, роблячи її погноєм для інших. Поки сьо-

¹⁰⁶ Думки Донцова про закоріненість більшовизму в традиційній російській духовності, зокрема в месіянстві, дивовижно збігаються з ідеями Миколи Бердяєва, найповніше викладеними у книжці «Витоки й сенс російського комунізму» (1937). Бердяєв, зокрема, писав: «Замість Третього Риму в Росії вдалося здійснити Третій Інтернаціонал, і на Третій Інтернаціонал перейшло багато рис Третього Риму. [...] На Заході дуже погано розуміють, що Третій Інтернаціонал є не Інтернаціонал, а російська національна ідея. Це є трансформація російського месіанізму. [...] І ця месіанська свідомість, робітнича і пролетарська, супроводжується майже слов’янофільським ставленням до Заходу» [100, 118].

го не сталося, одиноким можливе відношення між українським “фашизмом” і комунізмом, є відношення боротьби» [127, 67; 157, 109]. Утім, надії на успішний синтез українського комунізму з націоналізмом виявилися марними. Крах українського націонал-комунізму, символами якого стали самогубства Миколи Хвильового та Миколи Скрипника в 1933 р., підтвердив найгірші прогнози Донцова.

Критикуючи більшовизм як новітню версію російського імперіалізму, Донцов відзначав і його «позитивні» риси, гідні, щоб їх наслідували націоналісти. Це, передусім, методи захоплення й утримання влади, в чому більшовики, як і фашисти, були неперевершеними майстрами. Далі – антиліберальне й антидемократичне спрямування комуністичної доктрини та практики, рішучість і безкомпромісність більшовиків, квазірелігійний характер комунізму. На думку Донцова, сила більшовизму, яку він прищеплює новому поколінню радянської молоді, – не в інтелектуалізмі, не в теорії, а «в загостреній волі накинути себе і свою доктрину цілому оточенню» [134, 25].

Що може протиставити більшовизмові націоналізм? Донцов відповідає словами Гітлера: «пересякнутий пекельною нетолеранцією світогляд зможе зломити тільки перенята тим самим духом, боронена тою самою волею, але чиста в собі правдива ідея» [135, 133–134; 158, 70]. Отже, ідея націоналізму має бути «чистою і правдивою», але духом і волею подібною до більшовизму й настільки ж фанатично нетолерантною. Донцов вірив, що засвоївши ці якості, націоналізм врешті-решт знищить комунізм у світовому масштабі.

У власній ідеології Донцов бачив єдиний захист нації від комунізму. Відповідаючи своїм критикам з консервативного табору, він писав: «Гартюфи з “Мети”¹⁰⁷ видумують, що “фашизм” є ворожий церкві та що він скорше чи пізніше приведе до комунізму. Щодо останнього, то якраз є той “фашизм” єдиним захистом, який вратував націю перед ідейним заливом комунізму і далі її ратуватиме, не імпотентний колтунський консерватизм [...]» [136, 228; 158, 93].

Антисемітизм. Ставлення Донцова до євреїв було тісно пов’язане з його ставленням до Росії й до більшовизму. Чи був Донцов антисемітом? На це питання

¹⁰⁷ «Мета» – тижневик, орган Українського католицького союзу, виходив у Львові в 1931–1939 рр.

дослідники давали діаметрально протилежні відповіді. Простеживши єврейську тематику в творах Донцова, мусимо визнати, що з бігом часу його ставлення до євреїв зазнавало суттєвих змін. Ймовірно, ще в дитинстві він засвоїв деякі упередження щодо євреїв¹⁰⁸, але на соціал-демократичному етапі своєї діяльності жодним чином їх не виявляв, ба більше – виступав проти антисемітизму українських націоналістів, а в 1906 р. очолював у Києві боївку для захисту євреїв від погромників [190, 151].

Роль єврейства під час Української революції Донцов оцінив негативно: на його думку, євреї разом із росіянами були найбільшими противниками відокремлення України від Росії. Причину цього автор «Підстав нашої політики» вбачав не тільки в тому, що єврейство, мовляв, завжди і скрізь було на боці панівної нації, а й у спорідненості єврейської та російської психіки – «психіки народів, що досі залишалися майже народами-номадами». У його розумінні, євреї, як і росіяни – буквоїди, догматики й формалісти, надзвичайно ексклюзивні та схильні до крайнощів. «Як жиди, так і москалі – у своїх власних очах “вибрана нація”, і коли майже всі жидівські партії пристали до більшовизму, то чи це не тому, що в крові цієї раси лежить месіянська ідея?». Серед можливих інтерпретацій більшовизму автор визнавав навіть часткову рацію антисемітів, які твердили, що більшовизм – «це жидівська змова на згноблення християнства на користь воюючого Ізраїля», та все ж наполягав, що насправді більшовизм – це, в першу чергу, російське явище. Донцов дійшов висновку, що «жидівство на Україні, як своєю месіянською філософією, так і своїм русофільством та своїм космополітизмом (наслідком розпорошення раси), мусить вороже ставитися до української національної ідеї» [153, 194–195].

Після вбивства Петлюри і початку процесу його вбивці – Соломона Шварцбарта – Донцов умістив в «ЛНВ» серію полемічних публікацій (в тому числі й виразно антиєврейських), які були відповіддю на антиукраїнську кампанію,

¹⁰⁸ У листі до Маланюка (19 вересня 1931 р.) Донцов так згадував свій шкільний досвід спілкування з ровесниками-євреями: «І я короткий час належав до гуртка самоосвіти, але хутко його покинув, бо одна колежанка мала паскудний гачкуватий ніс, а другий колега завжди цибулею пахнів» [76, 154–155].

що пов'язувала Петлюру й загалом український визвольний рух із єврейськими погромами [434, 149–155].

Антисемітські мотиви посилилися у статтях Донцова після 1933 р.. Це можна пояснити його переконанням, що євреї є опорою комуністичного режиму в СРСР, а також впливом нацизму. У статті «Сумерк марксизму» він так прокоментував уривок з Мюнхенської програми НСДАП про намір видалити з Німеччини євреїв, якщо прогнати все населення країни виявиться неможливим: «Обурюючо? Можливо. Але чи мають моральне право обурюватися на це жиди: коли вони видаляли напр. з України, не чужинців, а таки автохтонну українську людність (на Соловки і Сибір) для улегшення чужинецької, жидівської кольонізації – одні безпосередно (Радек, Троцький), другі – як німецькі і американські жиди – посередно, підтримуючи жидівську кольонізацію України морально і матеріально?» [137, 305].

У передмові до книжки Ростислава Єндика «Гітлер», говорячи про актуальність гітлеризму для українців, Донцов на перше місце ставив нацистський антикомунізм і антимарксизм, а на друге – те, що цей рух вивів на порядок денний «дражливе для нас жидівське питання» [160, 3]. «Жиди і шабесгой¹⁰⁹» фігурують у Донцова як найгірші вороги поряд із соціалістами, радикалами, більшовиками та масонами [146, 60]. У 1937 р. Донцов написав статтю «Нерозрита могила», в якій звинуватив провідників Української революції в ряді фатальних прорахунків. Однією з таких помилок він уважав те, що революційний провід не використав стихійної юдофобії українських мас і не скерував його в річище політичного руху на зразок нацизму: «Народна мудрість вичувала, що рівноправність сьому народові (євреям – *О. З.*) серед нас, – значить в руках Троцьких і Кунів батіг і наган на нас. Що свободу для себе на Україні вони розуміють як примусове виселення з неї наших селян, як творення на нашій чорноземі другої Палестини – з безправною більшістю і з упривілейованою меншістю [...]. Недовір'я хлібороба до ганделеса, злоба того, хто ходить простою стежкою, до комбінатора, нехить того, хто

¹⁰⁹ Шабесгой (їдиш שבת-גוי – суботній гой) – у прямому значенні неєврей, найнятий юдеями для роботи в суботу, коли, за законами юдаїзму, самі юдеї не повинні працювати. Антисеміти називають шабесгоями тих, кого вважають прислужниками євреїв.

шанує силу, до того, хто її боїться – сей куняючий в національній душі комплекс почувань власної висшости мала революція уняти в яскраву програму, щоби створити рух, подібний до гітлеризму.

Але сеї програми провід нашої революції не створив» [146, 283–302].

У статті «Загадка III-ої імперії» (травень 1939 р.) Донцов повторив майже всі звинувачення проти «міжнародного жидівства», які висував Гітлер: воно, мовляв, було «силою розкладу», «сараною кинулося на повалену країну, щоби на спілку з переможцями визискати її, – а в літературі, в музиці в театрі, – захльороформувати духом порнографії, гедонізму і філософії “наплювізму”, “чистого мистецтва”, або просто духом большевизму». «Пересякнуті жидівством» і доктрина соціалістів, і їхні партії – так було й у Росії, й у Німеччині. Євреї кастрували душу народу, привносячи в літературу та пресу «жидівський, космополітичний дух», принижуючи й висміюючи національну гордість, патріотизм, героїчне мистецтво. Донцов уважав великою заслугою Гітлера знешкодження цих «бакциль», які разом із «веймарською буржуазією» та соціал-демократією завдавали шкоди ослабленому національному організму Німеччини [151, 328, 333–335].

Подібні висловлювання досить часто трапляються у творах Донцова 1930-х рр. і свідчать про глибоке й послідовне переконання. У зв'язку з цим мусимо констатувати хибність твердження, що «в працях ідеолога українського націоналізму Дмитра Донцова немає положень, які можна було б кваліфікувати як антисемітські» [394, XLII].

Не дивно, що Донцова стали вважати своїм духовним вождем українські прихильники теорії «жидокомуни». Один із них писав йому в березні 1939 р.: «Благаю Бога, аби прискорив день смерти московсько-комуністичної-жидівсько-масонерської дрянні [...] Здаю собі справу, що “мільони свинопасів” є ще під впливом нашої також “рідної” соц[іалістично]-жидокомуністичної наволочі, яка мобілізуватиме усі свої сили на боротьбу з “хвашистами”, а в першу чергу з теоретиками – духовними вождями оттого, по їх словам, “шовінізму” [...]» [59, 404b].

Погляди Донцова на роль єврейства, вироблені у 1930-х рр., залишалися незмінними принаймні до кінця Другої світової війни, що видно із завершальних

абзаців «Духу нашої давнини», де йдеться про загрозу «гангрени демократизму, матеріалізму, большевизму, жидівства і масонства» для українського й інших народів [152, 262]¹¹⁰. Характерно, що в цьому переліку, як і в статті «1937», єврейство – єдиний «ворог», названий не за ідеологічною або світоглядною, а за етнічною ознакою. Це, на перший погляд, дивне порушення логіки пояснюється тим, що Донцов, подібно до націонал-соціалістів, приписував *усьому* єврейству як національній спільноті найгірші, зі свого погляду, світоглядні прикмети.

Критика «провансальства». Росія, російський більшовизм і євреї були, за Донцовим, головними зовнішніми ворогами української нації. Внутрішніх ворогів він окреслив збірною назвою «провансальство», що охоплювала «дивну мішанину з Кирило-Методіївства й Драгомановщини, легалістичного українофільства і народництва з їх крайніми течіями, марксизму й комунізму з однієї сторони, “есерівства” і радикалізму – з другої, нарешті – з правих ідеологій, починаючи від Куліша і кінчаючи неомонархізмом» [153, 250], тобто мало не всі українські політичні течії, які існували перед тим. Під «провансальством» Донцов розумів комплекс «народу-провінції», брак волі до влади, неспроможність позбутися духовної залежності від чужих націй (в українському випадку – від Росії). Інші вади «провансальства» – це примітивний інтелектуалізм; «науковий» квієтизм – схилення перед «законами» суспільного розвитку, які нібито може відкрити наука; хуторянський «універсалізм» – віра в загальнолюдські ідеали, з якими слід погоджувати національні цілі; матеріалізм¹¹¹ – примат сьогочасних матеріальних інтересів над вічними ідеалами нації; примат свободи і прав особи над національним імперативом; антитрадиціоналізм [153, 251–344].

«Суть провансальського світогляду, – писав Донцов, – це “гуманність” і “толеранція”. Для них закон життя – не боротьба, лише солідарність і взаємна любов. Для них вороги й ворожі нації – це “брати во Христі”, або “брати в соціалізмі”, “брати в поступі” або в людськості, в Сході Європи, в слов’янстві, але завжди –

¹¹⁰ У перевиданнях книжки з цього переліку вцілів тільки матеріалізм.

¹¹¹ У Донцова «матеріалізм» – широке поняття, до якого він зарахував усе, що вважав шкідливим у політичному житті: лібералізм, демократизм, пацифізм, партикуляризм, анархізм.

брати» [153, 324]. Власну доктрину чинного націоналізму Донцов вибудовував як повну протилежність «провансальству», або «націоналізмові упадку».

Старша генерація української інтелігенції, на думку Донцова, була безнадійно ураженою «провансальством», тому надії на відродження він пов'язував з молоддю. Донцов остерігав її не йти «слідами попереднього, недужого думкою і хорого душею покоління, що виріши в темнім льоху неволі, даремно силкується розпізнати підсліпуватими очима правдивий шлях» [126, 259; 157, 60].

Перед новим поколінням, твердив Донцов, стоять великі й важкі завдання. «Бо не ходить про те тільки, щоб ми – фізично повалені – знова встали на ноги. Коли б лиш в сім була справа, легка була б наша праця. Але ходить о більше: о те, як з тої духової гангрени, в якій виростали ми, і від якої впливу не вільні й ви. І коли нова генерація – яка вийшла на шлях життя в героїчну добу нашої історії – не стрясе з себе спадщини старого духового невільництва, дійсно смутно виглядатиме наше майбутнє!» [133, 3; 157, 54].

Антилібералізм. «Провансальство» виступало в різних ідеологічних іпостасях, з яких чи не найгіршою Донцову видавалася ліберальна. З погляду волювого націоналізму, лібералізм шкодить нації, бо ослаблює її волю до влади. У 1924 р. Донцов писав: «Коли б мені треба було одним словом схарактеризувати доктрину лібералізму, я назвав би її атрофією інстинкту пановання, ослабленням жадоби до влади. А внаслідок того негативне відношення до всіх атрибутів влади, до насильства» [127, 64; 157, 107]. Найбільша вада лібералізму в тому, що «насильство засадничо відкидається: в відношенні до маси, в відношенні до інших політичних груп тої самої нації (до “партій”), нарешті – в відношенні до груп чужонаціональних. [...]

В першій випадку він замість диктатури волисть консультацію [...], в другій – замість горожанської війни – голосованнє, в третій – змість агресивного націоналізму – “національний онанізм”, уживаючи означення Мусолінього, який назвав так інтернаціоналізм без взаїмности. [...]

В той час, як в агресивного націоналізму (фашизм), і в агресивного соціалізму (комунізм) – елемент пановання, насильства дає тон у відношенні до мас,

до “партій” і до інших націй, є цілею і засобом, – засобом лібералізму є порозуміння, а цілею аполітичне “щастє всіх”» [127, 64–65; 157, 107–108].

Донцов відкидав ліберальну теорію народного суверенітету, народу як джерела влади. Його аргумент є досить традиційним для критиків ліберальної демократії: більшість народу – люди недолугі й нездатні до прийняття мудрих державних рішень, а об’єднання кількох мільйонів дурнів не додає їм мудрості. Він цитував британського публіциста Бутера Остина, який висміював ліберальну теорію правління: «Ся теорія “доводила, що А і Б, осібно взяті, можуть бути кретинами, але якоюсь незбагнутою і містичною дорогою кілька мільйонів сих А і Б, взятих разом, давали збірну одиницю, що була джерелом мудрости. Досвід довів фальшивість сеї теорії. Ставалося так, що під впливом низьких підлесників, сі нечисленні А і Б давали себе обробляти і “брати на бас” невеличкою меншістю, яка, як тільки попадала в сідло, правила цілком, як їй подобалося”» [127, 60; 157, 104].

Подібні думки у 1920-х рр. лунали досить часто. Приблизно в той самий час, коли Донцов писав критичну статтю проти ліберальної доктрини, Гітлер у фортеці-тюрмі Ландсберг диктував перші розділи «Моєї боротьби», де дав таку оцінку парламентської демократії: «Ніхто ж не повірить всерйоз, що ці обранці нації є також обранцями духу й розуму. Ніхто ж не повірить, що у виборчих урнах десятками й сотнями виростають справжні державні діячі. Усі знають, що бюлетені подає виборча маса, яку можна підозрювати в чому завгодно, тільки не в надмірі розуму. [...] Скоріш верблюд пройде через вушко голки, ніж велику людину буде “відкрито” шляхом виборів» [117, 87].

Кризу ліберальних цінностей в Європі після Першої світової війни Донцов розцінив як агонію лібералізму. Утім, він не брався прогнозувати, чи недуга лібералізму є органічною, тобто невиліковною, а чи минущою. В кожному разі, «творчої ролі в дану епоху лібералізму вже не відіграти». Лібералізм не можна допускати до влади, але обмежений до статусу опозиції, він може бути корисним як запобіжник від надмірної диктатури: «Його роля мусить силою речей обмежитися до ролі критикуючої опозиції [...]; до ролі певного рода гальми менш або більше диктаторських урядів, які повстануть на руїнах парламентаризму» [127, 63; 157,

106]. Ці слова свідчать, що на момент їх написання (кінець 1923 р.) Донцов був прихильником радше обмеженого авторитаризму, ніж тоталітаризму. Проте з поступом тоталітаризму в Європі змінювався й Донцов. Його концепції «ордену» та «правлячої касти», сформульовані в 1930-х рр., уже значно більш тоталітарні: жодного зовнішнього гальма для диктатури «луччих людей» вони не передбачали.

Донцов уважав «слимацький» ліберальний демократизм особливо шкідливим для України, де він «ударемнював і ще ударемнює найбільш героїчні зусилля нації до самостійності і вироблення незанецищеної, твердої національної ідеології». Саме ліберальній доктрині українці завдячують розклад політичної думки і крах визвольних змагань, бо в час, коли треба було «не дискутувати, а командувати», національна провідна верства зреклася «аргументу сили, замінюючи його силою аргументу». В результаті її витіснили чужинці – російські комуністи. Так «закорінена в нашій націоналізмі ліберальна доктрина, упадок творчого насильства, недоціненне його ролі в суспільнім будівництві привели до матеріальної і моральної поразки українства». «Вратувати нас із сього упадку могло б лиш повне виреченне ліберально-демократичної доктрини» [127, 63–66; 157, 10-6–109].

Ставлення до консерватизму. Складнішими були стосунки Донцова з консервативним табором в особі гетьманського й католицького рухів. Відійшовши від гетьманців ще наприкінці 1918 р., він дедалі жорсткіше нападав на них і їхнього головного ідеолога В. Липинського. Публіцист називав ідеологію хліборобів-державників «монархічною утопією», яка «нереальністю і фантастичністю конструкції [...] ледви чим відрізняється від творів Мора, Беямі, Велса і інших утопістів». Перша й засаднича помилка ідеології Липинського – віра в те, що українська шляхта має якості, потрібні, щоб керувати хліборобським класом¹¹², нацією і державою. Насправді поведінка української аристократії в 1918 р., коли вона підтримувала «російську Вандею» в Україні й не дала гетьманові Скоропадському стати на шлях порозуміння з селом, доводить, що українська шляхта не має ані державного розуму, ані ідейного розмаху: «Та не мають сі люде того твор-

¹¹² Донцов слушно ставив під сумнів існування єдиного хліборобського класу, який об'єднував і великих землевласників, і бідних селян [129, 357; 157, 138–139].

чого темпераменту, який буде держави і організує ще не зорганізовані нації». Подібно до марксистських критиків українського консерватизму, Донцов закидав ідеологам хліборобів-державників, що вони керувалися не національно-державними ідеалами, а класовими інтересами земельної аристократії, заради яких готові були пожертвувати самостійністю. На його думку, шляхта може прийти до влади в Україні лише як у Франції часів реставрації: з допомогою чужих багнетів і на короткий час. «Монархічна українська ідея [...] є нежива ідея» [129, 359; 157, 140–141].

Утім, Донцов не виключав можливості «реактивації гетьманщини, але як самочинної реактивації ідеї людиною, що вийшла з революції чи з революційної ідеї або до неї пристала, як се зробили обидва Наполеони в ХІХ в.». «Цезаризм може бути революційним, *Dei gratia* – ніколи! Але з сею ідеєю не має нічого спільного ідея легітимного гетьманства, яка є лише помостом до російського монархізму» [129, 361; 157, 143]. Тому другою Ахіллесовою п'ятою хліборобської концепції Донцов уважав відкидання ролі «наполеонізму», чи «цезаризму», на користь легітимізму. Легітимізм для України є небезпечним тим, що на його основі російська династія Романових має далеко більші підстави претендувати на владу в Україні, ніж рід гетьмана Скоропадського. Донцов погоджувався з Липинським, що для формування нації з «усвідомленою національною душею» потрібна персоніфікація вродженого ірраціонального національного почуття в особі правителя. Але таку персоніфікацію може забезпечити не «законний монарх», якого в Україні не знайти, а диктатор на зразок Кромвеля, Наполеона, Муссоліні чи Хмельницького, який вийде з революції [129, 363; 157, 145].

Так само й зовнішньополітична концепція хліборобів-державників, «яка не знає ідеї самовистарчаючої, з власною зовнішньою політикою, України, лише ідею “Сходу Європи” з ніби то спільними завданнями проти “європейського Заходу” [...], яка обстоює “міждержавний союз трьох Русий” (?!)», – не може влаштувати тих, кому йдеться не про уявну, а про справжню самостійність України [129, 363; 157, 145–146].

Донцов відкидав не лише ідеологію хліборобів-державників, а й консерватизм українського католицького табору, який називав «колтунським» (від слова «колтун» – нерозчесане волосся, ознака відсталості). Він критикував галицьких консерваторів за те, що в Заході, а саме в західній демократії вони нібито вбачали більшу небезпеку, ніж у більшовицькому Сході, а з російським небільшовицьким Сходом готові були навіть укласти тісний союз, за вимогу сліпо слухатися «національних авторитетів» і ставлення до критики як до анархії. Донцов іронізував з релігійності католицьких політиків: «Коли б людей пускали до раю після того, скільки разів хто вимовив слово Бог і віра, райський партер зайняли б самі наші консерватисти [...]». Однак цей «благочестивий екстібіціонізм» не перешкоджав «колтунському консерватизмові» вживати ганебних методів боротьби проти тих, хто не поділяв їхньої «фарисейської моралі». Редактор «Вістника» також не схвалював бажання частини послідовників Липинського об'єднати населення України «під проводом осілого консерватизму без різниці національності і віроісповідання» [пор. 182, 129], вбачаючи в цьому нехтування національними цінностями [136; 158, 89–95].

Це не означало, що Донцов був ворогом консерватизму взагалі. «Колтунському» українському консерватизмові він протиставляв діяльний і войовничий англійський консерватизм, який підносив порядність у житті над показну релігійність, шанував свободу релігійних переконань і заохочував вільний обмін думками, зокрема між представниками різних поколінь. Зразком справжнього консерватора Донцов уважав Вінстона Черчіля, якого глибоко поважав як сильну особистість [136, 222, 225–226; 158, 89, 92].

Критикуючи український консерватизм, Донцов поділяв деякі його концепції, зокрема елітаризм і особливо – традиціоналізм. Деякі дослідники творчості Донцова вважають його ідеологом консерватизму. Це певною мірою слушно, але з суттєвим уточненням: Донцов був ідеологом революційного консерватизму, або ж «правого революціонізму»¹¹³.

¹¹³ Див. підрозділ 4.5.

4.4. Націоналізм як міфологія і «ерзац-релігія»

Досі я розглядав суто теоретичний бік учення Донцова, який можна перевести в систему логічно пов'язаних між собою та раціонально обґрунтованих тверджень. Однак не меншу роль у донцовізмі відігравав його ірраціональний, символічно-міфічний аспект, що дає підстави інтерпретувати чинний націоналізм як новітню міфологію та спробу творення політичної релігії. Парадокс полягає в тому, що й цей ірраціональний вимір свого вчення автор «Духу нашої давнини» формував, керуючись цілком раціональними мотивами.

Міркуючи над причинами поразки українців у боротьбі за державність, Донцов дійшов висновку, що провідники українського національного відродження XIX–XX ст. страждали на «надрозвиток інтелекту», занадто вірили у всесильність розуму, схилилися перед наукою, натомість не мали віри в силу власної національної ідеї. Український демократичний «націоналізм» засвоїв звulьгаризовану релігію розуму [153, 252], проте йому бракувало релігійного запалу, без якого не може перемогти жодна ідея. Тож Донцов поставив собі за мету створити новий світогляд, перейнятий достотою релігійною вірою в єдиний абсолют – націю. Мислитель свідомо прагнув змінити символічний код українців, який, на його думку, «провансальці» засмітили дискурсом гуманізму й умиротворення.

Над браком символів войовничості у світогляді української нації гірко іронізував послідовник Донцова Євген Маланюк:

Їй барва крові серце крає.
 Їй грім – забава Ілії,
 І мудрість – «моя хата з краю» –
 Вся філософія її. [...]
 Їй вороги – лиш «воріженьки»,
 Що «згинуть» – невідомо як,
 Її герої – вінніченки
 Та «карі очі» і гопак.
 Її метафізична суть –
 Палка й «слабенька» молодиця,

Розслабленість, болото, муть

Й ніколи – мідь, залізо, криця [197, 301–302].

Такий стан символічного світу українців не влаштував Донцова та його однодумців, і вони докладали неабияких зусиль, щоб відродити символіку войовничості, сили, активності й боротьби, нібито властиву «духові нашої давнини».

У системі чинного націоналізму особливо важила вимога «ілюзійності» – цілеспрямованого творення міфів. На думку Ігоря Лосєва, Донцов «створює героїчно-романтичну міфологію нації [...], вважаючи, що саме національна міфологія має бути національною ідеологією, завдяки якій нація тільки й буде в змозі вибороти своє місце під сонцем» [470, 324]. Відповідно до цієї настанови він виступав у своїх творах як міфотворець, але не в такий спосіб, як Тарас Шевченко, чий міфічний код закорінений в колективному міфічному мисленні, хоч не і позбавлений індивідуального виміру. Для Донцова міфотворчість була цілком свідомою й інтелектуально оформленою діяльністю, хоча й передбачала звертання до глибинних структур, вироблених колективним мисленням. Так само усвідомленим, програмним було його ставлення до власної «пророчої місії» [114].

Характерною ознакою міфологічності мислення Донцова було маніхейське, чорно-біле бачення світу. «Естетична система Дмитра Донцова, – пише Сергій Квіт, – будується на жорсткому протиставленні двох першопричин життя, Добра і Зла. Цим вона споріднена з традиціями воюючої Церкви європейського Середньовіччя. Стати по боці Добра для того, щоб перемогти Зло – ось, на думку Донцова, головне завдання інтелектуала, який розглядає життя і мистецтво як містерії, що в них він бере участь. Відповідно національні цінності відносяться до Добра, а все, що спрямовується проти існування незалежної України, є Злом» [434, 77].

Цим світогляд Донцова і його послідовників виявився близьким до світогляду російських комуністів, як його змальовував Микола Бердяєв: «Психічний тип комуніста визначає насамперед те, що для нього світ різко ділиться на два протилежні табори – Ормузда й Аримана, царство світла й царство темряви без будь-яких

¹¹⁴ Про співвідношення індивідуальної творчості й глибинних структур у міфопоетиці Шевченка див. працю Григорія Грабовича «Поет як міфотворець» [379, 189–191].

відтінків. Це майже маніхейський дуалізм, який при цьому зазвичай послугується моністичною доктриною. Царство пролетаріату є світле царство Ормузда, царство ж буржуазії – темне царство Аримана. Представникам світлого царства все дозволено для винищення темного царства» [100, 149].

Серед міфів, що є стрижневими для творчості Донцова після Першої світової війни, варто виокремити міфи національного відродження, цивілізаційної місії України, «лицарів та плебеїв» та «останнього бою».

Ці міфологічні структури притаманні всьому доробку Донцова міжвоєнного періоду, тому їх доцільно розглянути на синхронному рівні, керуючись не хронологічною послідовністю творів, а логікою самого міфу.

Міф національного відродження – характерний для будь-якого націоналізму й центральний у Донцова, який переосмислив його в дусі, дуже близькому до фашистського палінгенетичного міфу [пор. 622, 35, 240; 623, 2–4; 625]: йдеться про відродження в постліберальному, заснованому на пануванні сильних рас і націй новому порядку, який заступить період провансальської деградації.

Цей міф у Донцова, як і в інших націоналістів, ґрунтується на бінарній опозиції між ідеальним станом вільної та могутньої нації та її сучасним становищем, сприйнятим як рабство й занепад. Перед нами – синтез трьох міфологем: а) нації як організму, здатного хворіти, «хвилево завмирати» й гинути; б) відродження, або воскресіння; в) «золотої доби». За Донцовим, сучасна йому українська нація перебуває у передсмертному стані, але може відродитися до нового життя, якщо зуміє повернутися до своєї традиції. «Бо правдиво казав Нітцше, що лиш там можливе воскресення, де є могили [пор. 208, 111]; що вдихнути живу душу можна лише в уже готовий, хоч хвилево завмерлий організм, що завтра має лише той, хто мав вчора; що встати може лише нація, що має традицію» [126, 259; 157, 60].

Візію загального занепаду Донцов поширює з України на всю Європу й США: «Катастрофа, в яку звалилася Україна з большевицькою навалою, була початком загальноєвропейської катастрофи. Моральний розклад, який принесла большевицька навала до нас роз’їдає й демократичну Європу й Америку...» [152, 261]. Нація та світ відродяться через ка-

тастрофу руїни, через «спасенне насильство», через зло. Передчуття цього відродження Донцов бачив у творчості Шевченка: «З дрожю в серці, часом з відразою, але й з передсмаком гіркої насолоди хапає він за повний келих зла, який мусить випити сей світ, аби відродитися на ново, свіжий і здоровий» [131, 69].

Міфологізує Донцов і політичну силу, з якою пов'язує надії на прийдешнє відродження Європи й України, – націоналізм фашистського зразка. Той постає як новий дух, що пробудився в Італії та Німеччині, пробуджується у Франції та Україні й незабаром оздоровить духовну атмосферу Європи, зціливши її національні організми від гангрени марксизму, отрути гуманізму й космополітизму [137, 308].

Завершених обрисів палінгенетичний міф набув у праці Донцова «Дух нашої давнини». У ній автор звертається до історії, але виклад побудовано за логікою не історичного, а циклічного часу. Перед нами – класичний міф із тричленною структурою: «золота доба» з її ідеальним суспільним ладом – занепад – відродження «золотої доби» через апокаліптичну катастрофу та знищення старого, деградованого світу. «Золота доба» Донцова – це не ідилія загальної гармонії, не втрачений рай, а світ, де панує боротьба, в якій відповідно до найвищої справедливості перемагають і здобувають владу в суспільстві мудрі, шляхетні й відважні представники касти правителів, а народ, як йому й належить, працює і кориться «луччим людям». Донцов зображує ідеальний суспільний лад – «ієрархізоване суспільство» – як історичну, а насправді псевдоісторичну, форму народного життя, яка нібито існувала в Київській Русі та козацькій державі. Деякі її риси породжено інтересом Донцова до суспільної утопії Платона, змальованої в діялозі «Держава». Трагедія недавнього минулого полягала у зраді ідеалів української давнини демоксоціалістичними псевдоелітами, що їх уособлює насамперед Драгоманов. Їм протиставлено людей давньої України – князів, дружинників та козаків, нібито історичних, а насправді міфічних героїв, які потрібні автору, щоб розкрити відвічний «дух нашої давнини» та послужити моделлю ідеального майбутнього¹¹⁵.

¹¹⁵ Подібний міфологічний підхід до історії, зокрема історії козаччини, бачимо в Шевченка, проте для поета ідеалом, який нібито існував у минулому й має відродитися в майбутньому, була не суспільна ієрархія, а навпаки, стан рівноправ'я та єдності [379, 98–142].

Міф цивілізаційної місії України. Національне відродження з погляду Донцова – це повернення не тільки до «духу нашої давнини», а й до притаманної Україні в давнину цивілізаційної місії. Її міф ґрунтувався на трьох найважливіших складниках: ствердженні питомої європейськості України, її повної протилежності «азійській» Росії та особливого історичного покликання – захищати європейську цивілізацію від «варварської» Азії, авангардом якої в наступі на Захід є Росія.

Концепція історичної боротьби Росії з Європою, у якій ключову роль відіграє Україна, має в Донцова два виміри – раціональний і міфологічний. Подекуди він логічно обґрунтовує потребу боротися з Росією, але частіше оперує бінарною опозицією Європи й Росії як утілень Добра і Зла, Світла й Темряви.

Починаючи з 1913 р. й до кінця життя Донцов у численних статтях і книжках творив великий наратив – знову ж таки, з типовою для міфу тричленною структурою («золота доба» – занепад, або «вигнання з раю» – відродження, або повернення «золотої доби»). Згідно з ним, Україна, на противагу Росії, історично завжди була європейською країною, приєднання до Російської імперії означало для неї примусове та штучне відокремлення від європейської цивілізації, а визвольна боротьба проти Росії увінчається для України відновленням єдності з Європою. «Європейське» тут не просто означала належність до певного географічного регіону, а асоціювалося з вищістю й динамізмом, які контрастували з такими «азійськими» рисами Росії, як відсталість, придушення особистості тощо: «Барвистість, велич цілої історії, рухливість народних мас, напруженість конфліктів, свободна гра сил, величезна роля великих особистостей, примат права і логіки – на Заході. Однотонність, придавленість особистості, безбарвність історичних подій, величезний вплив незрізничкованої народної стихії, непропорційно велика роля держави – в Росії» [153, 106].

Ці ідеї не були новими. Ідея «повернення до Європи» народилася разом із новочасним українським націоналізмом. Як твердить Роман Шпорлюк, український націєтворчий проект, який розвивався в конкуренції з російським і польським, від самого початку був пов'язаний із пошуком власного шляху до Європи: «Відчуваючи, що і Росія і Польща самі є окраїнами Заходу, перші будівничі української

нації вирішили, що треба шукати безпосередній, прямий шлях до “Європи”, а не просити на це дозволу у Санкт-Петербурзі, залишаючись при цьому периферією периферії» [570, 150]. Це був цілком раціональний вибір, але згодом його почали формулювати у міфічних категоріях бінарної опозиції передової Європи й відста-лої та агресивної Азії.

Подібні міфологізовані уявлення були й залишаються дуже поширеними у Східній Європі. Іван Лисяк-Рудницький іронізував: «Серед народів східньої полови-ни європейського континенту спостерігаємо одну дивну, майже настирливу звичку: намагання робити вигляд, що вони цілком західні, та заперечувати наяв-ність будь-яких незахідних (точніше, незахідноєвропейських) рис у їхньому наці-ональному обличчі. «Польща – забороло західньої, католицької культури», «чехи – єдина слов’янська нація з західнім життєвим стандартом», «Угорщина – що її Золота Булла одночасна з англійською Великою Хартією», «румуні – горді наща-дки римських легіонерів». Такі твердження доводиться зустрічати часто. Не хочу казати, що вони фактично незгідні з правдою, – принаймні до якоїсь міри. Проте від них тхне ментальністю бідняків, що люблять нахвалитися своїми багатими ро-дичами» [465, 3].

Багато істориків, письменників, політичних діячів (і то не лише українських) брали участь у побудові міфу України як забороло Європи. Теорія польського українофіла Францішека Духінського про споконвічну боротьбу між «арійцями», або індоєвропейцями, до яких належали й українці, й «туранцями», до яких він зараховував московитів, зажила популярності серед української інтелігенції. Ли-сяк-Рудницький звернув увагу на приголомшливий збіг думок Духінського й Донцова в цьому питанні, хоч немає певності, що перший прямо вплинув на дру-гого [465, 265–279].

Ендрю Вілсон у своєму порівняльному аналізі українських і білоруських іс-торичних міфів розглядає міф європейськості як складник міфу національного ха-рактеру, а також міфу Іншого, які є важливими засобами виокремлення ми-нувшини певної нації та відмежування її від сусідів (у нашому випадку, від Росії, яка виступає головним Іншим). Три найпоширеніші міфологеми національного

характеру як в українській, так і в білоруській національних історіографіях полягають у тому, що українці (або, відповідно, білоруси) є нацією демократичною, демократичною (тобто народною в соціальному сенсі) й європейською. Природні зв'язки цих націй з Європою (точніше, з рештою Європи) перервала російська окупація. Обидві нації, отже, бачать себе такими, що повертаються до Європи та власних демократичних традицій, які асоціюються з європейськістю [739].

Схожими були й погляди Донцова до 1923 р., найповніше висловлені в «Підставах нашої політики». Повернення до Європи означало тоді для нього відродження властивих Україні традицій демократії та пошанування свободи особи на противагу російському деспотизмові та придушенню індивідуальності. Проте згодом змістове наповнення образів Європи й Росії зазнало суттєвих змін. Донцов і далі постійно наголошував орієнтацію на Європу. Але на відміну від націонал-демократів і соціалістів, які орієнтувалися на демократичну Європу, він знаходив духовну спорідненість українського націоналізму з фашистськими й інтегрально-націоналістичними рухами Європи. Відтак покликання України зазнало модифікації: відтепер вона виступала авангардом націоналістичної Європи в боротьбі з більшовицькою Росією та її агентами.

На схилі життя міфи відродження й цивілізаційної місії набули в Донцова нового, містичного виміру. У передмові до перевидання «Націоналізму» (1966) він писав про «відродження духа нашої давнини старокиївської і козацької, з її поборниками, які в епоху боротьби нашої західної цивілізації проти антихристиянських сил диявола, положать початок великому ділу: довершенню великої місії України, заповідженої їй на горах київських апостолом Андрієм. Місії Хреста і меча: “На диявола – хрест, на ворога – шабля”» [153, 248]. Певна річ, у ролі царства диявола, як і раніше, виступала комуністична Росія.

Міф лицарів та плебеїв. В обох розглянутих міфах головними дійовими особами є не український народ у цілості, а його еліта – «ініціативна меншість», «козаки», «лицарі», «луччі люди», яких протиставлено інертним масам – «плебеям», «свинопасам» тощо. Довільно оперуючи образами, запозиченими в улюблених письменників, Донцов пропагував ідею поділу людства «на дві “породи”, згі-

дно не з їх соціальним станом, а з їх духовою природою, з їх духом [...]: на “шляхтича” – і “мужика”, “козака” – і “свинопаса”, лицаря – і “плебея”, патріота – і “дядьків отечества чужого”; борців – і “партачів життя”, героїв за націю – і “німих, підлих рабів”, “грязі Москви” або “жебраків о ялмужну просящих”, мучеників за віру – і “сонне кодло” відступників, Ардентів – та Ізогенів, людей “лицарської, чистої, святої” крові – і “сукроватої” крові невільників, “ковалів безверхих” і “людських шашелів”, (одні – з чужими “ідолами” борються, другі – “розглівають” націю), на “одержимих” духом істини – і Юд, плем’я Навина – і Датанів і Авіронів, “люд героїв” і “номадів лінивих” і т. д.» [153, 248]. Отже, перед нами знову – характерна для міфу бінарна опозиція.

На донцовський міф лицарів і плебеїв великий вплив справила творчість Ніцше, особливо його концепція «надлюдини», найяскравіше втілена у творі «Так казав Заратустра». Це особливо помітно у трактуванні Тараса Шевченка – одного з чільних втілень духового лицарства у творчості Донцова.

На початку ХХ ст. Шевченко вже набув значення головного культурного символу, що об’єднував українців незалежно від місця проживання, соціального статусу, віровизнання й політичних уподобань. Водночас важко знайти інший символ, у який різні соціальні групи й політичні течії вкладали б настільки відмінні значення. Для селян Шевченко був плоттю від плоті простого люду, мужицьким поетом, який змальовував тяжку долю селянства й закликав до його визволення. Тому улюбленим зображенням Шевченка, яким охоче прикрашали стіни селянських хат і в Наддніпрянській Україні, й у Галичині, був його портрет у селянському кожусі й баранячій шапці. Для національно свідомої інтелігенції Шевченко був насамперед національним пророком, символом сили й незнищенності української національної ідеї. Комуністи й інші ліві підносили його як великого революціонера-демократа, предтечу соціальної революції¹¹⁶.

Неоднозначним було ставлення до Шевченка духовенства, адже вписати світ Шевченкової поезії у традиційний символічний універсум церкви було непросто.

¹¹⁶ Найґрунтовнішу критику інтерпретацій Шевченка як «національного пророка» й «революціонера-демократа» подав Г. Грабович у книжці «Поет як міфотворець».

Проте лише станіславівський єпископ Григорій Хомишин мав відвагу одверто засудити Шевченка¹¹⁷.

Цілком новий і несподіваний символічний образ поета створив Донцов – спершу в промові на Шевченківському святі у Львові 2 квітня 1925 р., а згодом у низці статей і книжок. Він змалював Шевченка ніцшеанською «надлюдиною», яка підноситься над буденною мораллю, над усе ставлячи власну безоглядну волю до життя, прагнення боротьби, чину заради чину: «Він знав щось, що цінив вище за свободу, за щастє і добробут, за спокійну совість, а тим щось було бажаннє вирватися з вбиваючого душу безділля, бажання свобідного виявлення своєї волі на вні, абстрактної, безмотивної, без моральних скрупулів, нічим і ніким не уярмленої волі, чину для чину. В такі моменти розумів він свого Варнака, що каже: “я різав все... Без милосердя і зла... А просто так... І сам не знаю, чого хотілося мені?”».

Образ, що нагадує нам сентенцію його геніяльного німецького сучасника (Ніцше – *О. З.*): «Нащо мордував сей злочинець? Він хотів грабувати. Але я мовлю вам: його душа бажала крові, не рабунку: за щастєм ножа тужила вона»» [130, 60–61; пор. 208, 37].

Те, що в Шевченковій поезії обурювало деяких церковних ієрархів, наприклад, єпископа Хомишина – богоборчі мотиви, ненависть до ворогів, глорифікацію кривавих повстань, образ батька, який убиває власних дітей за національну зраду, – Донцов підносив як головну її вартість. У його баченні Шевченко – самотній герой, який не бажає коритися дійсності, навпаки – оголошує війну світові, якого не приймає, і жадає катастрофи, яка знищить цей світ: «В сей образ [руїни старого світу] втілював він свою жадобу тріумфу над світовою “скверною”, заповідь боротьби не лиш з нею, але й з гуманністю, етикою й мораллю будня, щастєм людий, їх спокоєм, усім, що стоїть йому на шляху. Найвисший вираз афірмативної волі до життя, мим о світа і проти него!» [130, 63].

Донцов нагадує, що Шевченко називав себе юродивим на руїнах. Але юродивим був не він, а ті, хто залишилися глухими до його пророчих візій. «Сими юро-

¹¹⁷ Див. підрозділ 7.1.

дивими не перестанемо бути й ми [...] поки всіми нашими думками не опанує те “страшне”, що сиділо в нім, що холодом стискало його серце, що робило з нього фанатика одної ідеї» [130, 64].

Цей образ поета Донцов розвивав, доповнюючи новими рисами, в подальших статтях – «Пам’яті великого вигнанця», «Шевченкові роковини», «Козак із мільйона свинопасів» та інших. Спростовуючи приписуване поетові «мужиколюбство», ідеолог чинного націоналізму твердив, що той «виразно розрізняв дві касти – “лицарів” (козаків) і “свинопасів”», ототожнюючи себе з першою. При цьому Донцов виявляв у Шевченка паралелі вже не тільки з Ніцше, який ділив людей на носіїв панської та рабської моралі, а й зі Шпенглером, Парето і лідером французьких фашистів Жоржем Валуа. Автор «Націоналізму» уважав, що «така інтерпретація світогляду Шевченка, ставить його [...] з тамтого боку гандівсько-феллахського “добра” і “зла” (“етики” і “звірства”) (алюзія водночас на Ніцше та Шпенглера. – О. З.). Се – сказав би Кіплінг, героїчна (“лицарська”) концепція життя» [141, 369–370]. Ясна річ, такий образ Шевченка будувався на дуже вибірково-му його прочитанні¹¹⁸.

У зображенні Донцова Шевченко перетворився на прототип ідеального революціонера-націоналіста, якого хотів виховати ідеолог. Завдяки Донцову такий героїчний і войовничий образ поета став одним із ключових символів українського інтегрального націоналізму.

Героїчними рисами «надлюдини» Донцов наділяв і інших, причому дуже різних, історичних діячів та сучасників, які фігурували в його творах, – Лесю Українку, Кромвеля, Наполеона, Хмельницького, Мазепу, кардинала Мерсьє, Клемансо, Муссоліні, Гітлера. Проте жоден із них не був досконалою надлюдиною, навіть Шевченко, у якого все ж бували хвилини сумнівів і прагнення спокою. Схо-

¹¹⁸ Прямо протилежну інтерпретацію пропонує Григорій Грабович, який доводить, що для Шевченкової поезії характерне протиставлення ідеальної спільноти з її радикальним егалітаризмом суспільній структурі й ієрархії, яка завжди постає в поета царством зла. Навіть в ідеалізованому зображенні козацтва він ідентифікує себе з козацькою сіромою, а не зі старшиною [379, 129].

же, Донцов сам підсвідомо прагнув бути надлюдиною і хотів, щоб таким його сприймали читачі, тобто ставав героєм власного міфу¹¹⁹.

Міф останнього бою. Зняття всіх бінарних опозицій, про які йшлося вище, за Донцовим, настане в перебігу «останнього бою», коли Захід разом з Україною перемаже Росію, світогляд націоналізму візьме гору над ворожими йому світоглядами космополітизму, соціалізму та «провансальства», Україна відродиться як велика держава, а владу в Україні і світі здобудуть представники вищої, лицарської породи людей.

Цитуючи Сореля, Донцов писав, що ідеї доступні масам лише у формі міфів, ілюзій, і однією з таких ілюзій, «охоплених у “гвалтовну і ясну” формулу, є легенда “останнього бою”, що забезпечить перемогу справі» [153, 370]. Як католики уявляють історію у вигляді ряду битв між дияволом і Христовою церквою, що закінчиться остаточною перемогою католицтва, так і революційний рух, зокрема й націоналістичний, повинен створити аналогічну легенду, «бо в революційні часи маси прагнуть абсолютної ідеї, ясного об’єкта своєї обудженої ненависти, легенди про близькість остаточної катастрофи сього грішного світу, перспективи неминучого останнього бою. Лише такі легенди підтримують неослабну масову енергію, що рветься назверх, запалюють імагінацію жадної чину юрби, а не кореговані досвідом і розумом, переполовинені водою посібілізму ідеї демократичної справедливості для всіх. [...] Маса розуміє тільки абсолютні, прості і скрайні кличі і лише за тими йде, хто їх голосить. Ось чому пішла вона за Леніним, а не за Керенським, за Муссоліні, а не за Фактою і Джолітті, за тими, що показали їм: один – марево соціалістичного раю, другий – привид давнього Риму» [157, 78].

На думку Донцова, українська демократія в часи революції не дала масам образу «останнього бою», який «миготів би пурпуром, кров’ю і золотом пожеж, фашцинуючи уяву, пориваючи душу до великих діл і жертв» [157, 78]. Цю помилку він прагнув виправити у власних творах, через які червоною ниткою проходить образ близького вирішального бою, що найвиразніше виступає у статті «1937», де

¹¹⁹ На таку думку наштовхує настирливе прагнення Донцова всупереч фактам підкреслити цілісність і послідовність свого світогляду від початку публіцистичної творчості, його протилежність роз’їденому сумнівами розумові інтелігенції, справдження своїх пророчих візій.

Донцов пророкує «релігійну війну» між світоглядними системами націоналізму та соціалізму, що завершиться остаточною перемогою першої [14; 158, 184–192].

Міфотворчість Донцова стає зрозумілішою, якщо мати на увазі, що творець чинного націоналізму від самого початку вбачав у ньому нову релігію з власними міфами, віруваннями, політичною «теологією» та етикою. Вже у програмній статті «Наші цілі», окреслюючи кредо гурту «Заграви», він удався до релігійної фразеології: «Єднає сей гурт те націоналістичне “Вірую”, яке мов молотом залізо кується в нас в огні остатніх десятків років. Се “Вірую” знає один абсолют – націю, один категоричний імператив – її волю до життя. Ми далеко стоїмо і від тих, що з ліва й від тих, що з права. Соціалізм прийняли б ми хиба, коли б він був патріотизмом, розпеченим до червоности¹²⁰; офіційний патріотизм – коли б мав в собі щось з релігійного запалу соціалізма». Донцов проголосив намір створити гурт, який «в свою ціль вносив би незахитаність і ясність, що притягає маси, а в аффірмацію свого ідеалу – чисто релігійний запал, без якого *ще не перемагали ні один рух і ні одна ідея*» [81, 58, 60].

Донцов взорувався на християнство, але не на релігію перших християнських громад Юдеї, а на римське католицитво. Він підкреслював відмінність, навіть протилежність «пасивного світогляду юдейського християнства» і «активної віри римської церкви». У християнській етиці він цінував не зміст, а формальний бік – непохитну віру в приписи, істинність яких не доводять розумом, а приймають як диктат надприродної сили. Слідом за Ніцше Донцов рішуче відкидав у християнстві те, що називав «релігією покори», натомість вітав «ту ідею, що її приніс до християнства конаючий Рим: ідею *virtus*, високо розвиненого почуття особистої гідності і права, культ сили й відваги» [124, кн. I, 34–35]. У донцовській оцінці римського католицитва відчутно вплив Морраса, який протиставляв римокатолицьке християнство «євангеліям чотирьох темних євреїв».

У 1924 р. Донцов опублікував статтю, у якій прокоментував зближення двох досі взаємно ворожих сил – націоналізму й церкви, передовсім католицької, до якої перейнявся глибокою повагою. За власним зізнанням, раніше він недооціню-

¹²⁰ Ремінісценція афоризму польського соціаліста Болеслава Лімановського.

вав цю церкву, але завдяки Моррасу зрозумів, що її суттю є «римське вияснювання», а не «жидівська буква» (тобто католицька традиція, а не зміст Біблії) [157, 171].

Головною причиною зближення церкви та націоналізму Донцов уважав «повільне *наближення світогляду новітнього націоналізму до теологічного світогляду Церкви*» [157, 166]. Подібно до церкви, новітній націоналізм відкинув божків матеріалізму, раціоналізму й соціалізму, яким уклонялися Драгоманов, Павлик і Франко¹²¹, і взяв на озброєння догматичну віру в ідею нації: «Наш час став часом катастрофи для раціоналізму. У світі політичній прийшов на його місце безоглядний національний догматизм. Ідея нації прибрала аксіоматичний характер ідеї, що сама в собі знаходить своє оправдання, що спирається *не на розум, лиш на віру*. Устами найбільшого, може, свого апостола, *М. Барреса*, новітній націоналізм здепронізував *l'intelligence*, а натомість поставив афект, як найбільшу вибухову силу в історії людськості. Новітній націоналізм зачав шукати свого Бога не в викомбінуванні розумом ідеалі, лише у власнім бажанні, у власній вірі; не в аргументах, лише в *contra spem spero!* [...] Сею еволюцією від розуму до афекту, до почування, від логіки до віри, від раціоналізму до догматизму, в сім бунті проти всесильного розуму – новітній націоналізм значно наблизився до теологічного світогляду церкви, яка в Сіябусі 1864 р. рішучо відкидає думку, що “людський розум – се одинокий арбітр правдивого й фальшивого» [157, 167].

У розумінні Донцова, цей новітній націоналізм вимагає «для абсолюту-нації цілковитої посвяти». «Мріючи тільки про служення сьому абсолютови, про наближенне до нього (як вірні до свого Спасителя), – новітній націоналіст, як середньовічний *fidei defensor*, не зважав ні на число екзистенцій, які треба було присвятити, щоби затріюмфувала його ідея, ані на руїну моральну чи матеріальну оточення, як не зважав він на се в 1914 р.» [157, 168]. Іншими словами, мова про сакралізацію нації, яка стає об'єктом культу, фактично заступаючи в очах націоналістів Бога.

¹²¹ Донцов міг би додати до цього переліку й себе самого замолоду. Див., наприклад: [121].

До інших рис, які надають націоналізмові теологічного характеру, зближуючи зі світоглядом церкви, Донцов зараховував його войовничий дух, нетерпимість, готовність до «спасенного насильства» й безкомпромісний фанатизм. Донцов заходить так далеко, що проголошує війну суттю як нового націоналізму, так і християнства [157, 168–169]. Нарешті, з релігією модерний націоналізм споріднює традиціоналізм, а особливо культ предків, який стояв біля колиски кожної релігії та відіграє значну роль у християнському культі.

Загалом ставлення Донцова до церкви – типове для більшості інтегральних націоналістів. Для нього церква – не самодостатня цінність, а одна з найважливіших опор буття нації: «При наших так слабих центрах кристалізації нації Церква грає в нас велику роль. Зменшення її впливу і авторитету, зменшення її стану посідання ослаблює притягаючу силу одного з тих осередків, який перетворює розпорошене плем'я на свідому націю. Для того порозуміння з Церквою для новітнього націоналізму не менше потрібне, як Церкві збереження відпорної сили нації, порозуміння з націоналізмом» [157, 170].

Ідею надання націоналізмові рис релігії Донцов розвинув у книжці «Націоналізм». Деякі з вимог чинного націоналізму – романтизм, догматизм, ілюзіонізм, фанатизм – сформульовано в релігійному дусі. Пояснюючи своє розуміння романтизму, Донцов пише: «Цей “ідеалізм”, ця “релігійність”, ця “теологія” – це той “романтичний дух”, що ставить вічне над дочасним; цінності, які нам “нічого не приносять”, над “намацальними інтересами”; підпорядкування інтересів “мене”, “тебе”, “нас” – ідеї великого цілого, яке в релігійнім житті зветься Церквою, в етичнім – моральними засадами, в політично зорганізованих суспільствах – нацією або державою, як поняттям, відірваним від кожночасної суми живучих одиниць, що говорять однією мовою або заселяють спільну територію...» [153, 366].

Донцов протиставляв «“релігійний дух”, дух ідеалізму, з яким стоять, а без якого падають великі нації – з одної сторони, а з другої – той zdeгенерований “демократизм” (сплягійований нашим провансальством), який лиш дбає [...] про продукцію і кусник хліба замість могутности країни, її чести і з'єднання національної території» [153, 367].

Автор «Націоналізму» цитує Гюстава Ле Бона, який писав, що переконання, які справляли сильний вплив на маси, «завжди набували особливої форми, яку не можна ліпше означити, як ім'ям *релігійного почування*, але яку вирізняють дуже прості прикмети: обожування ніби існуючого, Вищої Істоти, сліпа покора її приказам і *нездібність до дискусії над її догмами*». «Таке почування може відноситися до невидимого Бога, до каміння [...], ідола, до героя або якоїсь *політичної* ідеї; коли те почування має ці прикмети, воно має *“релігійний характер”*» [153, 369; пор. 291, 49–50]. Звідси – вимога догматизму, який мав підсилити релігійний характер почувань прихильників політичної ідеї націоналізму, а отже, забезпечити її вплив на маси.

Вимогу фанатизму Донцов пояснює так: «Цей фанатизм сторонників великої ідеї випливає вже з її “релігійного” характеру. Віруючий дивиться на свою правду як на *для всіх обов'язуючу*. Він “фанатично” ненавидить усе, що протиставляється прийняттю його одиноко спасенної віри. “Фанатик” – відразу визнає свою правду за об'явлену, загальну, яка має бути прийнята іншими. Звідси його агресивність і нетерпимість до інших поглядів. Тверда віра в гасла, що він голосить як безумовну і обов'язкову для всіх правду, любов до ідеї, яку він хоче здійснити, безмірна ненависть до всього, що перешкоджає їх здійсненню, – ось та сума переживань, яка огортає всякого правдивого революціонера, фанатика – з конечности і з натури боронених ним думок» [153, 373].

Розумові ідеї українських демократів, яких Донцов презирливо називав «націонал-кастратами», були толерантними до інших, а тому нікчемними, натомість чуттєві ідеї «фанатиків» не знають терпимості. «Всі засновники якоїсь релігійної або політичної віри заснували її *“тільки тому, що зуміли викликати в масах почуття фанатизму”*» [153, 373; пор. 291, 51], – цитує Донцов Ле Бона, явно приміряючи на себе шати засновника нової політичної віри.

Якщо стисло узагальнити зміст третьої й четвертої вимог чинного націоналізму, його можна звести до твердження: щоб перемогти, націоналізм мусить стати новою релігією. А що кожна релігійна віра, на думку Донцова, логічно веде до бажання накинати її іншим, хай навіть силою, то й віра націоналізму мусить опер-

тися на насильство. Обґрунтовуючи роль насильства в історії ідей, Донцов стверджував: «Кожна Церква (релігійна чи політична) лише зачинає тим, що є церквою гоненою, але, щоб утриматися при житті, вона мусить перейти через стадію тієї церкви, яка зветься *ecclesia militans*¹²². Тим засобом перемагає *всяка* нова ідея. Цей засіб (насильство) не є з тих, що можуть бути, а можуть і не бути. Агресія, через яку нова ідея приходить до життя, не є випадкова, вона іманентна кожній “теологічній”, релігійній або національній ідеї, що прагне зайняти на якійсь території або в умах якоїсь маси місце ідеї собі ворожої» [153, 386]. Саме таку войовничу «політичну церкву» і прагнув заснувати Донцов.

Говорячи про утвердження української ідеї, Донцов знову вдається до релігійної фразеології: «На місце *amor intellectualis*¹²³ повинна стати віра, яка не знає сумнівів, і пристрасть, що не знає жодних “чому”. [...] Мусимо нести відважно свою віру, не схиляючи чола ні перед чужими, ні перед власними “маловірами”. Мусимо набрати віри в велику місію своєї ідеї і агресивно ту віру ширити» [153, 399].

Зразком ефективної політичної релігії був для Донцова більшовизм. Автор «Націоналізму» вбачав у ньому суто релігійні ознаки: догматизм, фанатизм, непримиренність до «єресей», культ комуністичних «святих», месіанізм. Стрижневий міф комуністичної віри – аналог легенди про створення світу й людей: «Спершу був передсвітний хаос капіталізму й визиску. Потім прийшов Маркспредтеча “Іліча”, а за ним і сам “визволитель”. Завдяки посвяті богоносного пролетаряту всеросійського, капіталістичні “врата адові” виважено і хаос переможено. Нова “нагірна проповідь” дала світові новий закон – закон “пятилітки”, закон всевизволяючої машини. Вчити всі народи того закону є обов'язок червоних “апостолів”: “шедше убо научайте всі язики”. Аж прийде другий Месія, світова революція, коли Москва приказуватиме цілому світові» [134, 18].

Донцов вважав, що більшовикам допомагає «їх месіянська ідея, ідея вибраності, історичного післаництва російського пролетарята». «Він, цей пролетарят,

¹²² *Ecclesia militans* (лат.) – войовнича церква.

¹²³ *Amor intellectualis* (лат.) – умоглядна любов.

це богоносний нарід має на свій образ і подобиє перерізбити всі інші народи» [134, 19]. Ідеолог «чинного націоналізму» доходив висновку, що перемогти цю нову релігію зможе не інтелектуалізм «розсудних людей», а тільки інша не менш фанатична політична релігія.

Захоплення італійським фашизмом і нацизмом, які у своїх країнах перетворилися на політичні релігії, ще більше зміцнило переконання Донцова в потребі надати українському націоналізмові релігійного характеру. У статті «Партія чи Орден», Донцов протиставив старому партійництву новий тип партій, що постав після Першої світової війни. «Коли схочемо порівнати з якимсь знаним уже типом оті нові “партії”, – назв'їм їх услівно фашистівськими (бо і в большевизмі можна доглянути риси російського фашизму), то побачимо, як багато спільного вони мають з тими організаціями, які звано Чинами, Законами, Орденами, – зі сектами релігійного, світського і мішаного характеру, з їх духом і духом їх основоположників» [135, 116]. Рясно цитуючи Гітлера, він доводив, що цим новим «партіям» властиві риси, притаманні радше релігійним орденам, ніж власне партіям: їхня мета – не реформа, а радикальний переворот суспільних обставин і людської психіки; їхня ідеологія – не опортуністична партійна програма, а світогляд, нетерпимий до інших світоглядів; звідси – властиве їм переконання у власній непомильності. «Так само для тих Чинів фашизму чи комунізму, так і для Маркса і для Магомета ворожий світ – просто не існує. Він з усіма його богами – це світ фантазії, який треба збурити, диявольська омана, яку треба розпорошити закляттям, а не пертракувати з нею» [135, 118]. Саме такий, згуртований фанатичною вірою у власну істину «орден» мала б сформувати націоналістична еліта (схоже, що ОУН, на думку Донцова, до цього ідеалу не дотягувала).

З ідеєю ордену була пов'язана й ідея культу провідника, яку теж повністю схвалював Донцов: «Тому власне, що ці ордени стремлять до створення нового авторитету, є в них, як у жадній партії, розвинений культ провідника: “вождь всемірного пролетаря” – Володимир Ленін, *il Duce* – Беніто Мусоліні, *der Führer* – Адольф Гітлер, “генерал” ордену Єзуїтів...» [153, 121].

Щоб об'єднати націю під своїм проводом, «орден» має: 1) встановити єдину ідеологію релігійного типу – «свою правду, єдину і непомильну»; 2) «натхнути ту правду, запалити загальну вірою, що вважала б усіх інших богів – за поганських ідолів»; 3) силою накинути («молотом вбити») нову віру тій частині нації, яка піддалася чужим впливам, «без жалю поборюючи недовірків» [147, 68; 158, 86].

У січні 1937 р. Донцов опублікував статтю «1937», навіяну громадянською війною в Іспанії й ознаками наближення Другої світової війни (згодом її була перевидавано під назвою «Доба релігійних війн»). У ній він проголосив, що світ переживає добу релігійних війн, яка 1917 р. настала й в Україні: «Міти, світогляди, ідеології, засади, секуляризовані боги, спрагли крові! – ось наша доба». Боротьба точиться між двома «ерзацрелігіями»: «вмираючою релігією соціалізму з її підсектами лібералізмом і масонерією» та новим світоглядом – націоналізмом, до якого автор зараховує й фашизм. Утім, Донцов застерігає: «Називати націоналізм релігією у властивому значінні того слова, річ ясна, не можна. Тому, коли говоримо про боротьбу двох “релігій”, то лише маючи на увазі їх чисто релігійний дух віри в свою справу і посвяти для неї. Своєї власної концепції Бога, загробового життя, безсмертя душі і пр., які має релігія, згадані висше ерзацрелігії, очевидно, не мають. Але ці “ерзацрелігії” є, є і війна між ними» [145, 57].

Між протиборчими «релігіями» не може бути компромісу: «Коли в суспільності панує одна спільна віра, віра в однакові суспільні ідеали, в ті самі моральні, релігійні, політичні, національні засади, – все можна досягнути компромісом.

[...] Коли немає вартостей, які можна б було спровадити до спільного знаменника, коли ні одне питання не може дискутуватися на спільній платформі, коли люди зачинають скакати собі до горла, тоді на місце компромісу приходять війна, тоді творяться “лігі”, тоді наступає доба мітів, заперечуючих себе взаємно світоглядів та засад, що себе взаємно виключають, ідеологій, що несуть собі знищення, доба “секуляризованих богів, що прагнуть крові”.

В таку добу духовна єдність суспільності мусить бути привернена іншими способами: так, як се було в добу Лютера і Вишенського, Кромвеля і Льюїолі, в добу релігійних війн. В такій добі з'являється нова фанатична меншість, щоби ви-

тиснути на майбутніх віках печать своєї нової віри, яка знов спаяла би в одне розпорошену і занархізовану суспільність» [145, 57–58].

Насамкінець Донцов висловлює віру в неминучу перемогу «релігії» націоналізму: «Думати, що між двома “релігіями” може прийти до угоди – марна надія. [...] Переможе і тепер та з нових “релігій”, визнавці якої викажуть більш безоглядності і духа посвяти. [...] Переможе віра нова, ворожа слугам фараона, яка не дасть звести на манівці ні визнавцям Маркса, ні “еразмістам”» [145, 64–64]¹²⁴.

Як слушно зауважив ще 1928 р. майбутній діяч ОУН Степан Ленкавський, ідеологічна система Донцова «дає теоретичний світогляд, і то світогляд із суттєвими прикметами релігії: з сильним емоційним забарвленням, з фанатичною вірою в правдивість і непорушність своїх догм, з безоглядною нетерпимістю й негацією всього, що з нею не згідне» [189, 505].

Утім, сам Донцов, схоже, був далекий від фанатичної віри, яку хотів збудити у своїх послідовниках. Він виступає не як релігійний пророк, що каже: «Вірте, бо це істина», а як прагматик, який твердить: «Треба вірити, бо лише тверда віра забезпечить перемогу». Вимогу фанатизму було призначено для загалу послідовників «чинного націоналізму». Видається, що Донцов уявляв собі національний рух як ієрархічну структуру у формі піраміди. На її вершині – він, ідеолог чинного націоналізму. На нижчому ярусі – невелике гроно обраних, еліта, здатна досягнути вчення ідеолога й застосувати його як «релігію» для ширшого загалу. Ще нижче – воїнство фанатиків-націоналістів, які ведуть за собою маси. І, нарешті, в основі піраміди – власне маси, призначенням яких є виконувати волю своїх провідників, простуючи до цілей, які визначила еліта.

4.5. Донцов і фашизм

Важливим, якщо не визначальним, чинником ідейної еволюції Донцова в 1920–1930-х рр. був вплив фашизму – спершу італійського, а згодом і німецького (націонал-соціалізму).

¹²⁴ Під «еразмістами» (від імені Еразма Роттердамського) Донцов розумів гуманістів і пацифістів.

Жодна ідеологія, жоден політичний рух, народжені в Італії, не мали такого потужного впливу на українську політичну думку, а певною мірою й політичну практику, як фашизм у 1920–1930-х рр.. Це й не дивно: рух і режим Беніто Муссоліні збудив величезний інтерес до себе у всьому світі, породив епігонів та інтелектуальну моду на фашизм – не даремно міжвоєнну добу називають «епохою фашизму». Українці мали власні причини цікавитися фашизмом. Після поразки війни за незалежність 1917–1921 рр. український самостійницький рух переживав глибоку кризу й шукав нових шляхів. Фашистська революція в Італії, здавалося, вказувала такий шлях. Багато українців побачили у фашизмі приклад переможного націоналістичного руху, що врятував свою країну від загрози комунізму, згуртував націю під єдиним сильним проводом і дав новий поштовх її відродженню. А що перед українськими націоналістами стояли схожі завдання, то фашизм цілком очікувано став для багатьох із них зразком для наслідування. Сподівалися (як згодом виявилось, марно) й на те, що Муссоліні, який 1919 р. у своїй газеті «Il popolo d'Italia» виступав на підтримку боротьби українців за незалежність [209; 221, 55–56], робитиме це й надалі.

Донцов став першим пропагандистом фашистського досвіду серед українців. Чи не найраніша згадка про фашизм у його публіцистиці з'явилася навесні 1922 р.. У першій частині статті «Поетка українського рісорджіменту», вміщеній у травневій книжці «ЛНВ», він виокремив у творчості Лесі Українки мотиви, які нібито споріднювали її з духом фашизму: «Ціла її творчість стає одним несамовитим закликком до тої *bella vendetta*, що в своїй найновішій формі “фашизму” справляла свої орґії в Італії, а в формі повстань в її власній країні» [124, кн. I, 34]. Як бачимо, для Донцова фашизм здався на перший погляд виявом того войовничого стихійного прагнення помсти, яке нібито надихало й Лесю Українку, й українських повстанців, і яке публіцист протиставляв пацифізмові тих, кого пізніше назве «провансальцями».

Восени того ж року у ставленні Донцова до фашизму з'явилися нові акценти. Він убачає у фашизмі вже не лише «*bella vendetta*», стихійний дух помсти, а й конструктивний момент – здорову реакцію італійського суспільства на тимчасову

атрофію державного апарату. Італійських фашистів Донцов протиставляв їхнім польським епігонам, які тоді вже встигли заявити про себе, – анархічному «фашизму п. Заглоби»¹²⁵, що, за оцінкою Донцова, був, навпаки, «реакцією атрофованого почуття державного й цивільного обов'язку проти зміцнення державного апарату» [157, 160].

Перемога фашизму в Італії справила значний вплив на дальшу ідейну еволюцію Донцова. У січні 1923 р. він опублікував у «ЛНВ» статтю «Bellua sine capite», в якій порівнював фашизм із більшовизмом й аналізував причини їхнього успіху. Донцов виділив чотири прикмети, спільні для цих рухів¹²⁶.

1. «Як большевизм, так і фашизм, були, по-перше, рухами проти демократії».
2. «І большевизм, і фашизм у своїх початках були, хоч і антидемократичні, але народні рухи». Фашизм – «се був, отже, революційний рух народних мас, хоч і антидемократичний у своїй ідеології».
3. «Обидва рухи були рухами ініціативної меншости, що накинула свою волю землякам».
4. «Четвертою прикметою сих рухів є їх безкомпромісовість, непримиренність» [157, 77–78].

Саме брак цих рис в українських демократів та монархістів зумовив, на думку автора, крах їхніх спроб створити державу. Донцов підкреслював, що закликає наслідувати не внутрішню політику фашизму й більшовизму, а «методи захоплення державного апарату і його скріплення [...], а в сім відношенню і фашизм, і большевизм і досі лишаються клясичними прикладами того, як се треба робити» [157, 78]. Схоже, саме тоді Донцов побачив у фашизмі модель руху, що його прагнув створити, – такого ж енергійного, безкомпромісного, авторитарного й перейнятого фанатичною вірою у свої ідеали, як більшовизм, але націоналістичного за духом і метою.

¹²⁵ Донцов використовує образи Яна Заглоби й інших героїв роману Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем» для іронічного зображення сучасної йому польської шляхти.

¹²⁶ Зауважмо, що Донцов був одним із перших, хто вказав на фундаментальну подібність більшовизму й фашизму – згодом ця ідея лягла в основу теорії тоталітаризму.

У наступній книжці «ЛНВ» з'явилася апологетична стаття Млади Липовецької про фашизм. У ній авторка писала: «Ми, Українці, можемо лиш витати фашистівську перемогу [...]. Ми повинні витати перемогу фашистів, бо з ними перемогла наша ідея, яку знаходимо в їх концепції рідного краю як найвищої цінності» [193, 139].

З 1923 р. самого Донцова і групу публіцистів, яка гуртувалася довкола часопису «Заграва», у лівій українській пресі почали називати «фашистами». У відповідь «Заграва» вмістила передовицю під назвою «Чи ми фашисти?». «Не вважаємо фашизму за щось злого. Навпаки!» – заявляв її анонімний автор (імовірно, Донцов). Щоправда, механічне перенесення фашизму на український ґрунт він уважав неможливим: «В одній із своїх промов сказав провідник італійського фашизму: “Фашизм це справа суто італійська. Всяке наслідування в чужій країні є через те неможливе і було б лише малпованням. Фашистівський світовий союз – це нісенітниця”¹²⁷. Підписуємось обома руками під цим освідченням. І тому власне, що ми стоїмо, подібно як і фашизм, не на інтернаціональній, а на національній платформі, – ми не можемо бути фашистами». Однак на наступних сторінках, викладаючи основні засади групи (пріоритет національного визволення перед соціальним, ворожість до інтернаціоналізму, націоналізм як практика щоденного життя), автор статті рефреном повторював: «Коли це є програмом фашизму, про мене, – ми є фашистами!» [262].

Як фашистську розцінила групу «Заграви» й інформаційна служба МВС Польщі, яка у вересні 1923 р. розіслала воєводським управлінням південно-східних воєводств листа під назвою «“Загравісти” – партія українських фашистів» [54, 18–18 odw.]. Виклавши вірогідну інформацію та чутки про склад і діяльність угруповання, автори документа доходили висновку: «Обережна, але рішуча ліквідація руського фашизму, що твориться, – справа необхідна, особливо в сучасний момент, поки він ще не спромігся опанувати в цілості цю частину краю і не переніс своєї діяльності на Волинь, Підляшшя та Полісся» [54, 18 odw.]. Утім, «рішу-

¹²⁷ Слід, однак, зауважити, що згодом Муссоліні змінив свій погляд і заговорив про універсальність фашизму. Були навіть спроби створити «фашистський інтернаціонал» [659].

чої ліквідації» групи «Заграви», як і пізнішої УПНР, поліція так і не здійснила. УПНР 1925 р. ліквідувалася сама, влившись в УНДО.

Донцов і собі часом називав власну ідеологію «фашизмом», хоча й із застереженнями й беручи слово «фашизм» у лапки. У статті «Агонія однієї доктрини» (1924), піддавши нищівній критиці лібералізм і процитувавши статтю з харківських «Вістей», де його погляди вкотре було названо фашистськими, він зробив таку цікаву примітку: «Не присвоюємо думкам тут розвиненим назви “фашизму”, охоче б її уникнули. Мусимо, одначе, послуговуватися сею назвою з браку іншої, яка так добре відгороджувала би думки, розвинені тут, від комунізму з одної сторони, а з другої – від старого драгоманівсько-українофільського лібералізму [...]» [127, 67, прим. 2; 157, 109, прим. 13]. У тій же статті він писав, що доки український комунізм не стане справді національним, український «фашизм» перебуватиме з ним у стані боротьби [127, 67; 157, 109]. Отже Донцов не дуже й заперечував проти означення своєї ідеології як українського фашизму – через брак точнішої назви.

Утім, незабаром доктрина Донцова здобула власне ім'я – «чинний націоналізм». У своєму завершеному вигляді вона містила низку спільних із фашизмом складників: культ боротьби, ідеї ієрархізованого суспільства, ініціативної меншості, правлячої касти, «ордену» на противагу «партійництву», войовничий антимарксизм й антилібералізм. Щоправда, автор «Націоналізму» не викладав своїх думок у вигляді систематизованого вчення, апелюючи радше до емоцій, ніж до розуму, але те ж саме можна сказати і про фашизм на ранній стадії його розвитку.

Захоплювалися фашизмом і ті письменники й публіцисти, котрі гуртувалися довкола «ЛНВ». Євген Маланюк, який перебував під ідейним впливом Донцова, у поезії «Посланіє» (1926) вітав новий дух, що випромінюється на Україну з фашистського Риму:

Залізний Рим, – відісторичне
 Невичерпальне джерело,
 Де мідь латини славить Вічність
 Над хвилями щоденних злоб;

[...]
 Де в ляцароні спить патрицій,
 В пролетарі – аристократ, –
 Там народився муж із криці,
 Старого віку Герострат.
 Даруйте примітивність ліній,
 В яких накреслюю цей лик –
 Там лають словом «Мусоліні»,
 Це ж твір нового покоління
 І як майбутнє, він велик.

[...]
 Живім же в радісній відраді:
 Наш край повстане і зросте,
 Бо Риму історичний радій
 Сягає і на скитський степ! [197, 294–295].

Профашистські тенденції у творчості Донцова стали особливо виразними після 1933 р.. Він з ентузіазмом вітав перемогу в Німеччині націонал-соціалізму, вбачаючи в ньому силу, здатну знищити більшовизм його ж методами: «Для нас найважливіше в гітлеризмі – це заповідь рішучої боротьби з марксизмом. Важно, що нарешті знайшовся в Європі режим, який рішив поступати з б о л ь ш е в и к а м и – по б о л ь ш е в и ц ь к и . Це в високій степені відрадне явище, яке не лишиться без відгомону в цілм світі, де лише проникла совітська гангрена». Фашизм і нацизм видавалися Донцову проявами нового духу, який «оздоровить затроєну Людвіками¹²⁸, Айнштайнами, Ромен Ролянами, Маргеритами¹²⁹, Барбюсами і Горькими духову атмосферу Європи, створить нову громадську думку, нову скалю громадських і особистих вартостей, яка не толеруватиме обік себе гангрені марксизму» [137, 304, 308].

¹²⁸ Еміль Людвіг (1881–1948) – німецький письменник і журналіст єврейського походження, з 1932 року – політичний емігрант.

¹²⁹ Віктор Маргерит (1866–1942) – французький письменник, автор скандально відомих романів, які мали репутацію «порнографічних»; пацифіст.

Донцов сприймав фашизм як бунт європейських народів проти нового космополітизму більшовиків. В Італії та Німеччині, а слідом за ними у Фінляндії, Австрії, Угорщині народилася нова сила, яка покінчить з більшовицькою революцією: «Це були фашизм і гітлеризм, це було “прокляття космополітизмові”, кинуте наново, лиш на адресу Росії, це була війна облудним гаслам марксизму. Ніби серед задуху і смороду, які витворювала большевицька пропаганда, хтось пустив потік свіжого повітря» [138, 377]. Донцов радів, що російський інтернаціоналізм і співзвучні йому течії в Європі відступають перед потугою «сто тридцять мільйонного бльоку “фашистівських” народів – Італії, Німеччини, Австрії і Угорщини» [138, 379]. Особливі надії він покладав на Гітлера, який у «Моїй боротьбі» відверто вказував на Росію як напрямок майбутньої німецької експансії [138, 381–382]. Автор «Націоналізму» не помічав (або волів не помічати), що німецька ідея «натиску на Схід» загрожувала не лише Росії, а й Україні.

Донцов не сумнівався: українські націоналісти мали долучитися до фашистського блоку: «Нема двох думок, що ми мусимо стати по стороні отої нової Європи – не брехливої Паневропи Бріана, не так званої демократичної Європи, лише тої, яка нарешті знайшла себе, свої традиції і зважилася затримати залізною рукою облудний похід гнилого месіянства зі Сходу. Коли станемо проти цеї Європи – опинимося в товаристві: Росії, 2-го і 3-го Інтернаціоналу і міжнароднього жидівства. З цим товариством нам рішучо не по дорозі» [138, 383].

Фашизм, за Донцовим, був правою революцією, революцією третього стану (разом із селянством), яка перебрала революційний прапор у «мертвих душ» соціалістичного руху. Цей «правий революціонізм» мав прийти на зміну лівому революціонізові й в Україні та знищити більшовицьке й будь-яке інше московське месіянство [138, 384; 139, 763–764].

Найвиразніше Донцов розкрив привабливість гітлеризму для українських націоналістів у передмові до книжки Ростислава Єндика «Гітлер»: «Для нас актуальність руху, про який говорить ця книжка, – передусім в тім, що він: 1) стримав побідний похід комунізму в Європі, що завдав смертельний удар доктрині марксизму, 2) що поставив на порядок денний дражливе для нас жидівське питання, 3)

що підніс велике значіння села і третього стану взагалі, який погноєм для себе хотів зробити соціалізм, 4) що замість анархістичних ідеалів “людськості” і “суверенної одиниці” – поставив ідеал органічної спільноти, якої ім’я – нація, 5) що замість змиршавілого партійництва – висунув стару – й таку нову – засаду Ордену з його символом віри, тактикою й чеснотами, нарешті, 6) що своїм успіхом довів нескоренну – а в матеріялістичнім ХІХ віці так нехтувану – силу ідеї, яка – надихана вірою – на правду потрафить рухати, здавалося би, незрушними перешкодами [...]» [160, 3–4].

Донцов поділяв зневагу Гітлера до демократичного принципу більшості, його погляди на роль еліти й вождя, схвально цитував слова з «Моєї боротьби»: «Більшість не може заступити людину. Більшість завше є представницею не тільки глупоти, але й трусости. Сто туманів не заступлять одного мудрого», а «світова історія твориться меншостями» [135, 121; 158, 61; пор. 117, 81].

Партії фашистського (орденського) типу Донцов розглядав як модель для організації українського націоналістичного проводу. Він цінував у фашистських організаціях (як і в більшовицькій партії) дисципліну, послух і вироблення характеру: «В ім’я цієї дисципліни “авангардисти” італійські складають присягу “йти без зову за наказами Дуче й служити справі фашистівської революції всіми своїми силами, а де треба й кров’ю”. [...] Як це мало подібно до церемоніялу приймання членів у партію, де вистарчає партійна вкладка, а замість характеру – не раз безхарактерність є “мило виджена”» [135, 121; 158, 61]. Зауважмо, однак, що сам Донцов ніколи не був схильний підпорядковуватись організаційній дисципліні та, як уже було сказано, надовго не вживався в жодній організації.

Донцов розглядав фашизм як форму націоналізму, яка відрізнялася, скажімо, від націоналізму польських ендеків тим, що мала «надією» (Третій Райх, *Imperium Romanum*) [144, 462]. У 1939 р. гітлеризм був для нього силою, яка зуміла запалити націю видивом великого майбутнього – об’єднання німецького народу, створення Великої Німеччини як «третьої імперії», «а потім – розтрощення згнилої московської імперії» [151, 329–330].

Донцов залюбки цитував Муссоліні й Гітлера, не раз висловлював своє захоплення обома диктаторами. Загадку злету й міці Третього Райху публіцист пояснював тим, що в період найглибшого занепаду нації в ній знайшлася група людей на чолі з Гітлером, яка не скорилася диктатові чужинців, кинула виклик зовнішнім силам, зуміла зламати опір власного поділеного на партії суспільства й повела за собою маси [151, 342]. Схоже, Донцов мріяв про таку ж роль для себе і свого «Вістника», але йому явно бракувало організаційного хисту фюрера.

Донцов підпав і під вплив поглядів Гітлера на роль єврейства [151, 328, 333–335]. В останній книжці «Вістника», яка з'явилася перед війною, вміщено «популяризаторську» статтю, що докладно переказувала ті розділи «Моєї боротьби», де йшлося про небезпеку єврейства для арійської раси [91]. Було заплановано продовження – про практику націонал-соціалізму в єврейському питанні, але вибух війни перешкодив розвитку цієї теми у «Вістнику».

У «Книгозбірні “Вістника”» (з 1936 р. – «Квартальник Вістника») Донцов видав низку брошур різних авторів про лідерів фашистських рухів і диктаторів Європи – Муссоліні [221], Гітлера [160], Франко [166], Дегреля [119], Салазара [236]. Сам він написав для цієї серії брошуру про лідера французької націоналістичної організації «Вогнистий хрест» полковника Франсуа де Ля Рока [140]¹³⁰.

Донцов багато писав про фашизм, але ніде не проаналізував ані політичного ладу фашистських держав, ані суспільних відносин у них, ніде не висловив свого ставлення до репресивної політики нацистської Німеччини. Ці питання цікавили його значно менше, ніж духовий зміст фашистських рухів. Він був переконаний, що фашизм потрібен і Україні: «Питається: Нащо фашизм нам? Щоби розвіювати дурман драгоманівщини, “к всім слов'янам любови”, дурман соціалізму, дурман братерства з усіма язиками в II-м чи III-м інтернаціоналі, щоби винищити масонство, щоби витеребити сервілістичне юдофільство прекраснодухів, які проклинають Гітлера, коли той не дозволяє лікувати чи адвокатувати кільком Левенбергам, – і стидливо мовчать, коли Троцькі фізично винищують мільйони нашого селянства.

¹³⁰ Усі ці біографічні нариси, за винятком життєпису Гітлера, перевидано в збірнику, що його впорядкував О. Баган [206].

Нащо фашизм? Щоби охоронити суспільність перед вдиранням чужих ідей ззовні і зсередини, щоби перепровадити селекцію, бо вести суспільність може лише дібрана меншість» [143, 382].

Як бачимо, для Донцова фашизм означав виконання передовсім негативної програми – очищення суспільства від «дурману» чужих і шкідливих ідей. Єдиним конструктивним елементом у цій програмі була селекція еліти, яка вестиме суспільство – ідея, згодом розвинута в «Дусі нашої давнини».

Чи вважав себе Донцов фашистом? Він ніколи цього прямо не заявляв, але ніколи категорично й не заперечував. Ідеолог чинного націоналізму з гордістю підкреслював співзвучність своїх думок з висловлюваннями Муссоліні та Гітлера й заперечував тим своїм критикам, які твердили, «що ідеї гітлеризму – се зовсім щось інше, аніж те, що проповідують вар'яти з *Вістника*» [142, 53].

Характеризуючи у статті «1937» націоналізм і фашизм як нову «релігію», до якої зараховував і власний світогляд, Донцов відкинув будь-які спроби приписати їй універсальний чи інтернаціональний характер. Насправді «націоналістичний рух є рухом всеєвропейським, але не інтернаціоналістичним. [...] Що дивного, коли звернений проти спільної небезпеки відрух здорових народів виказує спільні риси? Протестантство теж було звернене проти того самого противника, через се прийняло форму всеєвропейського, але не інтернаціоналістичного руху [...]. І в наші часи не все є згода між “ерзацрелігіями” націоналізму, як повинно було б бути, коли б вони мали характер інтернаціоналістичний. В свіжій пам'яті всіх є факт, коли фашистівська Італія громадила над Тиролем військо проти гітлерівської Німеччини. А коли завтра, напр., на місце більшевизму запанує в Московщині якась відміна фашизму, а Німеччина підтримає нових російських “єдінонеделимців”, в тій самій хвилині – гітлерівська Німеччина стане ворогом для українського націоналізму. Ніякого закону інтернаціональної солідарности фашистівських рухів немає [...]. Я чудово знаю, що один фашизм може дуже датися взнаки другому, навіть стреміти до протекторату над ним [...]» [145, 63].

У цьому пасажі цікаво те, що Донцов відвертіше, ніж в інших статтях, ототожнив український націоналізм, під яким мав на увазі власну ідеологію, з фашист-

ськими рухами. Недарма й список ворогів, який наводить Донцов, – «соціялісти, радикали, большевики, масони, жиди і шабесгої» [145, 60] – збігається з фашистським, а надто з нацистським, баченням.

Донцов розглядав фашизм у контексті своєї головної політичної ідеї – боротьби між Європою та Росією. У його баченні фашизм був ідеологічним рухом, під проводом якого Європа могла організуватися, щоб перемогти Росію. Оцінюючи ситуацію в Європі у другій половині 1930-х рр. як безпосереднє готування боротьби комуністичної Росії та її агентури з «фашистською» Європою, редактор «Вістника» прагнув пов'язати українську справу з табором держав «Осі», лідером якого був Гітлер. Фашизм, отже, був для Донцова силою, здатною викликати загальноєвропейську війну і тим самим дати Україні шанс на визволення [720, 143–146]. Тому він із задоволенням і надією стежив за успіхами нацистської Німеччини: введенням німецьких військ у Саарську область, аншлюсом Австрії, приєднанням Судетської області, захопленням Чехії [144, 453; 148, 281–282; 149; 150, 298–299].

Навіть драматична доля Закарпаття, котре Гітлер відступив Угорщині, не похитнула прогітлерівських настроїв Донцова, який прогнозував, що Німеччина незабаром повернеться до своїх планів походу на Росію та створення великої України. Правда, при цьому він застерігав: «Сателітом ніякої імперії Наддніпрянщина не буде, ані герольдом чиєїсь надідеї. Вона має свою ідею і тільки її має виписану на своєму прапорі. Сили, про які я згадав вгорі (Німеччина та її західні противники – *О. З.*) і яких зудар можливий в ближчій будуччині на Україні – повинні се собі усвідомити». Донцов наголошував: чи здобуде собі Україна союзника в боротьбі за незалежність, залежить від самих українців. У кожному разі, вони можуть співпрацювати лише з тією силою, «яка недвозначно стане на нашу точку погляду: розбиття російської імперії і створення незалежної України» [150].

Не без впливу Донцова кількість прихильників фашизму серед українців росла як у Західній Україні, так і на еміграції. У 1935 р. в Парижі з ініціативи колишнього дипломата УНР Яна Токаржевського-Карашевича утворилося українське Товариство фашизмознавства «Шлях майбутнього» [438, 95]. Згідно зі статутом, членом Товариства міг бути кожен, «хто вбачає в основних засадах римської дум-

ки, що виявилася в корпоративному устроєві Мусоліні, універсальну координуючу силу, і хто прагне детально вивчати доктрину і реальні досягнення фашизму, цієї непорушної антитези большевизму і зв'язаного з ним політичного фронту». Кожен новий член Товариства мав підписати заяву, якою визнавав універсальність і революційність фашизму, доцільність згуртування найактивніших елементів нації на зразок «фашію» в Італії та запровадження корпоративізму як оптимальної форми участі народу в державному будівництві. Останній пункт заяви стверджував: «Фашизм, як світогляд, цілком відповідає як певним історичним традиціям, так і сучасним українським ідейним течіям, що їх ініціатором і пропагатором є Др. Дмитро Донцов» [59, 410–412].

Серед українських емігрантів найбільшим популяризатором фашистської Італії (крім членів ОУН) був письменник Михайло Островерха, якого Донцов залучив до співпраці у своїх виданнях. Крім біографії Муссоліні [221], Островерха опублікував брошуру «Нова імперія» [222] – найяскравішу апологію італійського фашизму, яка будь-коли виходила з-під пера українця.

Друга світова війна принесла розчарування тим українцям, які покладали надії на міжнародний фашизм. Воно помітне й у найбільшому тогочасному творі Донцова – «Дусі нашої давнини», де вже немає такого відвертого захоплення фашизмом, як у його давніших працях. Але й у цій книжці Донцов оцінив націонал-соціалізм, фашизм і фалангізм як здорову реакцію частини Європи на демократичний хаос і загрозу більшовизму. Заслугу націонал-соціалізму він убачав у звільненні Німеччини «від впливів жидівства» та створенні «в противність до демократії, до західньо-жидівського комунізму Карла Маркса й східньо-російського комунізму Леніна» власної суспільно-політичної системи, яка неабияк змінила структуру й обличчя німецького (а почасти й романського) світу і вплинула на розвиток всієї Європи [152, 345]¹³¹.

Чи був Донцов фашистом? Якщо розглянути чинний націоналізм Донцова крізь призму типологічного опису фашизму Стенлі Пейна, побачимо низку збігів:

- опертя на ідеалістичну, віталістичну та волюнтаристичну філософію;

¹³¹ Цей фрагмент є тільки в першому виданні 1944 року.

- намір створення авторитарної націоналістичної держави;
- апологія насильства і війни;
- імперіалізм і прагнення до експансії;
- антилібералізм, антикомунізм, антиконсерватизм (у випадку Донцова – стосовно гетьманського й католицького консерватизму);
- підкреслення емоційних і містичних аспектів на противагу раціональним;
- ставка на молодь, наголошення конфлікту поколінь;
- крайній елітаризм;
- визнання потреби харизматичного лідерства (вождизм) [пор. 681, 7, 14].

Без сумніву, в основі політичної міфології Донцова лежав міф палінгенезу (духового переродження), що його Роджер Гріфін вважає стрижневою ознакою фашизму. Як і фашисти, Донцов прагнув створити не просто чергову ідеологію, а політичну релігію.

Деякі риси ідеології Донцова зближували його (особливо після 1933 р.) з німецьким націонал-соціалізмом більшою мірою, ніж з італійським фашизмом. Ідеться про антисемітизм, теорію нерівності рас і вищості нордійської раси, традиціоналізм і антимодернізм.

Проте існували й істотні відмінності. За Пейном, метою фашизму є створення нової авторитарної держави, яка не ґрунтувалася б на традиційних засадах або моделях [681, 7]. Під це означення підпадають фашистська Італія та нацистська Німеччина, але про майбутню націоналістичну державу, як її уявляв Донцов, цього сказати не можна. Автор «Націоналізму» вагався між різними наявними моделями, від американської президентської демократії до «наполеонізму», а з кінця 1930-х рр. закликав повернутися до традиційного ладу княжої та козацької України. Щоправда, традиція, яку він хотів відродити, була радше винайденою, ніж справжньою. Донцов взагалі не надавав великого значення державному ладові, його більше цікавили загальні принципи ієрархічного суспільного устрою.

Ще менше Донцов цікавився майбутнім економічним ладом і ніде не висловлювався за жорстко контрольовану державою економічну систему на кшталт кор-

поративізму, націонал-соціалізму чи націонал-синдикалізму – навпаки, закликав боротися проти крайнього етатизму [139, 771].

Головною для Донцова була проблема шляхів здобуття незалежної держави – для фашизму ця проблема не існувала (якщо не розглядати як різновид фашизму рух хорватських усташів).

Попри схожість деяких тем і мотивів, Донцова не можна вважати ідеологом нацистського штибу. Расизм не відігравав у його світогляді такої важливої ролі, як у націонал-соціалізмі. Антисемітизм Донцова не був расистським у своїй основі. Він ґрунтувався радше на історичних і економічних аргументах, зокрема на звинуваченні євреїв у прагненні економічного визиску українців, а найбільше – на переконаності у визначальній ролі єврейства як опори російського та світового комунізму. Не можна відкидати й кон'юнктурних мотивів: якщо Донцов хотів пов'язати українську справу з політикою нацистської Німеччини, педалювання антисемітської теми могло цьому тільки посприяти.

Донцов належав до ідеологів, чия візія нового суспільства була заснована на міфі палінгенезу й відтак близькою до фашизму, але які не прагнули стати політичними активістами, щоб утілити свої ідеї в життя. Ідеологів цього типу (як-от Джованні Папіні, П'єр Дріє де Ля Рошель, Юліус Евола, Ален Бенуа) Гріфін зараховує до «літературних фашистів» і розглядає в контексті протофашизму [622, 51]. У цьому сенсі ідеологію Донцова, особливо в 1933–1939 рр., можна визначити як протофашизм.

Заслуговує на увагу теза Михайла Чугуєнка, що ідеологія Донцова була не фашистською, а належала до іншої течії т. зв. «третього шляху» – «консервативної революції», ідеологами якої в Німеччині були Артур Мелер ван ден Брук, Карл Шміт, Освальд Шпенглер, Едгар Юліус Юнг, Ернст Юнгер та ін. [557]¹³².

Олександр Дугін, вельми доволіно інтерпретуючи історичний зміст поняття «консервативна революція», водночас досить влучно пояснює сенс цього парадоксального словосполучення: «Якщо ліві прагнуть радикалізувати тези Свободи, Рівності й Братерства, переносючи їх на найширші й водночас найнижчі соціопо-

¹³² Про «консервативну революцію» в Німеччині див.: [352; 479; 486; 531; 548].

літичні реальності, то “консервативні революціонери” наполягають на прямо протилежному підході їй, навпаки, прагнуть повернутися до такого порядку, який передував не лише Революції, а й виникненню причин, що до неї привели. У цьому сенсі, прихильники Третього Шляху є набагато правішими, ніж самі праві. Та все ж “консервативних революціонерів” не можна ототожнити і з “крайньо-правими”, бо дедалі більша безодня між кризовим післяреволюційним і кризовим дореволюційним світом, з одного боку, й ідеальним некризовим, передкризовим світом Традиції, з другого боку, робить цілком неунікними не “консерватизм”, не збереження (навіть найвідчайдушніше) старого, а саме Революцію, тотальну, всеоновою, радикальну, але зорієнтовану, однак, у напрямку, прямо протилежному Революції лівих» [401].

Саме такою була ідеологія Донцова, який закликав повернутися до ідеалізованого світу князівсько-дружинної та козацько-гетьманської української традиції, до ієрархічного суспільного устрою та панування касті «луччих людей». А позаяк прірва між сучасністю й тими ідеальними часами ставала дедалі глибшою, то повернутися до них можна було тільки шляхом тотальної національної революції. Найповніше ці ідеї викладено у книжці «Дух нашої давнини».

Ідеологія Донцова може слугувати парадигматичним зразком інтегрального націоналізму навіть більшою мірою, ніж первинний інтегральний націоналізм Морраса. Донцов – досконалий інтегральний націоналіст, бо він:

- розглядає націю як колективну особистість, наділену волею до життя й до влади;
- як наслідок вимагає повного підпорядкування одиниці своїй нації;
- відкидає загальнолюдські вартості й мораль в ім'я національного егоїзму;
- вважає, що відносини між націями підпорядковуються законові боротьби за виживання;
- відкидає ліберальну модель демократії як таку, що понижує національну еліту – носія національної волі – до рівня маси.

Чи була доктрина Донцова тоталітарною? Це категорично заперечують деякі дослідники, як-от Михайло Чугуєнко, який доводить, що, навпаки, ідеологія «чинного націоналізму» об'єктивно мала антитоталітарну спрямованість [556; 557]. Справді, традиціоналізм Донцова не мав нічого спільного з раціонально-технократичною комуністичною утопією, проте такі вимоги «чинного націоналізму», як догматизм, фанатизм і творче насильство, такі риси, як елітаризм, ворожість до «партійництва», симпатії до фашистських режимів, концепція організації орденського типу й, нарешті, розуміння націоналізму як новітньої релігії надавали світогляду Донцова виразно тоталітарних рис.

Ідеологія Донцова в міжвоєнну добу дедалі більше наближалася до фашизму, період її розвитку з 1933 р. до кінця Другої світової війни можна окреслити як протофашизм. Та все ж Донцов був ближчий до іншої ідейної течії, яка народилася в Німеччині, – «консервативної революції».

Свій «чинний націоналізм» Дмитро Донцов задумував як нову політичну релігію, хоча слово «релігія» волів брати в лапки, розуміючи відмінність націоналізму від релігій «у властивому значінні того слова». Чи впорався Донцов із поставленим завданням? Певною мірою – так. У спогадах про ті часи не раз читаємо, що молоді галицькі українці сприймали твори Донцова як «євангелію», а його самого – як пророка нової віри. «Чинний націоналізм» вплинув на ідеологію ОУН, також перейняту квазирелігійним духом. Проте повноцінної політичної релігії Донцов все ж не створив.

Для існування релігії, зокрема політичної, потрібні, як мінімум, дві речі: «святе письмо» та «церква». «Святим письмом» нового українського націоналізму могли б стати твори Донцова. На роль «церкви» підходила Організація українських націоналістів, проте реальні стосунки між ідеологом «чинного націоналізму» й ОУН розвивалися непросто. Зазнавши на певному етапі впливу «чинного націоналізму», «організований націоналізм» все ж пішов власним шляхом.

Розділ 5

«Організований націоналізм»

5.1. Генеза і діяльність ОУН

ОУН постала в Західній Україні й емігрантських колах із двох основних джерел – збройного підпілля та молодіжних угруповань, натхнених ідеями «чинного націоналізму».

Хто й коли заснував Українську військову організацію, яка найбільше уособлювала збройне підпілля в Галичині 1920-х рр.? Відповідь нібито відома: рішення про створення УВО ухвалено в липні 1920 р. в Празі на останньому засіданні Стрілецької ради під проводом Євгена Коновальця. Тоді було розпущено Стрілецьку раду й вирішено створити нову підпільну військову організацію для дальшої збройної боротьби проти всіх окупантів України. «Нараду Стрілецької Ради у Празі, в липні 1920 р., треба вважати датою постанови Української Військової Організації (УВО)», – писав Петро Мірчук [483, 18]. Уважають, що творцем і командантом УВО від самого початку був Коновалець. Як згадував колишній діяч підпілля Осип Навроцький, «Коновалець відразу станув на чолі Української Військової Організації, без конкуренції і контркандидатів» [341, 142].

Проте цієї версії, яка з'явилася вже після загибелі Коновальця в 1938 р., коли його постать було «канонізовано» в націоналістичному середовищі, не підтверджують джерела 1920-х рр.. По-перше, Стрілецька рада формально саморозпустилася не в липні 1920 р. – її останнє засідання відбулося 10–12 вересня 1921 р. [67, 136–139]. По-друге, немає надійних документальних свідчень про створення УВО на липневій нараді 1920 р. По-третє, за тогочасними джерелами, Коновалець, який до середини 1921 р. перебував у Відні, не мав прямого стосунку до створення Військової організації в Галичині, а коли повернувся до Львова, його зустріли з недовірою як прибічника непопулярного в Галичині Петлюри. Лише поступово

Коновалець спромігся завоювати авторитет й очолити організацію (не раніше кінця 1921 р.) [47, 7; 52, 30–31; 351]¹³³.

На підставі джерел і досліджень останніх років, особливо праць Михайла Ковальчука [449; 450, 129–217], спробую коротко відтворити послідовність подій, пов'язаних зі створенням підпільної ВО. Після нарад колишніх старшин Січових стрільців у Празі в липні й на початку серпня 1920 р. січово-стрілецька організація фактично розпалася, хоча формально існувала далі. Більшість її членів повернулися до Галичини. Двоє з них – сотники Ярослав Чиж і Михайло Матчак – нав'язали у Львові контакти з колишніми старшинами Української галицької армії (УГА) й уже 2 вересня 1920 р. наказом ч. 1 проголосили створення Начальної колегії військових організацій [61, 74]. До неї ввійшли Осип Навроцький (координуючий голова), Ярослав Чиж, Михайло Матчак, Юрій Полянський і Володимир Целевич. На початку 1921 р. до них приєдналися Роман Дашкевич (незабаром виїшов з організації) та Михайло Курах. Згодом до ВО вступили старшини УГА Богдан Гнатевич, Дмитро Паліїв, Остап Коберський, Євген Зиблікевич, Степан Федак та ін., але провідну роль відігравала трійка – Чиж, Матчак і Василь Кучабський. Упродовж року вони спромоглися об'єднати розрізнені підпільні групи військовиків в одну Військову організацію, яку скорочено називали ВО або «Воля» [52, 1–3, 26–28; 340]¹³⁴.

Тим часом Коновалець залишався у Відні й усе ще сподівався відновити діяльність січово-стрілецької організації під власним проводом, яка б подібно до таємної масонської ложі мала своїх представників у різних українських військових і політичних силах і скеровувала їхню діяльність до єдиної мети. 20 липня 1921 р. Коновалець повернувся до Львова й у вересні востаннє спробував відродити організацію Січових стрільців, але львівські січовики, створивши ВО, не бажали підпорядковувати її своєму колишньому командирові [450, 167–203].

¹³³ М. Ковальчук доводить, що створення підпільної військової організації навіть тримали в таємниці від Коновальця [450, 187].

¹³⁴ М. Ковальчук спершу доводив, що насправді Начальна колегія УВО виникла роком пізніше, а дату у відозві «Приказ УВО ч. 1» поставили «заднім числом» [449, 8, 64]. Згодом він змінив свою позицію у світлі нових джерел: наказ № 1 справді з'явився у вересні 1920 р., але був лише проектом. Питання про дату створення ВО дослідник фактично залишив відкритим [450, 168–169, 204–205]. Я не бачу переконливих підстав не довіряти спогадам колишнього члена Начальної колегії О. Навроцького, який датує її створення серпнем–вереснем 1920 р. Спершу живили назву «Військова організація», назва «УВО» з'являється щойно 1924 р.

Ситуація змінилася після першої значної бойової акції ВО – невдалого замаху колишнього четаря УГА С. Федака на очільника держави¹³⁵ Пілсудського під час його візиту до Львова 25 вересня 1921 р. Упродовж кількох тижнів поліція заарештувала майже все керівництво ВО, а Чиж врятувався втечею за кордон. Ймовірно, саме в цей час представники обезголовленої організації звернулися до Коновальця з пропозицією її очолити [450, 203–205, 211–212].

Хай там як, але навесні 1922 р. Коновалець уже посідав чільне становище у ВО й створив замість Начальної колегії Начальну команду під своїм проводом. Це викликало занепокоєння в уряді Петрушевича, який прагнув підпорядкувати ВО собі. Коновальця в уряді вважали людиною Петлюри й прихильником його пропольської орієнтації, тому вирішили за всяку ціну усунути від командування. З таким завданням у травні 1922 р. в Галичину послано сотників УГА Петра Баківича й Михайла Колтунюка. Та вони, познайомившись із полковником, дійшли висновку, що підозри щодо браку в нього патріотизму безпідставні, й надіслали Петрушевичу відповідний звіт. Незабаром, як згадували згодом Коновалець і Баківич, до Львова прибув сотник Юліан Головінський із завданням убити Коновальця [173, 46; 442, 54–57]. Однак Головінський теж потрапив під вплив харизматичної особи полковника й згодом став його правою рукою. Щойно у другій половині 1922 р., коли керівництво ВО активно підтримало заклик екзильного уряду бойкотувати вибори до сейму і сенату Польщі, взаємини між Коновальцем і Петрушевичем стали толерантнішими, проте ненадовго.

Влітку й восени 1922 р. ВО під керівництвом Коновальця здійснила низку актів терору й саботажу, намагаючись зірвати виборчу кампанію, проте без особливого успіху. У жовтні, рятуючись від арешту, Коновалець знову виїхав зі Львова на еміграцію – тепер уже назавжди. Незабаром стосунки між екзильним урядом і керівництвом ВО знову загострилися, бо Петрушевич прагнув повністю підпорядкувати ВО урядові, а її начальний командант наполягав на широкій автономії. Мірчук твердив, що однією з головних причин конфлікту була «засадничо негативна постава» Коновальця «до всяких советофільських орієнтацій чи тенденцій, які

¹³⁵ Naczelnik Państwa – офіційний титул Пілсудського в 1918–1922 рр.

в той час [...] проявлялися серед членів уряду ЗУНР» [483, 34]. Насправді ідея співпраці з більшовиками не була аж настільки осоружною Коновальцеві, як це часом уявляють. Як видно з «Особливих папок» Політбюро ЦК КП(б)У, в 1923 р. Коновалець разом з іншими очільниками ВО звертався до керівництва УСРР із проханням про фінансову допомогу [29, 10, 40–40 зв.; 528, 262]. Та більшовики, пам'ятаючи про роль Коновальця у війні за незалежність, не бажали мати з ним справу. Під тиском радянських представників Петрушевич восени 1923 р. домігся усунення Коновальця від командування ВО, але коли переговори з більшовиками фактично зайшли в глухий кут, Начальна команда в червні 1924 р. знову запросила Коновальця очолити організацію [483, 466].

Деякий час ВО таки одержувала гроші від більшовиків через Петрушевича. На початку 1927 р. в комунікаті «До відомому спілчан» теренова експозитура (команда) УВО «Володівка» (кодова назва Чехословаччини) визнавала: «Був час, що уряд Петрушевича брав 400 дол. від большеаків для В. О. Однак услів'ям за се поставили большеаки усунення плка К-[оноваль]ця від проводу В. О. Плк Конов[алець] дійсно уступив. Коли ж пізнійше край зірвав з Петрушевичем і поставив в члени проводу знова плка К-[оноваль]ця, то В. О. перестала залежати від большеаків через Пет-[рушеви]ча» [37, 8].

Колишній керівник розвідки УВО Осип Думін, який 1926 р. порвав з Коновальцем, твердив, що принаймні до 1926 р. УВО отримувала фінансову допомогу від більшовиків і постачала їм розвідувальну інформацію [351, 108–124]. Це твердження потребує перевірки з огляду на упередженість Думіна, проте подані вище факти не дають відкинути це свідчення як цілком невірогідне.

У 1923–1926 рр. УВО, як і інші українські організації, переживала кризу й потерпала від нестачі коштів та матеріальних засобів. У пошуках зовнішньої підтримки Начальна команда УВО налагодила зв'язки з військовими та розвідувальними колами Німеччини й Литви. До того ж часу належать і спроби співпраці з більшовиками, які, втім, були нетривалими й не мали поважних наслідків.

Отже, до 1927 р. УВО була далекою як від інтегрального націоналізму, так і від войовничого антибільшовизму. Її членами були люди різних політичних пере-

конань, зокрема й радянофіли, яких об'єднувала спільна мета – революційним шляхом здобути Україні незалежність. Але з бігом часу організація стала відчувати потребу в спільній ідеологічній платформі, якою врешті-решт став інтегральний націоналізм. Ця ідеологія завдяки своїй новизні, войовничості й культові сили здобула популярність серед молоді як у Галичині, так і на еміграції. Вона давала змогу ідеологічно відмежуватися від старшого покоління, обтяженого відповідальністю за програш визвольних змагань.

Першою націоналістичною молодіжною організацією з виразними інтегралістськими тенденціями стала Група української національної молоді (ГУНМ), що виникла в таборі інтернованих вояків УГА в чеському містечку Ліберці 1921 р.. Згодом члени групи стали студентами й викладачами різних вищих навчальних закладів у Чехословаччині, але далі підтримували між собою зв'язок. Від 1924 р. група видавала у Празі журнал «Національна думка», до редакції якого в різний час належали Іван Гіжа, Мирон Коновалець (брат Євгена), Степан Нижанківський, Ілля Ольховий, Олесь Бабій, Володимир Мартинець (більшість – майбутні члени ОУН). ГУНМ пропагувала засаду безкомпромісної боротьби за самостійність, відкидаючи орієнтації як на Польщу, так і на УСРР [483, 55–58; 742, 66–68].

Ідеологічні засади ГУНМ було сформульовано в редакційній статті «Наша ідеологія», яка так підсумовувала завдання визвольного руху: «Одна думка повинна нас оживляти, одне хотіння лучити, одна віра закріпити, одна мета присвічувати, а нею є добро української нації. На наших національних прапорах мусить бути виписане, – ні, не на прапорах, але в серцях, не написане, але випалене вогнем любови: “Салюс українціце націоніс супрема лекс ест” (“добро української нації хай буде найвищим законом”))» [483, 57].

У 1923 р. серед студентів Українського таємного університету у Львові виникла Група української державницької молоді, яка мала на меті протиставити націоналістичну платформу комуністично-радянським й «автономістським» впливам на українських студентів. Провідними членами ГУДМ були Степан Охримович, Юліян Вассиян, Іван Габрусевич, Богдан Кравців, Осип Боднарівч, Володимир Диденко [483, 49].

12 листопада 1925 р. в Празі відбувся об'єднавчий з'їзд трьох організацій наддніпрянських емігрантів – Українського національного об'єднання (провідні члени – Микола Сціборський, Дмитро Демчук), Союзу визволення України (Юрій Коллард, Григорович) і Союзу українських фашистів (Леонід Костарів, Петро Кожевників). Було вирішено злитися в одну організацію із назвою Легія українських націоналістів (ЛУН) під проводом Сціборського¹³⁶.

Наступного року студентські групи в Галичині об'єдналися в Союз української націоналістичної молоді (СУНМ), активними діячами якого були колишні члени ГУДМ Охримович, Кравців, Габрусевич, а також Степан Ленкавський, Володимир-Михайло Янів та ін. До студентів долучилися «Реміснича група української націоналістичної молоді» та аналогічна робітнича група [443, 40–41]. Головним осередком молодих націоналістів став Академічний дім у Львові – гуртожиток українських студентів. Як згадував згодом Ленкавський, юні націоналісти, шукаючи теоретичного обґрунтування своїм позиціям, зверталися до творів Липинського й Донцова, причому останній мав на них набагато більший вплив. Молодим українцям імпонувало, що Донцов своїми творами прагнув сформувати «здоровий боєдатний тип української людини, позбавивши її традиційної беззубості, хитливості, м'якості й безхребетності». Вони повністю сприйняли донцовське відкидання інтернаціоналізму, федералізму й автономізму, критику кво­лості української політичної думки, волюнтаризм і культ сили [189, 70]. Цьому впливові не зашкодили брак системи та послідовної аргументації, що з надлишком компенсувався публіцистичним талантом Донцова, натомість теоретичні побудови Липинського виявилися заскладними для багатьох молодих читачів.

У 1927 р. до процесу консолідації націоналістичного табору долучилася й УВО. Після кількох підготовчих конференцій представники УВО, СУНМ, ЛУН та ГУНМ домовилися про створення ОУН за збереження організаційної автономії УВО¹³⁷. Результатом дворічних об'єднавчих зусиль став перший Конгрес українських націоналістів, який відбувся у Відні 28 січня – 3 лютого 1929 р. і проголо-

¹³⁶ Див. про неї спогади Ю. Артюшенка [330]. Декларацію і платформу ЛУН див.: [80, 250–252].

¹³⁷ Докладніше про ці консолідаційні процеси див. у працях П. Мірчука та Р. Висоцького [483, 48–86; 742, 57–93].

сив утворення ОУН. Конгрес одностайно обрав головою Проводу українських націоналістів (скорочено писали ПРУН, згодом ПУН) Коновальця і за його поданням затвердив членами Проводу Миколу Сціборського, Володимира Мартинця, Петра Кожевникова, Дмитра Андрієвського, Миколу Капустянського (псевдо – П. Низола) та Леоніда Костарева [66, 314].

З утворенням ОУН український інтегральний націоналізм остаточно оформився як окрема ідейно-політична течія. «Поворот праворуч» частини українського національного руху можна пояснити низкою причин: розчаруванням у демократичних традиціях старшого покоління, яке програло війну за незалежність; незадоволенням західними демократіями, що санкціонували поділ України між сусідами; еволюцією Польської держави від парламентарної демократії до «санаційної» диктатури; асиміляційним тиском Варшави; наступом (і прикладом) польського націоналізму; зростанням інтегрального націоналізму й тоталітаризму в Європі; державним терором у СРСР і репресивною політикою польської влади, які спонукали насильству протиставити насильство.

Відтоді змінилося й значення терміна «націоналізм» в українському політичному лексиконі. До 1930-х рр. націоналістами називали себе члени різних політичних організацій, однак поступово націоналізм став асоціюватися лише з його крайньою, найвойовничішою формою, найповніше втіленою в ідеології ОУН. Голова УНДО Дмитро Левицький на засіданні ЦК партії 1 січня 1934 р. говорив, що творці ОУН «прийняли лише ту одну з численних інтерпретацій та дефініцій націоналізму, яка утотожнює націоналізм з расовим і національно-політичним екстремізмом та ексклюзивністю. [...] Члени ОУН змонополізували для себе назву націоналізм і націоналісти, а що не всі патріоти погодилися опинитися поза скобками націоналізму, повстало і досі існує через путаницю тих назв і понять чимало непорозумінь. Тому й ми послуговуємося назвою “українські націоналісти” тільки для означення політичного напрямку, що прийняв фірму ОУН» [186].

Відтак утвердилося вужче розуміння поняття «націоналізм». Як писав І. Лисяк-Рудницький, «коли у 1920-х роках виникла ідеологічна течія, що прийняла

назву “націоналістичної” та оформилася в організований політичний рух, поняття націоналізму набрало партійного забарвлення, яке воно зберігає й нині» [466, 47].

Коновалець і його прибічники задумували ОУН як організацію, що діятиме відкрито, переважно легальними засобами. З. Пеленський згадував: «При заснуванні 1929 р. ОУН не була первісно подумана і плянована як законспірована підпільна бойова, навіть терористська організація. Хоч не було й мови про побудову цілковито легальної організації в згоді з панівними польськими та ще більшовицькими законами, проте її конструйовано не як ще одну партію, але як масову, явну політичну організацію; вона мала у своїй дії користуватися і послуговуватися також панівними законами. Початкова концепція була та, що при явності дій ОУН одночасно УВО зберігає свою організаційну самобутність та бойовий засяг своїх дій; так мовити б, залишається “збройним раменом” всього національно-визвольного руху» [347, 507].

Однак розвиток ОУН пішов іншим шляхом, на який його штовхала молодь – переважно колишні члени СУНМ. Внаслідок серії саботажів і терористичних актів, які здійснили молоді члени організації в Галичині в 1930–1932 рр., незрідка без відома і всупереч волі Проводу, ОУН опинилася в підпіллі та на практиці перейняла бойові завдання УВО.

УВО далеко не відразу злилася з ОУН. Серед її членів побутували дуже різні погляди щодо ідейно-політичної платформи організації. Один з активістів УВО, сотник Михайло Курах, який погодився на таємну співпрацю з польською поліцією, в 1929 р. інформував, що в УВО існувало чотири течії: 1) «фашисти»: безоглядні прихильники Коновальця (Роман і Ярослав Барановські, Іван Витвицький і певний час Антін Стефанишин); 2) «петлюрівці»: Юліан Головінський, Євген Зиблікевич, Василь Кучабський, сам Курах, а почасти Андрій Мельник і Роман Сушко; вважали, що боротьбу треба скерувати проти СРСР, а Східна Галичина має бути базою для неї; з Польщею нібито допускали певне порозуміння та співпрацю; кількісно ця група поступалася першій; 3) «пасивісти» на чолі з Матчаком; виступали за ліквідацію УВО як організації, що втратила сенс існування; 4)

«опортуністи», або «зміновіхівці»; ця група виступала за порозуміння з більшовиками, але робила це невиразно і несміливо; лідер – Стефанишин [55, 43–44].

Поступово, проте, гору взяла перша група (ворожий до неї Курах називав її «фашистами»), яка своїми поглядами наближалася до молодих націоналістів у Галичині. Саме підтримка радикально налаштованої молоді, котра вимагала боротьби як проти Польщі, так і проти більшовиків, не лише забезпечила групі Коновальця перевагу, а й підштовхувала її до дальшої радикалізації.

Організаційні й тактичні засади ОУН формувалися в гострих суперечках шляхом проб і помилок. В організації не було єдності з кількох принципових питань. На кого має спиратися ОУН: на «зеленину» (молодь) чи на «середняка» (середнє покоління)? ОУН має бути елітарною чи масовою? Чи має вона діяти збройними засобами, а чи мирними, переважно легальними? Головним збурювачем спокою виступив Пеленський, який у 1929–1930 рр. був провідником ОУН Галицького краю. У своїх розлогих листах до Проводу він пропагував лінію, відмінну від позиції більшості ПРУН.

Від самого початку ПРУН вважав основною своєю опорою в Галичині молодь, згуртовану у СУНМ. Із завданням створити організаційні структури ОУН на базі СУНМ і прибув до Галичини Пеленський. Однак, попрацювавши кілька тижнів з молодими націоналістами, він визнав первісне уявлення помилковим: «Ми виходили автоматично зі założення, що ця база це – молодь. Так не є. [...] Чого хлопці хочуть? Оспіланення організації¹³⁸. В тім слові скривається ціла програма. Хочуть якоїсь вічної імма- і перманентних революцій. Є цілковито заабсорбовані романтикою пеовяцтва, і землевольчства¹³⁹. Визнають тільки потребу обсадження деструктивного сектора в нашій роботі, бажають революції для революції. [...]

...Отож при розгляді справи хлопців тяжко залишитись оптимістом. Можна дарувати найгіршу навіть ересь, найбільш божевільну програму, якщо поза нею стоїть чин, праця або бодай добра воля до праці. Але бавитись вічною прінціпіялістикою, мати широчезні пляни, концепції, системи етики і моралі, стягати богів з

¹³⁸ Тобто перетворення ОУН у продовження УВО («Спілка» – кодова назва УВО).

¹³⁹ Від назв таємних революційних організацій – Польської військової організації (ПОВ, 1914–1918 рр.) та російської «Землі і волі» (1861–1864, 1876–1879 рр.).

фундаментів, для всього мати одну негативну рецепту, мовляв, все це до дупи, і разом з тим не вміти одної нікчемної статті, не то написати, але хоч би поданий матеріал зреферувати, то в таких умовах, кажу Вам, шевська пасія може чоловіка пірвати» [31, 58–60].

На противагу ідеї опертя на молодь Пеленський пропонував спертися на «середняка». Однак цієї пропозиції не сприйняли члени ПРУН. У листі до Пеленського 21 травня 1930 р. Сціборський виклав мотиви, які спонукали ОУН орієнтуватися на молодь: «Ваші погляди були б оправдані тоді, коли б ми вже робили “метелицю”¹⁴⁰. Одначе ми її не лише не робимо поки, не лише не підготовляємо реально, а щойно думаємо підготовляти (переважно паперовими дискусіями [...]).

А раз так, раз ми є, властиво, групою майбутнього (хоч хто зна – може недалекого), а не сьогоднішнього дня, то таки найкращим матер'ялом є все ж таки зеленина, а не виключно середняк. [...] Уважайте, Пакс¹⁴¹, що людей у візрі 35-40 літ небагато, які б обміняли кооператив та «гажу» в нім на “емоції” та “динаміку”. Таких дурнів (між ними єсмь і аз...) не дуже то багато. Але вести тяжку підготовчу працю, зв'язану до того ж з втратою “становиска” і “прецінь небезпечну” – отці заступники “масляних” та “кредитових” справ не будуть – не робіть собі з того ілюзій... Хйба що одиниці. Всю ж цю невдячну роботу буде вести і зможе її вести лише зеленина, але під умовою, що відчує на собі тверду, керуючу руку» [34, 165].

Погляди Сціборського взяли гору в ОУН саме з тієї причини, про яку він писав Пеленському: люди середнього віку не виявляли нахилу до революційної роботи, натомість її прагнула молодь. Отож ОУН розгорнула боротьбу за молодь і за усунення впливу на неї інших організацій. Головним знаряддям у цій боротьбі була молодіжна організація – Юнацтво ОУН, якою керувала підреферентура до справ Юнацтва Крайової езекутиви (КЕ) ОУН. Всупереч первісним намірам відмежувати бойову діяльність, якою мала б займатися УВО, від ідеологічно-виховної роботи, Юнацтво від самого початку опікувалося не лише вихованням

¹⁴⁰ Тобто революцію.

¹⁴¹ Псевдонім Пеленського.

своїх членів, а й бойовим вишколом. Що Юнацтво було здатне на активний чин, довели події 1930 р., відомі під вельми неточною назвою «саботажна акція УВО».

Влітку того року Галичиною прокотилася хвиля «саботажів» (підпали майна польських власників, руйнування ліній зв'язку тощо). У відповідь уряд організував «пацифікацію», від якої потерпіли тисячі українців, здебільшого не причетних до саботажів. В історіографії утвердилася думка, що організатором саботажної кампанії 1930 р. було керівництво УВО–ОУН [483, 183–192; 562, 115–119]. Наприклад, за оцінкою М. Посівнича, то була «добре підготовлена і проведена “Саботажна акція”», рішення про яку було «прийнято в червні 1930 р. на засіданнях ПУН» [518, 129].

М. Швагуляк вказав на мотиви, якими могли керуватися лідери УВО–ОУН: «Активним масовим виступом вони хотіли заманіфестувати появу ОУН, піднести її авторитет і розширити організаційний вплив на селянство, насамперед, молодь». Він також припустив, що до організації саботажної кампанії були причетні урядові кола Німеччини, з якими була пов'язана УВО–ОУН [562, 115, 118–119].

Остання теза стала центральною в аргументації Анджея Земби. Він доводить, що керівники УВО й ОУН під особистим проводом Коновальця довго та ретельно планували саботажну акцію, щоб спровокувати польські репресії, а відтак розгорнути кампанію дискредитації Польщі на міжнародній арені. Операцію готували під патронатом Німеччини, й навіть її дата була пов'язана з німецькими планами. Покладаючи повну відповідальність за «вулканізацію» Галичини на галицьких українців, Земба повністю виправдовує методи пацифікації як потрібні, щоб запобігти анархії та ослабити бойовий дух організаторів і виконавців саботажів. Він критикує істориків, котрі засуджували польські репресії, як нібито залежних від оунівської історіографії. Утім, аргументи Земби побудовані переважно на непрямих доказах, припущеннях і логічних конструкціях, а не на нових джерелах, які прямо вказували б на організаторів «вулканізації» [748, 321–382, 657–662].

За версію про «саботажну акцію УВО» справді промовляють деякі джерела, зокрема заява самої УВО, яка після початку «пацифікації» взяла на себе відповідальність за саботажі [328]. Однак через багато років колишній бойовий референт

УВО, згодом діяч мельниківської ОУН З. Книш рішуче заперечив цю версію. Він твердив, що саботажну акцію без дозволу КЕ ОУН організував її підреферент до справ Юнацтва Габрусевич (Іртен), який навчав старших школярів та ремісничу молодь користуватися запальними матеріалами й вибухівкою. На канікули «юнаки» одержали «домашнє завдання» використати набуті навички на практиці: «Во ім'я історичної правди слід ствердити, що УВО цієї акції не задумувала, не плянувала, була їй противна і через свого Команданта на З. У. З., Юліяна Головінського, вживала всіх заходів, щоб покласти їй якнайскоріше край» [441, 151]. Проте почин «юнаків» підхопили селяни, що ненавиділи осадників, і незабаром розгорівся стихійний «саботажницький» рух, який охопив мало не всю Галичину.

Щойно згодом УВО вирішила взяти на себе відповідальність за саботажі. Книш так пояснює причини цього рішення: «Не було іншого виходу, бо не могла вона стати в одному таборі з угодовцями та польонофілами з-під стягу Андрія Лівницького [...]. Знову ж, осуджуючи саботажну акцію, мусіла брати до уваги стихію, переконану про патронат Української Військової Організації над тією акцією, а теж і настрої наймолодших своїх прихильників [...]» [441, 150]. Ймовірно, був ще один мотив, про який не згадав Книш: приписавши собі керівництво селянським рухом, УВО прагнула піднести свій авторитет в очах української діаспори, яка фінансувала діяльність організації.

Книшеве свідчення майже збігається із зізнаннями заарештованого поліцією Головінського, «який ствердив, що акцію підпалювання скирт почали “юнаки” з О. У. Н., котрі перед вакаціями зголосилися до його колеги з запитанням, що належало б їм робити під час шкільних канікул, подали думку про підпалювання скирт і дістали на це згоду [...]». З цих зізнань випливало, що «ініціатива вийшла від “Юнаків”, акцію розпочато, а тільки тоді довідалося про це справжнє керівництво УВО чи ОУН і погодилося на цю тактику» [18, 3–4, 9; 51, 107, 118].

Не підтверджує керівної ролі УВО й поліційна статистика саботажів. Із 180 актів саботажу, зафіксованих протягом серпня–жовтня 1930 р., поліція впевнено приписувала УВО лише 14, у 125 випадках причетність УВО тільки припускали, щодо решти взагалі не було певності, чи це саботажні підпали [17, 10; 19, 14]. При

цьому, як слушно зауважує М. Швагуляк, «місцеві поліцейські служби, розслідуючи підпали, не раз йшли найпростішим шляхом – записували їх на рахунок УВО (ОУН)» [562, 116].

Зіставмо подані факти зі спогадами діячів ОУН. О. Бойдуник писав, що «саботажна акція [...] відбулася без відома і апробати ПУН» [331, 377]. Д. Андрієвський згадував: «Плянуння цієї акції не було предметом нарад ПУН, в яких я брав би участь. Пригадую лише одну розмову з Полковником (Коновальцем. – О. З.), під час якої він говорив мені про заплановані саботажі, зазначаючи: “або мене за них благословлятимуть, або проклинатимуть”» [329, 655]. З цих свідчень випливає, що ПУН не приймав рішення про саботажну акцію. Якщо вірити твердженням Книша, не організовувало її й крайове керівництво УВО–ОУН. Можна припустити, що Коновалець міг особисто санкціонувати «саботажну акцію», без обговорення на засіданні ПУН¹⁴². На таку думку наводять процитовані спогади Андрієвського. Але насторожує, що Андрієвський датує початок акції осінню 1930 р. [329, 654–655], коли насправді вона почалася в липні. Тож ця загалом дуже непевна інформація могла стосуватися рішення Коновальця взяти відповідальність за акцію, про яку він довідався вже після її початку.

Ще більше суперечить версії про керівну роль УВО–ОУН інше джерело – реферат «ОУН на ЗУЗ (1928–1932)», підготований для конференції ПУН з представниками КЕ ОУН у липні 1932 р.. За версією автора реферату, члена крайового керівництва ОУН, добре обізнаного з її діяльністю в Галичині¹⁴³, почин до стихійного руху дало Юнацтво ОУН «кількома самочинними саботажами». Це «розпутало всю пізнішу стихію – вже далеко не юнацьку – але не організовану ні УВО, ні ОУН – саботажну акцію [...]». Далі йде резюме, яке повністю розвіює міф про «добре підготовлену і проведену» акцію ОУН: «Саботажі 1930 року [...] треба визнати рішуче проявом негативним для ОУН на ЗУЗ – як наслідок її неорганізованості, що унеможливило ОУН хоч би в розгарі акції підсунути їй свою програ-

¹⁴² На вирішальній ролі Коновальця наполягає, зокрема, А. Земба [748, 373–374].

¹⁴³ Юрій Черченко обґрунтовано припускає, що реферат написав Габрусевич [555,10]. Те, що автор реферату дистанціюється від «саботажів», нібито не узгоджується з цим припущенням, адже, за версією Книша, саме Габрусевич був одним з ініціаторів підпалів. Проте, можливо, колишній очільник Юнацтва свідомо прагнув зняти з себе відповідальність.

мову плятформу. [...] “Дурак щастіє імеет” – і українській революції прийшла з поміччю ще більша глупота поляків, що, як відомо, з виборчих мотивів, пішли на пацифікацію [...]» [63, 283–285].

Дослідники, які прийняли версію про «частинний виступ УВО», довірилися іншим джерелам – пропагандистським матеріалам керівництва УВО і ОУН, яке *post factum* взяло на себе відповідальність за саботажі, щоб здобути на цьому морально-політичний капітал (про що відверто писав автор реферату «ОУН на ЗУЗ»). Проте зі зрозумілих причин більшої довіри заслуговує документ ОУН для внутрішнього вжитку, який прямо стверджує: УВО й ОУН не тільки не були організаторами саботажів, а й не зуміли опанувати стихійний селянський рух, коли він почався [детальніше див.: 407; 534, 25–31, 35–37].

Версію про саботажну кампанію УВО уряд використав для виправдання «пацифікації» та масових арештів. Є підстави твердити, що справжньою їхньою метою було ослаблення українського національно-політичного руху, ізоляція його від селянських мас, а найближчим завданням – зрив виборчої кампанії українських партій (в листопаді 1930 р. відбувалися вибори до Сейму й Сенату). Про це свідчать, зокрема, рапорти командирів військових підрозділів, що брали участь у каральних операціях. Наприклад, ротмістр Вальковський у рапорті пропонував заходи, «що вплинули б позитивно на результат виборів у проурядовому дусі», серед них – марші польських ескадронів через українські села, арешт активістів напередодні голосування тощо [10, 5–6]. Подекуди навіть укладали формальні угоди, в яких визначали кількість голосів, що їх певне село мало віддати за урядових кандидатів [283, 19]. Ці обставини пояснюють, чому урядові кола так охоче підтримали версію про саботажну акцію УВО: це давало зручний привід для репресій проти українських «сепаратистів» напередодні парламентських виборів.

Ці та наступні події показали, що саме наймолодша генерація націоналістів, часто всупереч волі власних старших за віком керівників, штовхала ОУН до радикальних, насильницьких дій. Самочинні акції «юнаків» та стихійний «саботажницький» рух, із якого скористалася влада, щоб посилити репресії, перекреслювали можливість відкритої діяльності ОУН. Як уже було зазначено, спочатку планува-

лося, що ОУН, на відміну від УВО, використовуватиме мирні, а мірою можливого й легальні методи. У 1930 р. ПРУН навіть розглядав можливість участі в парламентських виборах. О. Бойдуник, згадував, що існував план провести до Сейму кількох членів ОУН, які б на першому ж засіданні оголосили декларацію національно-визвольного характеру й демонстративно покинули Сейм. Оскільки ОУН не могла офіційно виставити свого списку, було вирішено провести переговори з ЦК УНДО щодо внесення кандидатів УВО й ОУН до виборчих списків цієї партії. Однак із цього нічого не вийшло. 20 вересня Головінського, якому було доручено вести переговори, заарештували, коли він виходив з приміщення ЦК УНДО, і незабаром убили, нібито під час спроби втекти. Водночас місцеві діячі УВО й ОУН в Галичині категорично виступили проти участі у виборах, тож від цієї думки довелося відмовитись, як і від ідеї легальних засобів загалом [331, 375–376].

Найпослідовнішим прихильником організаційного розмежування бойової та політичної діяльності був Андрієвський. У рефераті, датованому липнем 1934 р., він так пояснював відмінність завдань УВО й ОУН: «Наколи діяльність першої з цих двох формацій зміряє до розбурхання революційної стихії, яка, мов іскра під попільом, жевріє в масах на ЗУЗ, то друга має за мету покермувати революційним рухом і капіталізувати політично його в цілому і окремі його вияви, для української національно-державної справи» [1, 48]. Однак ці міркування вже не відображали реального стану справ – на середину 1934 р. ОУН у Західній Україні остаточно поглинула підпільні структури УВО й перейняла її бойові функції.

Бойові акції членів УВО й ОУН творили довкола цих організацій героїко-романтичний ореол, який приваблював молодь. Богдан Казанівський згадував: «Я жадібно ловив кожну вістку про таємничі підпали державних скирт, про сутички підпільних воїнів із польською поліцією. Назва УВО чи ОУН була страшна й таємнича, а одночасно стала для мене дуже притягаюча й рідна. Мені здавалося, що я справді є одним з тих таємничих воїнів, які не дають спокою окупантові.

Чим більше ходило чуток про бойові акції УВО й ОУН, тим більше росло моє бажання стати дійсним вояком підпілля, членом ОУН, дарма, що за це слово польський суд карав десятками років тяжкого ув'язнення» [333, 16].

І таких казанівських були тисячі в галицьких селах. Не схильна до систематичної конструктивної праці, що так драгувало Пеленського, охоплена революційним максималізмом, молодь дуже скоро опанувала структури ОУН у Галичині, штовхаючи організацію на радикальніший шлях.

Терористичні акти значно посилилися, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях 1933 р. став С. Бандера. Найбільший резонанс мали вбивства працівника радянського консульства у Львові Олексія Майлова (22 жовтня 1933 р.) на знак протесту проти Голодомору та міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького (15 червня 1934 р.). Убивство міністра викликало критику з боку легальних українських партій, проте КЕ ОУН не зважала на неї й 25 липня 1934 р. вдалася до ще контроверсійнішої акції – вбивства директора української гімназії у Львові Івана Бабія [483, 280–283]. Цього разу обурення української громади було значно більшим, адже йшлося про високоосвічену й заслужену людину, колишнього старшину УГА. Різні українські політики, партії та пресові органи гостро засудили цей терористичний акт, а митрополит Андрей видав спеціальний пастирський лист, гнівно тавруючи терористів [268, 177–178].

Обурилися навіть деякі члени ОУН. Представник ОУН у Римі Євген Онацький у листі до Мартинця 7 серпня вимагав осуду вбивства Бабія в «Розбудові нації», навіть погрожував поставити питання про звільнення його від присяги члена ОУН [345, 263]. Щоправда, за кілька днів він визнав, що «посунувся задалеко», але й далі закликав **«ні в якому разі не застосовувати на внутрішньому фронті револьвера»**, оскільки «кров наших політичних супротивників вимагатиме від них консолідації та загострення боротьби проти нас» [345, 269].

Так і сталося. Одностайне засудження терактів, особливо вбивства Бабія, українськими партіями і ГКЦ, а також арешт майже всієї верхівки ОУН у краї створили сприятливі умови для політики «нормалізації» проголошеної 1935 р.

Згодом, виступаючи на судовому процесі ОУН у Львові, Бандера відкинув звинувачення, що Бабія вбито лише за лояльність до Польської держави: «Якщо б директор Іван Бабій був тільки лояльним супроти польської держави і свою діяльність вів згідно з вимогами національної етики, тоді ОУН не видала б наказу

убити його. ОУН нікого з українців не карала за саму їхню лояльність до польської держави, а тільки за специфічні вияви цієї лояльності, які приносили шкоду для української національної справи. Директора Бабія ОУН засудила на кару смерти за те, що він активно співпрацював з польською поліцією і свідомо поборював українське революційне підпілля, видаючи польській поліції українських гімназистів та студентів, членів і симпатиків ОУН, і намовляв учнів своєї гімназії стати поліційними донощиками й зраджувати поліції про всі вияви протипольської діяльності своїх товаришів-українців» [цит. за: 483, 281].

Чи справді Бабій співпрацював із поліцією, і коли так, то якою мірою, достеменно не відомо. Відомо, проте, що терор УВО й ОУН був спрямований не так проти зовнішніх, як проти внутрішніх ворогів, насамперед проти тих українців, які виступали за співпрацю з польською владою [380, 199].

Після вбивств Перацького та Бабія поліція заарештувала велику групу діячів ОУН, серед них Бандеру. Наслідком цих арештів у 1935–1936 рр. були два гучні судові процеси над членами ОУН – Варшавський і Львівський. Майже всіх підсудних засудили до різних термінів ув'язнення, Степана Бандеру й Романа Мигалю – на довічно [483, 302–312]. Мужня поведінка підсудних сприяла зростанню популярності ОУН серед українського населення, а виступ на процесі Бандери зробив його героєм української молоді.

На початку 1935 р. крайовим провідником ОУН на ЗУЗ призначено Лева Ребета. Він розпочав «новий курс», який полягав в обмеженні бойової діяльності й зосередженні на вишкільно-освітній роботі [483, 336]. Проте члени ОУН на місцях, невдоволені такою тактикою, незрідка самовільно вдавалися до бойових виступів. Одним із них була терористична «протиколонізаційна акція», яку провели низові клітини ОУН в деяких місцевостях Галичини 1937 р. Її перебіг описав у своїх спогадах Казанівський: «Хтось зібрав групу людей і подався на польську колонію коло села Дмитрова. Там наказали всім колоністам запакувати своє добро на вози і ще до сходу сонця виїхати на захід, на свою польську землю. Якщо ні, згинуть. Твердий наказ, як доля поневоленого народу. Відчули чужі люди погрозу

й поспішно завантажили своє добро, а хлопці ще й допомагали, щоб швидше виїхали на битий шлях на Холоїв.

До сходу сонця вже не було колоністів, не стало і їхніх хат, все було здемольоване. Не стало гнізда, до якого могла б повернутися чужа птиця» [333, 25].

Цей приклад свідчить, що вже наприкінці 1930-х рр. деякі члени ОУН не цуралися ідеї силового очищення українських земель від чужинців.

Незважаючи на репресії та моральний осуд із боку старшого покоління політиків, авторитет ОУН у молодіжному середовищі неухильно зростає¹⁴⁴, що дало організації змогу не лише відбудувати організаційну мережу, зруйновану арештами, а й значно збільшити чисельність своїх лав у Західній Україні – до 8–9 тис. дійсних членів напередодні Другої світової війни [742, 337]. У 1939 р. КЕ ОУН під проводом Мирослава Тураша (Грабовського), а після його таємничої загибелі – Володимира Тимчія (Лопатинського) активізувала бойову діяльність і розпочала підготовку до збройного повстання, яке планували підняти на початку німецько-польської війни [483, 444–447, 455–456; 518, 223–238; 742, 337–352].

ОУН спершу мало нагадувала «світську церкву» з непогрішним очільником. Коновалець заохочував дискусії та критику, незрідка самокритично оцінював власну діяльність¹⁴⁵. Вождизм попервах майже не був притаманний ОУН. Хоча статут організації наділяв голову ПУН сливе диктаторськими повноваженнями, фактично керівництво ОУН було колективним. У 1932 р. Коновалець навіть дорікав своїм соратникам, що вони, теоретично розуміючи важливість персоніфікації націоналістичного руху, нічого не роблять для зміцнення авторитету його лідера [63, 204–205]. Лише з 1933 р. в ОУН з'являються деякі зовнішні ознаки вождизму, зокрема вітання «Слава Україні! – Вождєві Слава!» [63, 347]. Однак справжнього культу особи Коновальця за його життя в ОУН не було.

Коли 1934 р. Онацький якось запропонував Коновальцеві покликатися у спірному питанні на рішення Проводу, не вдаючись до дальших дискусій, полковник

¹⁴⁴ Однак перебільшенням є твердження, що здобутком українського націоналістичного руху «було майже цілковите опанування ним широких кіл західноукраїнської молоді» [504, 31]. Воно не враховує існування доволі сильних католицького та соціалістично-радикального молодіжних рухів.

¹⁴⁵ Див., наприклад, його лист до Андрієвського від 2 травня 1930 р. [64, 121–122].

зреагував доволі гостро: «Ваше твердження, мовляв членству треба сказати, що так провід рішив, та що воно не має нічого більше до говоріння, є – на мою думку – саме в нашій організації недопустиме. Навіть Мусоліні та Гітлер, маючи вже власну державу й прецизно зорганізований апарат, не важуться в себе примінювати засади “по тому бить”. [...] Коли б ми прийняли пропоновані Вами засади диктаторства, то, мабуть, Пане Онацький, в такій організації Ви перший довго не вдержалибся» [26, 201; пор. 345, 86–87].

Важким ударом для ОУН стала загибель Коновальця 23 травня 1938 р. від руки радянського агента. Суперечності між крайовою та еміграційною частинами ОУН, які полковник стримував своїм авторитетом і дипломатичним хистом, тепер вийшли на поверхню. Призначення новим головою ПУН колишнього шефа штабу Дієвої армії УНР та Корпусу Січових стрільців, крайового командата ВО в 1923–1924 рр., полковника А. Мельника, нібито на підставі усного заповіту Коновальця, викликало невдоволення «крайовиків». Проте Другий великий збір ОУН у серпні 1939 р. одностайно затвердив Мельника вождем організації. Напередодні вирішальних подій ОУН охопили внутрішні конфлікти, які призвели до її розколу.

5.2. Ідеологія і політична стратегія ОУН

Переходячи до розгляду ідеології ОУН, слід зробити два принципові застереження. По-перше, мав рацію Г. Касьянов: як не була гомогенною ОУН, так і ідеологія її ніколи не становила монолітної цілості. Поза відносно узгодженим комплексом базових постулатів і принципів побутувало розмаїття інтерпретацій, хоч і обмежене певними рамками [432, 445–446].

По-друге, було б помилкою вважати, що всі члени ОУН керувалися у своїй діяльності її ідеологією чи принаймні знали її. Для багатьох із них націоналізм означав безкомпромісну боротьбу за українську державу, а ідеологічні тонкощі їх не обходили. Недаремно Сціборський у листі до Коновальця 15 листопада 1931 р. нарікав, що ідеологічні проблеми в ОУН – це «питання, від яких одразу дехто з нас починає позіхати, другі відчувають шлункові спазми, а треті саркастично посміхаються» [9, 13]. Ще показовішим є зізнання секретаря голови ПУН Михайла

Селешка в листі до Михайла Колодзінського 24 травня 1937 р.: «Я не маю охоти запускатись в ідеологічні балачки. Я знаю, чого я хочу, і того мені досить без всього. Я хочу української держави, хочу створити українську армію, міцну, щоб ворога біла, а там хай собі політики роблять, що хотять. Як будуть за багато чудасій творити, тоді треба їх за чуба брати та повернути до порядку, або ще краще виляти відро холодної води на голову» [2, 114].

Та хай як кпили деякі члени ОУН з «ідеологічних балачок», організація не могла існувати без ідеології. Її формування розпочалося ще до створення ОУН і здебільшого завершилося в 1935–1939 рр. – у період між публікацією праці Сціборського «Націократія» та прийняттям нової Політичної програми на Другому Великому зборі ОУН.

Серед джерел ідеології ОУН головне місце, безперечно, належало «чинному націоналізмові» Донцова, проте міру його впливу на членів організації не варто перебільшувати. В еміграційній частині ОУН твори Донцова розглядали як важливі для націоналістичної пропаганди, але ніколи не «канонізували». Коновалець у листах до соратників навіть скептично називав Донцова «т. зв. ідеологом націоналізму» [345, 85], проте цінував його роль у вихованні націоналістичної молоді й рішуче заперечував тим членам ОУН (як-от Мартинцеві й Онацькому), які через «свою сліпу ненависть до Зевеса»¹⁴⁶ намагалися розпочати критичну кампанію проти редактора «Вістника» [8, 142–143].

Серед інших джерел ідеології ОУН, що їх її теоретики опанували переважно за посередництва Донцова, важливе значення мали ірраціоналістичні, волюнтаристичні й віталістичні теорії Ніцше, Бергсона, Сореля, Ле Бона, Шпенглера й інших західноєвропейських мислителів [466, 249]. ОУН зазнала помітного впливу італійського фашизму і значно меншою мірою – німецького націонал-соціалізму, який сприймали з великими застереженнями через його теорію расової неповноцінності слов'ян. Що ж до української політичної думки, то ОУН підкреслювала розрив з її традицією, за винятком творів Миколи Міхновського та, певною мірою, Липинського, чиє вчення про провідну верству вплинуло на її концепції.

¹⁴⁶ Зевес – прізвисько Донцова в листуванні оунівців.

Головні засади ідеології ОУН затвердив її установчий Конгрес: українську націю визнавали найвищою цінністю, що визначала всю діяльність націоналістів, а головною метою нації в стані її політичного поневолення вважали самостійну соборну державу, яку належало здобути шляхом національної революції. Судячи з документів Конгресу та підготовчих матеріалів до нього, головними творцями ідеології та політичної стратегії ОУН на цьому етапі були Юліан Вассиян, Дмитро Андрієвський, Володимир Мартинець, Микола Сціборський, Макар Кушнір і Зенон Пеленський [66].

Стрижнем ідеології ОУН від самого початку був інтегральний націоналізм. Цей термін, а надто правомірність його застосування до українського визвольного руху, часом викликає заперечення з боку деяких дослідників нібито з огляду на його чужоземне походження і штучність¹⁴⁷. Насправді він цілком відповідав самоозначенню ідеологів ОУН. Вассиян, якому ПРУН у 1928 р. доручив сформулювати головні ідеологічні засади майбутньої організації, писав: «Ні політична партія, ні суспільний клас, ні стан не відповідні як становище, з якого можна було б обняти, зрозуміти й кермувати життям нації [...]. Тому ні одна з цих форм не підходить для цілей націоналізму, що стається тим, чим він є, власне шляхом побороення в собі духа партійності, класовості, становості. Головним предметом його прямування є *зісуцільнювання* різного при помочі *доповнення й синтезу*, а не *упрощування* його шляхом виключення й негації. З огляду на це можна б назвати його *інтегральним націоналізмом*» [109, 206].

Отже, Вассиян розумів під інтегральністю націоналізму прагнення до інтеграції («зісуцільнювання») різних політичних і суспільних груп у «націю як живу збірну одиницю» [109, 205]. При цьому він не вважав націю абсолютною цінністю, щодо якої особа є лише засобом: «*Для одиниці* нація не є ідеалом, абсолютною вартістю, але *ідеєю*, формою творчого буття, що, не дивлячись на багату різноманітність своїх ідеалів, вдержує їх у відношенні певного споріднення, співналежності. Одиниця вважається супроти нації *засобом* тільки зі становища свідомості, що ідея нації переходить межі її існування, – отже, тільки з огляду на свою часово

¹⁴⁷ Деякі дослідники неточно вважають, що самі українські націоналісти його не вживали [475, 327; 698, 3].

обмежену участь в ідеї нації, тоді як вона є *ціллю* з огляду на обставину, що актуальність самої ідеї зумовлена непереривною присутністю одиниць, які дають їй зміст та вдосконалюють його» [109, 208].

Вассиян застерігав від ототожнення суспільного інтегралізму «з колективізмом, що признанням *виключної* рації ідеї колективного інтересу установляє абсолютною засадою *цілість*, якій вповні підпорядковує одиницю» [110, 193].

Однак складні й написані важкуватим стилем теоретичні статті Вассияна насправді не мали великого впливу на погляди більшості членів ОУН. Серед молодих націоналістів у краї утвердилося більш спрощене та прямолінійне розуміння інтегрального націоналізму. У 1933 р. оунівський публіцист, який підписався криптонімом С. О. (можливо, Ярослав Стецько, тоді – ідеологічний референт КЕ ОУН), протиставляв цей тип націоналізму «націоналізмові» в лапках ліберальних опонентів ОУН, які, мовляв, хочуть вільної України, щоб «під покришкою “внеслих” ідей про гуманність використовувати свої “права” людини і громадянина на шкоду нації в ім’я свободи думки і слова [...]». Але крім такого “націоналізму” є ще націоналізм. Є ще визнавці і носії націоналізму що його дехто називає інтегральним. Націоналізму, що ставить націю понад усе. Він змагає революційною дорогою за усамостійнення нації не на те, щоби собі такий високопоставлений Грицько в ім’я права на “свободу думки” робив вихиляси, як химерна танцюристка, чи спокійно жував хліб, а на те, щоб цей Грицько навіть тоді, як “в поті чола” споживає хліб, споживав його на користь загально-національних інтересів». Цей революційний націоналізм «ставить виразно питання не відносно поодиноких “кривд та прав”, а відносно цілковитого знищення в першій мірі галапасних націй», що визискують поневолені народи [238].

Як бачимо, автор розставляв акценти дещо інакше, ніж Вассиян, і досить влучно, хоч і не без вульгаризації, вказував на головну вимогу інтегрального націоналізму – підпорядкування особистого національним інтересам.

Отже, ідеологи ОУН розуміли під інтегральним націоналізмом, по-перше, трактування нації як органічної цілості, збірної особи, ба навіть єдиного організму [62, 97; 280, 19], а по-друге – визнання власної нації та її інтересів найвищою цін-

ністю (нація понад усе). Якщо Вассиян прагнув гармонізувати загальнонаціональ-не й особисте у своїй концепції «індивідуального універсалізму» [110, 193–194], то інші оунівські теоретики однозначно вимагали повного підпорядкування особистості своїй нації. Другий підхід у середині 1930-х рр. став панівним, особливо серед молодих «крайовиків». Зауважмо, що термін «інтегральний націоналізм» оунівці вживали рідко – частіше використовували означення «організований», «революційний», пізніше також «авторитарний» і «тоталітарний».

Як і належить інтегральним націоналістам, члени ОУН будь-яку суспільну проблему розглядали крізь призму цілей та інтересів нації. Приміром, Мартинець так жартома навчав свою приятельку, як слід писати до націоналістичного часопису: «Можете писати про все, але при цьому мусите згадати про Українців, згл[ядно] нав'язати все до української проблеми. В цей спосіб в Р[озбудову] Н[ації] можна писати не тільки про мистецтво, але й про крокодилі, коли цю справу обговориться менше-більше як тему: “Крокодиль і українська справа” або “Можність плекання крокодилів на Україні” або “Вироби з крокодилевої шкіри на Україні” або “Крокодиль в українськiм письменствi” і т. д.» [30, 23]. Це, звісно, жарт, але, гортаючи «Розбудову нації», переконуєшся, що він був не таким уже й далеким від правди.

Філософським підґрунтям націоналізму ОУН визнавали ідеалізм і волюнтаризм. «Найбільше загально можна твердити, що наша доба, наше покоління, має систему вартостей, побудовану не на матеріалізмі та детермінізмі, як це було у наших попередників, – лише на ідеалізмі й волюнтаризмі», – писав Андрієвський [66, 37]. Ідеалізм розуміли як антитезу не тільки до марксистського матеріалізму, а й до позитивізму, прихильниками якого були корифеї української демократичної думки від Володимира Антоновича до Михайла Грушевського [466, 249].

Ці світоглядні засади теоретично поділяли всі ідеологи ОУН, хоча на практиці деякі з них схилилися до позитивістського способу мислення. Сціборський писав Коновальцеві: «Я не боюся того сакраментального слова “позитивізм”, зрештою, мушу визнати, що позитивістичний спосіб думання, аналізи і оцінки ріжних засадничих проблем найбільш відповідає моему духовому і розумовому укладу».

Проте кількома рядками нижче, критикуючи ще більшого «позитивіста», члена ПУН Дмитра Демчука, він визнавав: «Годі заперечувати той факт, що момент ідеалізму, ідейности, волонтаристичности і віри в житті і почуваннях членів нашої ОУН відиграє дуже поважну ролю. Підійти до всіх цих виявів з операційним ножем було би навіть шкідливо. Цім ми скастрували би самих себе» [9, 14].

Утім, значно більше, ніж філософські та світоглядні проблеми, членів ОУН цікавили конкретні питання шляхів здобуття незалежної держави та її подальшої розбудови. До середини 1930-х рр. ОУН не мала чіткої концепції майбутнього державного ладу. Усі погоджувалися, що національна революція має привести до національної диктатури, але не було ясності, який державний лад мусить постати, коли диктатура виконає свої завдання. Андрієвський, який на Конгресі 1929 р. виступив з головною доповіддю на цю тему, рішуче відкидав ліберально-демократичну концепцію виявлення суверенної волі народу через плебісцити й вибори з вільним змаганням політичних партій: «Бо ж в основі загальне виборче право, або допит кожного члена нації окремо, є найбільшим непорозумінням нашої химерної доби. В нім нема підтвердження особистости нації, лише заперечення цієї останньої. Справді, загальне, безпосереднє, рівне індивідуальне голосування розбиває єдність суспільного організму на його атоми і тим нищить цілість збірної особи». Тому й після того, як національна диктатура здійснить своє призначення, неподільна влада повинна зосереджуватися в руках однієї особи – Гетьмана або Вождя Нації, обраного довічно не всенародним голосуванням, а установчими зборами представників «Чинних Борців за Самостійність». Партії та партійна боротьба мусили назавжди зникнути: «Місто зграї вічно ворогуючих партій і їх вічно мінливих блоків має зайняти органічна однолітна провідна верства». Єдиним носієм державної ідеології провідної верстви мала стати ОУН [62, 104–106, 109].

Інший член ПРУН, М. Кушнір (Я. Дуб), не входив у відкриту полеміку з Андрієвським, але на сторінках «Розбудови нації» висловив суттєво відмінні погляди на майбутній державний лад. Визнаючи необхідність диктатури на першому етапі державного будівництва, він водночас застерігав: «Однак затягувати національну диктатуру на довший час, як це зробили російські большевики чи італійські фа-

шисти, було б теж недоцільним та досить небезпечним експериментом, бо нація позбавлена довший час належної волі та скована по рукам і ногам монопольним пануванням одної партії чи групи не в стані належним способом розвинути свої творчі сили, позбавлена можливості виявити свою енергію та розмах на всіх ділянках господарського чи культурного розвитку. [...] *Коротко кажучи, ми, націоналісти, проти диктатури як форми державного ладу за нормальних умов життя нації*» [183, 256]. На думку Кушніра, майбутній державний лад мав бути народоправством на засаді поділу влади між очільником держави, законодавчим органом і вищим судом. Прийнятним зразком для України автор уважав США.

Установчий Конгрес ОУН не визначився щодо проблеми державного ладу. Це було зроблено свідомо: серед учасників Конгресу були республіканці та монархісти, прихильники демократії й авторитаризму, й об'єднати їх можна було лише довкола найзагальніших принципів. Усе ж в основу відповідного розділу політичної програми ОУН («Державний устрій») поклали ідеї Андрієвського, але сформульовані набагато стисліше й туманніше, ніж у його рефераті [66, 286–287].

Для початкового етапу розвитку ОУН (але тільки для нього) справедлива оцінка Івана Патриляка: «Націоналісти не вдавалися в деталі того, якою має бути майбутня українська держава, а головний наголос робили на вихованні нової людини, нового українця – здатного боротися і жертвувати заради самостійної і соборної України. Значною мірою ОУН нагадувала сербські та македонські революційні організації, які існували ще до Першої світової війни» [506, 14].

Однак із бігом часу дедалі гостріше відчувалася потреба виразніших ідеологічних і програмних засад. Вже в листопаді 1931 р. Сціборський писав Коновальцю, що неможливо прийти на наступний збір ОУН, який тоді планували, «з тою ідеологічною галабурдою, як це мало місце у Відні» [9, 13]. Власне Сціборський і взяв на себе конкретизацію оунівської концепції державного й суспільного ладу, присвятивши цьому завданню «Націократію» та низку брошур і статей, опублікованих у другій половині 1930-х рр. Ці праці зробили колишнього організаційного референта ПУН провідним ідеологом організації. Поряд із ним найбільший внесок у розбудову ідеології та політичної стратегії ОУН у той час зробили Орест

Чемеринський (Ярослав Оршан), Володимир Мартинець, Ярослав Стецько, Дмитро Штикало та Михайло Колодзінський.

Ідеологічна еволюція ОУН відбувалася на тлі драматичних змін, які охопили Європу в 1930-х рр.: посилення й кульмінації масового терору в СРСР, приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів, утвердження тоталітарних систем в обох цих країнах і авторитарного режиму в Польщі, поглиблення загальної кризи демократії, формування коаліції держав на чолі з Німеччиною задля зруйнування Версальської системи, явного назрівання нової світової війни. Усе це накладало відбиток на ідеологію та політичну стратегію ОУН.

Позірні успіхи тоталітарних політичних рухів та режимів породжували переконання, що український націоналізм повинен іти схожим шляхом, якщо хоче вижити й перемогти. «Націократія» Сціборського, яка розвивала й радикалізувала ідеї Андрієвського, сформульовані 1928 р., власне й була спробою створити українську модель тоталітаризму з однопартійною системою, ідеологічною монополією ОУН, майже необмеженою владою «Вождя Нації» тощо.

Націократією Сціборський називав **«режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою всіх соціально-корисних верств, об'єднаних – відповідно до їх суспільно-продукційної функції – в представницьких органах державного управління»**. На чолі держави мав стояти обраний Національним Збором **«Вожд Нації, найкращий із найкращих її синів, що силою загального довір'я нації та правом своїх внутрішніх властивостей триматиме в своїх руках владу Держави»**. Передбачалося створення виборних органів місцевого самоврядування, обрання законодавчої установи – Державної Ради, кандидатів до якої мали визначати контрольовані державою синдикати. Однак про політичний плюралізм не йшлося: **«Як у періоді національної диктатури, так і в умовах постійного державного ладу – партії не існуватимуть»** [249, 84, 114–116].

Логічно поставало питання: «яке місце в цій державі займе організований націоналізм? Чи не перетвориться він – скасувавши всі партії – самий у партію, що “захопить усі посади”»? **«Ні – не перетвориться!** – відповідав Сціборський. – [...] Виростаючи з глибин народу, покриваючи своїм генералізуючим змістом ціле

його життя – націоналізм стане вартівничим і будівничим нації, її **провідним авангардом** [...]» [249, 117]. Впадає в очі схожість цієї риторики з комуністичною: більшовики теж твердили, що партія як авангард робітничого класу й радянського народу не зазнає бюрократичного переродження.

Наприкінці 1930-х рр. члени ОУН почали відкрито називати свій націоналізм тоталітарним і авторитарним. Приміром, в ідеологічному альманасі ОУН «На службі нації» (1938) «проти національних концепцій» демолібералізму та марксизму протиставлено «сучасний революційний, тоталітарний і авторитарний націоналізм» [231, 32]. Запозичивши в італійських фашистів термін «тоталітарний», оунівці, як і фашисти, вкладали в нього позитивний зміст: тотальний контроль націоналістичної держави над усіма сферами суспільного життя уявляли як конструктивний і потрібний для творення нового ладу й нової людини.

Саме так розумів логіку тоталітаризму Сціборський: **«Тоталітарна місія націоналізму покликує його не до плекання й поглиблення роз'юшених антагонізмів, а до скріплення внутрішнього зв'язку й співпраці всіх здорових складових частин нації. [...] Анархічна й експлуататорська капіталістична демократія мимо свого «індивідуалізму» витворює в державі й народньому господарстві деструктивні явища. Тоталітарний і етичний устрій націократичної Української Держави зможе натомість скермувати всі без винятку виробничі групи суспільства на шлях здорового (індивідуального й колективного) розвитку та поставити їх усіх на службу нації»** [251, 22, 93].

Націократичну концепцію було покладено в основу розділу «Державний лад» Політичної програми, яку прийняв Другий Великий збір ОУН [81, 401–402], та проекту конституції, що його написав Сціборський восени 1939 р. і перша стаття якого проголошувала: «Україна є суверенною, авторитарною, тоталітарною, професійно становою державою, що носить назву Українська Держава» [65, 8].

Прагнучи створити тоталітарну державу, оунівці не відкидали поняття демократії, але подібно до Муссоліні¹⁴⁸ протиставляли ліберальному розумінню демо-

¹⁴⁸ Пор.: «Фашизм є проти демократії, яка зрівнює народ до більшого числа, знижуючи його до рівня більшості; але й найширшою формою демократії, якщо народ є подуманий [...] якісно, а не кількісно, як ідея [...]»

кратії її «правдиве» розуміння, засноване не на пониженні еліти до рівня більшості та конкуренції політичних і суспільних сил, а на ієрархії, дисципліні, централізації та солідарній співпраці різних станів суспільства під керівництвом єдиної провідної верстви: «Устрій, до якого змагає український націоналізм, не тільки позначається дисципліною, творчістю та гієрархією. **Його основною ціхою є також демократія у правдивому розумінні цього слова, як політична й соціально-рівноправність усіх соціальних груп і яко дух солідаризму й товаришкості між членами різних станів, що є складниками одної національної спільноти й співтворцем величи та сили спільної Батьківщини**» [231, 44].

Соціально-економічна платформа ОУН пропонувала «третій шлях» між ліберальним капіталізмом і марксистським соціалізмом. Визнаючи засади приватної власності й ринкової економіки, ОУН відкидала ідею вільного ринку як єдиного регулятора економічного розвитку. Націоналісти передбачали націоналізацію важкої промисловості, участь працівників у власності на підприємства через акціонування, державне регулювання економіки, протекціонізм тощо [498, 101–165, 242–245]. Боротьбу класів мала заступити їхня співпраця на засадах національного солідаризму. Погодження інтересів різних груп виробників і працедавців та їхнє представництво в державних органах планували здійснювати з допомогою контролюваного державою корпоративізму й синдикалізму, беручи за модель для наслідування насамперед досвід «корпоративної держави» італійських фашистів. На думку Сціборського, саме тоталітарні (націоналістичні) державні системи Італії та Німеччини «знайшли корисне й відповідне основним тенденціям нашої епохи розрішення спірних питань господарської власності», подолавши обмеженість і демоліберального капіталізму, і соціалізму [250, 16]. Соціально-економічна платформа ОУН була, в суті, проектом альтернативної, неліберальної й некомуністичної, модернізації суспільства шляхом установаження націоналістичної розвоєвої диктатури, зразком якої слугувала для ОУН та ж таки фашистська Італія.

що здійснюється в народі як свідомість і воля кількох чи навіть Одного і, що як ідеал змагає здійснитись у свідомості й волі усіх» [203, 10].

Ще одним важливим поняттям, яке утвердилося в ідеологічному дискурсі ОУН у 1930-х рр., був «імперіалізм». Утім, розуміли його по різному: одні – як територіальну експансію та підкорення сусідніх народів, інші – як створення «духовної імперії» в дусі висловлювань Муссоліні (до захоплення Італією Ефіопії).

Найвиразніше імперіалістичну програму першого типу викладено у «Воєнній доктрині» Колодзінського (1938), який застерігав, що визволена українська держава в жодному разі не повинна обмежуватися етнічними кордонами: «Коли політика українського націоналізму змагає оперти східні границі України на Волзі й поширити свій вплив у центральну Азію, то воєнна доктрина українських націоналістів не може брати під увагу тільки етнографічні українські землі [...]» [172, 22]. За Колодзінським, майбутні державні кордони мали охоплювати не лише українські території, а й Молдову, значні частини Румунії, Польщі, Білорусі, Росії (аж до середньої Волги й Каспійського моря), Північний Кавказ, а також Баку й нафтові родовища Апшеронського півострова [7, 49–72].

Та це була лише програма-мінімум, після здійснення якої належало перейти до справжньої експансії: «Україна має велику і славну місію до зроблення. По здобуттю України ми маємо стати на східно-Європейським просторі узброєні на чотири сторони і розпочати другий розділ нашої праці, себто опанування центральної Азії, щоби влучити її в круг нашої культури і цивілізації. [...] Хто вже раз відважується бути паном Києва, то мусить не тільки стати кріпко ногою над долішною Волгою, але рівнож перейти Урал та взяти в свої військові та політичні впливи цілий той шмат Західної Азії, що нині гне спину під Москвою» [7, 78–79].

Визволивши з-під московського панування узбеків, таджиків і туркменів, Україна мала поширити на них власний політичний вплив. Іншу долю Колодзінський готував Казахстану, якому судилося перетворитися на домініон, де верховну владу мали б українці, а казахи з часом мусіли б «згинутися або зредуватися до тої ролі, яку мають Індіяни в Америці»: «Казахстан є наша азійська Україна – імперія України, за якою тужать молоді укр[аїнські] націоналісти» [7, 167].

Дещо інакше розумів «імперіальність України» Сціборський. У листі до Я. Стецька від 15 березня 1938 р., полемізуючи з його поглядами (близькими до

поглядів Колодзінського), він писав: «Демоліберальний імперіялізм реалізовувався шляхом насильного (адміністративного) інкорпорування чужих територій та асиміляції. Доба націоналізму вже сама по собі є запереченням таких методів. [...]»

Стою на тому, що в свідомості поневолених народів Україна має виступати не як імперіяліст (в повищому розумінні), але як протектор їхнього незалежного існування й розвитку. [...] Україна стане на сході вирішальним чинником, у відношенні до якого всі інші народи будуть тільки сателітами. Нашу імперіальну місію я бачу в здійсненні такої політики, яка б, не порушуючи підстав розвитку поодиноких народів, що більше – сприяючи цьому розвитку, водночас забезпечила б українській державі вирішальну ролю лідера східньо-європейського державного блоку (Україна – Білорусь – Кавказькі держави і т. д.), що, маючи відповідні організаційно-договірні форми, став би платформою здійснення історичної місії України» [8, 297].

Свої погляди Сціборський розвинув у книжці «Земельне питання» (1939): «Могутній організм нашої нації [...] скоро розпиратиме свої рямки, що ставатимуть для нього затісними. Маючи на Заході держави з розвиненою технічною цивілізацією й відгородившись від історичних ворогів – він неминуче спрямує свій гін у напрямі, що продовжує його демо-і-геополітичне підложжя: на Схід і Південний Схід [...], де закінчиться наша вікова історична боротьба з московським імперіялізмом, який, у свою чергу, настирливо прямує в цей бік» [251, 90].

Водночас автор підкреслював, що українська колонізаційна акція «не наслідуватиме терористичних метод московського імперіялізму, що кожний слід своєї кривавої стопи значить руїною». Навпаки, Україна візьме під свою опіку «малі народи» Сходу, «покриваючи їх омофором своєї сили», й «знайде в них самих опору для здійснення спільних завдань» [251, 91]. У такий спосіб Сціборський намагався погодити дві суперечні концепції ідеології ОУН – імперіалізм і солідарність з визвольними рухами поневолених Москвою народів.

Важливою рисою ідеології та пропаганди ОУН був культ війни та воєнних чеснот, особливо потрібний, на думку оунівських теоретиків, для нації, яка бореться за своє визволення. «Культ війни, мілітаризація національного духа, усе

знання для побіди – оце пробоеві гасла сучасної хвилі, яких здійснення покладе тривкі підвалини під будову української держави», – писав Вассиян [110, 182]. До плекання воєнних чеснот як головної запоруки перемоги визвольних змагань закликав у рефераті «Українська націоналістична воєнна доктрина» (1935–1936 рр.) і Колодзінський, який мріяв про те, що у власній державі українці настільки розвинууть воєнний інстинкт, що стануть найбойовішим народом у світі [6, 8, 34–35].

Різними були погляди членів ОУН на потребу й межі застосування насильства. Противником терору був Андрієвський – людина радше консервативних, ніж революційних поглядів. Натомість Мартинець уважав, що в майбутній українській державі насильство й навіть терор будуть необхідні не лише для придушення внутрішніх ворогів, а й для перевиховання народу. У 1929 р. він писав діячці жіночого руху Мілені Рудницькій: «[...] Жах огортає, коли подумаю про відносини на В[еликій] Україні. [...] Та ж в цім царстві хамів і жеброти треба буде при українській владі хопитися методів Петра В[еликого]: терором треба буде їх вчити шанувати людську гідність, терором впоювати пошановання людського “я” (що за парадокс), терором заводити чистоту і порядок і т. д., навіть видавати державні розпорядки про ношення ковнірців, спосіб поведіння, їдження тощо. Одну диктатуру треба буде замінити другою, яка буде перемінюватися в народоправство поволи, в міру виховання мас тою ж диктатурою. [...]

Видно таки з раба зробити людину вільну не можна инакше, як при помочі бука. Для добра того ж нещасного народу треба ж бити його нагаєм, бо инакше до споконвіку не прочуняється й не покине свого ярма. Треба нам самим замінити ворогів, треба нам українцям (частині) стати “варягами” над самим собою (загалом), бо не позбудемося чужих “варягів”. [...] Ніде правди діти: терором і насильством над власним народом слід добувати йому волю» [30, 81].

Крайнім радикалізмом у питаннях засобів боротьби вирізнялися погляди Колодзінського, що засвідчила вже перша його нелегальна брошура, видана в 1929 р. під псевдонімом «Михайло Буджак». Описавши польське повстання 1863 р., він закінчив свою розвідку таким висновком: «На прикладі польських повстанців ми бачили, що люде, які хотіли волі для свого народу не перебирали в засобах до її

осягнення. Чому ж би нам не йти шляхами, вказаними історією? Треба крові, даймо море крові, треба терору, заведім пекольний, треба пожертвувати матеріальні добра, не лишім собі нічого. Маючи на меті вільну українську державу, йдім до неї всіми засобами й всіми шляхами. Не стидаймося мордів, грабіжі й підпалів. У боротьбі нема етики. Етика в війні це останки рабства, накиненого переможцями побідженим. Не дбаймо про добре імня та опінію в світі, бо хоч як не були б ми ідейними в своїй боротьбі, нас усе будуть називати бандитами. Кожний шлях, що веде до нашої найвищої мети, без огляду на те, чи називається він у других героїзмом чи підлотою, є нашим шляхом» [170, 13–14].

Політичну стратегію ОУН, що ґрунтувалася на її ідеології, було спрямовано передовсім на підготування національної революції. Спершу організація орієнтувалася на поєднання легальної та підпільної діяльності, але після пацифікації 1930 р. гору взяли прихильники винятково підпільної революційної боротьби. Члени ОУН і УВО в краї 1930 р. сформулювали концепцію «перманентної революції», згідно з якою належало безперервними бойовими акціями викликати революційне бродіння в краї, втягуючи в революційні лави широкі маси населення: «Лише масовими виступами, що будуть повторюватися, можна піддержати й плекати постійний дух протесту проти окупанта, піддержувати ненависть до ворога та бажання остаточної з ним розправи. **Нарід не сміє звикнути до кайданів, не сміє почуватися в ворожій державі добре**». Така позиція була несумісною з легальною діяльністю, спрямованою на покращення становища українців у межах чужих держав, на мирне співіснування з панівними націями, тому «легальщину» та «реальну політику» поборювали як шкідливу для поневоленого народу: «Ми не можемо дозволити, щоб нація, коли прийде слушний момент до боротьби, до останньої розправи з ворогом, буде нездібна до боротьби. [...] А тому **ми не дамо на поневолених українських землях запанувати мирові**» [229, 110, 112].

Автори концепції «перманентної революції» були свідомі того, що бойові виступи спровокують репресії проти українського населення й коштуватимуть йому численних жертв, але вважали це виправданим: «Ніякі жертви не є завеликі, коли йде про життя і честь нації» [229, 111]. У брошурі «Наше становище» КЕ ОУН

проголошувала: якщо для майбутнього добра нації потрібно, щоб навіть половина одного покоління загинули, – вони мусять загинути, але в боротьбі за свободу, а не в кайданах і неволі [55, 28]. Ще категоричніше висловився Колодзінський: «Великий і здоровий нарід мусить вибороти собі волю або згинути по-геройськи в боротьбі» [7, 96].

Питання, коли й за яких обставин настане «слухний момент» для визволення, залишалося відкритим. ОУН проголошувала концепцію опертя на власні сили, згідно з якою організований націоналістичний рух мав підготувати і здійснити національну революцію самотужки. Але керівники організації розуміли, що власних сил не вистачить, якщо не втрутиться потужний зовнішній чинник. Відправним пунктом у їхніх стратегічних планах був досвід Першої світової війни й Української революції, який для багатьох із них був особистим досвідом. Сподівалися, що Друга світова війна, яку вважали неминучою, розвиватиметься за сценарієм Першої: вона знесилить держави, між якими були поділені українські землі, й це дасть Україні шанс відродитися [384, 72–74]. Тому сценарії національної революції націоналісти будували в розрахунку на майбутню війну.

У зв'язку з цим поставала проблема можливих союзників. У 1928 р., розглядаючи можливість інтервенції проти СРСР за участі Польщі, Коновалець не відкидав можливості виступити на боці більшовиків задля досягнення соборності, якщо інтервенти заздальгідь не гарантуватимуть самостійності України [62, 73]. Мірою розгортання комуністичного терору в радянській Україні ставлення до більшовиків ставало дедалі ворожішим, але ще навіть у березні 1931 р. в ПУН обговорювали питання, чи не вислати в Москву члена Проводу Ріка Ярого на перемовини з більшовиками. ПУН мусив рахуватися з фактичним союзом між СРСР і ваймарською Німеччиною та зі зверненими до німців вимогами більшовиків або зліквідувати ОУН, або змусити її до співпраці з СРСР проти Польщі [63, 33].

Після приходу до влади націонал-соціалістів ОУН поклала неабиякі надії на співпрацю з новою Німеччиною, проте ці плани втратили актуальність унаслідок тимчасового польсько-німецького зближення в 1934 р. 1934–1935 рр. були для організації часом вагань і пошуку орієнтирів. Певний час ПУН намагався на-

лагодити стосунки з британськими політиками, але Велика Британія не збиралася воювати ні з СРСР, ні з Польщею. Натомість Німеччина не приховувала приготувань до війни й у 1937 р. знову почала розігрувати «українську карту», тому врешті-решт вибір було зроблено на користь Третього Райху та його союзників.

Орієнтація на держави Анतिकомінтернівського пакту, які провадили загарбницьку й колоніальну політику, поставила українських націоналістів перед непростю дилемою: вони, з одного боку, як представники поневоленої нації симпатизували народам, що боролися (часто за підтримки СРСР) проти загарбників та колонізаторів, а з другого – сподівалися на допомогу держав-агресорів у власній боротьбі проти московського імперіалізму. Орест Чемеринський рішуче відкинув популярну в деяких націоналістичних колах ідею «інтернаціоналу поневолених»: «Стверджуємо, що ідея такого інтернаціоналу, як оруддя нашої визвольної боротьби, сьогодні неактуальна. І тому політичні фантоми в роді безумовної солідарности поневолених проти пануючих є шкідливі й небезпечні. [...]

Фронт поневолених націй мусить покриватися з фронтом протимосковських націй. І коли можлива в нас співпраця з другими поневоленими націями, то тільки на ґрунті опертя на націоналістичний фронт світа й на протимосковські позиції» [263, 17–18].

Плани ОУН передбачали розгортання всенаціонального повстання відразу після початку війни. Найдетальнішу стратегію такого повстання розробив Колодзінський. Згідно з нею, ОУН мала послідовно виконати такі завдання: 1) викликати повстання на всіх українських землях; 2) надати йому організованої форми й сформувати з повстанських мас українську націоналістичну армію; 3) поширити й закріпити свою владу на українських землях; 4) знищити ворожі сили й перенести війну на ворожі землі [7, 91]. Колодзінський із притаманним йому максималізмом наполягав на тому, що, незалежно від міжнародної кон'юнктури, повстання слід піднімати одночасно й проти СРСР, і проти Польщі, утверджуючи цим соборність України, навіть якщо Польща воюватиме на боці фашистських держав проти СРСР (у 1938 р. такий сценарій іще вважали можливим): «Ми мусимо вічно повторяти [...], що ми боремося за Україну Соборну й

що на жадну іншу концепцію ми не згодимося, хоч би ми мали й цей раз програ-ти. Така геройська програма не є програмою, бо з її традиції виростуть нові борці, так як нинішні націоналісти виростили з традиції визвольної війни» [7, 132–133].

На думку Колодзінського, остаточне визволення настане тоді, коли повстання завершиться парадом переможних українських військ вулицями ворожих столиць – Варшави та Москви: «Така дефіляда означає символічно, що ворог лежить роздавлений, а побідний нарід має невичерпане джерело віри у власні сили і невгнуту боєву гордість. Особливо в наших відносинах є питанням життя або смерті закінчити наше визволення страткуванням ворожих столиць. [...] Визволення України не полягає тільки у висвободженню українських земель з-під ворогів, але більше у висвободженню нашого рабського духа з почуття нищості. А таке почуття вищості нашої нації є тільки тоді можливе, коли наше визволення закінчиться славною епопеєю, себто походом на ворожі землі. Проголошення соборної української держави має наступити на звалищах Москви і Варшави» [7, 137–138].

Реальний перебіг подій Другої світової війни засвідчив утопічність планів Колодзінського та його однодумців. Ні в 1939-му, ні в 1941-му, ані в наступних роках ОУН не мала достатньої сили та впливу, щоб підняти загальнонаціональне повстання, не кажучи вже про похід на Москву. Але наприкінці 1930-х рр. такі плани чи, краще сказати, мрії, надихали багатьох молодих націоналістів.

Важливе місце в політичній стратегії ОУН посідала проблема політики щодо національних меншин України на етапі підготування та здійснення національної революції та в майбутній незалежній державі. Погляд на націю як збірну особистість логічно вів до переконання, що ворогами українського народу є не лише уряди й панівні класи держав-окупантів, а цілі «ворожі нації». Бойдуник у виданій від імені КЕ ОУН брошурі «Наша боротьба: її цілі, шляхи і методи» (1931) наголошував, що національними ворогами українців, які їх нищать і не дають створити незалежну державу, є не тільки уряди, а й народи, з волі яких ті уряди існують і панують, – поляки, росіяни і т. д. Російська та польська нації є такими самими ворогами українців, як російський і польський уряди [55, 72]. Мартинець застерігав соратників від поширення «небезпечної» думки, що українські, польські та росій-

ські народні маси однаково терплять від визиску влади. Влада визискувачів, твердив він, – це «еманація» відповідних народів: «Якраз у відмінність від соціалістів, що проповідують солідарність боротьби проти „влади визискувачів”, ми проповідуємо боротьбу з націями ворожими, всіми її членами на всіх ділянках» [26, 78].

Поділяючи погляд на поляків як ворожу націю, члени ОУН по-різному бачили мету й засоби боротьби з нею. Андрієвський гадав, що революційний чин УВО й ОУН здатний «перевиховувати» поляків, примушуючи їх рахуватися з українцями. Врешті-решт, сподівався він, поляки переконаються, що намагання зберегти панування над Західною Україною коштують Польщі надто дорого: «Треба змагати, щоби посідання сих земель для поляків зробилося більш коштовним, як під оглядом матеріальним, так і моральним, більш тяжким і незносним, ніж відступлення від тих земель». Андрієвський уважав за можливе упертою боротьбою спонукати поляків до висновку, що Польщі вигідніше погодитися з втратою західноукраїнських земель, здобувши в особі соборної України противагу російській небезпеці, ніж утримувати їх, ризикуючи «затроїти цілий організм польської держави і розвалити її, як то вже було в минулому» [1, 51, 63].

На відміну від наддніпрянця Андрієвського, більшість «крайовиків», які безпосередньо боролися з польською владою, не вірили в можливість «перевиховання» поляків. Наприкінці 1930-х рр. деякі члени ОУН почали проповідувати радикальний метод боротьби з ворожими націями – етнічну чистку. У «Воєнній доктрині українських націоналістів» Колодзінського читаємо: «Наше повстання не має тільки за завдання зміну політичного устрою. Воно мусить вичистити Україну з чужого, ворожого елемента й з недоброго власного, ріднього. Тільки під час повстання буде нагода вимести буквально до останньої ноги польський елемент із З.У.З. і в цей спосіб закінчити польські претенсії про польський характер цих земель. Польський елемент, що буде чинно ставити спротив мусить улягти в боротьбі, а решту треба зтероризувати й примусити до втечі за Вислу. Бо не можна до цього допустити, щоб по здобуттю З. У. З., польський елемент міг тут жити побіч Українців. З. У. З. в будучій Українській Державі має бути чистий під національним оглядом, бо ці землі мають особливе значіння для будучої Україн-

ської держави, й тому не буде часу на боротьбу з польським елементом, якщо би такий ще вийшов нерозтращений зовсім з повстання. [...] Треба пам'ятати, що чим більше пропаде підчас повстання ворожого елементу, тим легше буде відбутися будова Української держави й тим сильнішою вона буде» [7, 103–104].

Євреїв спершу не вважали «ворожим елементом». Хоч окремі члени ОУН не приховували свого негативного ставлення до них, усе ж панівною була примирлива позиція. У 1930 р. «Розбудова нації» вмістила програмну статтю Сціборського, який закликав українців та євреїв до порозуміння й твердив, що завданням майбутньої української влади «буде дати жидам рівноправне положення й можливість виявляти себе у всіх ділянках суспільно-громадської, культурної та іншої діяльності». Така політика, сподівався автор, сприятиме виробленню в єврейських масах державницького патріотизму щодо України [248].

Однак заклик Сціборського залишився без відповіді. Ані ОУН, ані єврейські політичні організації так і не зробили жодних реальних кроків до взаємного порозуміння. Ба більше, дуже скоро (особливо після 1933 р.) євреї у стратегії ОУН посіли місце серед «ворожих націй» поруч із росіянами та поляками.

Чим завинили євреї в очах ОУН? Слід пам'ятати, що 1930-ті рр. – час найбільшого розмаху комуністичного терору в радянській Україні. Значний відсоток євреїв у більшовицькій партії та особливо в каральних органах СРСР породжував переконання про виняткову роль єврейства у злочинах більшовицького режиму. Інший чинник, який сприяв посиленню антисемітизму – перемога нацистів у Німеччині. Як ми вже згадували, українські націоналісти покладали великі надії (як показав час – марні) на допомогу Німеччині в боротьбі за самостійність України. Щоб домогтися підтримки гітлерівців, частина оунівців узяла на озброєння риторику, багато в чому запозичену з писань німецьких ідеологів антисемітизму.

Під кінець 1930-х рр. ставлення ОУН до євреїв зазнало кардинальних змін порівняно з тезами Сціборського 1930 р. [600]. Тогочасна концепція національної політики ОУН передбачала створення в майбутньому моноетнічної української держави шляхом асиміляції національних меншин. Виняток робили тільки для євреїв. Ярослав Стецько, якому Коновалець доручив координувати підготування

ідеологічних постанов Другого Конгресу ОУН, писав у рефераті «Українська національна революція або Україна на шляху віднови й творення нових внутрішніх вартостей і встановлювання своєї великодержавної рації в Європі й світі»: «Всякі меншини поза жидами, для яких будуть гетта, будуть зденаціоналізовані й засимільовані всіма доцільними засобами, як атракцією ідеї, моральною демобілізацією (і висилками до границь їх “ойчизн”), так і фізичними засобами, коли це останнє буде потрібне й доцільне. [...]

Важною є справа жидів, та ми нічого потішного їм сказати не можемо (поза тим хіба, що в упорядкованій Укр[аїнській] Державі не буде фізичних протижидівських погромів [...])» [3; 5].

Утім, щоб дожити до «упорядкованої Української Держави», євреям треба було ще перетривати добу націоналістичного повстання, що його деякі оунівці розглядали як нагоду позбутися «ворожого елементу». Колодзінський прогнозував, що гнів українського народу на євреїв буде особливо страшний, але ОУН повинна його не гамувати, а навпаки – розпалювати, «бо чим більше загине Жидів під час повстання, тим буде краще для української держави, бо Жиди будуть одинокою меншиною, яку не сміємо обхопити нашою денаціоналізаційною політикою» [7, 136–137].

Чому євреї не підлягали денаціоналізації (українізації), пояснив Мартинець. Розглянувши суспільну роль євреїв в Україні й визнавши її винятково негативною, він доводив, що «під расовим оглядом це елемент непридатний до мішання й асиміляції». На його думку, змішування з євреями призвело б до психологічного «ожидовлення» українців, наслідком якого була б утрата останніми державницького інстинкту, нібито зовсім непритаманного «бездомно-бездержавному» єврейському народові. Щоб уберегти українців від такої небезпеки, Мартинець вважав за потрібне не лише заборонити мішані шлюби, а й повністю ізолювати євреїв від будь-яких – економічних, політичних і культурних – контактів з українцями. Фактично йшлося про те, щоб у майбутній українській державі замкнути всіх євреїв у гетто й змусити до масової еміграції [199].

Все ж, готуючись до повстання на випадок німецько-польської війни, КЕ ОУН у 1939 р. заборонила членам організації вчиняти репресивні дії щодо євреїв, аргументуючи це тим, що в країнах західних демократій (Англиї, Франції, США) євреї нібито мали вирішальний вплив на формування зовнішньої політики [518, 229]. Це може свідчити, що крайня антисемітська позиція однодумців покійного вже тоді Колодзінського не була на той момент панівною, хоч важко сказати, що тут зіграло більшу роль – принципові міркування чи кон'юнктура.

З таким суперечливим підходом до «єврейського питання» ОУН зустріла Другу світову війну. Ставлення ОУН до Голокосту – окрема дискусійна тема, що потребує спеціального розгляду. Тут висловлю лише одне міркування. Більшість керівників обох фракцій ОУН не були запеклими антисемітами, вони радше байдуже ставилися до долі євреїв, яких уважали чужинцями. Оунівці мали велику мету – самостійну Україну, й коли нацисти давали зрозуміти, що ціною самостійності є співучасть у знищенні євреїв, багато націоналістів готові були заплатити таку ціну. На щастя, конфлікт ОУН з окупаційною владою в 1941 р. позбавив організацію потреби брати участь в «остаточному розв'язанні єврейського питання».

Досвід війни приніс, за словами полковника УПА й одного з ініціаторів ревізії ідеології ОУН Йосипа Позичанюка, «криваве протверезіння». У відповіді Донцову, який, критикуючи нову програму ОУН(б), і далі вимагав боротися зі «світовим жидівством», Позичанюк писав: «Треба бути сьогодні політичним немовлям, щоб не розуміти, що незважаючи ні на які наші традиції в жидівським питанні, нині з ряду причин треба за всяку ціну відпекатися від антисемітизму. І саме тому, чому треба відпекуватися від найменшої тіні гітлеризму. Бо власний наш нарід розпне або викине геть тих, хто стане на цю лінію» [368, 84–85].

5.3. Сакралізація нації

Було б помилкою інтерпретувати ідеологію ОУН винятково як систему логічно пов'язаних і раціонально обґрунтованих тез. Не меншу роль у ній відігравали міфи, символи й догми, що їх не доводили, а приймали на віру. Стрижнем соціальної міфології ОУН був міф національного відродження, пов'язаний із не

менш міфологічним уявленням про націю як живий організм, здатний народжуватись, хворіти, одужувати й помирати. Цей міф мав такі основні мотиви. Українська нація, колись велика й могутня, в сучасну добу досягла крайньої деградації та розкладу, наблизившись до межі національної смерті. Ознаками цього занепаду не лише в Україні, а й у всій Європі є поширення «шлункових теорій» матеріалістичного світогляду, забуття героїзму й ідеалізму давніх часів і, нарешті, наступ комунізму. Але з війни та крові героїв постає новий світ, який творить нову героїчну добу. Лише героїчним, надлюдським зусиллям можна запобігти остаточній загибелі нації, і саме молоде покоління націоналістів покликане здійснити цей героїчний чин. Націоналістична революція не тільки знищить зовнішніх ворогів нації, а й очистить її від чужих, отруйних, ворожих елементів, які розкладають націю зсередини, та відродить до нового життя [див.: 107].

Характерною рисою ОУН була сакралізація політики, прагнення надати рухові своєрідного релігійного характеру. Щоб підкреслити, що ОУН була не просто партією, а «окремою вірою в політичній ділянці» [483, 106], Степан Ленкавський у 1929 р. склав знамениті «Десять заповідей українського націоналіста», більше відомі як «Декалог». Мотто «Декалогу», яке трохи пізніше написав Іван Габрусевич, проголошувало: «Я – Дух одвічної стихії, що зберіг тебе від татарської потопа й поставив на грані двох світів творити нове життя...» [цит. за: 483, 106]. Тут «Дух одвічної стихії» заступає біблійного Бога, що дає десять заповідей Мойсеєві, а в ролі обраного народу виступають українці¹⁴⁹. Далі йшли самі заповіді, перша й найвідоміша з яких вимагала: «Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї». У первісному варіанті «Декалогу» деякі заповіді були сформульовані в дусі донцовських вимог «аморальності» й «імперіалізму»:

«7. Не заважаєшся виконати найбільший злочин, якщо цього вимагатиме добро справи.

8. Ненавистю і підступом прийматимеш ворогів твоєї Нації. [...]

¹⁴⁹ Пор.: «Я – Господь, Бог твій, що вивів тебе з єгипетського краю з дому рабства» (Вихід, 20, 2).

10. Змагатимеш до поширення сили, простору й багатства Української держави навіть шляхом поневолення чужинців»¹⁵⁰.

Проте ці заповіді викликали неоднозначну реакцію навіть серед націоналістів. Тому в 1933–1934 рр. в ОУН відбулася дискусія щодо нової редакції «Декалогу». Онацький 25 вересня 1933 р. записав у щоденнику, що отримав від Коновальця кілька проектів редакції «Декалогу» – Сціборського (Органського), Мартинця (Волянського) та Габрусевича (Іртена) – й надіслав у відповідь свої зауваги [344, 379–381]. У листі до Мартинця від 21 березня 1934 р. Коновалець згадував про тертя між Мартинцем і Габрусевичем з приводу проекту «Декалогу» [26, 14]. Роман Висоцький подає остаточний варіант «Декалогу» за статтею «Обов’язуючий текст декальогу», вміщеною в газеті «Непоборні» 15 травня 1936 р. (ч. 10) [742, 177]. Отже, остаточний варіант «Декалогу» Провід ОУН ухвалив не раніше весни 1934 р. й не пізніше весни 1936 р. У ньому найодіозніші місця було відредаговано: слова «найбільший злочин» замінено на «найнебезпечнішого чину», «підступом» – на «безоглядною боротьбою», а фразу про «поневолення чужинців» зовсім вилучено [483, 106, 125–126; 189, 454–458].

Доповненням до «Декалогу» стали «12 прикмет характеру українського націоналіста» авторства Ярослава Старуха та «44 правила життя українського націоналіста», які склали Zenon Kossak і Дмитро Мирон [483, 471–472]. Своєю формою вони нагадували перелік християнських чеснот, але суттєво відрізнялися від них змістом. У вступі до «44-х правил» бачимо зразок палінгенетичного міфу за схемою: колишня велич нації – руїна – відродження в боротьбі: «Невмируща владарна воля Української Нації, що казала Твоїм предкам завойовувати світ, водила їх під мури Царгороду, поза Каспій та Вислу, здвигнула могутню Українську Державу, мечем і плугом зазначувала границі своєї владарности, в боротьбі проти орд сповняла історичну місію України, що проявлялася в державницьких чинах і творчих замірах Великих Гетьманів і Геніїв, що піднялися з руїни до нового революційного чину й державного будівництва, що посягає тепер владно по нове життя і творить могутню епоху Українського Націоналізму й наказує Тобі: Встань і бо-

¹⁵⁰ Див. реконструкцію первісного тексту «Декалогу» у коментарях до творів С. Ленкавського [189, 458].

рись! Слухай і вір, здобувай і перемагай, щоб Україна була знову могутня, як колись, і творила нове життя по власній уподобі і по своїй волі» [цит. за: 483, 107].

Навіть Бога у «Правилах» витлумачено в націоналістичному дусі:

«11. Могутній Бог княгині Ольги і Володимира Великого жадає від Тебе не сліз, ані милосердя чи пасивного роздумування, але мужности й активного життя.

12. Знай, що найкраще віддаси Богові почесь через Націю та в ім'я Нації чинною любов'ю до України, суворою мораллю борця та творця вільного державного життя» [цит. за: 483, 108].

Прагнення створити «релігію націоналізму» неминуче вело до конфлікту з традиційною релігією – християнством. «Націоналізм вимагає віри в націю, а не в Бога» [280, 43], – писав один з ідеологів ОУН Дмитро Штикало. Щодо християнства націоналісти застосовували різні стратегії: від спроб дискредитувати його як релігію слабких у дусі ніцшеанської критики – до мімікрії під християнство (наповнення релігійної символіки новим, націоналістичним змістом). Взаємодію християнської релігії та церкви зі світською релігією націоналізму нерідко подавали символічно як конфлікт або, навпаки, союз хреста і меча – символів християнства та войовничого націоналізму.

Меч, як і інші символи войовничості й нещадності до ворога, не належав до ключових символів¹⁵¹ традиційної української культури. Недаремно над браком символів войовничості у світогляді українців гірко іронізував Є. Маланюк. На подібні нарікання, хоч і не вбрані у поетичну форму, натрапляємо й у рефераті Колодзінського «Українська націоналістична воєнна доктрина»: «Головною причиною нашого нинішнього упадку є те, що ми забули заповіт наших батьків і обосічний варяжський меч замінили за гнилий хutorянський побут і за смердючі відпадки жидівського філософа. (Марксизм)» [6, 1].

Такий стан символічного світу українців не влаштовував націоналістів нової хвилі, тому вони докладали величезних зусиль, щоб наповнити його символами войовничості, сили, активності й боротьби. Одним із цих символів став меч, який дедалі активніше фігурує в націоналістичному дискурсі, починаючи з 1920-х рр.

¹⁵¹ Це поняття запозичено в американській дослідниці антропології культури Шері Ортнер [677].

Меч символізував і призабуту українцями колишню військову міць, і віру в близьке відродження бойового духу нації. Той-таки Колодзінський у згаданому рефераті писав: «Лише духові мародери і нікчемні боягузи можуть верещати, що український нарід є нарід пацифістів. [...] Коли Україна буде самостійною і розвине воєнний інстинкт, рівночасно надаючи йому відповідні організаційні форми, то ми будемо найбільше боєвим народом на світі» [6, 8].

Меч інколи протиставляли хресту, підкреслюючи цим, що не все в християнському вченні є прийнятним для революційного націоналізму. Зразком химерного переплетіння релігійної та мілітарної символіки, зокрема символів хреста й меча, може слугувати перша частина нелегального видання «У. В. О.», яке випустив у 1929 р. Пропагандистський відділ однойменної організації. У ній читаємо таке: «З підполля темного йде у світ широкий український боєвик революціонер зі сурмою в руках і мечем при боці. [...] Церквою для нього були могили на полях, а дзвонами ворожі стріли до засуджених на смерть. [...] Апостолом Боротьби він був, є і буде. Святу боротьбу за правду і волю проповідувати він хоче, боротьбу, що не знає стриму, не лякається жертв, – боротьбу, що святістю і величчю сили освячує себе. Він апостол, але хреста в руці не має – лише меч, а слова і тони його сурми будуть тільки відгуками діл, і вони значитимуть його дорогу. Він апостол чину» [255, 5–6].

Меч став одним із ключових символів ОУН, яка поєднувала його з традиційною національною символікою, зокрема з тризубом. У 1932 р. Провід ОУН затвердив герб організації – «націоналістичний тризуб», центральним елементом якого був меч. Цікаво, що свою версію тризуба прийняла й церква, але якщо націоналісти доповнювали тризуб мечем, то церква – хрестом.

Боротьба між церквою та націоналістами за контроль над символічним універсумом українців сягнула апогею під час свята «Українська молодь Христові», організованого греко-католицькою церквою в 1933 р.. В очах молодих оунівців участь у святкуванні дорівнювала визнанню найвищого авторитету церкви у визначенні ключових символів, під якими мала гуртуватися молодь. З цим націоналісти були незгідні, тому Крайова езекутива ОУН ухвалила бойкотувати свято.

Мету бойкоту було сформульовано досить відверто: «Володіння над душами молоді нікому не відступимо!» [115].

Після свята протистояння між націоналістичним і католицьким таборами вилилося в гостру полеміку у пресі. Проте деякі представники обох таборів шукали компромісу, вважаючи за можливий і бажаний союз католицизму й націоналізму – хреста й меча. З боку церкви найпоослідовніше цю ідею виклав о. др. Микола Конрад у брошурі «Націоналізм і католицизм» (1934). Він закликав до спільного хрестового походу націоналізму й католицизму проти лібералізму, соціалізму та комунізму. Однак, на думку о. Конрада, союз хреста й меча стане можливим лише тоді, коли націоналізм визнає авторитет Церкви [175].

Своєрідною відповіддю о. Конрадові стала брошура члена Крайової езекутиви ОУН Дмитра Штикала «Над світом сяє хрест меча» (1936), назву якої запозичено з Маланюкового «Посланія». Штикало твердив, що **«ні один тон християнської релігії не є абсолютно чужий релігії новітнього націоналізму»** [280, 25], а отже, націоналістам немає потреби пристосовувати свій світогляд до вимог церкви. Навпаки – церква повинна пристосуватися до націоналізму, знайти з ним спільну мову. Союз між ними можливий **«під одною умовиною: що церква свідомо змагатиме наблизити себе до націоналізму»**. Щоб довести можливість такого наближення, Штикало переосмислює основні християнські символи в націоналістичному дусі. Навіть Ісус Христос постає в його брошурі в образі войовничого та безкомпромісного вождя, причому вождя націоналістичного, який над усе ставить добро власного народу. Нагадавши відомі слова Ісуса «Я не прийшов принести мир, а меч» (Мат. 10, 34), автор ствердив, що меч, як символ нового життя «у нашу еру приніс ніхто інший – тільки якраз Христос!». Штикало готовий визнати християнську релігію, але тільки тією мірою, якою вона не суперечить «релігії націоналізму»: «Релігія націоналізму не може мати нічого проти того, щоби її визнавці (націоналісти) визнавали догми іншої релігії, наскільки ці чужі догми гармонізують і покриваються з її власними догмами» [280, 43].

У підсумку націоналіст Штикало, як і священник Конрад приходять до необхідності синтезу християнства та націоналізму, символом якого стане «хрест меча»: **«Над світом сяє хрест меча»** – ось прекрасна у своїй символічній глибині і простоті і правдивості візія поета! **Візія нашої ери, візія передусім нашої доби!**

Хрест і меч – символ церкви і нації! Хрест – що є мечем, меч – що є хрестом! **Хрест меча – ось гармонія і синтеза християнзму й націоналізму!**

Під цим знаком й Україна йде назустріч своєму Завтра. Іде назустріч своїй історичній долі, своєму історичному післанництву (місії).

Це історичне післанництво України – це і є на сумежі Заходу і Сходу, на пограниччі двох світів – творити нове життя» [280, 47].

За всієї схожості риторики о. Конрада та Штикала неважко помітити кардинальну відмінність: для Конрада в союзі хреста й меча головним є хрест, а для Штикала – меч, який і є тим хрестом, що йому має поклонитися церква.

Напередодні Другої світової війни ідея союзу хреста й меча, церкви та націоналізму знайшла широкий відгомін і серед частини духовенства, й серед націоналістів. Польське МВС у 1939 р. з тривогою відзначало «активне ангажування духовенства до націоналістичного руху і свідому тенденцію надавати релігійним заходам рис політичної маніфестації» [48, 129].

Ознакою своєрідної релігійності членів ОУН була віра в особливу місію організації, покликаної шляхом національної революції вивести націю з поневолення. Конечність непохитної віри в місію ОУН у дусі донцовського «фанатизму» наголошував Коновалець у листі до Андрієвського 8 серпня 1933 р.: «Тільки віра в наше післанництво може загри́ти і одиниці, і масу ставати в наші ряди і боротися не декляраціями, а чинно за ті кличі, які голосить націоналізм. Признавати слухність компромісів або слухність в поодиноких випадках теж і другим угрупованням то значить послаблювати наш фронт і визвольну справу наражувати на потрясення. Ми взялися за здійснювання наших кличів і за підготовку всеукраїнської національної революції, і тільки коли в нас буде віра, що ми можемо то завдання доконати, ми його доконаємо.

Коли ми, одначе, не тільки самі затратимо віру в єдиноспасаємість наших кличів, нашої програми, ідеології і тактики, але начнемо відбирати ту віру в нашого членства, що більше, коли начнемо пропагувати, що не тільки ми, але теж другі угруповання мають рацію, то думаєте, пане інженер, що тоді маса за нами піде? Ми ж її самі здеморалізуємо. Коли в нас віри немає, тоді зразу вішаймо все на кілку і залишім працю другим, які ту віру мають [...]» [64, 378].

Необхідність зміцнювати віру членів організації диктувала потребу творити культ – власні обряди, свята, ритуали, символи. Центральне місце в політико-виховній роботі ОУН посідав культ героїзму, який впровадили ще в СУНМ члени його Проводу Охримович, Габрусевич і Ленкавський [483, 50, 109]. Виявом цього культу були, зокрема, маніфестаційні походи на могили січових стрільців і вояків УГА під час зелених свят і жалобні академії до річниць смерті членів УВО, страчених за вироками судів або полеглих під час бойових акцій.

СУНМ і ОУН зробили великий внесок в утвердження Свята героїв Крут – вшанування пам'яті студентів, які загинули 29 січня 1918 р., захищаючи Київ від більшовиків. У 1920-х рр. у Галичині культ Крут поширював пластовий курінь «Крутянці», який у 1928 р. об'єднався з куренем «Чорти», прийнявши назву «Лісові чорти». Саме з лав цих пластових куренів вийшло багато чільних діячів ОУН. З ініціативи Володимира Янева, а також Атанаса Фіголя й Богдана Романенчука культ героїв Крут було впроваджено у СУНМ, а згодом в ОУН. У 1931 р. Другий Студентський конгрес у Львові визнав річницю бою під Крутами святом студентської молоді. Крім участі в урочистій академії або святкових зборах, кожен український студент мав вшановувати день річниці Крут цілоденним голодуванням і відданням заощаджених у такий спосіб грошей на допомогу політичним в'язням. Згодом, у другій половині 1930-х рр., за право готувати й очолювати популярне свято розгорнулася конкуренція між ОУН та ФНС [483, 50; 742, 236].

Крім зміцнення віри в місію ОУН, культ героїзму виконував ще одну важливу функцію: утвердження нового сценарію «правильного життя». Шері Ортнер серед ключових символів виокремлює т. зв. «ключові сценарії» («key scenarios»), які передбачають «чітко окреслені способи дії, потрібні для правильного й успіш-

ного життя в певній культурі» [677, 1341]. Такі «ключові сценарії правильного життя» в культурі українців західного регіону зазнали значних змін впродовж XIX – початку XX ст. За Я. Грицаком, «код поведінки галицько-руського освіченого суспільства» за австрійської влади полягав у тому, що «австрійські русини дбали про свою репутацію “тирольців Сходу”, тобто найлояльнішої етнічної групи: за це вони сподівалися підтримки від Відня в їхніх національно-культурних змаганнях проти панівної польської верхівки, а на щоденне життя очікували спокійного та забезпеченого існування. Загальна ідеологія, за словами Андрія Чайковського, полягала в тому, що “найбільше щастя для рутенця – скінчити університет і вчепитися обіруч цісарської клямки, стати урядовцем... значіння, аванс, становисько, пенсія, емеритура...”» [383, 188].

Ще один, принципово новий для галицько-руського суспільства, сценарій життєвого успіху створив Іван Франко – не так своїми творами, як прикладом власного життя. Позбавлені можливості утримання з державної служби чи праці в громадських інституціях, Франко та його товариші – галицькі соціалісти – творили власні засоби для існування, водночас намагаючись будувати нове суспільство, альтернативне щодо старого руського [383, 189]. Невипадково сам Франко став одним із культурних символів українства.

Зауважмо принагідно, що за всієї несхожості Донцова на Франка, автор «Націоналізму» своїм життям втілював подібний сценарій – незалежного інтелектуала, який творить власне середовище у протистоянні з суспільним істеблішментом.

З розпадом Австро-Угорщини сценарій «тирольців Сходу» втратив актуальність, а можливості кар’єри на державній службі в обставинах Другої Речі Посполитої для українців звелися до мінімуму. Натомість зросло значення іншого сценарію, який окреслювали словами «праця для добра нації» або «органічна праця». Йшлося про роботу в кооперативах, легальних культурно-освітніх і політичних організаціях, яка дозволяла розбудовувати національне життя, а водночас досягати порівняно високого соціального статусу й певного матеріального добробуту.

Проте заклики до «муравлиної» органічної праці в межах конкретної дійсності не влаштовували молодих максималістів, які не хотіли «прогинатися під

мінливий світ», вірячи, що колись він підкориться їм. Інтегральні націоналісти впровадили новий кардинальний сценарій, який найкраще можна окреслити словами першої заповіді «Декалогу» ОУН: «Здобудеш Українську Державу або згинеш у боротьбі за неї».

На перший погляд, такий життєвий сценарій вимагав цілковитого самозречення на користь нації. «Для **націоналіста**, цебто визнавця націоналістичної релігії, – ціль і щастя людського життя лежить у відданні себе цілого своїй нації» [280, 20], – писав Штикало. Утім, і цей сценарій передбачав можливість своєрідного особистого успіху: втілюючи його, націоналіст міг сподіватися стати одним із вождів революції, а в разі перемоги – державним діячем, або здобути посмертну славу національного героя в разі загибелі.

ОУН культивувала зневагу до «міщанського» ідеалу спокійного і забезпеченого життя, до «щастя голоти, яка у всі часи верещить одне і те саме: *Panem et circenses*. Хліба і забав!»: «Спокою! – скавулять і від цього скавуління гидко. [...] Наша епоха знає й обожає інше щастя: щастя **боротьби, щастя – жити небезпечно!**» [280, 28]. Власне засобом запровадження нового «коду поведінки» у свідомість мас і став оунівський культ героїзму, який утверджував сценарій «правильного життя» і «правильної смерті».

Одна з важливих функцій будь-якого символічного універсуму – легітимація смерті. За П. Бергером і Т. Лукманом, «будь-яка легітимація смерті вирішує одне й те саме основне завдання – вона має дати індивідові можливість і далі жити в суспільстві після смерті значущих інших і, якщо не зняти, то принаймні пом'якшити жах від очікування власної смерті, щоб він не паралізував звичний порядок щоденного життя» [361, 165]. У християнстві й інших традиційних релігіях цю проблему розв'язують за допомоги віри в безсмертя душі й посмертну винагороду для праведників. Інтегральний націоналізм вирішує її інакше: націоналіст, жертвуючи життям в ім'я нації, у містичний спосіб зливається з нею, живучи далі як частина вічної спільноти мертвих, живих і ненароджених.

Смерть героїв часом прямо протиставляли смерті святих мучеників християнства. У брошурі «Культ героїзму», підписаній псевдонімом «Роман Брут»,

читаємо: «Смерть героїв цілком інакша, аніж смерть мученика! Тоді, коли вмірає герой – твориться легенда **чину**, умираючий мученик вмірає пасивно. Герой – як володар світу, що по своїй подобі хоче перебудувати його – мученик, як пасивна жертва існуючого стану. Як перші – воювали новітні лицарі Альказару¹⁵², наших Крут, Базару та на полях слави, як другі наслідники Христа. Самопосягання є у одних і других, але шляхи діяння, шляхи її здійснення – інші. Коли ученики Христа наставляли своє тіло, щоб їх бито, були безборонні в ім'я своєї ідеї – герої боролись за здійснення її аж до смерті» [107, 3–4].

ОУН утверджувала культ героїзму зокрема й у вигляді культу стрілецьких могил. Члени організації не лише допомагали впорядковувати військові поховання, а й ініціювали масове демонстративне відзначення на них річниць боїв Українських січових стрільців та УГА. Головними об'єктами поклоніння стали стрілецькі поховання на Личаківському та Янівському кладовищах у Львові, на горі Маківці в Карпатах, а також козацькі могили під Берестечком на Волині. На другий день Зелених свят, який стали називати Святом полеглих героїв, відбувалися масові походи до військових поховань, які ОУН неодмінно використовувала з метою пропаганди. Також влаштовували демонстративні панахиди на могилах бойовиків УВО, а пізніше й ОУН, а позаяк поліція їх забороняла, то щоразу виникали сутички, часто криваві. Для ОУН це була нагода гартувати своїх членів і перевіряти їхню боєздатність [483, 109–111, 251; 742, 236–241].

Походам на могили героїв надавали містичного змісту: «Цей похід на могили – це християнське “Зіслання св. Духа”. Тут і там (хоч підсвідомо) діє та сама містерія. Так само як там на учеників Христа сходить з неба св. Дух – тут із могил виходить невидимий вогонь в наші серця» [107, 11].

Цю риторичку переймали деякі священники. Цікавою в цьому плані є промова невідомого священника на Святі могили у 1939 р., яку занотував поліцейський агент; своєю образністю вона більше пасувала б революційному націоналістові, ніж служителю церкви: «Творчий духу цих могил! Дай нам витривалість у нашій ва-

¹⁵² Альказар – фортеця в м. Толедо в Іспанії, за яку в 1936 році точилися бої між націоналістичними повстанцями та республіканцями.

жкій боротьбі за досягнення найвищого ідеалу, яким є здобуття незалежності. Дай нам силу пережити утиски і ярмо. Сьогодні немає такої сили, яка могла б нас поневолити, бо найміцніші кайдани ми розірвемо, бо ми готові покласти на вітвар свободи наші кров і силу» [45, 119].

Крім пошанування постатей, яких переважна більшість українців визнавала національними геніями (Шевченка, Франка й ін.), ОУН прагнула впровадити культ власних членів, убитих під час бойових акцій або страчених за вироками судів, а також членів УВО, які загинули в 1920-х рр. Найдовшу традицію мало відзначення річниць смерті Ольги Басараб, закатованої у в'язниці 12 лютого 1924 р. Першою жертвою у власних лавах ОУН уважала Ярослава Любовича, який загинув 5 березня під час утечі з місця нападу на листоношу у Львові. Згодом до пантеону героїв увійшли Головінський, убитий 1930 р., Павло Голояд і Володимир Пришляк, повішені в тернопільській тюрмі 28 квітня 1932 р. за вбивство конфідента (таємного співробітника поліції), та інші бойовики. У їхні роковини відправляли Служби Божі та влаштовували жалобні процесії, під час яких ОУН поширювала відозви, присвячені пам'яті полеглих борців [742, 241–243].

Особливого поширення набув культ пам'яті Василя Біласа і Дмитра Данилишина, повіснених у Львові 23 грудня 1932 р. за напад на пошту в Городку. Уже в момент їхньої страти в церквах Львова били у дзвони, того ж дня було відправлено жалобні Служби Божі. Страта Біласа й Данилишина справила велике враження на українців. Як згадував член ОУН Володимир Макар, «лицарська смерть на польській шибениці двох бойовиків УВО–ОУН Дмитра Данилишина та Василя Біласа у грудні 1932 року була тим струсом, який остаточно завершив цілковите моральне й духове пробудження та переродження дослівно найширших народніх мас. В усьому краю проголошено стан всенаціональної жалоби. Затихли веселі співи, забави, гульня. Для розгорнення українського націоналістичного руху настала надзвичайно сприятлива пора» [337, 96].

Аж до вбивства Євгена Коновальця вшанування пам'яті Біласа й Данилишина посідало центральне місце в героїчному культі ОУН. Масово поширювали фотокартки обох бойовиків, вони стали героями віршів, популярних пісень і навіть

колядок. За цитування, співання й поширення пісень про Біласа й Данилишина суди карали ув'язненням, термін якого часом перевищував два роки [742, 245]¹⁵³.

Новим поштовхом до розбудови культу полеглих героїв стала смерть Євгена Коновальця. Хоча вождизм був одним з організаційних принципів ОУН, за життя Коновальця справжнього культу особи вождя в організації не було. Теоретично, з досвіду італійського фашизму, а згодом гітлеризму, ідеологи ОУН знали, що в націоналістичного руху має бути харизматичний вождь, який з часом «правом своїх внутрішніх властивостей» стане вождем усієї нації. Та Коновалець був радше прагматичним організатором, аніж харизматичним вождем. Він не заохочував схиляння перед своєю особою, спонукав до критики й був самокритичним. Щойно після загибелі полковника в Роттердамі 23 травня 1938 р. від руки радянського агента було впроваджено посмертний культ Коновальця як «Вождя, Основоположника і Обновителя» [81, 420]. ПУН проголосив «тричі святим все, що відноситься до нашого Вождя» [цит. за: 450, 9].

Невдовзі з'явилися й перші ознаки культу живого вождя – А. Мельника. ОУН трактувала його не лише як свого лідера, а й як «Вождя Української Нації». Другий Великий Збір впровадив офіційне гасло: «Слава Вождеві Андрієві Мельникові!» [81, 423] Утім, Мельник поступався своїм авторитетом Коновальцеві, а його штучно творений культ не вберіг ОУН від розколу в 1940 р., після чого обидва її відлами плекали культу власних вождів – Мельника та Бандери.

Та це вже інша історія, яка виходить за хронологічні рамки цієї праці. А в серпні 1939 р., підсумовуючи досвід творення нової націоналістичної релігії, Другий Великий збір ОУН констатував: «З чину, з крові й смерти для ідеї зродилася нова Віра українства – Український Націоналізм!» [81, 423].

5.4. ОУН і табір «реальної політики»

ОУН постала як реакція на «реальну політику» легальних партій і емігрантських осередків. Ще після першої Конференції українських націоналістів (листопад 1927 р.) новоутворений ПРУН уважав за свій обов'язок «різко відмежувати

¹⁵³ Про життя Біласа й Данилишина та їхній посмертний культ див. розвідку М. Посівнича [519].

український організований націоналізм від теперішніх партій і центрів, а передовсім від тих, що зійшли до ролі прислужників наших національних ворогів» [66, 25]. Головним національним ворогом тоді вважали Польщу.

Можливість українсько-польського порозуміння ціною визнання легітимності польської влади революційні націоналісти сприймали як одну з найбільших загроз, тому всіма засобами поборювали скочування «реальної політики» до «полонофільства» й «угодовства». Деякі аспекти цієї боротьби описано в історичній літературі [483; 552; 553], але дослідники мало звертали увагу на ту обставину, що, поділяючи негативне ставлення до «угодовців», члени ОУН розходилися в питанні тактики й методів їх поборювання.

Боротьба з опортунізмом – характерна риса всіх революційних рухів, але розглядаючи приклад ОУН, слід брати до уваги ще й особливості її ідеології. Інтегральний націоналізм розглядає націю як єдиний організм і вимагає беззастережного підпорядкування одиниці цілям та інтересам власної нації. Відтак ті частини національного організму, що виявляють схильність до співпраці з чужими, «ворожими» націями, розглядають як небезпечно хворі, такі, що потребують негайного лікування чи навіть ампутації задля його виживання. Проте, з цього погляду, поширення проросійських і пропольських тенденцій серед українців робило проблематичним саме існування української нації. Такі ідеологічні й етичні засади, а також прийнята ОУН концепція «перманентної революції», наперед визначили негативне ставлення революційних націоналістів до будь-яких спроб порозуміння з національними ворогами, зокрема до орієнтацій на Польщу і на СРСР, поширених у частині національно-державницького табору Західної України, особливо в УНТП–УНДО¹⁵⁴.

Серед «прислужників національних ворогів» у середовищі еміграції особливо шкідливим уважали Державний центр УНР в екзилі під проводом Андрія Лівіцького, програма якого полягала у творенні української держави в союзі з Польщею, але коштом відмови від соборності, бо Західну Україну визнавали частиною польської держави. Свої надії уенерівці пов'язували з майбутньою інтервенцією

¹⁵⁴ Про ці орієнтації та боротьбу з ними див. монографію І. Соляра[546].

Польщі та її західних союзників проти СРСР. Своєю чергою, табір «санації», який 1926 р. прийшов до влади у Польщі, підтримував ДЦ УНР і штаб Армії УНР з подвійною метою: на випадок війни з СРСР і для впливу на політиків Західної України, щоб схилити їх до лояльності. Задля цього ж Волинь, де оселилися багато діячів УНР, вирішили перетворити на своєрідний експериментальний полігон польсько-української співпраці та потенційну базу для наступу на СРСР. Керував експериментом волинський воєвода Г. Юзефський [712; 728, 162–164, 178–179, 350].

Ставлення до табору УНР і його інтервенціоністських планів члени ПРУН обговорили на своїх засіданнях 30 й 31 серпня 1928 р. під час з'їзду Проводу, що відбувався в Берліні з 25 серпня до 1 вересня. Усі погодилися, що з уенерівцями слід боротися, але розійшлися в думках щодо методів боротьби: якщо Сціборський, якого підтримав Мартинець, наполягав на виразному й категоричному засудженні уенерівщини, то Андрієвський вважав, що «не треба посуватися задалеко»: «УНР це теж українці», тому не слід відмовлятися від перемовин із ними. Поважні розходження виявилися й у ставленні до можливої інтервенції проти СРСР за участі Польщі. Коновалець говорив, що концепція інтервенції «віщує тільки братовбивчу війну» між українцями, й застеріг, що «на випадок, коли не буде заздальгідь гварантована самостійність України, тоді ліпше нам боротися хоч би по стороні большевиків за соборність». Йому заперечував Андрієвський: захоплення всіх українських земель більшовиками було б шкідливим, бо тоді б зник «П'ємонт» національної думки в Галичині. Але й він не відкидав можливості підтримки більшовиків з боку націоналістів, коли б унаслідок інтервенції виникла загроза відновлення «єдиної-неподільної» Росії. Підсумовуючи обговорення, Коновалець ствердив, що націоналістам не можна повторювати помилок УНР і ЗУНР, які поклалися на допомогу з-за кордону, й висловив надію на «процес усамостійнення» Великої України та майбутнє порозуміння націоналістів із самостійним українським радянським урядом [62, 70–77].

Ця дискусія цікава тим, що демонструє: в 1928 р. революційні націоналісти, всупереч концепціям табору УНР, ще вважали Польщу чи не гіршим ворогом, ніж СРСР, і навіть були не від того, щоб стати у майбутній польсько-радянській

війні на бік більшовиків. Утім, офіційні рішення ПРУН були обтічними. За результатами дискусії ухвалено: «Стоїмо в боротьбі з табором УНР, однак виключаємо руйнуючу, негідну боротьбу та всякі шкідливі засоби її». У справі інтервенції вирішено «протиставити концепціям інтервенції – конечність активного розв'язання східної проблеми власними силами українців» [62, 78].

Після утворення ОУН на початку 1929 р. в її Проводі й далі змагалися два підходи у ставленні до ДЦ УНР та українських партій: жорстка лінія Мартинця та Сціборського й поміркованіша – Андрієвського. Мартинець на шпальтах «Розбудови нації», яку редагував, різко протиставляв ОУН решті партійних груп, а уенерівський табір назвав «розсадником польонофільства, зневіри у власні сили та надій на поміч ворога» [198, 4]. Натомість Андрієвський надіслав до журналу статтю, у якій твердив, що «в політиці змагання й боротьба окремих груп є природними, і їх не уникнути», й закликав, виносячи українську справу на міжнародну арену, «не обмежуватися тільки критикою, не виходити на люде з нашими домашніми сварами та антагонізмами, не зводити наших розходжень на осіб і не ставити наших внутрішніх противників поза скобками нації» [94, 160, 164]. Мартинець статтю надрукував, але в листі до Андрієвського висловив категоричну незгоду: «Вашу тактику я називаю «політичним толстоїзмом»; і тут і там джерелом є почуття любови, а не сили. Між тим толстоїзм – непротивлення злу, це найбільш аморальна тактика: вона дає пляцет на насильство, вона збільшує деморалізацію, безпринціпність та безкарність. При чому тут співпраця з тими, яких треба знищити? Не гальванізуймо трупів! Обмірковуймо способи їх знищення і звертаймо тільки увагу, щоби робити це пляново, та щоби непляновістю не нашкодити самим собі і національній справі» [31, 3].

Сціборський і Мартинець наполягали на відмежуванні від легальних партій як угодовських, а «уенерівщині» пропонували оголосити нещадну війну. Проте поміркованіший Коновалець, скільки міг, стримував своїх соратників від агресивних виступів. Його обурило, коли в перемишльському «Українському голосі», який у 1929–1931 рр. був неофіційним органом ОУН, Сціборський опублікував різку антиуенерівську статтю [247]. У листі від 16 липня 1930 р. він дорікав реда-

кторові газети: «Скажіть ради Бога, чого Ви брали собі до помочі при виробі Органського (псевдонім Сціборського в організації. – О. З.)? Поминаючи, що праця Органського була мериторично дуже слабкою, ішло разом з нею в парі стільки брудних помий, що це абсолютно не личило під всім цим давати фірму Вашого варстату» [35, 70].

Роздратований суперечливими вказівками, які надходили з ПРУН, крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях і редактор «Українського голосу» Зенон Пеленський 1 серпня писав Проводові: «Зговоріться, панове, найперше в *підставових речах* самі зі собою [...]. Замкніться на 24 години в 4 стіни, а потім буде видно – бити уенерівщину по сраці чи ні. А то б'єш, пердолене, не б'єш – пердолене» [181, 2 зв.].

У листі до Сціборського 22 серпня Коновалець категорично заперечував проти трактування тих українських угруповань, які виступали за примирення з Польщею або з Росією, як зрадників: «Коли ці групи [...] не ради «миски сочевиці», а тільки з чистими намірами [...] будуть заступати одну чи другу концепцію, то це в ніякому разі не буде ще зрада, а тільки реальна політика. [...] Наглядне виказання шкідливості польонофільської концепції для української нації не означає ще зникнення цієї концепції. [...] Це саме можна сказати теж про москвофільську концепцію, і то так большевицьку, як теж гетьманську. І одних, і других називати зрадниками було б надто відважно. Вони теж на свій спосіб, я, розуміється, маю на думці ідейних людей, хотять вивести українську націю з цього незавидного положення, в якому вона зараз знаходиться. [...]

Рівно ж був би я проти цього, щоби всіх визначних представників групи УНР вважати людьми, які тільки ради польських грошей, які вони від поляків одержують, являються приклонниками польонофільської концепції. Треба все таки відграничувати групу УНР від Твердохлібів, Певних і т. п. людців, подібно, як ідейних комуністів не можна ставити нарівні з Українськими Прапорами, Радами і Працями» [83, 215–216]¹⁵⁵.

¹⁵⁵ «Український прапор», «Рада» і «Праця» – газети прихильників Петрушевича, що їх фінансували більшовики.

Як бачимо, Коновалець не поділяв войовничої постави Сціборського й, на відміну від Мартинця, не відмовляв полонофільським і радянофільським угрупованням у праві репрезентувати частину української нації, якщо їхні наміри чисті. Проте Сціборський залишився при своїй думці, яку висловив у листі до Коновальця 26 серпня: «Годі [...] продовжувати дискусію над моральним і етичним змістом УНР діячів. Я можу прийняти таку їх “лояльну” кваліфікацію як наш офіційний модус відношення до них, але як людина тверджу і кричу: це здеморалізована ізуїстична сволоч, якій не можна вірити на ломаний сантім. Залишмо розв’язку нашого спору на майбутнє, і сподіваюся... на близьке» [36, 105].

Сціборський не помилився – ще до кінця року нові конфлікти спонукали ОУН і ДЦ УНР відкинути будь-яку стриманість у взаємних нападках. На заклики Коновальця до конструктивнішої критики опонентів Сціборський відповів 8 червня 1931 р.: «Годі сподіватися від чинника деструктивного і паразитарного конструктивізму і додатніх цінностей, в такій степені, як марною справою було би старатися переробити вош [...], яка все є паразітом на людському тілі, в істоту, корисну для людського організму» [9, 2–3].

Сам Коновалець ніколи не припиняв особистих контактів з діячами УНР, зокрема з Лівіцьким. Восени 1933 р. вони зустрілися у м. Ніоні в Швейцарії й цілий день розмовляли віч-на-віч. Син лідера УНР, Микола Лівіцький, через багато років згадував, як, прощаючись на вокзалі, його батько тричі поцілувався з Коновальцем і сказав: «Отже домовилися», а той відповів: «Так, так, коли почнуться події, будемо йти разом» [336, 60–61]. Якщо поставитися з довірою до цієї інформації, можна припустити, що угода була пов’язана з німецько-польським зближенням, яке намітилося в той час. Кружляли чутки, що Німеччина (з якою шукала співпраці ОУН) і Польща (на яку орієнтувався ДЦ УНР) ведуть перемовини про спільні дії проти СРСР [561, 102]. Отож два політики могли домовитися «йти разом» у разі вибуху війни. Однак повідомлення М. Лівіцького надто непевне, й поки що його не підтверджено іншими джерелами. У всякому разі, зустріч Коновальця з Лівіцьким жодним чином не позначилася на антиуенерівській пропаганді ОУН – вона тривала аж до кінця 1930-х рр..

Борючись проти «полонофілів», революційні націоналісти спершу значно толерантніше ставилися до українських партій, що перебували в легальній опозиції до польської влади, як-от УНДО. 27 серпня 1928 р. на спільному засіданні з послами до Сейму від УНДО, які брали участь у конгресі Міжпарламентського союзу Ліги націй у Берліні, ПРУН визнав УНДО «єдиною під сучасний момент національною партією на Зах[ідних] Землях» і, застерігаючи за собою право на критику, обіцяв усе ж дотримуватися прихильного нейтралітету, а в деяких випадках навіть надавати сприяння. Своім зв'язковим з УНДО ПРУН призначив посла Дмитра Палієва, який був одночасно членом УВО й УНДО [62, 78]. З боку УНДО зв'язковим до Коновальця став журналіст Іван Кедрин (Рудницький) [334, 350].

Прихильний нейтралітет щодо УНДО зберігався й певний час після утворення ОУН. Однак незабаром радикально налаштовані молоді члени ОУН у Галичині, переважно студенти, почали дедалі різкіше звинувачувати УНДО в «угодовстві» та «хрунівстві»¹⁵⁶. Типову ситуацію описав Іван Кедрин у листі до Коновальця на початку 1930 р.: «Студент, приїжджаючи на свята до батька, свідомого селянина або священника, робить йому авантуру, що він стоїть у зв'язку з хрунівським Ундом (чи хрунями радикалами), впевняє, що ундівців у Львові всі бойкотують, ніхто чесний їм руки не подає, що це лише матня для легкодушних, що вся просвіта й усі кооперативи це польські та московські ячейки і т. д. Про це говорили навіть на останньому з'їзді нар[одного] Комітету, а до нар[одної] канцелярії прийшло вже навіть кілька листів з описом таких фактів, і приїхало кілька людей – батьків, цілком збитих з пантелику такою поведінкою своїх синів» [32, 101].

На тлі ворожнечі націоналістичної молоді з УНДО ПРУН не міг стримувати конфлікту «батьків» та «дітей», не ризикуючи втратити довіри останніх. Тому керівники ОУН теж почали звинувачувати УНДО в угодовських тенденціях. Почасті це відповідало правді: серед членів партії були переконані прихильники українсько-польського порозуміння, але на початку 1930 р. вони ще не робили погоди

¹⁵⁶ Поширене в Галичині прізвище «хрунь» походить від прізвища історичної особи – Микити Хруня, який був послом до Галицького сейму в 1860–1880-х роках і велавився своєю продажністю. З легкої руки сатиричного журналу «Страхопуд» «хрунями» стали називати депутатів, які зраджували своїх виборців, а в ширшому значенні – продажних політиків загалом.

[538, 177–185; 540, 69–76]. Головна причина погіршення стосунків полягала в іншому: на думку членів ПРУН, УНДО як «теж націоналістична» організація була головною перешкодою для зростання впливу ОУН у Галичині. Про це відверто писав Мартинець у «Розбудові нації», водночас закидаючи УНДО подвійну гру: для перемовин із поляками використовують «равтників» (тобто членів партії, які ходять на раути до польських можновладців), а в разі неуспіху відмежовуються – мовляв, «ми їх не вповноважували», – проте з партії за порушення дисципліни не викидають. Спілка з такою партією була б поганою школою організаційної дисципліни та політичної моралі для молодих націоналістів, що біля них так упадає УНДО. Тому, твердив Мартинець, слід іти власним шляхом, відкидаючи будь-які коаліції як «зв’язання перегонового коня з волом» [198, 6–8].

Не всі члени ОУН поділяли непримиренне ставлення до «угодовства». Зенон Пеленський писав ПРУН 7 травня 1930 р.: «Приходиться застановитись, чи не є доцільно так побудувати справу: треба нам дві національно і державницько орієнтовані групи в краю. Революційну і угодову. Революційну, щоб, коли вибухне справа на Сх[ідній] Україні, стримати інтервенцію, яка уб’є нам над Дніпром державність, що повстала б *власними силами*. [...] Але, з другого боку, потрібна угодова група, з якостей суспільної політики в краю. Кооперативи, обогачування, конструктивний сектор, віртуальне творення держ[авної] апаратури, фахівці. Все це потрібне. [...] Більше ще: я ратував би навіть пілсудчину українськими голосами за територіяльну автономію, і як це огидно таке признание в устах націоналіста звучати може, а воно так є, нехай йдуть до біса на угоду, це не є найгірший вихід зі ситуації» [33, 117–118]. Утім, Пеленський був «білою вороною» в ОУН і цілком логічно врешті-решт опинився в лавах УНДО. Натомість більшість членів ОУН у краї й чути не хотіли про якусь «реальну», а тим паче «угодову», політику та щосили штовхали ОУН на шлях безкомпромісної революційної боротьби.

Впродовж весни й літа 1930 р. ОУН, а особливо її орган «Український голос» дедалі різкіше звинувачували УНДО в угодовстві. Кампанія проти УНДО стривожила його голову Дмитра Левицького, який 12 серпня писав Коновальцеві: «Мені здається, що між Проводом Націоналістів а УНДОм зайшло якесь фатальне непо-

розуміння, яке може дуже некорисно відбитись на загально-укр[аїнській] справі в Польщі. [...] Одиною причиною може бути тільки це, що Ви маєте дуже кепські інформації про відносини в краю, подиктовані Вам людьми безумовно засліпленими або ще гірше – злої волі. На всякий випадок, оскільки мені це відомо – УНДО не дало до цього найменшої причини. Ломання сьогодні проти нації “УНДО” це вода на млин польонофілів і большевиків, і ніяка совісна людина не може взяти відповідальності за наслідки такої акції. Час на валення УНД-а ще не прийшов [...]» [33, 45]. Остання фраза – досить загадкова. Виходить, що лідер УНДО й собі вважав, що рано чи пізно його партію як утілення «реальної політики» треба буде «валити», але слухний час іще не настав.

Інша діячка УНДО, Мілена Рудницька, в листі до Коновальця від 10 серпня припустила, що чутки про угоду з УНДО розпускає польський уряд, але визнала, що розмови про можливість порозуміння таки були: «Сенатори, з якими я говорила, кажуть, що уряд пішов би на далекойдучі уступки в культурній ділянці, себто: український університет у Львові, українське народне і середнє шкільництво з окремою шкільною Радою згл[ядно] віцеміністром освіти. То все за ціну внутрішньої лояльності, себто зміну становища до польської держави. В цьому й річ, що такої ціни ніхто не в силі дати, та й загалом нема серед нас людей, які мали б відвагу робити угоду, навіть коли б вона була можлива. [...] На протязі останнього тижня – з причин відомих подій – справа угоди стала зовсім неактуальна, а угодові настрої перейшли в безоглядну нагінку поль[ської] преси проти “бандитів”» [33, 38].

«Відомі події», про які писала Рудницька і які звели нанівець навіть розмови про українсько-польське порозуміння, – це т. зв. «саботажна акція УВО». Ми вже з'ясували, що ПРУН як колективний орган не приймав рішення про саботажну акцію, не організовувало її й крайове керівництво УВО й ОУН. Але коли згодом УВО таки взяла на себе відповідальність за саботажі, вирішальним було бажання рішуче відмежуватися від «угодовців та полонофілів» і зміцнити свій авторитет серед радикально налаштованої молоді.

Початок «пацифікації» спонукав три партії – УНДО, УСРП та УСДП – виступити зі спільною заявою, яка засуджувала дії підпілля. Незабаром і Лівницький заявив, що «широкі верстви народу українського плямують акцію саботажу» [цит. за: 307, 324]. Своєю чергою, преса націоналістів давала зрозуміти, що цю й інші заяви спричинено не принципами, а «нікчемним страхом» перед жертвами, яких вимагає революційна боротьба, й обвинуватила легальні партії в «заломанні од-ноцілого протипольського фронту» [307, 320–321; 308, 54; 312, 5]. Особливо дісталося уенерівцям – їх прямо називали «запроданцями» та «фарисеями» [312, 6]. Тепер уже й Коновалець не заперечував проти такої риторики.

Події 1930 р. стали рубіконом у стосунках між ОУН і табором «реальної політики». Хоча ОУН і українські партії ще й далі координували свої дії на міжнародній арені, домагаючись засудження Польщі за «пацифікацію», у краї між ними запанували відчуження й ворожнеча.

Оцінюючи наслідки подій, журнал «Сурма» (орган УВО) писав, що «акція УВО поглибила непримиримість українського населення до Польщі та знищила моральну основу для всякої угової політики» [312, 6]. Власне, це й було метою революційних націоналістів. Проте частина діячів УНДО зробила з «пацифікації» зовсім інший висновок. Вони визнали, що дальша польсько-українська конфронтація веде в безвихідь, і почали шукати компроміс із владою. 25 лютого 1931 р. відбулися таємні перемовини членів УНДО Михайла Галушинського, Остапа Луцького та Володимира Загайкевича з представниками Безпартійного блоку співпраці з урядом Янушем Єнджеєвічем і Тадеушем Голувком. Хоч вони закінчилися нічим, відомості про них потрапили до преси й викликали обурення багатьох українців та гостру кампанію проти УНДО [540, 79–80]. Галушинський і Луцький навіть одержали смертні вироки за «коншахти з ляхами», підписані «месниками» [49, 21]. Чи були вони членами ОУН або УВО, достеменно не відомо.

У 1931–1934 рр. в УНДО посилювався вплив групи під проводом Василя Мудрого, налаштованої на пошук порозуміння з Польщею. Однак керівників УНДО турбувало, як сприйме плановане порозуміння ОУН, яка на той час стала реальною силою. 5 лютого 1934 р., перебуваючи у Відні, Мудрий звернувся з лис-

том до Коновальця, прохаючи про зустріч. Проте Коновалець, знеохочений критикою ОУН в унівській пресі, не бажав зустрічатися сам, а доручив це Романові Сушко, який мав заявити, що після скандальної кампанії проти націоналістично-революційного табору в зв'язку з Самбірським процесом¹⁵⁷ далші розмови з УНДО «є просто немислимі» [26, 34].

Зустріч відбулася 10 лютого, й того ж дня Сушко надіслав Коновальцеві звіт про розмову з «Дуром»¹⁵⁸. Мудрий, не стверджуючи цього прямо, давав зрозуміти, що в УНДО немає іншого виходу, як піти на порозуміння з польським урядом. Він твердив, що нові вибори до Сейму в 1935 р. «для нас мусять бути – після сподіваної нової виборчої реформи – катастрофальними»: «Найгірше лихо в тому, що не буде парламентарної репрезентації». Сушко, зрозумівши, куди хилить співбесідник, поставив питання руба: чи має УНДО намір знову вдатися до «чорних кав» з поляками. «Ситуація на це зовсім невідповідна», – обтічно відповів Мудрий і відразу запитав, чи ОУН знову повела б таку неперемірливу кампанію проти УНДО, як раніше коли б дійшло до «чорних кав». Сушко відповів на це, що удар ОУН напевне був би ще сильнішим [26, 21–24].

Насамкінець Мудрий виклав низку пропозицій, зокрема: розділити ОУН на легальну і нелегальну частини, незалежні одна від одної, щоб уможливити першій співпрацю з УНДО; бути стриманішими в полеміці й не робити моральних трупів із заслужених людей; спробувати реабілітувати УНДО перед зовнішньополітичним управлінням НСДАП, яке очолював Альфред Розенберг [26, 25].

Остання пропозиція свідчила, що керівники УНДО, обмірковуючи можливість угоди з польським урядом, водночас хотіли через ОУН налагодити контакти з нацистським керівництвом, що видавалося особливо актуальним у зв'язку з підписанням 26 січня 1934 р. німецько-польської декларації (як гадали, спрямованої проти СРСР). Однак Коновалець проігнорував пропозиції Мудрого. Фінальна спроба налагодити стосунки між УНДО й ОУН скінчилася безрезультатно.

¹⁵⁷ На Самбірському процесі ОУН 1933 року з'ясувалося, що один з її діячів – Роман Барановський – був платним інформатором поліції. Це стало приводом для гострої критики ОУН в українській і польській пресі.

¹⁵⁸ Дур, або Дурний – прізвисько Мудрого в листуванні членів ОУН.

Розрив між ОУН і табором «реальної політики» поглибився внаслідок терористичних актів проти відомих польських політиків та українських «угодовців», які зорганізувала КЕ ОУН. УВО й ОУН віддавна практикували замаху не лише на функціонерів польської адміністрації, а й на українців, яких вважали зрадниками. Так, у 1929 р. УВО взяла на себе відповідальність за отруєння Михайла Величковського, редактора лояльного до Польщі часопису «Селянин», заявивши, що й на майбутнє дотримуватиметься засади «собаці собака смерть» [61, 96]. Навесні 1930 р. планували замах на лідера волинських угодовців, редактора «Української ниви» Петра Певного. Акція проти «Петі» мала відбутися відразу після планованих терактів проти радянських представництв у Варшаві та Львові [33, 48]. У такий спосіб ОУН хотіла заманіфестувати ворожість водночас до радянофільства й полонофільства. Однак замах на консульство у Львові провалився, а пов'язані з цим арешти змусили її відмовитися від інших запланованих терактів.

29 серпня 1931 р. бойовики ОУН убили найактивнішого прихильника порозуміння з УНДО серед пілсудчиків Тадеуша Голувка. «Пок[ійний] Голувко був одним з тих нечисленних польських діячів, які саме бажали мирним шляхом знайти розв'язку польсько-української проблеми в Польщі. [...] При тім не треба забувати, що пок[ійний] був польським патріотом і не міг до розв'язки цієї проблеми підходити з українського становища. Невже за те належала би йому куля?» – дивувався автор передової статті в «Ділі» [325]. Утім, є підстави вважати, що така позиція Голувка й була причиною його вбивства, адже саме можливість порозуміння на основі лояльності до польської держави найбільше турбувала революційних націоналістів¹⁵⁹. Цей теракт, здійснений без відома Коновальця, поглибив розкол між підпіллям і легальними українськими партіями. УНДО офіційно засудило вбивство, водночас застерігши владу проти «перекидування на ціле громадянство відповідальності за вчинки одиниць» [327].

¹⁵⁹ Тимоті Снайдер, спираючись на аналітичні матеріали II відділу (контррозвідки) Генерального штабу Польщі, схиляється до думки, що в усуненні Голувка найбільше був зацікавлений Кремль, а обставини вбивства дозволяють припускати, що за замахом стояли радянські агенти в ОУН [712, 76–77]. Однак прямих доказів цієї версії не знайдено.

Найрезонанснішою бойовою акцією ОУН стало вбивство Б. Перацького. Мотивом убивства згодом називали відповідальність міністра за придушення українського національного життя, зокрема за «пацифікацію» 1930 р. [483, 291–293], хоча насправді нею керував попередник Перацького – Феліціян Славой-Складковський. Водночас відомо, що Перацький, жорстко караючи підпільників, не раз робив заяви про потребу польсько-української співпраці та готовність уряду сприяти задоволенню економічних і культурних потреб національних меншин за умови їхньої лояльності до держави, провадив перемовини з представниками легального сектора українського суспільства. У літературі висловлювали припущення, що Перацького вбито, щоб «у зародку поховати ідею компромісу з поляками» [478]. Ця гіпотеза заслуговує на увагу, особливо якщо врахувати, що паралельно із замахом на Перацького ОУН готувала атентат на іншу знакову постать у політиці інтеграції українців до польської держави – Г. Юзефського [483, 294].

Загалом, за одностайного засудження «угодовства» в ОУН існували два підходи до табору «реальної політики» – войовничий (Сціборський, Мартинець і більшість «крайовиків») та поміркований (Андрієвський, Онацький та інші діячі емігрантської частини організації). Коновалець більше схилився до поміркованого підходу, та все ж не вважав за можливе йти на конфлікт із «крайовиками», які несли головний тягар підпільної боротьби. Тому войовничий підхід поступово брав гору в ОУН, досягнувши кульмінації в терактах 1934 р.

На початку 1935 р. керівництво УНДО дійшло висновку про безперспективність дальшої опозиції. На зміну його політики вплинули кілька чинників: поступова ліквідація залишків демократичного парламентаризму в Польщі, що зводила нанівець можливість ефективної легальної боротьби; антиукраїнський терор у Радянському Союзі, який поховав надії на еволюцію УСРР в напрямі національної державності; тиск із боку українського кооперативного руху, що потребував політичної стабільності для успішного господарювання. Зміну курсу полегшувало те, що внаслідок арештів літа 1934 р. крайові структури ОУН були майже розгромлені, а ті, що уникли арешту, були дезорієнтовані й деморалізовані одностайним засудженням оунівського терору з боку ГКЦ, політичних і громадських організацій.

Тим часом у Польщі остаточно утверджувався авторитаризм. Нова конституція, ухвалена в квітні 1935 р., різко обмежила права парламенту, який фактично втратив значення центру ухвалення політичних рішень. Реальна влада зосереджувалася в руках президента й уряду. Незабаром було запроваджено нові виборчі ординації, які мали на меті обмежити діяльність опозиційних політичних сил. На практиці за ними до Сейму та Сенату могли потрапити лише ті особи, які влаштували правлячі кола [579, 335– 338].

За цих обставин керівництво УНДО пішло на порозуміння з урядом. Для партії це було логічним завершенням процесу переходу до «реальної» політики, що почався після «пацифікації» 1930 р. УНДО уклало виборчу угоду з проурядовим блоком, завдяки якій отримала можливість взяти участь у виборах 1935 року та зберегти своє представництво в Сеймі та Сенаті. Інші українські партії бойкотували вибори. Противиборчу акцію розгорнула й ОУН, але масштаби її дій через брак сил були більш ніж скромними. Жодних терористичних актів не було, члени ОУН обмежились розклеюванням летючок із закликами до бойкоту.

Політика «нормалізації» тривала до кінця 1938 р. й закінчилася, як відомо, повним провалом. У цей час ОУН змінила свою тактику: вона й далі відкидала будь-яку можливість порозуміння українців з польською владою, але вирішила не чинити перешкод «опортуністам», сподіваючись, що їхня політика приведе їх до повної дискредитації та втрати впливу. Ставлення ОУН до легальних партій наприкінці 1930-х рр. висловив О. Чемеринський у статті «Нова ера». Усі українські партії він зарахував до опортуністичних й іронічно запропонував УНДО, ФНС та радикалам офіційно об'єднатися в блок опортуністичних партій. Тоді, мовляв, «на ЗУЗ зникне легенда, що галицькі легальні партії й групи чимось різняться між собою у своїм становищі й своїй ролі супроти польської окупації». «Не хочемо брехати, що бажаємо цієї консолідації з симпатій для опортуністів. **Ні – нам важно, щоб даліше прояснення внутрішньоукраїнської ситуації на ЗУЗ дало змогу вповні розгорнутися фронтові здорових українських сил [...]**» [264, 71]. Зрозуміло, що рушійною та спрямовальною силою цього фронту автор бачив ОУН.

Така тактика виявилася назагал успішною. Спроба УНДО перевести деструктивний польсько-український конфлікт у русло конструктивного діалогу з владою зазнала краху, що зумовило занепад впливу й УНДО, й інших легальних партій. За цих обставин напередодні Другої світової війни вплив ОУН, особливо серед радикально налаштованої молоді, знову почав зростати.

5.5. ОУН і фашизм

Наличка «фашизму» тяжіє над ОУН від моменту її заснування в 1929 р., коли українська преса різних політичних спрямувань саме цим терміном окреслила суспільно-політичний зміст нового руху. У відповідь «Розбудова нації» заявила про «невмісність назви “фашизму”, якою охрестили український націоналізм його противники» [цит. за: 483, 94]. Відтоді, то згасаючи, то спалахуючи з новою силою, тривають суперечки про відношення ідеології та практики ОУН до фашизму.

Тема «ОУН і фашизм» має два головні аспекти: конкретно-історичний (еволюція ставлення ОУН до фашизму й, зокрема, до націонал-соціалізму, рецепція ідей, організаційних засад, методів тощо) й типологічний (місце ОУН у типології політичних рухів, доцільність її зарахування до рухів фашистського типу).

Ще напередодні створення ОУН рух, який почали називати «організованим націоналізмом», зазнав помітного впливу фашизму. Утім, за рідкісними винятками молоді націоналісти прямо не ототожнювали себе з фашизмом, повторюючи слова, які нібито сказав Муссоліні: «Фашизм не для експорту». Винятком стала невелика група наддніпрянських емігрантів, яка в середині 1920-х рр. утворила у Празі Союз українських фашистів (СУФ) під проводом Петра Кожевникова та Леоніда Костарева. Про цю організацію достеменно відомо лише те, що в листопаді 1925 р. вона влилася з двома іншими емігрантськими групами в Легію українських націоналістів (ЛУН), яка потім стала співзасновницею ОУН [483, 59]. У результаті обидва лідери колишньої СУФ стали членами ПРУН, але згодом їх обох виключили з організації (Кожевникова в листопаді 1929 р., Костарева – на початку 1933 р.). У цій темній історії найцікавішим є те, що обох колишніх «фашистів» підозрювали у співпраці з радянською та німецькою розвідками [483,

406–407; 66, 372–374]. Напрошується запитання: якщо ці підозри були обґрунтованими, то чи не було створення СУФ провокацією спецслужб з метою впровадити своїх агентів у керівні кола української націоналістичної еміграції (що й було зроблено)? Доступна нині джерельна база поки що не дозволяє підтвердити або спростувати це припущення.

У дискусії, яка розгорілася в перші місяці існування ЛУН, пропозицію Костарева й Кожевникова використати в розробленні націоналістичної ідеології досвід італійського фашизму відкинули. Гору взяла концепція Миколи Сціборського: базувати ідеологію та програму українського націоналізму винятково на державницькій традиції й духовності української нації [330, 383–384; 483, 59]. Проте фашистський досвід вивчали й далі.

Однією з головних тем «Розбудови нації», яка почала виходити в 1928 р., – було висвітлення досвіду націоналістичних рухів різних народів, причому найбільшу увагу приділяли італійському фашизму. Майбутні діячі ОУН, як-от Андрієвський, захоплювалися фашистською Італією та її лідером: «Італія приходить що тільки після майже тисячелітнього рабства й роз'єднання до національного життя. Відмолоджена варварською домішкою, віджила за час великого історичного антракту спадкоємиця давнього Риму зачинає нову сторінку свого буття [...]. В душі нації, – розбурханої, заохоченої до чину геніяльним диктатором, – пробуджується нині свідомість скрути, заборчисть старого завойовника, змісл великого й непереможне бажання смілих, карколомних починів» [93, 52].

Слідом за ним на шпальтах «Розбудови нації» до теми фашизму звернувся Онацький. Він писав про фашистів: «Ця купка молодих енергійних людей, озброєних перше лише палкою любов'ю та незломною енергією, кирмована рукою незвичайного організатора й ватажка – Мусоліні, – за кілька років здобула цілу владу в Італії, вичистила кілька авгієвих стаєнь, порозганяла ледащих лаццаронів і затовстілих бюрократів, нагнала страху на ріжних спекулянтів, вказала місце ріжним політиканам і піднесла престиж держави на незнану досі височінь» [210, 94].

Торкаючись впливу фашизму на український націоналістичний рух, Онацький визнавав, що «молодий український націоналізм дещо перейняв вже від іта-

лійського фашизму, і це перш за все визнання потреби залізної гієрархічної організації та підпорядкування всіх приватних, партійних і клясових інтересів інтересам батьківщини – “Батьківщина понад все”. Далі визнання переваги сили духа над силою матерії. У свій час італійські фашисти, а тепер й українські націоналісти не піддають своєї справи розрахункам, – вони й без розрахунків знають, що проти них стоїть величезна матеріально-переважаюча сила» [210, 96].

Як бачимо, Онацький навіть саму ідею створення «залізної гієрархічної організації» націоналістів приписував впливові фашистського взірця. Видається, однак, що ідея ця визріла передовсім як реакція на кризу українського «партійництва», а приклад фашизму лише забезпечив модель для наслідування.

Після утворення ОУН преса організації не переставала друкувати численні матеріали про фашизм. Найактивнішим пропагандистом фашистського досвіду залишався Онацький, який став представником ОУН в Італії (офіційно вступив до лав організації в 1930 р.). У своїх статтях він доводив вищість фашистської корпоративної держави, яка підпорядковує всі суспільні сили своїй дисципліні, над демократично-ліберальною державою, що сама є полем для гри суспільних сил [211]; виправдовував скасування свободи преси в Італії потребою сильної влади, дисципліни й об'єднання всіх зусиль нації [213]; протиставляв фашизм більшовизмові як реальну політику в інтересах нації – відірваній від життя утопії [214] та як справжню, духову революцію – революції матеріалістичній, котра, мовляв, давно виродилася в дику й безглузду контрреволюцію [217]. Онацький вітав «оголошення війни теперішній Європі, для збудовання Європи цілком нової, перейнятої новим, активним фашистівським духом», і закликав спільно з фашизмом рішуче виступити проти старого ладу псевдodemократичної Європи й нового ладу псевдокомуністичної Євразії [216].

Статті Онацького дають змогу зрозуміти, що саме приваблювало українських націоналістів у фашизмі. Автор підкреслював, що ОУН цікавить не так фашистська практика використання державної влади, як «ідеалістичні» аспекти фашизму як революційного руху: «Ми, представники поки що переможеного народу, вбачаємо в фашизмі, особливо в тій першій його ще недержавній стадії – інший бік до на-

слідування, – і то власне бік *ідеалістичний*. І ми не можемо миритись з накиненою нам «долею», і ми *мусимо* її перемогти. І переможемо! – І ми мусимо скинути зі себе людину «ветху деньми» і витворити в душі своїй *нову людину*, – завжди активну, завжди молоду, завжди свідому своїх прав і обов’язків, – особливо обов’язків! Під кутом *національного єднання* – понад нашими партійними, становими та провінціями інтересами – повинна відбуватись ціла діяльність українського націоналіста» [212, 401].

Проте не всі керівники ОУН поділяли ентузіазм Онацького щодо фашизму. Сціборський писав Коновальцеві 19 квітня 1930 р.: «Одержав останній “Український Голос”. Дещо про статтю чи взагалі про статті Онацького. Вони всі добрі... Але... занадто багато “Італії, Мусоліні і апотеози фашизму”... Не знаю, чи це є корисно. Отця демонстративна прихильність та виспівування фашизму може привести до небажаних наслідків. Тим більше, що в самій ОУН є багато людей, які не зовсім годяться з Онацьким. Я сам в економічно-соціальной інтерпретації фашизму доволі далекий від Онацького» [34, 143]¹⁶⁰.

Видається, що Сціборський заперечував проти оспівування фашизму не так із принципових, як із тактичних міркувань, побоюючись, що демонстративна прихильність до нього може призвести до небажаних наслідків, бо створює враження залежності ОУН від зовнішніх чинників. У 1932 р. Сціборський виголосив у паризькій «Українській громаді» доповідь «Критика фашизму». Довідавшись про це, Онацький обурився й поскаржився Коновальцеві: «Чи ми будемо мати колись якусь лінію в нашій закордонній політиці? Бо, якщо я буду говорити тут про наші симпатії до Італії і до фашизму, а Сціборський буде в П а р и ж і бавитись в “критику фашизму”, то це значить сидіти між двома стільцями і то так незручно, що дуже скоро можна опинитися на підлозі» [344, 22]. Коновалець підтримав журналіста й, покаравши Сціборського за необдуманий крок, закликав надалі «брати на увагу нашу лінію і те, що від ОУН робить теж Онацький в Римі» [344, 33].

Критикував Сціборського і представник ОУН у Великобританії Євген Ляхович: «Я ніяк не можу зрозуміти, чому в нього така ненависть, і то засаднича нена-

¹⁶⁰ Частково процитовано у монографії А. Кентія [438, 96–97].

висть, до фашизму чи гітлеризму. Це ж стихія, яка нині захоплює світ, і ми якраз та течія, що має тій стихії відповідати.

Певно, що ми не сміємо наосліп малпувати інших просто тому, що ми маємо відмінні від інших завдання і живемо серед цілком відмінних відносин, але засадничо ми не повинні цієї стихії цуратися» [345, 106].

Схоже, що під тиском соратників Сціборський скоригував свої погляди, бо в його головній теоретичній праці «Націократія» (1935) апології фашизму значно більше, ніж критики. Він твердив, що приклад фашизму має стати дороговказом і для поневолених народів: «Бо ті з них, що перелякано відвертаються від імперативних заповітів фашизму в силу своєї сліпої, безкритичної привязаности до наркозу демо-соціалістичних забобонів про “мир, злагоду, благоденствіє” та інтернаціонали, – ті з них ніколи не матимуть дійсного миру й свободи. Призначення таких народів – бути погноєм для інших!» [249, 58].

Розглянувши демократію, соціалізм і комунізм і відкинувши їх як шляхи в безвихідь, Сціборський натомість із пієтетом писав про фашизм і його історичні заслуги. Багато положень «Націократії» – імперіалізм, утвердження націоналістичного світогляду як «одинокого правильного», відкидання «загальнолюдських» етичних приписів, розуміння суті й завдань держави, концепція соціально-економічного ладу, державний синдикалізм, концепція еліти – мають безпосередні аналогії у фашистських доктринах.

Головну ваду фашистів Сціборський вбачав у тому, що вони вважали диктатуру не тимчасовим, а постійним принципом організації держави: «**Перманентна** диктатура зправила схильна позначати життя **надмірним** урядовим етатизмом і витворювати культ своєманітної “поліційної держави”, що гальмують розвиток суспільства та індивідуальности. Гадаємо, що цих прикмет не позбавлений і устрій фашизму» [249, 59]. Сціборський вірив, що його власний проект суспільного й державного ладу вбереже майбутню українську державу від цієї небезпеки.

Автор «Націократії» гадав, що українська нація зобов’язана використати ідеї, науку й досвід націоналістично-авторитарних диктатур, зокрема фашистської та націонал-соціалістичної. «Проте український націоналізм не обмежує свою твор-

чість механічним копіюванням чужих зразків, – писав він. – Будуча Українська Держава не буде ні фашистівською, ні націонал-соціалістичною, ні “примо-деріверівською”...» [249, 72].

Альтернативою перманентній фашистській диктатурі Сціборський вважав режим націократії, який мав заступити національну диктатуру після того, як вона виконає свої завдання. Проте цілком ймовірно, що якби націократичний лад було втілено, то він став би варіантом тоталітарної системи, що визнавав і Сціборський у своєму проекті конституції.

У другій половині 1930-х рр. інтерес ОУН до італійського фашизму сягнув апогею. Культурна референтура ПУН під керівництвом О. Ольжича планувала видати «Доктрину фашизму» Муссоліні та книжку «Національна фашистівська партія» в перекладі з італійської, «Історію Італії», «Нариси про новітню (фашистівську) ідеалістичну філософію», а також підготувати спеціальну критичну студію про фашизм [8, 91; пор. 4]. Щоправда, через фінансові й інші труднощі з цього плану вдалося здійснити тільки перший пункт: у 1937 р. вийшла друком «Доктрина фашизму» в перекладі М. Островерхи зі вступною статтею Б. Кравцева [203].

Тоді ж в ідеологічному дискурсі ОУН утвердилися деякі прямі запозичення з арсеналу італійського фашизму, найважливішими з яких були концепції корпоративної (професійно-станової) держави й тоталітаризму. Певною мірою вони наслідували й організаційні засади ієрархії та вождизму, притаманні фашистській партії. Символи й ритуали фашистів вплинули на формування оунівського «культу героїзму». Проте, переймаючи окремі ідеї та досвід фашистів, публіцисти ОУН не забували наголошувати самотність українського націоналізму.

Німецький різновид фашизму – націонал-соціалізм – привернув увагу українських націоналістів восени 1930 р., коли НСДАП домоглася першого великого успіху на виборах до Райхстагу. Гітлеризм цікавив ОУН не лише як потенційний союзник у боротьбі за зміну міжнародного порядку, а й як іще один успішний приклад революційного націоналізму, тому Крайова ексекютива (КЕ) ОУН розповсюдила серед членів організації переклад окремих розділів «Моєї боротьби» Гітлера під назвою «Національно-соціалістичний рух». У передмові «Від видавців»

крайовий провідник ОУН Степан Охримович (В. Обухович) писав, що «“Майн Кампф” – твір безцінної всесвітньої вартости для кожного політичного чи суспільного діяча». Водночас він висловив застереження щодо расистського складника гітлеризму: «Спроба ж, яку являє собою концепція расизму, шляхом винищення усіх менш вартісних рас переможним мечем панівного народу, що цілий світ заставив би до послуг вищій культурі, здійснити світовий мир [...] має всі риси тої самої “штучности” і протиприродности, що ідея Маркса» [25, 3].

Все ж серед молодих членів ОУН у Галичині переважало переконання про ідейну спорідненість націонал-соціалізму з українським націоналізмом та про можливий союз між ними, тому вони з ентузіазмом зустріли прихід НСДАП до влади в 1933 р. Автор, який ховався за криптонімом С. О. (ймовірно, Я. Стецько), розглядав перемогу фашизму в Італії, успіхи націонал-соціалізму в Німеччині та майбутню українську революцію як ланки однієї світової націоналістичної революції, що зламає панування «старих, реакційних націй» і «ляже в основу нового світа». Він вірив, що саме український націоналізм покликаний розпочати новий етап цієї революції: зруйнувавши московську імперію та інші загарбницькі держави, він відкриє «новий розділ, нову епоху не лише в історії української нації, але й народів Сходу Європи»: «На чому кінчаться завдання фашизму чи націонал-соціалізму, на тому зачинаються завдання українського націоналізму» [237; 238а].

Ілюстрацією тогочасного сприймання націонал-соціалізму деякими молодими оунівцями може слугувати допис із Німеччини українського студента, який був свідком ритуального спалення нацистськими штурмовиками «шкідливих» книжок у Мюнстері й так описав свої переживання: «І в тій хвилині прихильність до німецької молоді росте. Бачу стоптану й оплюгавлену червону гидру в жидівських лахах, бачу її смерть і чую, що у мене серце починає битись прискішеним темпом. Ах, в цю хвилину завидую німцям, завидую їм їхньої рішучости» [116, 2].

Коновалець, який тверезіше дивився на нацизм, дратувався, читаючи такі кореспонденції, й кілька разів звертав увагу КЕ ОУН на потребу «паралізувати той телячий захват до гітлеризму, який [...] захопив наше рядове членство» [цит. за: 345, 190]. Тому редакція газети «Наш клич» (органу ОУН в Галичині) вважала не

зайвим наголосити: «Український націоналізм не є рішуче наслідуванням, але якраз **самостійним, творчим рухом!** Його ідеєю є відшукати й перевести в життя **велике післанництво України.** [...] І помиляється, хто шукає для націоналізму взорів у фашизмі або гітлеризмі!» [120].

Керівники ОУН від самого початку не сприймали нацистської теорії расової вищості німців й усвідомлювали агресивні наміри Гітлера щодо Східної Європи. Проте з приходом до влади Гітлера не лише в молодих націоналістів у Галичині, а й у ПУН з'явилися надії на співпрацю й союз із новою Німеччиною. Ставлення нацистів до ОУН у 1933–1934 рр. не виправдало цих сподівань. В обставинах польсько-німецького зближення на початку 1934 р. Німеччина припинила фінансування ОУН, а в липні того ж року видала польській поліції Миколу Лебеда (Скибу) – організатора вбивства Перацького. Тоді ж у Берліні затримали Ріка Ярого. Ця, за висловом Коновальця, «довбня, яка впала на голови нашого рядового членства», приголомшила прихильників орієнтації на гітлерівців. Як писав Коновалець членові ПУН Омеляну Сенику, «наше рядове членство на ЗУЗ було незвичайно захопилося приходом гітлеризму до влади та поклало на нього великі надії [...]. Щойно видача Скиби та арешт Ріка відкрили очі нашого членства на дійсну вартість гітлеризму, оскільки ходить про його відношення до української справи» [цит. за: 345, 290–291].

Невипадково з середини 1934 р. в еміграційній пресі ОУН наростає критика націонал-соціалізму, особливо його расистської складової. Зокрема Онацький, порівнюючи італійський фашизм і націонал-соціалізм, засуджував расову теорію нацистів: «Націонал-соціалізм [...] ототожнює націю з *расою* і кладе в її підстави лише один елемент — *кров* [...]. Для націонал-соціалізму є аксіомою, що саме німецька раса є найвищою, і що навіть латинські народи, не кажучи вже про слов'янські, є народами порівнюючи нищої раси, хоча як арійці вони є незмірно вищі від інших не-арійських народів, не кажучи вже про африканських негрів». Онацький застерігав, що з німцями слід трактувати з обережністю, «щоби не впасти, бува, жертвою народу, що вбачає свою місію в *панованні* над іншими, менш вартісними з расової точки погляду народами» [218, 144–145, 147].

В іншій статті він писав: «Ми знаємо (хоч би на власній шкірі в час Української Держави, 1918 р.), як мало рахувалася з почуваннями інших цісарська Німеччина. Расистські теорії націонал-соціалізму засвідчують досить виразно про те, як мало рахується з почуваннями інших і Німеччина Гітлера, що виразно трактує *всі* народи як “нижчі раси”, а німецький нарід називає “втіленням найвищої людськості на землі” [...]. А як дивиться націонал-соціалізм на *поневолені* народи, а зокрема на *поневолені Москвою народи*, не від речі буде нам, українцям, пізнати з таких слів Гітлера: “Для мене, націоналіста, що оцінює вартість людства на підставі расизму, визнання *меншої вартості*, з точки погляду раси, отих «*пригнічених націй*» уже вистачає для того, щоби *не зв’язувати їх долі з долею мого народу*”...» [219, 166; пор. 117, 670].

Утім, не варто забувати, що антинацистські статті Онацького з’явилися в «Розбудові нації» після того, як німецькі військові й розвідувальні органи відмовили ОУН у підтримці. Через два-три роки, коли стосунки ОУН із нацистами знову покращилися, застереження Онацького забулися.

У 1935 р. на шпальтах паризького тижневика «Українське слово» (органу ОУН) розгорнулася цікава дискусія під назвою «З ким нам іти?». Це був рідкісний випадок, коли ОУН винесла питання зовнішньополітичної орієнтації на відкрите обговорення (чи не для того, щоб послати сигнал зацікавленим державам?). Представник ОУН у Великій Британії Євген Ляхович закликав відкинути надію на Німеччину, бо «зв’язавшись з німецькою політикою – ми, українці, знову можемо програти»: «Німеччина [...] шпурлятиме нас під ноги раз Москві, раз Варшаві, то знову Москві, не звертаючи найменшої уваги не тільки на наші інтереси, але навіть на наші настрої і почування. [...] Знову ж остаючи в сфері впливів німецької заграничної політики – ми не з’єднаємо симпатій у другому таборі, таборі, що від Німеччини є значно сильніший [...] Чоловим провідником цього другого табору є Англія [...]». На Англію й пропонував орієнтуватися Ляхович [195]. Його оцінку німецької політики підтримав Онацький, який, однак, скептично поставився до ідеї союзу з Англією, бо та нічим не засвідчила своєї готовності підтримати українські самостійницькі прагнення [220]. Останнім у дискусії висловився Лев Моро-

зевич: «Проїздка на дресованому англійському понні безпечна, спокійна – та чи не заповільна? Чи не скоріше донесе нас до мети дикий німецький мустанг? **Донесе** або **рознесе** – таке питання насувається, та його розв’язка залежить у першій мірі від нашої сили та зрілості. Риск існує – та чи слід його боятися, коли ходить про ціль настільки важну, як незалежність?» [201].

Врешті-решт, Провід ОУН вирішив ризикнути й поставити на «дикого німецького мустанга», тим паче, що британські й американські політики досить прохолодно сприймали спроби українців домогтися їхньої підтримки. Після початку італо-німецького зближення (осінь 1935 р.), що його ОУН правильно розцінила як спрямоване проти СРСР, вона дедалі більше орієнтувалася на держави «Осі». Тим часом гітлерівці знову почали розігрувати «українську карту», особливо після оформлення військово-політичного союзу Німеччини, Італії та Японії (1936–1937). Свідченням нового зближення стала участь представників ОУН у з’їзді «закордонних націонал-соціалістів» у вересні 1937 р. [88, 73–75]. Того ж року Коновалець як голова ПУН надіслав вітальну телеграму лідерам трьох держав, які підписали Антиконтинентальський пакт [8, 127].

Відновлення співпраці з нацистами спонукало ОУН припинити відкриті випадки проти гітлеризму, однак у документах для внутрішнього вжитку критика тривала. Працівник військової референтури ПУН Колодзінський у «Воєнній доктрині українських націоналістів» (1938) писав: «Гітлер в “Майн кампф” зв’язує майже існування німецького народу з здобуттям Сходу Європи, а тим самим робить з цього світоглядovu справу націонал-соціалізму. Нас мусить обурити така експанзивність Гітлера. А що вложили ті пошукувачі “равмів”¹⁶¹ у Східну Європу? [...] Бандити вони міжнародні, які хочуть зробити з України публичний міжнародній дім, щоби могли провадити тут свої хижацькі пляни» [7, 26; пор. 6, 25]¹⁶². Утім, Колодзінський обурювався планами Гітлера не тому, що принципово

¹⁶¹ Від нім. «Raum» – простір. Колодзінський натякає на гітлерівську концепцію здобуття «життєвого простору» («Lebensraum») для німців на сході Європи.

¹⁶² Ці слова було опущено в циклостильному виданні першої частини праці Колодзінського, яке з’явилося в 1940 році в окупованому німцями Кракові [пор.: 171, 34]

відкидав імперіалізм, а тому, що вважав: на сході Європи є місце тільки для однієї імперії – української.

Отже, керівники ОУН добре здавали собі справу й зі ставлення гітлерівців до слов'ян як нижчої раси, й з агресивних намірів Гітлера здобути «життєвий простір» для німців на сході, однак не бачили іншого виходу для українців, крім спілки з Німеччиною – єдиною державою, здатною зруйнувати статус-кво в Європі. Той-таки Колодзінський пов'язував майбутнє націоналістичне повстання з війною блоку фашистських держав проти СРСР [7, 130–131]. Члени ОУН знали, що гітлерівці шанують тільки силу, і сподівалися, що коли український націоналістичний рух продемонструє свою силу й рішучість, то змусить і Гітлера рахуватися з собою. Видається, що саме такі розрахунки визначали дії ОУН (бандерівців) у 1941 р., зокрема проголошення Української Держави.

Як продемонстрував Джон Армстронг, головним мотивом співпраці з нацистами таких рухів, як ОУН, хорватські усташі та словацькі глінківці, було не уявлення про спільність ідеології та цілей, а прагнення використати допомогу Німеччини в боротьбі проти панівних етнічних груп – росіян, поляків, сербів, чехів – з метою створення власних національних держав [583]. Це був «шлюб із розрахунку», однак він не залишився безплідним в ідеологічному сенсі. Союз із нацистами сприяв проникненню в ідеологію ОУН елементів расизму й антисемітизму [397; 398]. Документи 1941 р. свідчать, що діячі ОУН Степана Бандери виявляли великий інтерес до нацистського досвіду політики стосовно євреїв і розглядали можливість її застосування в Україні [82, 189–190].

Надії на допомогу Німеччини, особливо під час існування Карпатської України в 1938–1939 рр., охопили не лише радикальних націоналістів, а й широкі кола західноукраїнського суспільства. Як доносив у воєводське управління староста львівського повіту, деякі патріотично налаштовані українці говорили, що здобути свободу українцям «допоможе Гітлер, а доказом цього є акція, яку провадять на території Карпатоукраїни німецькі агенти [...]». В інших донесеннях повітових старост наводилися найфантастичніші чутки, які циркулювали серед українців: що Гітлер обіцяв віддати українцям Галичину від Сяну і Криниці аж до Збруча,

що в Німеччині готується українська армія на допомогу Карпатській Україні, яка має за підтримки Гітлера зайняти Галичину і Буковину. Фюрера нацистів подекуди вже називали «батьком України». Не дивно, що радикально налаштовані українці не надавали великого значення боротьбі за автономію в межах Польщі, бо були «заздальгідь переконані, що її не отримають, тому вважали, що треба готуватися радше до збройного повстання» [11, 2–5; 12, 2–5; 13, 11; 406, 179–180].

Пронімецькі ілюзії поділяли й деякі українські парламентарі від УНДО. Посол Роман Перфецький, виступаючи перед активістами УНДО в Раві-Руській 24 грудня 1938 р., висловив переконання, що «незабаром настане визволення українського народу, бо Німеччина не відмовиться від своїх намірів [...]» [12, 12]. Тверезіше оцінював німецьку політику посол Гринь Тершаківець, який у приватній розмові говорив, що «українці не повинні дуже довіряти Гітлерові, бо йому потрібне не створення української держави, а продовольчі ресурси, якими могла б скористатися Німеччина» [14, 54]. Але такі застереження були радше винятком серед правої частини національно-державницького табору. Пронімецька позиція ОУН відповідала тодішнім настроям багатьох галицьких українців¹⁶³.

Утім, ані факт співпраці з фашистськими режимами, ані ті чи ті міркування щодо її мотивів не є визначальними для відповіді на типологічне питання – чи правомірно вважати ідеологію та практику ОУН різновидом фашизму? Відповісти на нього непросто, бо загальноприйнятої інтерпретації фашизму не існує. Однак в останні роки частина дослідників досягли хиткої згоди щодо низки фундаментальних ознак, характерних для всіх різновидів фашизму. Такими ознаками вважають:

- революційний ультранаціоналізм (інтегральний націоналізм);
- міф національного відродження, або палінгенезу, згідно з яким період занепаду нації має змінитися її відродженням у постліберальному новому порядку;
- авторитаризм і тоталітаризм;
- вождизм (принцип фюрерства);
- позитивне ставлення до насильства й війни, культ воєнних чеснот;

¹⁶³ Про образ націонал-соціалістичної Німеччини в уявленнях галицьких українців див.: [373].

- імперіалізм або прагнення до експансії;
- прагнення очистити національну спільноту від чужих і ворожих елементів;
- спроби мобілізації мас і створення масової партії.

Крім того, деякі риси вважають характерними лише для окремих різновидів фашизму. Такою поширеною, але необов'язковою, ознакою фашизму є расизм, зокрема расистський антисемітизм.

Чи відповідала ідеологія та практика ОУН окресленому вище «ідеальному типові» фашизму? Ми вже переконалися, що для ОУН були характерні інтегральний націоналізм і міф прийдешнього відродження упослідженої нації, що його Роджер Ґрифін вважає стрижнем фашистської ідеології [625]. Проте спочатку ОУН, попри свій авторитарний і революційний характер, не мала виразних фашистських ознак.

Обставини 1930-х рр. – терор у радянській Україні, зростання авторитаризму й фашизму в Європі, посилення репресій і фашистських тенденцій у Польщі – сприяли радикалізації та «фашизації» організованого націоналізму. Люди з демократичними поглядами втрачали вплив в ОУН або покидали її. Провідним теоретиком майбутнього політичного ладу України став Микола Сціборський, який, нагадаю, ще в 1930 р. накреслив поетапний план ослаблення та знищення українських партій з тим, щоб після національної революції в Україні залишилася лише одна керівна політична сила – ОУН. Яскравим свідченням «фашизації» частини ОУН стали «Воєнна доктрина українських націоналістів» Колодзінського (1938) й тогочасна антисемітська публіцистика Мартинця.

У той час український інтегральний націоналізм справді мав чимало спільного з фашизмом, і їх ототожнення не є цілком безпідставним. Ідеологія та практика ОУН повністю відповідали й шести пунктам «фашистського мінімуму», які сформулював Ернст Нольте (антимарксизм, антилібералізм, антиконсерватизм, принцип вождизму, партія-армія, тоталітаризм як мета)¹⁶⁴, й багатьом іншим визначенням фашизму [624, 2; 680, 549; 682, 124].

¹⁶⁴ Подаю за Стенлі Пейном [681, 5].

Проте була й істотна відмінність, яку ігнорують більшість дефініцій фашизму, але яку добре усвідомлювали українські націоналісти 1920–1930-х рр.. На неї вказував Онацький іще напередодні створення ОУН. Він писав: «Чимало українських націоналістів почало називати себе залюбки українськими фашистами й шукати підтримки у італійських фашистів. Вони не добачали, що між українським націоналізмом й італійським фашизмом лежить неперехідна поки що прирва, яку може заповнити хіба час та вперта завзята праця. [...]

Фашизм є націоналізмом нації державної, ворожої будь-яким ірідентам, готової всіх і вся принести в жертву культові своєї вже створеної держави.

Український націоналізм є, навпаки, націоналізмом нації недержавної, що тільки живе ірідентизмом і готовий принести всіх і вся в жертву для зруйнування культу тих держав, що не дають йому жити» [210, 95].

Онацький зауважив справді важливу відмінність між двома рухами: фашизм був засобом *організації* реальної держави, натомість український націоналізм був насамперед засобом *здобуття* держави. Отже, українці не могли бути справжніми фашистами, бо не досягли того, що робило фашизм можливим, – держави. Український інтегральний націоналізм *міг би* перетворитися у форму фашизму лише в разі здобуття державної незалежності.

Такою ж була й офіційна позиція ОУН після її створення: «Зі свого боку підкреслюємо невмістність назви «фашизму», якою охрестили український націоналізм його противники. Фашизм це рух державного народу, це зроджена на соціальним підкладі течія, що змагалася за владу у власній державі. Український націоналізм це рух національно-визвольний, завданням якого є боротьба за державність, до якої має повести найширші маси українського народу. А тому українського націоналізму не тільки що не можна утотожнювати з італійським фашизмом, а навіть не можна до нього надто приподібнювати» [цит. за: 483, 16].

Утім, у неофіційному листуванні керівники ОУН були не настільки категоричними. У листі до Макара Кушніра від 16 липня 1929 р. Мартинець писав: «Я вповні поділяю Ваш погляд, що нам треба збивати заміти, що ми гетьманці, большевики, фашисти. Та признаюся Вам, що коли супроти двох перших груп

легко, то з тим фашизмом не так то легко. Річ в тому, що не можна ужити безпосередньо переконуючих аргументів: Італія далеко, Мусоліні не хоче за нас говорити і на нас валити громів, ніякого укр.[аїнського] угруповання, що можна було б назвати його фашистами нема, отже залишається лише парафразувати твердження, що ми не фашисти, та що італійський фашизм це італійський рух, а не наш. Між тим багато спільних черт з фашизмом таки маємо: оба рухи це рухи націоналізму, тут і там диктатура, тут і там професійні спілки та ми» [30, 16].

Ще одна, суто теоретична, відмінність, яка відрізняла український націоналізм від італійського фашизму, – різне розуміння взаємозв'язку між нацією та державою. Як я вже згадував, італійські фашисти вважали, що без держави немає нації та що не нація творить державу, а, навпаки, держава створила націю.

Такої концепції не могли повністю прийняти українські націоналісти, які не мали своєї держави, але, принаймні декларативно, стверджували існування української нації. Тим-то Сціборський, солідаризуючись із фашистським культом держави, зауважував: «Факт існування нації не конче зумовлюється її державною незалежністю (бувають і недержавні нації, з таких наразі є й Українська Нація)» [249, 79]. Оунівські публіцисти наголошували, що держава є лише найзручнішою формою національного життя, а не абсолютною цінністю [582, 25].

Отже, наслідуючи окремі риси фашизму, українські націоналісти усвідомлювали відмінності, які впливали з бездержавного статусу українського народу. Втім, до кінця 1930-х рр. акценти дещо змістилися. Публіцисти ОУН і далі підкреслювали розбіжності з фашизмом у першій фазі розвитку націоналістичного руху, коли боротьба за ліквідацію окупаційного режиму й національну незалежність («моменти – неіснуючі для націонал-соціалізму й фашизму») відсувала на другий план усі інші завдання. Однак, на думку Михайла Подоляка, «націоналізм перших років підготував ґрунт і дав основні принципові заложення для наступної фази свого діяння, фази “усупільнення”». Тепер «національна революція є не тільки визвольним рухом проти займанців, але, і то перш за все, внутрішньо-українським рухом, який дає національному життю новий зміст і нові суспільно-політичні форми». «Як внутрішній рух, українська революція ділала б навіть у самотійній

державі (коли б вона тепер існувала) так, як ділає вона в Німеччині й Італії, де націонал-соціалізм і фашизм виступили для заперечення й ув ім'я перебудови старого, хворого національно-суспільного устрою» [231, 35–37]. Як бачимо, відмінності між українським націоналізмом як визвольним рухом і фашизмом авторові в 1938 р. вже не видавалися принциповими.

Іван Лисяк Рудницький вважав найближчими «родичами» українського націоналізму не італійський фашизм чи німецький націонал-соціалізм, а східно-європейські авторитарно-націоналістичні рухи: румунську «Залізну гвардію», хорватських усташів, словацьких глінківців, польський ОНР [466, 251–252]. Критикуючи цю тезу, Кость Бондаренко писав, що український націоналізм мав багато спільного з усташизмом, але майже нічого спільного – із «Залізною гвардією» [363, 77]. З останнім твердженням варто посперечатися. В ідеології та практиці ЛАМ («Залізної гвардії») можна віднайти чимало паралелей з ОУН. Біля витоків руху Кодряну, як і ОУН, стояли націоналістичні студентські організації; в обох випадках, румунському й українському, маємо елементи конфлікту поколінь; обидва рухи сповідували ідеологію інтегрального націоналізму й мали авторитарну структуру, що ґрунтувалася на беззаперечному лідерстві вождя й ієрархічній вертикалі командирів; обидві організації мали харизматичних лідерів, причому їхня харизма була наслідком радше не особистих якостей, а цілеспрямованої праці організацій, котрі свідомо творили культ вождів (в ОУН – особливо від 1939 р.); врешті-решт обидва рухи пережили фракційну боротьбу й розкол після загибелі своїх засновників.

Серед націоналістичних рухів Європи 1929–1945 рр. «Усташа» справді була типологічно найближчою до ОУН, тому їх порівняння є цілком виправданим. Як я вже згадував, в історіографії склалися два основні погляди на сутність ідеології усташів: частина істориків трактують її як хорватський фашизм, інші заперечують цю тезу. На думку останніх, цілі й діяльність усташів до 1941 р. істотно відрізнялися від фашистської практики. Рух усташів остаточно фашизувався лише після захоплення влади, коли головної мети – власної, хай навіть маріонеткової, держави – вони вже досягли, й постало питання, на яких засадах цю державу розбудову-

вувати¹⁶⁵. Отже, «повноцінний» фашизм як програма реорганізації держави на принципах ієрархії, вождизму й тоталітаризму, можливий на стадії розвитку націоналізму, коли національна держава вже існує. На попередніх стадіях можливе виникнення *протофашизму* – цим терміном позначають рухи, які наближаються до фашизму, але яким бракує деяких його істотних рис [622, 50–51, 241].

Рухи на кшталт ОУН, «Усташі», Внутрішньої македонської революційної організації, радикального крила Глінківської словацької народної партії, Фронту литовських активістів тощо становлять особливий різновид інтегрального націоналізму недержавних націй, що має революційний характер і є спрямованим насамперед на здобуття власної держави будь-якими, зокрема й насильницькими, методами. Для стислості назвімо цей тип політичних рухів *усташизмом* – тут цю назву використано як родове поняття, подібно до терміну «фашизм», який має два значення – суто італійське й універсальне. Хорватський усташизм можна розглядати як парадигматичний для рухів такого типу, бо він найбільшою мірою зреалізував свій потенціал, пройшовши всі стадії розвитку: від зародження – через встановлення національної диктатури – до краху в фіналі.

Усташизм як радикальна форма етнічного націоналізму не був гуманнішим чи менш схильним до насильства, ніж фашизм. Відомо, що усташі влаштували під час Другої світової війни жорстоку етнічну чистку Хорватії від сербів, євреїв і циган, причому це було не спонтанним вибухом насильства, а ідеологічно вмотивованою та спланованою акцією. В ОУН, як ми бачили, плани майбутніх етнічних чисток з'являються після 1938 р. Неважко спостерегти паралелізм історії «Усташі» й ОУН і в інших аспектах: обидві організації виникли майже одночасно, у 1934 р. здійснили свої найгучніші теракти, відтак пішли на співпрацю з державами «Осі» й у 1941 р. проголосили незалежність за німецької окупації. Але після цього їхні долі розходяться: режим усташів нацисти підтримали, а ОУН піддали репресіям. Незалежна Держава Хорватія 1941–1945 рр. – добрий приклад того, якою могла б бути Українська Держава під егідою Третього Райху, якби вона постала. Розігнавши в липні 1941 р. уряд Ярослава Стецька, гітлерівці запобігли по-

¹⁶⁵ Див. підрозділ 3.2.

вторенню в Україні хорватського сценарію. Слушно зауважив Олександр Мотиль: «Хай як це парадоксально, але репресії виявилися найкращим, що могло трапитися з ОУН, врятувавши її від колабораціоністської долі хорватської Усташі чи Словацької народної партії» [670, 95].

Отже, підсумуймо. Ідеологія, організаційні засади й політичний стиль ОУН зазнали помітного впливу фашизму, особливо італійського, причому з 1929 до 1939 р. цей вплив неухильно зростав. Найбільше на ідеології та цілях ОУН позначилися фашистські концепції корпоративної держави й тоталітаризму, на організаційних принципах – вождизм і модель ієрархічної політичної організації, на політичному стилі – культ героїзму та воєнних чеснот. Під впливом націонал-соціалізму в українському націоналістичному дискурсі під кінець 1930-х рр. посилилися антисемітські настрої. Крім того, еволюціонуючи у спільній із фашизмом мережі інтелектуального дискурсу, український організований націоналізм більш-менш самостійно розвинув у собі риси, які їх також зближували: волюнтаристський світогляд, культивування палінгенетичного міфу, ворожість до комунізму й «демолібералізму», свідоме загострення конфлікту поколінь. Отож концепція, згідно з якою ідеологія та практика ОУН були фашистськими за своєю природою, має право на існування, особливо в рамках історії ідей. Проте, нехтуючи принциповими відмінностями між націоналістичними рухами державних і недержавних націй, вона породжує більше проблем, ніж допомагає розв'язати.

Якщо шукати узагальнювальне поняття, яке б дало змогу запровадити ідеологію та практику ОУН у порівняльний контекст, то ним мав би стати не фашизм, а радше *усташизм*. Головні відмінності між ними випливають із факту наявності або відсутності власної національної держави. Беручи до уваги цей критерій, можна сформулювати такі робочі означення.

Фашизм – форма революційного інтегрального націоналізму державних націй, що проголошує своєю метою національне відродження шляхом мобілізації мас і реорганізації держави на засадах тоталітаризму, ієрархії, вождизму та мілітаризму.

Усташизм – революційний інтегральний націоналізм, що розвивається за відсутності власної національної держави та прагне її здобути й утримати всіма доступними засобами, зокрема шляхом терору.

Історія руху хорватських усташів показує, що за «сприятливих» умов усташизм може набути форми *протофашизму*, а в разі здобуття власної держави – створити режим фашистського типу. На відміну від хорватського досвіду, конфлікт ОУН із німецькою окупаційною владою в 1941–1943 рр. запобіг кристалізації українського фашизму й спонукав революційних націоналістів до ґрунтовної ревізії їхньої ідеології.

Ідеологію ОУН 1929–1939 рр. найкраще можна окреслити, використовуючи термінологію, якої вживали самі оунівці, – *революційний інтегральний націоналізм* недержавного народу. Її найважливішими елементами були трактування української нації як органічної цілості (збірної особи), визнання її інтересів вищими від інтересів будь-якої соціальної групи, інших націй і людства загалом, а також (у радикальному варіанті цієї ідеології) вимога повного підпорядкування особи національним інтересам. Стрижневою ідеєю ОУН був концепт національної революції, метою якої було б не лише здобуття незалежної української держави, а й творення нового суспільного ладу, відмінного як від капіталізму, так і від соціалізму, духове переродження нації та формування нової людини. Виникнувши як радикальна ідеологія національного визволення з авторитарними тенденціями, впродовж 1930-х рр. інтегральний націоналізм ОУН набув форми (знову ж таки, в термінології самих оунівців) *революційного тоталітарного націоналізму*, який прагнув охопити собою все українське суспільство, змобілізувати його на національну революцію та збудувати нову українську державу на засадах націократії.

Як і інші інтегрально-націоналістичні рухи в Європі, ОУН вдавалася до *сакралізації політики* (за Е. Джентиле). Фактично йшлося про створення політичної релігії націоналізму, яка мала охоплювати українізоване й наповнене войовничим духом християнство, а також головні культурні й політичні символи українства. Проте у випадку ОУН можна говорити радше про тенденцію творення «релігії на-

ціоналізму», а не про завершений процес. Те ж саме можна сказати й про тенденцію «фашизації» ОУН, яка ніколи не вийшла за рамки протофашизму. У порівняльному аспекті ОУН була ближча до інших революційних інтегрально-націоналістичних рухів недержавних народів на кшталт хорватських усташів. Для окреслення цього типу рухів я вживаю умовну назву «усташизм».

Політичну стратегію ОУН, що випливала з її ідеології, було спрямовано на мобілізацію мас під проводом націоналістів задля використання майбутньої світової війни для революційного здобуття української держави. Наприкінці 1930-х рр. ОУН пов'язала свою стратегію з державами фашистського блоку та їхніми союзниками, розраховуючи з їхньою допомогою зруйнувати СРСР і Польщу та створити самостійну соборну українську державу. Радикальне крило організації вважало за потрібне в перебігу національної революції не лише повалити панування чужих держав над українськими землями, а й очистити Україну від представників «ворожих націй» – поляків, євреїв і росіян.

Досвід війни спонукав український націоналістичний рух переглянути свою ідеологію й політичну стратегію, надавши їм демократичнішого змісту, а також, уже наприкінці війни, змінити власне ставлення до національних меншин, визнавши їх громадянами майбутньої української держави.

Розділ 6

«Творчий націоналізм»

6.1. Генеза і діяльність Фронту національної єдності

Всупереч первісним намірам Євгена Коновальця та його однодумців «організований націоналізм» на території польської держави до 1933 р. опинився у глибокому підпіллі й фактично перебрав на себе функції УВО. Політичну нішу радикального й водночас легального націоналістичного руху посів натомість Фронт національної єдності. Його офіційна ідеологія – «творчий націоналізм» – стала третім українським різновидом інтегрального націоналізму поряд із «чинним націоналізмом» Донцова й «організованим націоналізмом» ОУН.

Серед засновників ФНЄ центральною постаттю був Дмитро Паліїв (1896–1944) – політик, військовий діяч, журналіст. Він народився у с. Перевізці біля Калуша (нині – Івано-Франківська обл.), закінчив Коломийську гімназію. Як і Коновалець, Паліїв належав до покоління, чий світогляд формували Перша світова війна та збройна боротьба за незалежність України. У 1914–1918 рр. він служив у Легіоні Українських січових стрільців (з 1915 р. – підхорунжим), а в 1918 р. став одним з організаторів Листопадової революції у Львові¹⁶⁶. Під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. Паліїв був чотарем Галицької армії, ад'ютантом державного секретаря військових справ ЗОУНР Дмитра Вітовського, згодом – генерала Мирона Тарнавського [428, 25–32].

Приєднавшись у 1921 р. до новоствореної Військової організації (згодом УВО), Паліїв до 1928 р. належав до її керівництва. Водночас, прибічник «дворейкової» політики, він долучився до легальної політичної діяльності. У 1923–1924 Паліїв спільно з Донцовим редагував «Заграву», в 1924–1925 рр. був членом проводу й секретарем УПНР. Саме він став головним ініціатором участі партії в утворенні УНДО 1925 р., вісім років був одним із його керівників, а в 1928–

¹⁶⁶ Див. спогади Палієва про ці події: [346, 106–125]. Колишній член уряду ЗУНР Лонгин Цегельський у мемуарах відводив Палієву разом із Петром Бубелою та Любомиром Огоновським важливішу роль в організації перевороту, ніж Дмитрові Вітовському, якого звичайно вважають головним творцем Листопадового чину [350, 15–36].

1930 рр. разом з іншими членами Української парламентарної репрезентації (УПР) представляв його в сеймі Польщі. З 1923 р. Паліїв також редагував газету «Новий час». Поліція не раз заарештовувала його за антидержавну діяльність, і впродовж 1930–1933 рр. він сумарно півтора роки провів у в'язниці [565, 406–418].

Працюючи в легальних організаціях, Паліїв не поривав зв'язків із підпіллям, був одним із зв'язкових УНДО з Коновальцем. Він висунув план взаємодії УВО й націоналістичного крила УПР, згідно з яким підпілля мало шляхом терору примусити польську владу до максимальних поступок, яких вимагатимуть послі УНДО в Сеймі; це мало б сприяти зміцненню авторитету Палієва та його прибічників у партії. Проте цей план не сприйняли керівники УНДО, які хоч і визнавали потребу «дворейкової» політичної тактики, але не погоджувалися на пряме використання терору. Контакти УНДО й УВО не переросли в тісну співпрацю. А з моменту утворення ОУН між нею та Палієвим почалися конфлікти, спричинені боротьбою за вплив на націоналістичну молодь. Паліїв та його однодумці хотіли спрямувати її на шлях легальної діяльності, щоб через доплив молоді до УНДО підсилити в ньому свою націоналістичну фронду. Проте очільники СУНМ відкинули цю концепцію та вирішили влитися в лави ОУН, штовхаючи її на шлях підпільної революційної боротьби, покликаної доповнювати й поширювати діяльність УВО [406, 114–115; 418, 330].

Незабаром фактичний орган ОУН «Український голос» розпочав відкрито критикувати Палієва [227; 228; 253]. Зближення з ОУН почалося в 1931 р., коли Паліїв виступив проти нового курсу керівництва УНДО, який було спрямовано на пошук компромісу з польською владою. Наприкінці того ж року в УНДО під проводом Палієва сформувалася опозиційна група націоналістичного спрямування, яку склали п'ять послів до Сейму – Мілена Рудницька, Володимир Кохан, Степан Кузик, Юрій Чукур і Олекса Яворський – а також о. Леонтій Куницький і Володимир Целевич. Опозиція вважала хибною й угодовською тактику лідерів УНДО, зокрема в питанні територіальної автономії, та вимагала повернутися до старої платформи – визнання незаконності польського панування на західноукраїнських

землях. Група Палієва планувала перебрати владу в УНДО на наступному Народному з'їзді [49, 128–130; 565, 419].

У січні 1932 р. Рудницька зустрілася в Женеві з членами ПУН на чолі з Коновальцем і поінформувала їх про внутрішню боротьбу в УНДО. Учасники зустрічі позитивно оцінили утворення групи Палієва й вирішили всіляко підтримувати її. За планом Коновальця, група мала рішуче виступити на з'їзді УНДО проти політики керівництва, викликати розкол і створити власну партію, яка стала б легальною експозитурою ОУН [50, 6, 34].

Проте опозиція не зуміла здобути значної підтримки на з'їзді УНДО. З'їзд ухвалив половинчасті резолюції, з якими погодилися й опозиціонери. Керівники ОУН не приховували свого розчарування, адже Паліїв не лише не розколов партії, а й підписав резолюцію про потребу дотримання дисципліни й підпорядкування більшості. За це його піддали критиці в «Розбудові нації». Коновалець і далі вважав, що слід за всяку ціну викликати розкол в УНДО, позбавити його характеру національного представництва і звести його політичне значення до ролі угодовської партії, що представлятиме т. зв. реалістичний напрям. Водночас створення нової легальної партії під керівництвом націоналістів дозволило б ОУН монополізувати українську визвольну боротьбу на всіх ділянках [50, 34; 565, 420–421].

Тим часом, поки Паліїв уже вкотре сидів у в'язниці, його опозиційна група розвалилася – з її первісного ядра тільки Володимир Кохан залишився вірним лідером. Остаточна розв'язка внутрішнього конфлікту в УНДО настала у липні 1933 р., коли Палієва виключили з партії. Солідаризуючись зі своїм товаришем, два члени ЦК УНДО – Володимир Кохан і Петро Постолюк – заявили про свій вихід з об'єднання [303, 1; 318, 1; 565, 420].

Розрив з УНДО змусив Палієва шукати власний шлях у політиці. Він вирішив здійснити те, над чим думав давно, – створити власну організацію на нових засадах, пристосованих до реалій авторитарної доби. Ще в березні 1932 р., критикуючи організаційну й ідеологічну аморфність УНДО, він писав: «Серед двох світів, побудованих організаційно і ідеологічно просто на військовий лад – серед фашизму і комунізму, існує ундівський світ, без внутрішньої дисципліни, бо без

виразного членства і ідеологічних підстав, без можливостей будь-якої солідної організованої акції, бо без дисципліни. [...] Чи їм може протиставитися з успіхом теперішнє УНДО – ми кажемо, що **ні!** [...].

Клич – “одноцілий національний фронт” (отарою) повинен замінити новий клич – **національний фронт, опертий на засадах ідеологічної й організаційної дисципліни**» [223, 1].

При цьому Паліїв тоді ще не відкидав демократії: «Скажете, що ми проти демократичних засад? Ні, але демократію не утотожнюємо з безпринципністю і загальним ополченням. Бо й демократична партія, якщо хоче жити, мусить примінитися до **нових умовин**. Інакше вона занидіє» [223, 1].

Іншими словами, ліберальній концепції єдиного фронту як об'єднання різних течій на основі ідеологічного компромісу Паліїв протиставив принципово інше розуміння: національний фронт, згуртований єдиною ідеологією та суворою дисципліною. Спробою втілення цієї концепції й став згодом Фронт національної єдності.

Зародком ФНЄ була т. зв. ідеологічна група «Нового часу», що постала в середині липня 1933 р. з ініціативи Палієва [300, 1]. До неї крім самого Палієва, Кохана і Постолюка ввійшли тодішні працівники «Нового часу» й колишній член ЦК КПЗУ Степан Волинець, який незадовго перед тим публічно засудив насильницьку політику Москви щодо України та порвав з радянофільською лівицею. Група вирішила видавати ідеологічний орган під назвою «Перемога». Незабаром стараннями УНДО Паліїв мусив залишити посаду головного редактора «Нового часу», а його співробітники покинули колишнього шефа [367, 496].

У жовтні оформилася організаційна комісія ФНЄ у складі: Сильвестр Герасимович (голова), Дмитро Паліїв (секретар), о. Михайло Блозовський, Володимир Кохан і Любомир Савойка. Крім них участь у створенні Фронту взяли Волинець і керівники кооперативного видавництва «Батьківщина» Іван Рудницький і Мирон Коновалець (брат Євгена) [366, 3542]. За інформацією МВС Польщі, до видатніших діячів Фронту належали також колишній член УВО і ОУН Володимир Дзись та інженер Олександр Дяків, якого підозрювали в належності до УВО [53, 109].

Хоча Паліїв обійняв скромну посаду секретаря комісії, саме його від початку вважали провідником нової організації.

1 листопада 1933 р. почав виходити двотижневик «Перемога», який став ідеологічним органом ФНС (з 1 листопада 1933 р. – місячник, у 1935 р. його перетворено на кварталник). У першому ж числі редакція вмістила програмні тези ФНС [311, 1], заявивши тим самим про початок його організаційного оформлення. Цей процес виявився складним і тривав три роки. Ключову роль у ньому відіграли пресові органи, довкола яких гуртувалися кадри нового об'єднання. Крім «Перемоги» в листопаді 1934 р. почав виходити тижневик ФНС «Батьківщина», а одноїменне видавництво розгорнуло кипучу діяльність. З листопада 1935 р. виходила також щоденна газета «Українські вісті» [367, 498].

23 березня 1935 р. відбулася перша крайова конференція ФНС [316, 2]. Остаточно процес створення Фронту завершено на Першому конгресі ФНС, що відбувся у Львові 20 вересня 1936 р. У ньому взяли участь 150 делегатів, з яких 80 % становили селяни. Конгрес ухвалив статут ФНС й обрав Палієва провідником організації. Керівним органом Фронту стала обрана на конгресі Політична колегія, до якої крім самого провідника ввійшли: Сильвестр Герасимович (голова), Володимир Кохан, Любомир Савойка, Микола Шлемкевич (Іванейко), Степан Волинець (секретар), Юрій Крохмалюк, Мар'ян Дзьоба й Іван Гладилевич. Другим за значенням керівним органом ФНС була Крайова рада, до складу якої обрали 30 представників різних місцевостей Галичини [367, 498, 501].

ФНС був збудований за військовим зразком. Його низовими організаційними клітинами були т. зв. фронтові дружини (селянські, робітничі й ін.). Вони були об'єднані у «фронтові області», що їх очолювали «обласні». Усіх керівників не обирали, а призначали: керівників дружин («передовиків») і «обласних» призначав провідник ФНС [313, 8; 324, 7; 367, 501].

Як і в ОУН, статут ФНС закладав принцип провідництва. Провідник мав диктаторську владу в організації. ФНС запозичив у фашизму деякі організаційні засади, а також зовнішні атрибути – наприклад, вітання піднесенням руки й вигуком «Фронт» [565, 423].

Отже, до осені 1936 р. організаційне становлення ФНЄ здебільшого завершилося. Могло здаватися, що ідею Коновальця про створення легальної націоналістичної організації здійснено, й ОУН і ФНЄ могли б таємно співпрацювати, поділивши між собою функції та сфери діяльності. Але цього не сталося, навпаки – майже від перших кроків формування Фронту між ним і крайовими структурами ОУН розпочалася гостра конкуренція.

Пізніше, виступаючи на конференції керівників дружин львівської «області» ФНЄ 12 січня 1937 р., Паліїв запевняв, що спочатку був переконаний у можливості порозуміння з ОУН на основі поділу функцій: ФНЄ займається легальною політикою, залишаючи ОУН конспіративну роботу; проте цей план здійснити не вдалося, бо в ОУН, мовляв, запанувала анархія. Початкові наміри поділу сфер діяльності обох організацій розбилися об агресивну позицію ОУН стосовно ФНЄ. Дійшло навіть до замаху на одного з лідерів Фронту – Кохана, що стало поворотним пунктом у стосунках між ОУН і ФНЄ [56, 710].

Насправді конфлікт між двома націоналістичними організаціями спричинило те, що обидві вони прагнули монополювати націоналістичним рухом. Коновалець, як уже було згадано, хотів створити організацію, яка була б легальною експозитурою ОУН, підпорядковуючись її Проводові. Ще категоричнішою була позиція КЕ ОУН, яку в 1933–1934 рр. очолював амбітний і безкомпромісний Степан Бандера: вона в жодному разі не хотіла ділити ні з ким свого впливу на націоналістичну молодь, зокрема й у легальній сфері. Своєю чергою Паліїв та його соратники не погоджувалися на роль легальної прибудови до ОУН, навпаки, відводили собі головну роль, а підпіллю – допоміжну. Тому, починаючи з першого номера, «Перемога» вміщувала завуальовані випадки проти ОУН, протиставляючи «самоспаленню» підпільників «фанатизм успіху на всіх ділянках життя» [224, 8].

Водночас керівники ФНЄ зовсім не відкидали потреби підпілля. Найгірше те, – нарікав Паліїв у 1937 р., – що Фронт не може відкрито виявити свого ставлення до підпільної діяльності. Якби він публічно висловився за ідею підпілля як потрібну для нації, що перебуває в неволі, то, на переконання провідника ФНЄ, його лави поповнили б усі члени ОУН, за винятком її КЕ. Але це було нездійсненим,

бо протягом 24-х годин після такої публічної заяви влада зліквідувала б організацію [56, 710].

Як і можна було очікувати, ФНЄ різко негативно поставився й до УНДО, а в 1935 р. засудив політику «нормалізації», що її проголосила ця партія. Не набагато кращими були й стосунки з опозицією в УНДО, яка сформувалася в 1936 р.. На думку Палієва, опозиційна група, неформальним лідером якої був Дмитро Левицький, виявляла завеликий демократизм і хоча й виступала проти окремих керівників об'єднання та членів УПР, все ж захищала УНДО як партію. Тому порозуміння з цією групою для ФНЄ бути не могло [56, 710].

Гостре протистояння з політичними супротивниками посилювало в ФНЄ тенденцію до мілітаризації. На конференції окремих керівників дружин Львівського округу, що відбулася 6 грудня 1936 р. за участі Палієва, Юрій Крохмалюк запропонував створити при організації «штурмові загони» за зразком НСДАП. Розглядали також питання про організацію розвідувального відділу Фронту. Його завданням було б збирати інформацію про ситуацію в українських партіях і їхні наміри стосовно ФНЄ, а також стежити за окремими членами Фронту, щоби встановити, чи не працюють вони на інші партії та організації, насамперед на ОУН і УНДО [56, 547-548]. Проте немає вірогідних даних, що ці пропозиції було втілено в життя.

Наприкінці 1937 р. новий жорсткий курс урядової політики, що його розцінили як наступ на українське національне життя, й об'єднання польських націоналістів у Галичині змусили ФНЄ поступитися власними антипартійними принципами й узяти участь у роботі Контактного комітету, до якого належали також представники Української соціалістичної радикальної партії (УСРП), Української соціал-демократичної партії (УСДП), католицької Української народної обнови (УНО), Союзу українок (згодом – Дружина княгині Ольги) й опозиційної групи УНДО, а з лютого 1939 р. – цілого УНДО. Однак від кінця березня 1939 р. в Контактному комітеті між представниками УНДО й УСРП, з одного боку, та ФНЄ, з другого, розгорілися суперечки щодо ставлення до ОУН. Через це Паліїв та Герасимович, які були проти публічного осуду ОУН, майже перестали брати участь у

засіданнях комітету. Хоча Контактний комітет і послабив міжпартійні суперечності, йому не вдалося досягти повноцінної консолідації та здійснити проект створення Українського національного проводу [563, 207–248].

ФНС був першою в Західній Україні несоціалістичною організацією, що не без успіху намагалася залучити до своїх лав робітників, зокрема тих, які раніше перебували під впливом КПЗУ. Ряди Фронту зростали й за рахунок того, що до нього приєднувалися розчаровані політикою своїх організацій вихідці з УНДО, УСРП, ОУН, гетьманці, а також чимало безпартійних. У 1935 р. з ФНС зблизилися прихильники монархічної ідеї, які еволюціонували в бік інтегрального націоналізму [367, 500–501; 565, 423].

Прихильницею ідеології ФНС інформатори поліції вважали голову Союзу українок Мілену Рудницьку, яка, проте, офіційно не виявляла своїх політичних симпатій, нібито побоюючись невдоволення у власній організації¹⁶⁷. Коли навесні 1938 р. виникла загроза заборони Союзу українок, Рудницька, за даними поліції, домовилася з Палієвим, що в разі розпуску СУ його членкині перейдуть до ФНС, при якому буде утворено жіночі дружини [57, 404–405]. Незабаром влада справді розпустила СУ, але створена замість нього Дружина княгині Ольги не ввійшла до ФНС, а діяла як незалежна політична організація.

ФНС і особисто Паліїв мали значний вплив у «Молодій громаді» – товаристві колишніх старшин Українських січових стрільців, Січових стрільців і УГА. За інформацією Львівського воєводського управління, у 1939 р. це об'єднання відіграло роль провідної установи, яка задавала тон усім проявам українського життя [48, 165]. Утім, цю інформацію швидше за все слід зарахувати до перебільшень польських органів безпеки, які напередодні війни схильні були вбачати то в тій, то в іншій українській установі таємний центр підривної діяльності, надто коли йшлося про об'єднання колишніх військовиків.

Влада переслідувала ФНС, часто конфіскувала його видання та заарештовувала активних членів. Восени 1935 р. було заборонено «Перемогу» й «Батьків-

¹⁶⁷ Оpubліковані висловлювання Рудницької про ФНС не дають підстав підозрювати її в симпатіях до цієї організації та її ідеології (див. підрозділ 7.3).

щину», органом ФНЄ впродовж місяця був «Хліборобський шлях». Згодом видання «Батьківщини» було поновлено, а «Перемога» виходила далі вже не як місячник, а як кварталник. На початку весни 1939 р. поліція зліквідувала секретаріат Фронту, заарештувавши Волинця та його співробітників [367, 504].

Репресії змушували керівників ФНЄ шукати запасних варіантів на випадок заборони організації. 31 травня 1939 р. вони скликали у приміщенні «Молодої громади» у Львові інформаційну нараду, на якій ішлося про можливість створення нової політичної організації в разі розпуску всіх українських політичних партій. Ця організація, діючи під вивіскою, наприклад, церковного братства, перебрала б на себе керівництво українським політичним життям. Про фінансовий бік справи доповідав о. Іван Гриньох, який запевнив, що нова організація отримала б фінансову допомогу митрополита Андрея та священників ГКЦ [48, 164]. Утім, потреби створення такої організації не виникло – хоча репресії тривали, все ж уряд не пішов на заборону українських партій напередодні війни.

Судячи з інформації Львівського воєводського управління, Паліїв у 1939 р. досить реалістично оцінював політику Німеччини в українському питанні. У розмовах зі своїми прибічниками він прогнозував, що Німеччина діятиме понад головами українців, не рахуючись із їхніми вимогами. ОУН він кваліфікував як цілковито віддану Гітлерові й уважав, що в разі конфлікту вона виконуватиме роль, відведену для неї німцями. Паліїв нарікав на неможливість порозумітися ані з ОУН у краї, яка самостійно готувалася до повстання, ані з Мельником, якого німці, мовляв, оточили своїми людьми, не допускаючи до нього навіть найближчих співробітників. Усе ж лідер ФНЄ не втрачав надії, що німці, розраховуючи у війні з Польщею на підтримку українців, муситимуть піти їм на поступки [48, 163–164].

Паліїв уважав, що незалежно від позиції Німеччини українці повинні скористатися її ймовірним нападом на Польщу для власного визволення. Влітку 1939 р. в колах «Молодої громади» виникла ідея підняти з вибухом війни повстання проти Польщі. Цей план особливо підтримував Паліїв (можливо, він і був його ініціатором). Розуміючи, що такий план можна здійснити лише за участі націоналістич-

ного підпілля, управа «Молодої громади» передала його на розгляд КЕ ОУН. Однак остання після консультацій з ПУН відповіла відмовою [482, 455–456]¹⁶⁸.

Про розгубленість і вагання Палієва в останні дні перед Другою світовою війною свідчить щоденниковий запис Осипа Назарука від 26 серпня 1939 р.: «Д. Паліїв радився до мене, чи їхати до Складковського¹⁶⁹ до Варшави і оферувати йому для Польщі ФНС взаміну за автономію» [цит. за: 565, 426].

Війна заскочила ФНС (як і весь західноукраїнський політикум) без чіткого плану дій. Після її початку частина провідних членів Фронту, рятуючись від радянської окупації, втекли в центральні райони Польщі, захоплені Німеччиною. За німців легальна діяльність ФНС на території Генеральної губернії виявилася неможливою. Навесні 1941 р. Паліїв на пораду Миколи Шлемкевича скликав тих членів Політичної колегії, які опинилися на території, окупованій німцями, й оголосив рішення про розпуск організації. Членам ФНС доручили взяти участь у праці Українського центрального комітету та його місцевих філій [367, 505].

6.2. Ідеологія «творчого націоналізму»

Від початку 1934 р. організатори ФНС називали свою ідеологію «творчим націоналізмом». Уперше цю словосполучу в лютому того року вжив Паліїв. Коментуючи у статті «Лебедина пісня» сеймову промову лідера УНДО, він писав: «Промова п. Левицького була справді лебединою піснею того табору, що досі репрезентував наше політичне життя. [...] До керми [...] мусить готувитися новий світ, світ творчого націоналізму» [225, 1–2]. У наступному числі «Перемоги» Паліїв протиставив ідею «з'єдинення» нації у творчому націоналізмі проектові скликання Всеукраїнського національного конгресу для об'єднання партій національно-державницького спрямування: «Правдивий Всеукраїнський Конгрес відбудеться тоді, коли з овиду нашого життя зникнуть партії і партійництво, а нація з'єдиниться (а не “об'єднається”) у творчому націоналізмі» [226, 2]. Прикметник

¹⁶⁸ Як пояснював Мірчук, КЕ відмовилася піднімати повстання, бо за тиждень до початку війни ПУН визнав, що не має з боку німецьких політичних чинників ані офіційних заповнень про підтримку державницьких змагань українців, ані офіційних заперечень згоди Німеччини на більшовицьку окупацію Західної України.

¹⁶⁹ Феліціян Славой Складковський – прем'єр-міністр Польщі в 1936–1939 рр.

«творчий» мав підкреслювати відмінність націоналізму ФНС й від нібито безплідного ліберально-демократичного націоналізму УНДО, й від «руїницького» націоналізму ОУН, хоч проти останньої ініціатори Фронту спершу прямо не виступали.

Головним ідеологом «творчого націоналізму» став філософ Микола Шлемкевич (1894–1966), який виступав під псевдонімом «М. Іванейко». Його інтелектуальна біографія нагадувала донцовську: він теж поступово еволюціонував від марксизму до інтегрального націоналізму. У 1917–1919 рр. Шлемкевич був секретарем редакції «Робітничої газети» – органу УСДРП у Києві – й переклав тоді працю Карла Каутського «Диктатура пролетаріату», спрямовану проти більшовиків. Згодом він закінчив філософські студії у Віденському університеті й 1926 р. захистив там докторську дисертацію «Сутність філософії». З того ж року Шлемкевич публікував статті на теми української духовності в «ЛНВ», однак згодом відійшов від кола «вістниківців», натомість восени 1933 р. приєднався до ініціаторів створення ФНС [405, III–IV].

Головні засади «творчого націоналізму» Шлемкевич виклав у низці статей і брошур, насамперед в ідеологічних рефератах, виголошених на Першій конференції (23 березня 1935 р.) та Першому конгресі ФНС (20 вересня 1936 р.). У першому з них він визначив місію «творчого націоналізму» як подолання розриву між революційною ідеєю (ОУН) і органічною працею (легальний сектор): «Нині переживаємо нову руїну й новий смертельний для нації роздор тільки задивленої в далень ідейности й тільки річевої праці.

Привернути необхідну рівновагу тих двох на протилежних тенденцій, створити **синтезу революційної ідеї** нового українського світу з **зорованою працею** задля нього в різноманітній гушавині сучасного життя – це передумова продування, відродження, це неухильний приказ нашого дня. Стати його виконавцем – почесний обов’язок творчого націоналізму, що припав Фронтові Національної Єдности» [274, 3].

Шлемкевич вказував на дві головні особливості діяльності ФНС, порівняно з іншими течіями українського націоналізму: її скеровано «до **позитивної творчо-**

сти, а не голої неґації» (на відміну від ОУН) й «у нутр національної спільноти» (на відміну від донцовського примату зовнішньої політики). «Тільки успішна й здорова внутрішня політика є передумовою такої ж зовнішньої політики», – твердив ідеолог, наводячи як позитивний приклад гітлерівську Німеччину [274, 7].

В іншій праці Шлемкевич писав: «Творчий націоналізм і як світогляд, цебто організація духа, і як політичний рух, цебто організація зовнішнього світу, протиставиться однаково і дотеперішньому “дон-кіхотському” націоналізмові й дотеперішньому “санчо-пансівському” демократичному лібералізмові. І одне й друге вважає він виявом “доби, що безпосередно йшла перед нами”. І це, й те вважає він нашим минулим» [275, 4]¹⁷⁰.

Отже, «творчий націоналізм» мислився як антитеза войовничому націоналізмові Донцова й ОУН і демократичному лібералізмові УНДО, й водночас як синтез революційного націоналізму й ідеології органічної праці.

«Творчий націоналізм» зазвичай зараховують до правих ідеологій, проте самі його ідеологи вважали, що стоять понад поділом на правих і лівих. Шлемкевич наголошував, що модерний націоналізм не пов'язано ні з правими, ані з лівими теоріями, й уважав його не теорією, а практикою щоденного життя: «Теорія не є для нього святістю, абсолют, об'єктивною правдою, лише можливим експериментом. В такім, – і тільки такім розумінні, – націоналізм антиінтелектуалістичний.

[...] Модерний націоналізм, не зв'язаний теоретичними принципами, – це практика! Соціалізм, комунізм, кооперація, земельна реформа – для його не святощі, але засоби задля мети нації, раси. Тому смішно з давньої привички прикладати до націоналізму прикметники: правий, лівий. Він і цей, і той, він по той бік поділу, він байдужий супроти його. Його погляд отвертий і розв'язані руки. Він інтелектуально свободний» [271, 2].

Ідеолог ФНС справді не створив всеохопної теоретичної системи на зразок соціалізму або комунізму. Проте, як і Донцов, він зробив вагомий внесок у тео-

¹⁷⁰ Шлемкевич натякає на протиставлення метафоричних образів Дона Кіхота й Санчо Панси, характерне для Донцова. Див. про це в монографії С. Квіта [434, 134].

ретичну розробку власне націоналістичної проблематики – питань сутності нації, її співвідношення з особою, національної еліти, національної ідеї тощо.

Шлемкевичеве розуміння націоналізму є інтегральним, як і в Донцова й ідеологів ОУН. Філософ наголошував творчу роль націоналізму у формуванні надособової єдності – нації: «Націоналізм [...] стоплює душевні атоми “вільного духа” в один характер, а молекули одиниць ліберальної суспільності переплавлює в монолог нації і таким чином уводить в історію невидані енергії» [269, 3].

Для Шлемкевича націоналізм – не теорія й не лише практика, а й віра, догма, яку слід прийняти без дискусій: «Слово догма підкреслює [...] непохитність віри, що будує свою церкву. [...] Віра в українську націю й її будуюче слово, всупереч усім жахливим досвідам, що їх переживає вона нині, це одинокий нетлінний скарб цього світу для членів тієї суспільності, це змісл життя. [...] Націоналізм мірить життя тією вірою [...]» [271, 1].

Нація, за Шлемкевичем, не існує споконвіку, а формується історично на основі етнічно однорідного населення, що становить більшість на певній території: «Слово “нація” означає, що та більшість – це вже не тільки нарід, споріднений кров'ю, мовою й іншими первнями культури, але що на такій народній підставі виросла свідомість одного спільного минулого, цебто традиції, й одного спільного призначення в образі національної цілі. Коротко, слово “нація” означає нарід як свідому особовість, що змагає до повного самоздійснення» [277].

Дещо інакше дивився на природу нації антрополог Ростислав Єндик, який написав апологетичну біографію Гітлера й тісно співпрацював із середовищем «Перемоги». Від молодечого захоплення комунізмом Єндик перейшов до інтегрального націоналізму, «науково» обґрунтованого расовими аргументами. Він погоджувався з тим, що нація – це насамперед духовна єдність, але вважав, що вона спирається на біологічну основу – расу, яка є «найглибшою глибиною, найтривалішою основою національного життя в перерізі століть». Єндик твердив, що й німецький націонал-соціалізм, й італійський фашизм, і навіть більшовизм як форма російського націоналізму спираються на расові основи: «Три модерні націоналізми – німецький, італійський і московський – є оперті на расових основах, хоч і в

ріжний спосіб, а тому нас не буде дивувати, що деякі з них викликають піністу лють на устах червоного та пейсатого інтернаціоналізму» [159, 10].

Єндик уважав, що українським націоналістам слід узяти на озброєння принципи «расової гігієни», і вказував на досвід гітлеризму, який в основу національної гігієни клав підвищення питомої ваги нордичної раси в народі [159, 11]. Серед українців він знаходив різні расові типи, й навіть створив расову типологію «хрунів», доводячи, що найбільший нахил до «хрунівства» мають остійці та вірменоїди, а найменший – нордійці та медитеранці [162, 7–8; 159, 6–8].

Все ж, хоч елементи расистського дискурсу присутні в публіцистиці ФНЄ, расизм не став важливим складником його ідеології.

Проблему співвідношення нації та особи ідеологи ФНЄ розв'язували в типовий для інтегрального націоналізму спосіб: *«Для націоналізму першою дійсністю є нація. Окрема особа існує й ціниться, поскільки існує в нації. Права одиниць виводяться із чинної волі, що прагне виявитись у рямах нації. [...] Родина, група – шановані й бережені, але це тільки ступені, тільки окремі хвилі, якими одиниця вливається у свою ціль, національне море. Але нація не є молохом, що пожирає одиницю, навпаки, вона утверджує її, дає змісл, визволяє від безглуздої дрібничковости, отвирає брами вічності для чинного життя»* [272, 3].

Але як погодити свободу особи з її підпорядкуванням нації й націоналізмові? Шлемкевич запропонував цікаве розв'язання цієї дилеми. Він твердив, що ядром душі кожної людини є її національна субстанція (крім невиліковно хворих денаціоналізованих осіб, у кого ця субстанція загинула). Звідси випливало, що підпорядкування особи національній вірі не придушє свободи особи, а навпаки, веде до неї через вивільнення національної субстанції: **«Моральна свобода – це безрадна служба своїй вірі. Ми для себе беремо право називатись свободними духами. Бо наша зв'язаність – це вірність національній субстанції, ядру власної душі.**

[...] Говорять про насильство, про те, що творча меншість накидає свою волю безвладній масі. [...] Ті слова не описують справи докладно. Бо зерно національної віри дримає й у тих, що несвідомі, і в тих навіть, що заперечують. [...] Націоналізм, накидуючи свою волю, звільняє національну суть, приспану або приси-

пану верствами накиннутих і перейнятих чужих вір, чужих наук. Це тверде лікування душ до різкого повітря справжньої свободи. Рабом залишається тільки той, в кого немає, в кого загинула національна субстанція. Це невилічальні. Необхідно накиннути їм не віру, але зовнішню поведінку, що відповідає поведінці вірних» [271, 2].

За Шлемкевичем, різні рівні відчуття, усвідомлення та практики національної віри мали стати підставами суспільної ієрархії. Вищий щабель – еліту – творять люди, здатні не лише сприйняти національну віру на чуттєвому рівні, а й викласти її в образах і поняттях і надати їй організаційних форм: «В осередку націоналістичного світу стоїть віра й вона починає нову гієрархію. Еліту творять ті, що здібні не лише відчутти, сповнитись тією вірою, але й виразити її або мислю – в образі чи понятті – або в організаційних формах суспільности. Зібрати нову еліту й поставити нарід під її приказ – шлях націоналізму» [271, 1–2]. Другий щабель творять маси, в яких є «зерно національної віри», але його придушено нашаруваннями чужих вір. Завдання еліти – накиннути свою волю масам і пробудити в них власну національну віру, звільнивши в такий спосіб їхню національну субстанцію. Нарешті, третій щабель становлять «невиліковні», духові раби, позбавлені «зерна національної віри», яких можна лише примусити підпорядковуватись волі нації.

Формування нової еліти – національного проводу – ФНС від самого початку вважав своїм головним завданням. Четверта програмна теза Організаційної комісії Фронту проголошувала: «Сильною чинить Націю Провід, що організує життя і ним кермує – це наш закон» [311, 1]. У редакційній статті «Наше слово» в першому числі «Перемоги» невідкладне завдання нової організації сформульовано так: «Зорганізувати провідну верству, здібну стати проводом Нації, втягуючи до Неї творчі елементи з-поміж усіх станів і верств української Нації, а зокрема ту генерацію, що на своїх плечах винесла тягар геройського періоду, і те молоде покоління, що у ту добу задивлене – це наше перше завдання» [310, 2]. Отже, крайній елітаризм від самого початку став характерною рисою ідеології ФНС (зрештою, як і Донцова й ОУН), причому Фронт, згідно із задумом його організаторів, і мав посісти місце проводу нації.

Важливу роль у формуванні проводу нації, на думку Шлемкевича, мала відіграти інтелігенція (ця теза відрізняла ідеолога ФНЄ від інших українських апологетів елітаризму – Липинського й Донцова). Шлемкевич поділяв закиди критиків інтелігенції, що вона, мовляв, зрадила своє призначення в духовній і політичній сфері – «означувати й організовувати дійсність»¹⁷¹. Однак він вірив, що інтелігенція може повернутися на правильний шлях і виконати своє найвище завдання – сприяти створенню «лицарського ордену української стихійної волі самоздійснення, а не клясових хотінь» і дати цій стихійній волі ідеологічний вираз і органічне втілення [276, 20–22].

Шлемкевич розрізняв два ступені такого втілення: 1) ідеологія, віра та спільнота цієї віри; 2) створення власного апарату, що поступово механізується, стаючи, нарешті, бюрократичною державною машиною. «Де старі машини не здатні до ходу, розкладаються, там творяться нові спільноти віри, нове лицарство національної стихійної волі, нове органічне втілення її й заступає собою зіпсуті механізми. Це початок фашизму й націонал-соціалізму» [276, 22]. Таким шляхом – від спільноти віри до творення власної державної машини – й мав рухатися український націоналізм за активної участі інтелігенції.

Цілком очікувано свої роздуми про інтелігенцію ідеолог ФНЄ завершив ствердженням, що своє завдання вона зможе виконати тільки в рамках Фронту: «Ф. Н. Є. – це властива надбудова клясократії¹⁷², втілення всім клясовим групуванням спільної національної волі. Ф. Н. Є. – це завершення кляс, їхня життєздатна єдність у одним національним тілі.

Зрада життя задля самовистарчальности розуму, зрада національної єдності задля партійних програм – це гріх і упадок інтелігенції як верстви.

Відречення від того відступництва, віддання цілої себе на службу однієї національної волі в одним Фронті Національної Єдності й на службу його клясового

¹⁷¹ Дискусії про «зраду інтелектуалів» не вгавали в Європі від часу публікації в 1926 році однойменної книжки Жульєна Бенда [98. Про дискусії, спровоковані цією книжкою в Польщі, див. статтю Яна Земби [750].

¹⁷² Шлемкевич частково поділяв теорію класократії Липинського, хоч уважав неможливим її здійснення в чистому вигляді (див. наступний підрозділ).

підложжа – це шлях інтелігенції в гору, до відбудови свого значіння й до сповнення свого почесного призначення» [276, 23].

Як і Донцов, Шлемкевич уважав, що в минулому нація охоплювала не весь народ, а лише його еліту. У князівській державі нацією були князь, його дружина й тонка верства духовенства. У Війську Запорозькому нацією стало все козацтво, але й тоді вона обіймала тільки частину народу. Розвал князівської, а згодом козацької держав означав смерть нації, але не народу, який «жив далше, погружений у свій неісторичний, ненаціональний півсон». Власне, існування народу уможливило третє народження (чи друге воскресіння) нації під час Світової війни. Новітня українська нація охоплює вже весь народ. (Тут Шлемкевич розходитьсЯ з Донцовим, який не бачив засадничої відмінності між домодерними й модерними націями – мовляв, носієм національної ідеї, а отже й нацією у вужчому розумінні завжди була і є «ініціативна меншість»). За Шлемкевичем, «сучасний розвиток іде до того, що цілі народи стають свідомими носителями національних ідей». «Націоналізм, – писав він, – прискішує й завершує той процес. [...] Тому сучасні зударі – це вже не боротьба верхівок, але цілих народів, що стали націями» [230, 382–384]¹⁷³.

Злиття народу та нації зміцнює останню, але й створює для неї нову небезпеку: якщо нація загине втретє, резервів для нового відродження вже не буде. Тому сучасна боротьба нації за державне існування стає її останнім боєм: «Четвертого народження немає. Стоїмо не перед частковим, але остаточним історичним судом, перед Страшним Судом, де рішатимьє: бути чи не бути українській нації, рішатимьє раз на завсігди. [...]

Не знаємо ні нашого завтра, ні дня, ні хвилини, коли огнений меч проріже небо з краю до краю і янгольські труби скликатимуть народи до розрахунку. Мусимо бути готові, мусимо спішитись, щоб той час застав уже порядок у наших душах і нашим українським світі, де один Бог, один Свят на небі, і один Фронт Національної Єдності на українській землі» [230, 384, 391].

¹⁷³ Аналітичне розрізнення «народу» й «нації» та концепцію двократного «завмирання й відродження» нації завдяки існуванню її етнічної підбудови – народу – згодом розвинув Іван Лісяк-Рудницький, надавши Шлемкевичевому міфологічному баченню нації, що вмирає та воскресає, ознак наукової теорії [466, т. 1, 11–27].

Знову бачимо той самий, характерний для інтегрального націоналізму, міфологічний мотив нового народження (палінгенезу) нації та її майбутнього триумфу на остаточному історичному суді.

Провід нації у Шлемкевича виступає головним (але не самотнім, як у Донцова) носієм національної ідеї, закоріненої, на думку філософа, вже в самих біологічних основах нації: «Найперше озивається в ній глибокий, у самих джерелах життя закладений **гін до самоздійснення**. [...] Усвідомлений той гін до самоздійснення стає не чистою думкою-поняттям, але владною волевою ідеєю національного самоздійснення. Біологічний гін стає моральним наказом» [274, 3].

Шлемкевичів «гін до самоздійснення», в суті, тотожний донцовській «волі нації до життя і до влади». Пояснюючи самоздійснення нації, філософ порівнює його з розвитком живого організму: «Що це значить укінці: самоздійснюється нація? Те ж саме. Із пливких людських джерел, на хиткій народній основі творяться перші тугіші зв'язки і їх наявні ознаки: організації. Вони стають пнем рослини, що по ньому життя пнеться вгору; твердим кістяком, нервами і мозком людини, передумовою упорядкованих дій. Нарід, самоздійснюючися, стає нацією зі своїм господарством й своєю мислю, своїм проводом» [274, 4].

Коментуючи цей фрагмент, Ігор Вдовичин висновує, нібито «у цих словах стисло сформульовано концепцію громадянського суспільства» [364, 283]. Однак прочитаємо наступне речення, перед яким політолог, на жаль, уриває цитату: «Його (народу – О. З.) життя стає тоді вже свідомим і осмисленим походом зімкнутими рядами в божественну безвість власного призначення» [274, 4]. «Похід зімкнутими рядами» якось не надто в'яжеться з поняттям громадянського суспільства. Видається, що І. Вдовичин не виправдано змішує дві різні, ба навіть несумісні, ідеї: характерну для інтегрального націоналізму ідею самоздійснення нації як живого організму та ідею спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій громадян, що лежить в основі громадянського суспільства. Ця остання в 1930-х рр. була цілковито чужою Шлемкевичеві, який, нагадаю, розумів націю як «моноліт», що в нього націоналізм переплавляє «молекули одиниць ліберальної суспільности».

У чому ж конкретно полягає українська національна ідея, що постає як усвідомлення «гону до самоздійснення»? На думку Шлемкевича, слів «самовизначення» та «визволення» не досить для її окреслення. Слово «**визволення** [...] підкреслює не так зміст української національної ідеї, як факт нашого поневолення. Це значить що й те слово однобоке. До тих, що на його змісті прагнули б зострілити всі свої мислі, відноситься заклик Фрідріха Ніцше: *Deinen herrschenden Gedanken willich wissen!* Хочу знати, яка твоя владна ідея, а не лише те, що хочеш скинути кайдани» [274, 3].

За Шлемкевичем, українська національна ідея полягає не в національному визволенні (це лише перший етап) і не у вічній боротьбі з Росією та «окциденталізації» української культури (як уважав Донцов), а в найповнішому здійсненні слов'янської культури. На думку філософа, на це не здатні ні занадто вестернізовані чехи, ні поляки, ні, тим паче, росіяни. «Москалі? – Нині сумніви вже такі великі, що люди стали питати, чи взагалі та расова суміш може видати чисту культуру. Досі заєдно бачимо низи, ворожі культурі взагалі, і монгольську цивілізацію на верху. В кожному разі це не самоздійснена слав'янщина. Росію здійснювали монгольські хани аж до Леніна й Сталіна включно». Лише український народ, самоздійснюючись, здатний виконати цю місію. «Здійснюючи себе, ми здійснюємо **слав'янську культуру** вперше в історії. [...] Те, що призначене Україні, це **славізм, чисто інтенсивне здійснення слав'янства**» [274, 4].

Шлемкевич підкреслював революційний характер української національної ідеї. Українська нація «не може бути зберігачем нинішнього світу. **Українська національна ідея до основ революційна.** Самоздійснення української нації, в культурі та в державі, означає кінець давнього й початок нового, йнакшого світу на сході Європи» [274, 7].

Кожна нація має свою національну ідею, свою правду. «Світ є многобічний, многогранний і тому мусить бути великим **боєвищем протилежних правд.** Всі вони виправдані» [274, 5], – твердив Шлемкевич. Але не поспішаймо з висновком, що «ідеологія “творчого націоналізму” підставою мала духовний плюралізм» [364, 287]. Такий «плюралізм» властивий будь-якому інтегральному націоналіз-

мові, який визнає, що кожна нація має свою «правду», але ця «правда» – лише одна для цілої нації. Націоналіст, як і послідовник будь-якої релігії, може поважати або поборювати чужі «правди», але вірить тільки у свою. Цілком у дусі такого розуміння Шлемкевич писав: «Пошана чужих правд, чужих націй – їх носителів, але любов і безоглядна відданість своїй правді – це душевна основа нових лицарських характерів [...] Нам невідомі далекі божі дороги. Але знаємо й цього нам досить: **Нині саме ми прикликані сповнити божу волю на землі**» [274, 6].

Визнання єдиної національної волі та єдиної національної «правди» логічно вело до відкидання ідеологічного та політичного плюралізму: «Як віра-релігія виходить із спільного всім вірним ірраціонального пориву до безмежного, вічного, до Бога, і шукаючи втілення того пориву в церковній організації, принципіально не толерує поруч себе інших віросповідних організацій, але поборює їх як фальшиві, так саме й ФНЄ, виростаючи зі стихійної української волі самоздійснитися, не може толерувати поруч себе партійництва, отже політичних організацій народжених не з того хотіння, але з раціоналістичних, задуманих програм» [276, 23].

Політичні партії Шлемкевич уважав штучними та неорганічними утвореннями й був переконаний, що до таких самих штучних, протиприродних наслідків тільки й може призвести реалізація їхніх програм: «Партія – це той штучний гомункулос-чоловічок з наукової реторти, що має стати понад органічним життям. І як мрії про гомункулоса здійснилися тільки в чудернацькій, образливій для живої людини формі робота; так і мрії про громадянство, створене партійними програмами, кінець-кінців виливаються в одинокий льогічний висновок: соціалістичний рай змашинізованих людей» [276, 16]. Саме тому ані Шлемкевич, ані інші ідеологи ФНЄ не творили детальних проектів майбутнього суспільного ладу, вважаючи, що він органічно виросте з творчої праці нації, а не буде результатом втілення заданої наперед концепції.

Загалом підхід Шлемкевича до розв'язання проблеми свободи особи в контексті самоздійснення нації є неоднозначним: його критику утопічних доктрин, що вели до «соціалістичного раю змашинізованих людей», можна інтерпретувати як антитоталітарну, але його заперечення політичного плюралізму (партійництва)

й вимога об'єднання українців у єдиній націоналістичній організації з єдиною ідеологією [277, 16–17, 34] неunikно вели до того ж таки тоталітаризму, лише з іншим ідейним підґрунтям.

Інші публіцисти, як-от Петро Чукур, декларували тоталітарні наміри ФНС значно прямолінійніше: «Йдуть нові будівничі, які на руїнах старих струпішілих партій збудують одну могутню національну твердиню-організацію, споєну одною думкою, одною спільною ціллю. Один народ, один дух, одне спільне змагання, одна мета, одна організація – і *один шлях* до неї» [266, 4–5].

Такі погляди споріднювали ФНС з тоталітарними рухами міжвоєнної доби, насамперед із фашизмом. Невипадково від першого ж числа «Перемоги» організатори ФНС не приховували свого захоплення італійським фашизмом і націонал-соціалізмом. Один із публіцистів часопису так пояснював причину цього захоплення: «Для нас, що мали нагоду пізнати в роках недавнього здвигу все зло, яке принесла нам демократія з її партійництвом, фашизм цікавий тим, що він перший в повоєнній Європі пірвав з цими божками минулого століття. Що більше: фашизм старається доказати, що для сили і добробуту нації зовсім не потрібні “демократичні свободи”». Тому, вважав автор, українцям слід вивчати державний устрій фашистської Італії, який став основою успіхів цієї країни [165, 9].

Були й інші мотивації симпатій до фашизму. Для Палієва італійський фашизм і його дуче були взірцем оптимального поєднання ідеалізму й реалізму в політиці, тобто саме тих засад, на яких він прагнув збудувати ФНС: «Фашизм сильний саме тим, що його авангардом стала ідейна і жертвенна молодь. Але – це треба з натиском підкреслити – **не тільки тому**. Успіхи фашизмові запевнило те, що він видав людину, яку характеризує надзвичайно рідке сполучення **ідеалізму й реалізму**» [224, 8].

Предметом захоплення був для публіцистів «Перемоги» й німецький націонал-соціалізм. Берлінський кореспондент «Нового часу» та «Перемоги» Іван Витвицький (колишній член УВО) так визначав сутність цього руху: «Націонал-соціалізм – це ані “вибух розпуки зруйнованого дрібноміщанства” – як горлають марксистки, ані «наворот середовіччя», як стогнуть брехливі пацифісти й гумані-

таристи, ані «інтегральний антисемітизм», як верещать жиди. [...] Це спонтанний рух, жива енергія, творчий розмах, ренесанс ідеалізму й патріотизму. Це революція молоді, що, повна патріотичного ідеалізму й готова на найбільшу самопожертву, завалила накинену німецькій нації, чужу її духові ваймарську республіку і взялася будувати нове життя нації згідно з її відвічними ідеалами, її життєвим стилем» [112, 9].

Утім, ідеологічну суть націонал-соціалізму Витвицький уявляв слабко, вбачаючи її у праці Шпенглера «Прусактво й соціалізм» [112, 9–10], яка насправді була ідеологічним документом не нацизму, а «консервативної революції». Позитивно оцінюючи націонал-соціалізм, Витвицький заперечував проти спроб його копіювання: «Він може бути тільки німецький, у іншого народу був би він лише пародією. Бо стиль життя й світовідчування родиться з землі й крові, не з паперу й чорнила принагідних творців програм» [112, 10]. Зрештою, така оцінка цілком збігалася з думками самих націонал-соціалістів.

У наступній статті Витвицький застерігав уже від покладання надмірних надій на гітлерівську Німеччину, які тоді поширилися в націоналістичному середовищі: «Якийсь туман – бодай ним дідьки в пеклі дуби возили – втовкмачив колись русинам, що Німці не мають більше клопотів, як збудувати Україну. Ще один туман, який, на жаль, здається ще жиє, написав в 1930 чи 31 році в одній дурній львівській газеті, (яка, на щастя, не довго виходила), що такий самий клопіт не дає спати Гітлерові. Це є каригідне туманення наївних людей. Лише чашці примітивного русина могла вилягтися ідіотична й несуразна претенсія до Німців, аби вони вели не німецьку, лише українську політику» [113, 10].

Проте й сам Витвицький, прослухавши лекції Альфреда Розенберга, присвячені східній політиці Німеччини, висловлював стриманий оптимізм: німці, мовляв, почали поважно студіювати і трактувати українську проблему. Він доходив висновку, що український рух може розраховувати на підтримку Німеччини, якщо доведе свою силу, й підкріплював цю думку словами Мусоліні: «Лише сильні

народи мають приятелів в мирі і союзників у війні. Тому мусимо бути сильні» [114, 5]¹⁷⁴.

Статті, що пропагували фашистський і нацистський досвід, з'являлися ледь не в кожному числі «Перемоги»: Я. Баричко позитивно оцінював аграрні реформи Гітлера як «аграрну революцію» [97, 14–15], Олександр Бескид захоплено описував систему виховання молоді в Італії [102, 11–12], а Олександр Тарнович – у Німеччині [252, 12–14]. Ще один публіцист під псевдонімом «Лі» закликав вивчати досвід гітлерівської Німеччини, фашистської Італії, голландських націонал-соціалістів, англійських фашистів Освальда Мослі й доходив висновку, що українцям теж пора долати свою інертність і долучатися до світового процесу творення «нової дійсності»: «Світ переходить зараз нечувану від віків переоцінку всіх вартостей, коли всюди іде шукання за чимось новим, за новими *формами* життя, політичного, національного, громадського, господарського, культурного. [...] *Резигнуючи з творення в себе нової дійсності, тим самим віддаємо ініціативу в руки інших*» [194, 7–8].

Невдовзі після Першого Конгресу ФНЄ в передовиці «Українських вістей» ішлося, що «для українських націоналістів приклад Німеччини та Італії має свою реальну політичну цінність, бо вказує їм чесний шлях, як вивести націю з обезвладнюючого її імпасу», – мовляв, «наш національний організм вимагає оздоровлення і то такого оздоровлення, яке Італії дав фашизм, а Німеччині націонал-соціалізм» [цит. за: 565, 423]. Отже, члени ФНЄ бачили у фашизмі насамперед шлях виведення нації із занепаду й застою, оздоровлення національного організму.

Як і члени ОУН, засновники ФНЄ почувалися частиною міжнародної революційної стихії. Шлемкевич уже в першому числі «Перемоги» писав про народження нового «огненного руху» наших днів: «Чи буде він сонцем нового світу, чи тільки пожаром, що руйнує, – це залежить від того, з яких джерел пливуть ті огненні струмки віри, чи з босяцьких душ московських кочовників, чи з душ інтелігентних середніх верств Італії і Німеччини» [269, 3]. Отже, фашизм і націонал-

¹⁷⁴ Пронімецькі симпатії Витвицького коштували йому життя: у вересні 1939 року його розстріляли поляки.

соціалізм були для філософа «сонцем», а більшовизм – «пожаром», хоч усі ці ідеології єднала віра в новий світ.

У цьому світовому «огненному русі» українському націоналізмові належало знайти власний провідний мотив: «Кожен націоналізм має свою питому закрутку. [...] Фашизм ставить в осередку своїх думок ясне поняття держави й разом з тим набірає раціоналістичнішого вигляду, ніж німецький національний соціалізм, де тон дає не зовсім ясне почуття раси, а держава стає лиш засобом збереження її й вияву. Провідний мотив українського націоналізму вийде з проблематики українського життя. Чи не треба сподіватись, що тут саме особливіші взаємини держави й релігії, як протиставлення розгуканій свободі степу й “вільного духа” – нададуть йому своєрідного патосу?» [269, 4]

Необхідність «зустрічі» націоналізму й релігії було продиктовано, на думку Шлемкевича, духовною кризою сучасності. Новітні часи втратили ідею вічності, на місці якої «з'явилась порожнеча, непевність, скок у невідоме, кінець світу, поворот одного й того самого; уявлення, в котрих губиться весь смисл, уся цінність життя». Єдиними носіями ідеї вічності залишалися релігія та націоналізм: «Релігія підтримує віру в потойбічну вічність, націоналізм скупчує свої задуми на земнім носильникові безсмертності, нації. І релігія, і націоналізм можуть поринути у вічність і ставитись до життя й його справ *sub quadam aeterni specie*» [269, 4]¹⁷⁵.

Бачимо, що, подібно до інших сучасників (Донцова, о. Конрада, Штикала), Шлемкевич шукав шляхів синтезу націоналізму й релігії, але вирішував цю проблему не так прямолінійно, як о. Конрад, котрий вимагав підпорядкування націоналізму католицизмові, чи як Штикало, котрому йшлося про пристосування християнської релігії до потреб релігії націоналізму. Для Шлемкевича релігія та націоналізм – партнери у віднайденні ідеї вічності, загубленої новітніми часами. Однак, порівнюючи українську ситуацію із західноєвропейською, що характеризувалася напругою в стосунках Католицької Церкви та фашизму, філософ із жалем констатував: «У нас також партія Силлябусу (УНО – О. З.) не здобувається на та-

¹⁷⁵ *Sub quadam aeterni specie* (лат.) – наче з погляду вічності.

ку запеклу лють у виступах проти ліберальної байдужости або соціалістичної ворожости до релігії, як саме у своїй боротьбі проти націоналізму» [269, 3].

Взагалі, засновники ФНС особливо (значно більше, ніж Донцов і ОУН) підкресливали роль християнської релігії як духової опори української нації. У п'ятій програмній тезі Фронту читаємо: «За основу Нації визнаємо сім'ю, оперту на єдинотривких засновках християнської релігії. Релігію вважаємо скарбом Нації і визнаємо конечність релігійного з'єдинення всіх Українців» [311, 1].

Серед тих, хто підписав програмні тези, був і священник Михайло Блозовський. Це викликало обурену реакцію з боку іншого священника – члена ЦК УНДО Леонтія Куницького. На шпальтах газети «Мета» (органу Українського католицького союзу) він звернувся до о. Блозовського з прилюдним запитом, висловивши подив, як католицький священник міг підписати тези, в яких ясно не зазначено, що релігійне об'єднання українців може настати тільки в лоні Греко-католицької церкви. Куницький мав претензії також до сьомої тези ФНС, в якій зазначалося: «Визнаємо право власности на землю тільки за тими, що на ній працюють, вимагаємо контролі громадянства над капіталом, пляновости продукції та її розподілу» [311, 1]. У цій вимозі о. Куницький побачив намір позбавити церкву земельної власности [181, 2].

Змушений захищатися, о. Блозовський заявив: «Є тільки одна одинока Церква серед Українського Народу, яку вважаю здібною стати ядром релігійного відродження і з'єдинення Українського Народу. Це – Греко-Католицька Церква». Відповідь на другий закид о. Куницького була ухильнішою: «Якщо Фронт Національної Єдности вважає релігію “скарбом Нації” і змагає до “релігійного з'єдинення всіх Українців”, то само собою розуміється, що буде піддержувати Церкву. В який спосіб Фронт Національної Єдности думає забезпечити засоби життя для представника Церкви – духовенства, це неважне. Чи це забезпечення буде мати форму земельного наділу, чи інших дотацій – вирішать колись компетентні чинники» [103, 10–11].

Переходячи від оборони до наступу, о. Блозовський своєю чергою нагадав о. Куницькому пункт програми його власної партії («УНДО обстоює в релігійних

справах рівноправність усіх віроісповідань»), вбачаючи в ньому неприпустимий для щирого католика «релігійний індиферентизм» [103, 11].

Передруковуючи відповідь о. Блозовського, керівники ФНЄ долучили до неї такий офіційний коментар: «Фронт Н. Є. прийняв як одну з тез конечність релігійного з'єдинення українців, виходячи з заложення, що існування кількох церков в лоні українського народу, що себе взаємно поборюють, є для національного організму шкідливе, а церква повинна бути одним з чинників, що духово чинить націю суцільною.

В теперішню пору – в умовах повного знищення на Східній Україні і ворожості до українських національних змагань православної церкви на північно-західних українських землях – греко-католицька церква є одиноким діючим серед українського народу церквою, що не йде в розріз зі змаганнями нації, але до них позитивно ставиться» [323, 12].

За позірної єдності позицій о. Блозовського та керівництва ФНЄ вони все ж відрізнялися малопомітними, але важливими нюансами. Блозовський прямо заявляв, що тільки ГКЦ може стати ядром релігійного об'єднання українців. Натомість керівники Фронту констатували, що в тогочасних обставинах лише ГКЦ зберегла свою національну місію, але в принципі не виключали можливості й для православної церкви відіграти таку ж роль, якщо обставини її існування зміняться. Утім, навряд чи більшість читачів «Перемоги» помічала ці нюанси. Тому, щоб не відштовхувати потенційних православних прихильників, «Перемога» незабаром умістила «Лист православного українця» (не виключено, що його склали в самій редакції). Повторивши дещо іншими словами наведену вище оцінку становища церкви на українських землях, автор листа запитував: «Що ж в такій ситуації діяти нам, православним українцям?» [306, 3]. Редакція скористалася з цього запитання, щоб прояснити позицію ФНЄ: «Греко-католицька церква повинна звертати увагу на те, щоби *не відчужуватися* від решти українського народу. [...] Для православних українців залишається тепер одна дорога: *змагати до того, щоби православна церква ставала духово українською*» [298].

Отже, як і решта націоналістів, «фронтовики» вбачали в церкві передовсім інституцію, здатну духовно об'єднати націю, і саме під цим кутом зору розглядали українські церкви. При цьому, на відміну від більш соборницької ОУН, ФНЄ явно визнавав пріоритет ГКЦ. Отже, Фронт хоч і претендував на провід всієї української нації, але із зрозумілих причин розраховував передовсім на підтримку галицьких греко-католиків.

Ще однією особливістю націоналізму ФНЄ була підвищена увага до соціальних проблем. Подібно до ОУН, у соціальній політиці Фронт визнавав «верховну засаду солідаризму, що спює, усуцільнює націю». Тому він рішуче виступав «проти всіх егоїстично класових доктрин», насамперед проти соціалізму й комунізму [274, 7].

У розумінні публіцистів «Перемоги» національний солідаризм протистояв соціалістичній ідеї класової боротьби всередині нації, переносючи її назовні. Др. Ю. Стецюк протиставляв панівні нації промислового Заходу експлуатованим націям рільничого Сходу (Китай, Алжир, Україна тощо – тут відчутно вплив італійського фашизму з його поділом націй на «пролетарські» й «буржуазні») й доходив такого висновку: «Не класова боротьба в нутрі нації, але **класова боротьба між націями** є на порядку дня». Автор закликав до революції «в господарським думанні і діланні», яку очолить національний провід і яка приведе до «повного перетоплення ліберальної психіки» та звільнення від чужого, насамперед єврейського, капіталу. «**Лише повне перетоплення зробить з рільничого народу нову націю з новим національним господарством**» [244, 5–7].

Економічна платформа ФНЄ ґрунтувалася на трьох засадах: антикапіталізм, національному солідаризмі та національній економічній автаркії. Один із лідерів Фронту, Юрій Крохмалюк уважав несумісним із національними інтересами «неконтрольований вибуялий капіталізм, який має усякі цілі, але ніколи не мав на увазі добра Нації». Українське господарство мусить боротися за своє існування проти чужонаціональних чинників не приватною стихією, а шляхом консолідації та плановості. Внутрішній фронт – конкуренцію – належить ліквідувати. «У нас ідеєю мусить стати засада: працювати, маючи на увазі лише і виключно добро

Нації. Мірилом вартости людини мусить стати його праця для Нації. Добро Нації мусимо уважати за своє особисте, а з тим ціла праця мусить поступати під кутом скріплення сил Нації. [...] На цьому шляху українське господарське життя зможе створити окремий господарський світ [...]» [178, 4–5].

Схожі думки висловлював і Шлемкевич: «Націоналізм [...] переносить боеві напруження із нутра нації на її грониці». Тому він не повинен допускати не лише класової боротьби всередині нації, а й конфлікту між кооперативним і приватним секторами українського національного господарства, домагаючись їхньої солідарної співпраці в захисті економічних інтересів українства [273, 10–12].

Усупереч поширеним тоді серед українців упередженням проти міського приватного підприємництва, саме в його недорозвиненості ідеолог ФНС вбачав слабку сторону українського господарського життя й дошукувався причин цієї слабкості в соціальній психології: «Печать села покладена і на нашій інтелігенції, на духовнім і господарським проводі. Це ж люди, що недавно вийшли з-під стріх, із розквітливих садів, із зелених городів. Братися їм до промислу і торгівлі – це значить самим урбанізуватись, душею проробити великий вихід із села в місто. І тому чуються вони зразу непевно в новім світі. Стараються чимшвидше вплестися в тверді зв'язки. Вони держаться разом, творять союзи, «служать», мріють про посади. Стають скоріше «членами» господарських установ, ніж господарськими особистостями» [273, 10].

Ігор Вдовичин побачив у цих словах «добрий приклад обґрунтування ліберальних цінностей, основу яких творять людська індивідуальність, діяльна, активна, свідомо своїх прав і обов'язків» [364, 289]. Без сумніву, переконаний антиліберал Шлемкевич дуже здивувався б такій оцінці своїх ідей. Насправді він утверджував не ліберальні цінності, а національний солідаризм у господарському житті, важливе місце в якому, поряд із кооперативним, мав посісти й приватний сектор. Ідеолог ФНС був прихильником модернізації українства, але не ліберальної й не соціалістичної, а здійснюваної в рамках «третього шляху».

Шлемкевич відкидав рустикалізацію, поворот у села, який, на його думку, здійснювали Мусоліні й Гітлер. «Як мусить оздоровитися українська національна

структура?» – запитував він і відповідав: «Урбанізацією, омістовленням нації». Водночас він застерігав від культурної вестернізації: «Мусимо перейняти раціональні здобутки Європи, важні для всіх, здобуті раз на все для всього людства. Але перейняти культуру можна хіба за ціну власної душі» [274, 5].

Загалом «творчий націоналізм» ФНЄ спирався на той самий комплекс ідей, що й «чинний націоналізм» Донцова й «організований націоналізм» ОУН, але відрізнявся від них меншим радикалізмом і меншою схильністю до насильства, натомість більший наголос клав на конструктивну роботу й був схильний до спілки з церквою і традиційною релігією. З усіх українських різновидів інтегрального націоналізму він найбільше нагадував французький прототип цього ідеологічного руху.

6.3. Вороги й опоненти в ідеології та пропаганді ФНЄ

Ми розглянули позитивну частину ідеології ФНЄ – її світоглядні засади, цілі та бачення шляхів їх досягнення. Проте, як у кожній версії інтегрального націоналізму, вагоме місце в цій ідеології посідала негативна частина – образи національних ворогів, окреслення суспільних та ідеологічних явищ, що їх належало поборювати або й знищити.

Подібно до Донцова й ОУН, ФНЄ розглядав як ворогів не лише держави, що поділили між собою Україну, а й відповідні нації – насамперед, поляків та росіян. Проте, як і Донцов, публіцисти Фронту зі зрозумілих причин уникали надто гострої антипольської пропаганди. Діючи в дедалі вужчих рамках легальності, вони мусили утримуватись від усього, що влада могла кваліфікувати як антидержавну агітацію чи сепаратизм, а якщо й пробували публікувати тексти, спрямовані проти Польщі й поляків, то цензура негайно їх вилучала, тож у пресі ФНЄ на місці багатьох абзаців і навіть цілих статей зяяли білі плями.

Легше було з антиросійською, антирадянською й антикомуністичною пропагандою, проти яких влада не заперечувала. Її зміст у пресі ФНЄ мало чим відрізнявся від публіцистики Донцова й ОУН, за винятком расових аргументів, які привніс у формування негативного образу Росії Ростислав Єндик. Пояснюючи при-

чини ненависті росіян до Європи, він писав: «Говорити тут про відмінний світогляд – мало; ствердити про відмінні первістки культури за мало; і одно, і друге, і органічна чужість обох світів є оперті на відмінних расових підложжах, що в творчості поодиноких представників проявляється в відмінний спосіб. Москалі, під расовим оглядом, є мішанцями нордійсько-середземноморської раси, грубо прикриті фінсько-монгольською верствою; так грубо припудровані, що кожного, найбільш європейського Москаля, легко пошкрябавши нігтем, розшифровується як Монгола. [...] Калмуки, Кіркізи, Татари, Башкіри та Фіни створили цей народ, за топляючи собою тонку слав'янську верству, що кохаючи Європу – кохала себе саму» [159, 6].

При цьому Єндик підкреслював расову відмінність українців від росіян. Він із задоволенням цитував статтю з німецького журналу «Die Sonne», автори якої твердили, що в жилах українців тече варязька, старослов'янська та запорозька кров, тому вони іншого гатунку, ніж росіяни, і їхнє звільнення від Москви (що відповідало б також інтересам Німеччини) можна було б, отже, тільки вітати [159, 7]. Ці аргументи не були цілком новими – традиція вважати росіян поверхово слов'янізованими «туранцями» чи іншими «азіатами» тягнулася ще від Францішека Духінського.

Проте, на відміну від Донцова, публіцисти ФНЄ не надто переймалися російською тематикою – більшовизм хоч і був ворогом, але не безпосереднім. Натомість чи не найактивніше розробляли єврейську тематику. Це можна пояснити тим, що одним із головних орієнтирів Фронту була розбудова автаркічної української господарської системи в межах Польщі, а єврейське підприємництво розглядали як одну з головних перешкод на цьому шляху.

Зростанню неприязні до євреїв сприяли й економічна депресія та безробіття, порятунок від якої вбачали в застосуванні принципу «свій до свого». Згідно з ним, українці мали купувати товари тільки в українських крамницях, а українським працедавцям належало брати на роботу тільки своїх. Порушників цього принципу вважали ледь не національними зрадниками. «Новий час», що його редагував Паліїв, вряди-годи публікував «чорні списки» українських адвокатів, які надавали

роботу в своїх бюро євреям і полякам, і деякі юристи, як-от Теофіль Окуневський, мусили публічно виправдовуватись [296, 3; 322, 6; 305, 6; 315, 15].

Боротьба з єврейськими «визискувачами» спонукала публіцистів «Перемоги» з цікавістю приглядатися до нацистського досвіду «обмеження» єврейства, й вони не раз виступали на захист гітлерівської Німеччини від закидів з боку єврейської преси, запозичуючи при цьому деякі кліше нацистської антисемітської пропаганди, як це робив, наприклад, Єндик: «Жидівська преса верещить, що божевільний дурман огорнув німців. [...]

Треба підкреслити, що вартости, які вносять жиди, були завжди чужими для європейського духа, чи то будемо брати айнштайнівський релятивізм – роздмуханий міхур до величини цепеніна, фройдівський пансексуалізм з богом Фалль[о]сом, літературний порнографізм, чи, нарешті, драматичне мистецтво, що явно зизує в бік коринтіянського храму. Що елімінація цих чужих расово чинників створить нову добу – можемо бути певні; що стануть нові вартости на відповідній висоті – дає запоруку минуле» [159, 12].

«Жидівська преса верещить», «як верещать жиди», «пейсатий інтернаціоналізм» – такі та подібні звороти, досить характерні для преси ФНС, мали створити в уяві читачів вельми непривабливий колективний образ євреїв. Інший момент, який привертає увагу в статтях Єндика, – теза про те, що євреї є расово чужими для європейців. Схожий мотив ще на початку 1920-х рр. був присутній у Степана Рудницького [235, 76–79], але в Єндика він набуває нового звучання: євреї не лише расово чужі, а й у край шкідливі для європейської (зокрема, української) культури. Саме Єндик почав упроваджувати расистські елементи в антисемітський дискурс націоналістів.

На підтвердження тези про шкідливість єврейства для європейської культури «Перемога» вмістила уривок із «Занепаду Заходу» Шпенглера під назвою «Жиди». У ньому німецький філософ доводив, що євреї залишаються для європейської культури чужими, навіть коли бажають злитися з нею. За що б не бралось єврейство, воно діє руйнівно, – застерігав Шпенглер [279, 9].

Цю тезу підхопив інший публіцист «Перемоги» – В. Львович: «Як писав Шпенглер [...], – жидові є чужа боротьба за ідею батьківщини, рідної мови, устрою – це не відповідає його натурі». Із цього, на думку автора, випливало, що українцям не можна розраховувати на симпатії євреїв до своєї боротьби, тим паче, що «як інтернаціоналісти – ставляться жиди вороже до народів, що з народньої маси оформлюються в одноцільну всесторонно розбудовану націю». Невипадково «більшевики скооперувалися з жидівською мафією і за їх посередництвом і допомогою намагаються паралізувати на заході Європи проукраїнські симпатії» [196, 6].

Для Львовича боротьба з євреями була в першу чергу боротьбою проти економічного визиску українців: «Зі зростом національної свідомости іде визволення з-під економічного гнету. А ніде правди діти, що жид є г. сказати б омелою на дереві нації». Автор закликав «дати нашій торгівлі і промислові далекойдучу протекцію» в економічній боротьбі з єврейством [196, 6–7].

Водночас публіцист зазначав: «До ідейних стремлінь жидівства ми ставимося з повним респектом. Від жидів нічого не хочемо, тільки зрозуміння, що наші ідейні стремління – це наша і виключно наша справа» [196, 6]. Львович не вважав себе антисемітом: «Ми є асеміти. Хочемо жити власним життям. Жиди влізли нам в кишеню, але тільки в кишеню. Гірше представляється справа державних націй – де жиди влізли ще і в душу, точніше в літературу, штуку і науку, і там поширили свій погубний вплив. І реакція Німеччини – це пересторога для інших держав» [196, 7].

Якщо Львович закликав тільки до економічної боротьби з єврейством, то автор, що підписувався «Анти-Маккавей», ішов далі, вбачаючи розв'язання конфлікту в поголовному виселенні євреїв: «Не хочуть своєї держави. Ніяк не хочуть! З нами їм краще. Але нам з ними не є краще. Чи хочуть, чи ні – колись від нас підуть. Всі. Віримо, що цей час не так уже далеко» [96, 9].

Публіцисти «Перемоги» приписували єврейству всі найгірші моральні якості. Б. Мелянський змальовував євреїв як націю винятково аморальну стосовно інших народів. Описавши судовий процес над групою звенигородських євреїв-шахраїв у

Львові, він зробив таке узагальнення: «Кожна нація має своїх викидків, але їх відсоток такий малий, що на його підставі не можна осуджувати цілі нації. Вчинки, що йдуть в розріз з загально-людською етикою і моральністю, ніколи не мали серед народів такої кількості прихильників, як це бачимо серед жидів, коли йде про їх відношення до “гоя”. Все, що могло б бути у відношенні жида до жида неморальне – в приміненні до “гоя” усвячено і оправдано талмудом» [200, 12].

Інший автор, що сховався за псевдонімом «Невибраний», опублікував розлогу статтю, в якій описував начебто руйнівну та гнобительську роль євреїв у Німеччині й вихваляв Гітлера, який, мовляв, здійснював «цілковите відокремлювання їх від народу-господаря, відокремлення переводжене в строго законних та культурних формах» [207, 5]. На думку автора, тільки націонал-соціалісти рятували Німеччину від остаточного поневолення підступними євреями: «Д-р Геббельс в Берліні, а Гітлер, Герінг, Дарре, Розенберг, Гесс, Фрік і тисячі менших вождів націонал-соціалізму по всій Німеччині молотами геніяльної пропаганди гнали в приспану самосвідомість німецького народу: “Дивіться, слухайте! Тут ми й німецький нарід та його інтереси, а там ворог. Ходіть з нами проти нього”» [207, 10]. За цими патетичними рядками прочитувався прозорий натяк: українським націоналістам треба йти тим самим шляхом.

В анонімній статті «Українці як комбатанти жидів» «Перемога» була на сполух з того приводу, що єврейські підприємці Польщі розпочали економічний бойкот Німеччини, фактично втягуючи в нього залежних від єврейської торгівлі українців. Автор статті закликав українців відповісти бойкотом «жидів і жидівських фірм, що з крамничних ляд поробили політичні барикади» [257, 10–11].

Антиєврейська пропаганда тривала й після установчого конгресу ФНЄ 1936 р. Ба більше, на першому засіданні обраної на конгресі Крайової ради Фронту 21 листопада 1936 р. її член Дмитро Кузик вимагав, щоб преса ФНЄ агресивніше виступала проти євреїв, бо, мовляв, у такий спосіб можна здобути симпатії українського народу [56, 547]. Важко сказати, чи додало це симпатій Фронтові, але з певністю можна ствердити, що він зробив вагомий внесок у поширення антисемітизму серед галицьких українців напередодні Другої світової війни.

Якщо євреї виявилися першим за частотою та гостротою згадування у пресі ФНЄ національним ворогом, то серед політичних ворогів найбільше й найчастіше перепадало не комуністам і не польським шовіністам, а УНДО. Це й зрозуміло: УНДО було найвпливовішою силою в легальному секторі українського життя Галичини, а отже, головним конкурентом Фронту. Не останню роль відіграла й особиста неприязнь Палієва й інших вихідців з УНДО до колишніх однопартійців.

Перший конфлікт – описана вище суперечка в пресі між о. Блозовським і о. Куницьким – був ще не надто гострим, як і решта критичних випадів проти УНДО в перших числах «Перемоги». Однак від початку 1934 р. критика переросла у пропагандистську війну. Тон задав Єндик статтею «Мітична потвора». Згаданою в заголовку потворою в очах автора був «ундизм» як суспільне явище. Чому в Галичині немає видатних особистостей? – запитував публіцист і відповідав: причина цього сумного явища – «ундизм». Єндик убачав в «ундизмі» суспільну хворобу, на яку особливо страждають галичани: «Це психоза, хвороба, морове повітря, що заістновує зі стрічею кількох Галичан. Кожний з них порядний чоловік, разом взяті – мітична потвора, нездатна до життя, що не дає другим віддихати». Стаття закінчувалася закликом у стилі Катона Старшого: «Ундизм мусить бути розбитий в ніщо» [161, 9–10].

Словесна війна ФНЄ проти «ундизму» тривала аж до початку 1939 р., й щойно після входження представників провладу УНДО до Контактного комітету полеміка стала дещо м'якшою. Найдокладніший критичний аналіз «ундизму», чи «ундівщини», подав Шлемкевич у брошурі «Ундизм – УНДО й ФНЄ» (1938). «Ундівщиною» він називав тип громадської та політичної поведінки, прикладом якого в Галичині було УНДО та який нібито був повною протилежністю світоглядіві й діяльності ФНЄ: «“Ундівщина” – це в'язка тих душевних сил, що шукають примирення з “нині” недержавної нації при одночаснім збереженні мислі про її “завтра”. [...] ФНЄ, як вияв українського творчого націоналізму, це організація тих душевних сил, що заякорені в “завтра” нації, живуть у його підсонні й усе “нині” вважають тільки мостом до тієї будуччини» [277, 14].

Шлемкевич намагався показати, що хоч, на перший погляд, «ундівщина» і «творчий націоналізм» мають спільні цілі, насправді розуміння цих цілей, як-от національної єдності, в них якісно відмінне: «Українську **племінну** єдність, на якій плаває «ундівщина», ФНЄ хоче замінити українською **національною** єдністю. [...]

Туга й зір ФНЄ скеровані в будучину, і його національна єдність – це не одностайність народньої протоплязми, але одностайність нації як розвинутої особовости зі зріжничкованими окремими органами.

[...] “Ундівщина” [...] стає найревнішим **механічним** консолідатором. – ФНЄ намагається вийти з партійного хаосу саме безпосередньою боротьбою за душу народу, за оформлення його в одній політичній організації, це значить боротьбою за **органічну** єдність нації» [277, 16–17].

Іншими словами, програмі національної консолідації УНДО, що передбачала «механічне» об'єднання різних партій у національному блоці, Шлемкевич протиставляв «органічну» єдність нації в рамках однієї політичної організації – ФНЄ: «Спробам дротування щербатого череп'я, щоб зліпити з нього посуд національної організації, протиставить ФНЄ намагання перетопити українські душі в горнилі закладеної в усіх них, спільної всім нам національної віри, висловленої в ідеології творчого націоналізму, і зусилля з'єдинити всіх українців в одній, збудованій на тій ідеології, політичній організації.

І блудній консолідації партій протиставить ФНЄ консолідацію нації» [277, 34].

Утім, реальна політика ФНЄ, яку провадив Паліїв, була не такою жорсткою. Ще в листопаді 1937 р. провід ФНЄ опублікував декларацію, якою закликав українські політичні групи й суспільні організації до співпраці, і з того часу брав участь у Контактному комітеті [565, 425]. Це явно суперечило відкиданню «блудної консолідації партій», тож ідеолог Фронту мусив пояснювати: «Таку механічну спілку вважає ФНЄ рятувковою дошкою в наглій потребі, поки українська нація не осягне повної й справжньої органічної єдності» [277, 35].

За Шлемкевичем, «ундівщина» – явище не тільки галицьке. Вона набирає різних форм під різними режимами – УНДО в Галичині, Волинське українське об'єднання – на Волині, Українська національна партія – на Буковині, червоне комуністичне малоросійство – в радянській Україні [277, 24–25]. У такому розумінні «ундівщина» Шлемкевича ставала майже синонімом «провансальства» Донцова. Мораль «ундівщини» Шлемкевич характеризував рядками Володимира Самійленка: «Ще живе Україна, не вмерла вона, і вмірати немає охоти. Кожна піч українська фортеця міцна, там на чатах лежать патріоти» [277, 44]¹⁷⁶.

За всього критицизму щодо «ундівщини» Шлемкевич усе ж визнавав потребу її збереження, поки існує чужа влада. Носіями «ундівщини» мали бути фахівці різних галузей, які займали б посади в установах, що потрапили в залежність або напівзалежність від уряду. Такі спеціалісти приносили б користь українській громаді, не беручи участі у ФНЄ й узагалі не втручаючись у політику. Це звільнило б фахівця від потреби вести подвійну гру, а українську політику – **«від випарів боязкої залежності, що її вносять ті спеці»** [277, 19–20]. Йшлося про «ундівщину» без УНДО. За такої ситуації УНДО втратило б соціальну опору, а ФНЄ зміг би монополізувати українську політику в Галичині.

Стосовно самого УНДО автор був безкомпромісним і, подібно до Єндика, доходив висновку, що **«сучасне УНДО повинно чим скоріше згинати. Цього вимагає добро української нації»** [277, 48].

Іншим ідеологічним фронтом для ФНЄ стала боротьба зі спорідненими ідейно-політичними течіями – «чинним націоналізмом» Донцова та «організованим націоналізмом» ОУН. Тут ставкою в політичній грі був вплив на радикально налаштовану націоналістичну молодь, за який розгорнулася гостра конкуренція між трьома течіями.

Колишній співробітник Донцова в «Літературно-науковому вістнику», Шлемкевич розпочав приховану полеміку з ним уже першими своїми статтями в «Пе-

¹⁷⁶ Шлемкевич не зовсім точно цитує уривок з вірша Володимира Самійленка «На печі»:
 Ще стоїть Україна! Не вмерла вона
 І вмірати не має охоти.
 Кожна піч українська – фортеця міцна,
 Там на чатах лежать патріоти.

ремозі». Ідеолог ФНС був переконаний, що завдання націоналізму – не лише визволити Україну від політичного панування чужинців, а й вивести її зі стану духової колонії. Схожу мету висував Донцов, який прагнув звільнити Україну від за-силля російського духу та відновити її духовну єдність із Європою. Проте Шлемкевич уважав це недостатнім. Донцов, нагадаю, надавав неабиякого значення розташуванню України «між Сходом і Заходом» і наділяв її великою місією бути авангардом Європи в її боротьбі проти Сходу, вбачаючи саме в цьому колективний ідеал, чи національну ідею, українців. Натомість із погляду Шлемкевича роль України як авангарду, байдуже чийого, прирікала її на становище духової колонії. У протистоянні Сходу й Заходу, вважав він, «ми тільки передні стежі або дочіпка чужого війська, тілом і духом кольонія» [270, 2].

Шлемкевич спершу повторює тези Донцова та його послідовників: «Український націоналізм відбиває наступ східних орд. На його прапорі виписано: Європа. [...] Для його “термін Європа уживається на означення чогось протилежного Росії”». Але що таке Європа? – запитує автор. Вона сама поділилася на два світи: старий світ духової «Франції» та новий світ «національної революції». Україна має стати частиною нового світу, й саме тому мусить бути духово незалежною. «Український націоналізм вважає себе явищем того самого роду, що новітні національні рухи Європи. Саме тому він мусить підкреслити свою духову свободу не лиш проти сходу, а й заходу. Не українізована Росія, не українізована Європа, але Україна без прикметника, як усебічний вияв своєрідних глибин нації». Шлемкевич підсумовує: Україна повинна вийти «із стану вічної духовної кольонії». Слід створити «українську метрополію духа» [270, 2–4].

До критики донцовського розуміння місії України Шлемкевич повернувся в рефераті «Ідеологічні підстави творчого націоналізму»: «Хтось, може, хотів би знайти місію України в тому, що вона стала б прикордонним високим замком європейства на межах московського азятства. Роля неособно потрібна й неособно почесна. Не потрібна, бо або Європа оборониться сама, або не варто її боронити» [274, 5]. Сам Шлемкевич, як уже було зазначено, бачив місію України у повному здійсненні потенціалу слов'янської культури.

Непрямо полемізував з Донцовим й інший дописувач «Перемоги» – економіст і публіцист Юрій Студинський, син академіка Кирила Студинського. Незгадуючи імені Донцова, він обрав собі за мішень його вимоги «аморальності» й «антиінтелектуалізму». Юрій Студинський застерігав від дослівного та некритичного переймання ідей західноєвропейських інтелектуалів, як-от «імморалізму» Ніцше чи «антиінтелектуалізму» Сореля. На противагу Донцову автор твердив: «Нація має бути хована **в атмосфері моралі**». Коментуючи гасло Сореля «Геть інтелектуалів!», Студинський погоджувався, що нація часом може дійти такого ступеня «духової ніжності [...], що треба кричати: гальт!». Але українському народові до цього далеко. Українські вчені не відомі за межами Батьківщини, українських письменників не видають іншими мовами, а світову літературу недостатньо перекладають українською. «Чи ж на часі у нас “антиінтелектуальний” націоналізм?», – риторично запитував автор [246, 4–6].

Поступово ФНЄ від завуальованої критики перейшов до прямих атак на редактора «Вістника». Критиці ідеології Донцова та його послідовників Шлемкевич присвятив окремий розділ у брошурі «Творчий націоналізм як філософія мілітанс» під назвою «Перманентна критична революція» [275, 8–15]. Вже в самій назві він іронічно обігрував гасло «перманентної революції» ОУН, натякаючи, що вся її революційність зводиться до голого критицизму щодо своїх.

Шлемкевич доводив, що й демократичний лібералізм, і донцовський націоналізм – ідейно розкладені та прямують до остаточного занепаду. Його причина – традиція руйнівного критицизму, яку започаткував Драгоманов і продовжив Донцов, попри всю неприязнь другого до першого. Донцовський націоналізм «не є початком, тільки кінцем, виплодом розкладу, не почином нового життя. [...] Хоча немає для його нічого ненависнішого, як драгоманівщина, – то саме той націоналізм 20-их років закінчує процес, розпочатий Михайлом Драгомановим у ХІХ столітті.

Від Драгоманова до [Михайла] Рудницького й Донцова йде ряд видатних критиків, у котрих українська мисль щораз гостріше критична в відношенні до свого, рідного, – і щораз більше захоплена, некритична в відношенні до чужого.

Коли б хто схотів схопити родовід критиків біблійним стилем, то замість Авраам родив Ізаака, Ізаак Якова, він перечислив би наші імена й подав би хто кого нищив. Дальше йти нікуди. Послушники Донцова признають уже з-поміж українців тільки свого маестра, а Шевченка і Лесю Українку терплять як брата й сестру во Дмитрі. Внесена Драгомановим критична, аналітична тенденція опанувала духовість. У кінці доходить до абсурду. Критик нищить усіх навколо, щоби самому зостатися на боєвищі самотнім козаком серед мільйона свинопасів» [275, 10–11]¹⁷⁷.

Чи помічав Шлемкевич, що, критикуючи цю тенденцію, він тим самим її продовжував? Схоже, що для власної критики він робив виняток, вважаючи її необхідним вступом до конструктивної програми, якою мав стати «творчий націоналізм»: «Критичний дух нашої духовости, започаткований Драгомановим, дійшов до краю. Він перемінився в упадкову софістику й у духовій площині дав дві організаційні можливості: мрію про анархію або мрію про деспотію.

Творчий націоналізм відкидає демагогію в духовій площині. Він є у відношенні до обидвох її наслідків рішучим протиставленням. Він свідомий, що таким чином він сповняє справді європейське діло, **поборюючи в душах щиро московську дилемму: беззаконність в анархії або беззаконність у деспотії.** Він стає речником українського духового закону» [275, 15].

Донцов не став дискутувати зі Шлемкевичем, а відповів йому сатиричним памфлетом «Грицько філософ і його пан» (1938), в якому фігурують «фюрер» (Паліїв) та його придворний філософ Грицько, він же Іван Ейко (Іванейко-Шлемкевич). За саркастичним стилем Донцова проглядає образа на колишнього співробітника, який «наплюв у каву, з якої вчора черпав, сьорбаючи і прихвалюючи» [158, 291].

Паралельно з полемікою проти Донцова ФНЄ розгорнув ще гострішу боротьбу проти ОУН. Спочатку виступи організаторів ФНЄ проти ОУН були завуальованими. У першому числі «Перемоги» Паліїв опублікував статтю «Самоспа-

¹⁷⁷ Шлемкевич натякає на статтю Донцова «Козак із мільйона свинопасів», назву якої автор запозичив з вірша Шевченка.

лення чи фанатизм успіху». Не називаючи ОУН прямо, він давав зрозуміти, що її терористична діяльність веде лише до самоспалення молоді, якому він протиставляв віру в успіх на шляху безупинної праці для добра нації та поєднання ідеалізму й реалізму, зразком якого вважав фашизм [224, 8].

Тоді Паліїв ще сподівався на компроміс з ОУН, тому утримувався від прямих випадів. Однак незабаром тертя між двома угрупованнями переросли у відкритий конфлікт. На початку 1934 р. націоналістичний місячник «Пробоем» (фактичний орган КЕ ОУН) зарахував до своїх ворогів «тоже-націоналістичну паліївщину» та звинуватив ФНС «в ідейному союзі і чинній співпраці з ворожими імперіялізмами» [309, 14].

Цього Паліїв стерпіти не міг – і «Перемога» відповіла великою редакційною статтею «“105”-процент». Автори статті (ймовірно, ними були Паліїв та Шлемкевич), іронічно називаючи оунівців «105-типроцентними націоналістами», стверджували, що **«внутрішній розвиток того 105%-ого “націоналізму” веде його самого, а за ним і суспільність, до чистої сорти більшовизму»**. Уживаючи термін «охлократія», що його впровадив Липинський, вони знаходили в більшовизмі й «націоналізмі» ОУН ту саму охлократичну сутність: «На тлі повного браку будь-якого політичного самокритицизму вкорінюється спосіб, метод, істота східнього **охлократичного** думання. [...] І тут, і там мета однакова: має повстати барикада, де з одного боку є “ми”, “меншість”, “диктатор”, “партія” – а з другого боку “ті інші”, “маса”, людська каша, чернь, все одно, чи в устах більшовика вона буде зватись “пролетаріатом”, чи знова в устах нашого 105%-ця буде вона зватись “нацією”. Назви справи не міняють, бо і в одному, і в другому випадку **сам цей спосіб думання, сам цей світогляд є власне 100%-вим більшовизмом»** [245, 5].

Автори вказували на три головні ознаки, що визначали «тотожність більшовизму і нашого 105%-го націоналізму»:

1) спільні система й методи політичної агітації, спрямованої не на організацію національного життя, а на розпалювання емоцій маси;

2) спільні погляди на співвідношення проводу й маси. «Тут і там та сама соціологічна схема: на горі – диктатура партії, – на низах – маси, чернь, “сорокміліонова нація”»;

3) «І більшовизм і наш охлонаціоналізм не потребують для своїх цілей зріжничкованої, на всіх ділянках зорганізованої суспільности. Чим більше цих організацій, чим більше місцевих “проводів”, тим важча є партійна диктатура» [245, 7].

Бачимо, отже, розгорнуту характеристику ОУН як революційного тоталітарного руху більшовицького типу, яка багато в чому збігалася з головними тезами теорії тоталітаризму, розробленими на Заході значно пізніше. Цікаво, проте, що цю характеристику давали представники ідеологічної групи, яка й перед собою ставила виразно тоталітарні цілі.

Стаття закінчувалася невеселим пророцтвом: «Не є виключене, що наш охлонаціоналізм свою ціль колись досягне й маси “зрушить”. [...] Тоді, справді, по дорозі через наш охлонаціоналізм прийде – або наше фізичне вигублення на українським заході – зі заходу, або на трупі укр[аїнського] охлонаціоналізму – прийде його старший брат – **московський більшовизм**» [245, 8].

Дальшим розвитком теми була стаття, автори якої поставили перед собою завдання зрозуміти **«трагедію постійної дегенерації, скривлювання й деградації»** української націоналістичної ідеї «в руках нашого т. зв. “105-процентного” охлократичного націоналістичного проводу». За їхньою оцінкою, діячі крайової ОУН витворили «психічний ґрунт, який вимагає пера – вже не Гоголя! – але Достоевського»: «Вже нині ціла драма реалізації українського націоналізму розгортається на понурім тлі справжньої **“бесовщини”** [...]». Автори доходили висновку, що діяльність охлонаціоналістів **«є повною зрадою, є повним програмовим звихненням української націоналістичної ідеї»** [164, 4–5].

Відкидаючи звинувачення ФНЄ в опортунізмі, автори стверджували, що саме охлонаціоналізм – джерело опортунізації суспільства, адже охлонаціоналісти запроваджують на західноукраїнському ґрунті конечну вимогу підпільної революційної роботи, «якої – навіть при найкращій волі – не може виконувати ціле гро-

мадянство». В результаті великі маси громадян, не згідних із такою тактикою, виштовхнуто за рамки національного руху на шлях опортунізму. **«Відкидаючи творчо-організаційну роботу на місцях, вицофуючись в добавок послідовно з того роду позицій, де вони були чи є в націоналістів, наш охлонаціоналізм тим самим дозволює вкорінюватись на тих позиціях справжньому угодовецтву й опортунізмові»** [164, 5-7].

Підпільній діяльності ОУН автори протиставляли іншу тактику: «Перший і основоположний тактичний постулат [...] – це є абсолютна **явність і відповідальність** націоналістичного руху. [...] Які б страшні й обмежуючі нас і не були закони, в котрих доводиться нам жити, як далеко не сягала би державна фашизація всього публичного життя і як не погіршувалося би з дня на день наше положення [...] – все одно, стоячи перед перспективою збірного переведення всіх нас у стан черні, нічого нам іншого не лишається, як боронити твердо кожную п'ядь землі і кожную організаційну позицію – а за тим, вичерпувати всі законні можливості і на їх ґрунті виявляти максимум боєвого спротиву і активності в розгортанні і обороні отих наших організаційних позицій.

[...] А на політику черні ніколи не є запізно» [164, 9].

Останню фразу можна зрозуміти як натяк, що може настати час, коли й політика ОУН стане актуальною, але поки що можливості легальної боротьби ще не вичерпано.

Складнішим було ставлення ФНС до українського консервативного руху – гетьманського й католицького – з яким у середині 1930-х рр. Фронт налагодив політичну співпрацю, водночас критикуючи окремі ідеологічні постулати консерваторів. Із українських політичних мислителів новітньої доби Шлемкевич найбільше цінував Липинського, твори якого, без сумніву, вплинули на ідеолога «творчого націоналізму». Проте й Липинського він піддавав критиці, особливо у брошурі «Проблема української інтелігенції».

На думку Шлемкевича, своєю класократичною теорією Липинський фактично закликав повернутися до шабля розвитку, що його людська цивілізація давно перейшла: «Поворот до чистої клясократії нині так само неможливий і неприрод-

ний, як поворот до природи, що його проголосив Руссо». Новітня доба не знає чистих типів політичного ладу, які описав Липинський: «Наша доба показує тільки мішані політичні життєздатні форми: англійську клясократію з демократією, націоналістичну охльократію з клясократичними тенденціями в Італії й Німеччині» [276, 13–15, 19].

Із тезою про неможливість чистої класократії пов'язана Шлемкевичева критика поглядів Липинського на інтелігенцію. Ідеолог ФНЄ визнавав слушність його закидів на адресу демократичної інтелігенції, але вважав помилкою спробу зобразити її актуальне становище як необхідний наслідок діяльної участі в політиці. На думку Шлемкевича, сполука інтелігенції з демократією та партійництвом – не конечна [276, 7–11].

Те ж саме стосується й нібито неминучого безсилля інтелігенції, про яке писав Липинський. Запереченням цієї тези є більшовизм – типово інтелігентське панування над класом і нацією. «Пізніше повстали свіжіші й яскравіші, не оплутані клясовою фразеологією приклади узброєної інтелігенції в перших боєвих фашах, національ-соціалістичних штурмових відділах». Третій приклад, який наводить Шлемкевич, – УГА, душею якої була молода інтелігенція [276, 12–13].

Шлемкевич не погоджувався з Липинським, що інтелігенція повинна зректися самостійної політичної ролі й служити монархові та класократичній еліті, виконуючи роль творців національної ідеології та носіїв духового авторитету. На думку ідеолога ФНЄ, інтелігенція може й повинна брати активну участь у політиці, але тільки в один спосіб: віддавши себе на службу єдиній організації, що виражає національну волю, – Фронтові національної єдності [276, 20–23].

Ведучи ідеологічну боротьбу проти всіх інших українських політичних сил, ФНЄ у політичній практиці посідав не таку жорстку позицію, особливо з осені 1937 р. Через Контактний комітет він погоджував свої дії з іншими політичними угрупованнями, опозиційними до польської влади, провадив перемовини (щоправда, безуспішні) про створення коаліційного Українського національного проводу. В останні дні перед вибухом війни керівництво Фронту визнало необхідність остаточної відмови від поборювання інших українських партій і закликала до єд-

нання без огляду на політичні розбіжності: «Увіходимо в період, коли треба на практиці здійснювати те, що називається «національний солідаризм». У час, коли ось-ось може грянути в світі грім, а на кроваві герці понесеться понура чвірка Апокаліпси, нехай кожен українець, без огляду на різницю політичних переконань, буде братом для українця, хоч би дотепер ділили його з ним різниці поглядів чи особисті порахунки. Сьогодні всі ми творимо одну суцільну родину й один одного мусимо підтримувати морально й матеріально» [302, 1].

Однак цей запізнілий заклик до єдності залишився волянням у пустелі. Війна не лише не спонукала українських політиків до «національного солідаризму», а й прискорила розкол навіть у тому політичному таборі, де це гасло було найпопулярнішим. Його нові вожді визнавали тільки один солідаризм – під власним проводом.

«Творчий націоналізм» був доволі оригінальним різновидом українського інтегрального націоналізму. Як і Донцов та його прихильники, з одного боку, й ОУН, із другого, ідеологи ФНЄ сповідували інтегралістський підхід до нації та націоналістичного руху, оперували схожими суспільними міфами, мали виразно тоталітарні цілі. Водночас вони критично ставилися до багатьох рис інших течій войовничого націоналізму, відкидали культ насильства, тероризм, крайнощі антиінтелектуалізму й «аморальності», суспільний нігілізм. Слід однак, пам'ятати, що це була внутрішня суперечка в межах інтегрального націоналізму, а не його критика ззовні. Це принципово відрізняло закиди на адресу Донцова й ОУН з боку ФНЄ від критики з боку українських консерваторів, комуністів, демократичних соціалістів та лібералів, яку буде розглянуто в наступному розділі.

Розділ 7

Критики інтегрального націоналізму

Український інтегральний націоналізм не лише протистояв державам, у складі яких перебували українські землі, а й провадив гостру боротьбу з іншими українськими політичними течіями. Багато політиків, ідеологів, публіцистів критикували його з різних ідейних позицій – консервативних, комуністичних, демократичних.

7.1. Консервативна критика

Найжорсткішим критиком Донцова серед українських консерваторів був головний ідеолог цього напрямку Вячеслав Липинський. Два мислителі ідейно зблизилися в часи гетьманату Скоропадського, але Донцов пізніше дистанціювався від гетьманців, натомість Липинський залишався вірним гетьманові до 1930 р., а монархічній ідеї – аж до своєї смерті.

У 1919–1921 рр. Липинський усе ще сподівався повернути Донцова в лоно гетьманського руху. В адресованому йому листі від 12 листопада 1919 р. він зараховував адресата до своїх «політичних приятелів і однодумців», пропонуючи сприяти відновленню хліборобської партії та гетьманського руху на еміграції. Проте каменем спотикання у взаєминах двох ідеологів стала проблема ставлення до Росії. Донцов закликав питання про відносини з Росією – байдуже, білою чи червоною – «поставити руба – нічого, та й годі». Липинський вважав це неможливим: «самостійники» з табору УНР здавалися йому не більше, ніж політичними спекулянтами, тимчасом справжні державотворчі елементи в Україні були, на його думку, так довго пов'язані з Росією, що не могли «викинути її зразу за борт» свого «політичного думання». Тому, переконував він Донцова, треба знайти таку форму відносин із небільшовицькою Росією, щоб «наші державники, колишні русофіли самі еволюціонували в напрямі української державности» [68, 572–574].

Прочитавши в 1921 р. «Підстави нашої політики», Липинський зрозумів, що їхні з Донцовим шляхи остаточно розійшлися. Він не сприйняв ані гострої критики гетьманського табору, ані тези про боротьбу з Росією як колективний ідеал українського народу. «З сумом думаю, – писав він авторові «Підстав», – що зле стоїть діло з нашою європейськістю, коли і вона може у нас пропагуватись тільки азійськими методами. Якщо завданням Вашим [є] сотворить секту руссо-борців, то може це Вам вдасться. Але коли Ви хотіли зєвропеїзувати хоч трохи нашу суспільність, поширюючи в ній європейський дух громадської організованости і колективної мислі [...], то думаю, що Ваша книжка не дасть бажаних наслідків» [68, 578–579].

У листі до члена редакційного комітету «ЛНВ» етнографа Володимира Гнатюка від 23 червня 1922 р. Липинський визнав «Підстави» «для розвитку української політичної думки дуже шкідливими тому, що вони тільки збільшують демократичний хаос, який привів нас до сучасної руїни», і рішуче відхилив запрошення Гнатюка до співпраці в журналі Донцова [68, 311].

У передмові до книжки «Листи до братів-хліборобів» Липинський кілька сторінок присвятив «Мітці Щелкопорову» – цим глузливым прізвиськом він нарік редактора «ЛНВ». Справжньої критики ідей Донцова у цьому тексті немає. Липинський звинувачував «Мітьку» в тому, що він як нібито колишній російський революціонер приніс в український рух не найкращі, а найгірші риси російського революційного руху, «дух того революційного сміття, яке Ленін знищив, щоб зорганізувати і здисциплінувати зло», а також у тому, що він краде чужі ідеї: «Як тільки у когось з Українців він винюхає ідею, з якою можна щось сотворити в Україні, він привласнює її собі. Обертає цю ідею на свої власні, персональні потреби, обливає смородом творчу працю ведену під її прапором, а з того, у кого він її вкрав, робить на підставі фальшованих цитат найбільшого її противника» (автор «Листів» мав на увазі передовсім себе). Життєвий шлях Донцова Липинський змальовував як шерэг зрад, перебігання від одного табору до іншого з єдиною метою – власної літературної кар'єри [192, XX–XXIV].

Опускатися до полеміки з «Мітькою» Липинський уважав нижчим за свою гідність: «Не для полеміки з українськими скунксами, а для оборони від них оцієї книги, показав я Вам, читаче-вороже, на прикладі одного з них, які вони. Їм можу лиш сказати: геть од чистої справи і не займай, коли тебе не зачіпають! Все инше було-б таким-же безнадійним, як, наприклад, доказування честности перед бандою злодіїв» [192, XXIV].

Навряд чи такий несподівано гострий випад можна пояснити лише особистою неприязню Липинського до Донцова. Це був ідейний і навіть світоглядний конфлікт. Ідеолог консерватизму побачив у «донцовщині» чи не найбільшу небезпеку для української справи, шлях до охлократії найгіршого гатунку.

Посутнішою була критика Донцова з боку послідовника Липинського, а певний час і його друга – Осипа Назарука, одного з найактивніших супротивників націоналізму донцовського штибу. Назарук, як і Липинський, був гетьманцем, а у 1930-х рр. став ідеологом консервативно-католицької партії Українська народна обнова (УНО), виразником поглядів її фактичного лідера, єпископа Григорія Хомишина, і прихильником його «інтегральної» католицької концепції [466, 235].

У 1926 р. Назарук, який тоді перебував у США і редагував українську католицьку газету «Америка», прочитав книжку Донцова «Націоналізм» і спочатку оцінив її назагал позитивно як спрямовану проти нелюбої йому демократії. Він навіть передрукував деякі фрагменти «Націоналізму» у власному часописі. Проте згодом під впливом свого друга й ідейного наставника Липинського він змінив свій погляд і написав велику полемічну статтю проти Донцова під назвою «Націоналізм Донцова й інші мишугізми», яку згодом перевидав окремою брошурою [466, 200–201; 204]¹⁷⁸. Повернувшись у Галичину, публіцист не раз повертався до критики Донцова. Головні її мотиви були такі:

- Донцов – плагіатор. Свої основні світоглядні та політичні ідеї він перейняв у Липинського, спримітивізувавши та спотворивши їх. Те саме він ро-

¹⁷⁸ «Мишугізм» – слово, що його Назарук вигадав для характеристики того, що вважав дурним і недолугим у громадсько-політичній публіцистиці; похідне від прізвища Луки Мишуги, редактора українсько-американської щоденної газети «Свобода», за співзвучністю з їдишськими словами «мишигас» («мишугас») – «божевілля», «дурість» – і «мишигіне» – «неповна розуму», «божевільний».

бив і з думками інших мислителів, зокрема Канта, філософію якого Назарук уважав головним джерелом світогляду Донцова [204, 4–17]¹⁷⁹.

- Донцов – ворог християнської етики, пропагандист «науки» ножа і крові та «неопоганського націоналізму» [204, 31; 205, 33–34, 55].
- Донцов – провокатор. Він відповідальний за те, що молоді націоналісти захопилися терором і в результаті опиняються в тюрмах і на шибеницях [205, 57].
- Донцов – людина східної, кочівницької ментальності, «москаль з походження», який перейняв у росіян не кращі, а гірші риси. «А від степових волокит, що товклися по Україні, переняв Донцов [...] нахил до руїни всього, до похвалювання скритовбийства і т. п.» [204, 13].

Остання теза засвідчує, що Назарук, критикуючи націоналізм Донцова, свідомо чи ні вдавався до ксенофобського способу аргументації – бачив корінь зла в гаданому етнічному походженні супротивника. Подібні «аргументи» трапляються й на шпальтах католицької газети «Нова зоря», редактором якої був Назарук. У 1933–1934 рр. газета друкувала стислий виклад Розенбергового «Міфу ХХ століття» й, зокрема, подала його думку, що внаслідок 200-літнього монгольського панування в Росії «була довершена та глибоко сягаюча мішанина крові, котра аж по нинішній день витискає на російському характері печать його роздвоєння. [...] Так само і в душі російського народу ведуть постійний бій два характери: європейський і азійський» [92].

До цих історіософських вправ нацистського ідеолога редактор (імовірно, сам Назарук) зробив таку примітку: «Нема сумніву, що подібний процес хаотизування крові і вдачі відбувся не лише в Росії, але й на Україні, особливо в її полудневій полосі й на східній етнографічній границі. [...] Найбільш яскравий представник того хаосу – Дмитро Донцов. [...] Се він підготовив в Галичині ґрунт під абсолютно неморальний націоналізм, проповідуючи «розкіш ножа і крові», без ніяких

¹⁷⁹ Як уже було згадано, ряд дослідників (Ярослав Дашкевич, Сергій Квіт та ін.) відкидають обвинувачення Донцова у примітивному плагіаті. Вельми сумнівною є й думка про вплив Канта на Донцова [див.: 466, 201–202].

етичних норм, перекручуючи цитати і т. п. Чи можна дивуватися, що для вихованих на його «творих» націоналістів не існує християнська етика?» [92]

Тут бачимо «іншування» вже не тільки росіян, а й мешканців півдня і сходу України, «яскравим представником» яких нібито був Донцов. Звичайно, такий спосіб полеміки не робив чести «християнській етиці» «Нової зорі» та її редактора і знижував вартість інших, справді вагомих, аргументів.

Ще одним об'єктом критики Назарукової «Нової зорі» стала ОУН. Спершу Назарук не виключав можливості переконати її лідерів, що вони своїми діями шкодять національній справі. 3 квітня 1933 р. він писав гетьманцеві Івану Гладилевичу в Берлін: «Згадуєте про риття п[о]л[ковника] К[оновальця] і Я[рого]. [...] Думаю, що було б добре, якби Ви при нагоді не уникнули безпосередньої зустрічі з тими хорими людьми і спробували їм щиро вияснити, яку велику шкоду роблять вони нашій національній справі піддержуванням думки про потребу террору по сей бік Збруча і підкопуванням поваги легального Гетьмана дотично українських земель по східнім березі Збруча. [...] Спеціально цікаво було б подискутувати з тими типами на тему, як вони уявляють собі можливість сконсолідування нашої влади на В[еликій] Україні по упадку большевиків без видвигнення єдиноличної влади, котра була б незалежна від усяких виборів і полученної з виборами демагогії» [39, 24–24 зв.].

Приводом до безпосередньої атаки «Нової зорі» на ОУН стала скандальна заява її Крайової езекутиви, опублікована наприкінці 1933 р. КЕ ОУН, яку тоді очолював Степан Бандера, звинуватила ряд діячів УНДО, УНО, УСРП та Українського католицького союзу (УКС) у тому, що вони є інформаторами поліції «або в консеквенції свого політичного переконання ними можуть стати» [320, 299]. Це викликало масове обурення серед членів та симпатиків згаданих організацій. «Нова зоря» відповіла двома редакційними статтями, в яких називала заяву КЕ ОУН наклепницькою та злочинною [167; 232]. Автор статей (ймовірно, Назарук) застерігав, що занепад усякого людського авторитету провадить до поступового розкладу суспільства [232, 1]. Він попереджав, що дії керівників ОУН, які, підважуючи авторитет заслужених діячів, прагнуть перехопити провід українсь-

ким суспільним життям, обернуться проти них самих, бо «помиляються ті, котрі думають, що здискредитувавши діячів, які ціле життя своє явно працювали для свого народу, самі будуть з укриття “кермувати нацією”. Напевно не будуть, бо, по-перше, такої нації нема, не було і не буде, котрою кермували б лише підпольні, укриті чинники, по-друге, їх так само здискредитують інші укриті люди в тій самій злудній надії, що знов їм удасться “захопити владу”» [232, 2].

Зауважмо, що майбутній розкол ОУН і взаємна дискредитація бандерівців та мельниківців підтвердили цей невтішний прогноз.

Критикуючи ОУН за моральну деградацію, автор і тут не оминув нагоди покласти відповідальність на «ріжних проходимців степових в роді Донцова і йому подібних. Вони затроїли всі студні і колодязі в нашій країні, вони посипали отруєю ниви наші, реклямуючи ту отрую як здоровий корм для душі» [232, 2].

У брошурі «ґоги і Маґоги» Назарук вказав на квазирелігійну природу «неопоганського націоналізму» Донцова й ОУН, який «ввійшов в наші народні маси вже як окрема релігія». Публіцист припустив, що націоналісти не відкидають християнської релігії та церкви лише тимчасово й із кон'юктурних міркувань: щоб здобути довіру українського, ще назагал християнського, народу; щоб приспати пильність українського духовенства й залучити частину священиків у свої лави; щоб поширювати думку про непотрібність окремих католицьких громадських організацій, гуртуючи всіх у націоналістичному русі, який, мовляв, визнає церкву; нарешті, щоб полегшити собі збирання коштів під церквами на власні потреби [205, 33–34]¹⁸⁰.

Назарук намагався скомпрометувати і особисто Коновальця, якому не міг пробачити його ролі в поваленні гетьманату Скоропадського в 1918 р. Вже після загибелі полковника, редактор «Нової зорі» за допомогою гетьманців збирав матеріали, які мали засвідчити, що нібито Коновалець до самого кінця підтримував зв'язки з більшовиками і отримував від них фінансування [38, 13–24 зв.].

У 1930-х рр. активними опонентами українського інтегрального націоналізму виступали ГКЦ та український католицький рух. Єпископат ГКЦ офіційно засу-

¹⁸⁰ Про Назарукову критику Донцова та його послідовників див. також: [544, 43–47; 417, 310–317].

джував терористичні дії українського підпілля як такі, що суперечать християнській етиці. Вперше він зробив це в жовтні 1930 р. в посланні з приводу «саботажів» і «пацифікації», де було сказано: «Уважаємо роботу підпалів за морально злу, противну Божому законові, а через це і нашому народові [...]. Підпалювачі й усякого рода замаховці, це люди, що слухають не голосу Христової Церкви, а тайних приказів якоїсь тайної влади» (нагадаю, що відповідальність за підпали майна польських осадників узяла на себе УВО) [71, 466].

Приводом до дальшого загострення конфлікту стали виступи молодих націоналістів проти свята «Українська молодь Христові» у 1933 р. [див.: 417, 273–286]. Коментуючи резолюції зборів націоналістичного студентства щодо ставлення до свята, католицька «Мета» зазначала, що вони «покриваються з тою відміною націоналізму, який носить назву “інтегральний”»: «Як відомо, це націоналізм, що своє відношення до всякої релігії узалежнює від того, чи та релігія підчиняється його засадам, чи ні. З точки зору Католицької Церкви це безсумнівна єресь» [297; пор. 417, 276]. Отже, «Мета» вбачала причини конфлікту не в конкретних рішеннях націоналістів, а в несумісності інтегрального націоналізму (але не націоналізму загалом) із ученням церкви.

На глибинну суть розходжень між церквою та «неонаціоналізмом» (термін упродавив в українську публіцистику о. Гавриїл Костельник) вказував і автор статті в «Меті» за 17 грудня 1933 р. [256, 2]¹⁸¹. Він писав, що католицька активність, яка виявилася, зокрема, у святі «Українська молодь Христові» та заснуванні Католицької акції української молоді (КАУМ), викликала несподівані наслідки – пробудила «досі непомітні сили, виразно протиставлені українському католицизмові», й сталося це саме тоді, коли ГКЦ почала «поширювати свої впливи на молодь – поза сферою її чисто релігійних потреб». «Ці сили, – йшлося в дописі, – протиставив українському католицизмові український неонаціоналізм». Автор відкинув думку про те, що причиною конфлікту, як гадали деякі націоналісти, була несумісність націоналізму з релігійно-католицьким світоглядом: «Націоналізм,

¹⁸¹ Порівняння цієї статті з текстами о. Миколи Конрада дозволяє припустити, що її автором або одним з авторів, був саме він.

як доктрина, не є суперечний з католицизмом. [...] Ціла релігійна і духовна проблематика української католицької Церкви, а з тим й українського католицизму, така виразно визвольницька, така, скажім, українсько-національна, що дійсно трудно є устійнити предмет спору [...]» [256, 2].

Проте конфлікт не був випадковим, а оскільки його глибинної причини не усунуто, автор прогнозував дальший розвиток протистояння. Найбільша небезпека в очах церкви полягала в тому, що «неонаціоналізм надає громадянському інстинктові, який веде до творення людських вищих спільнот, знамена виключності, знамена найвищого регулятора всіх людських починів, змагань, навіть думок. Унаслідок цього він надає поняттю «нації» значіння абсолютної правди. Ось так, неначе переставляючи ступні єрархії етичних вартостей, він на чолі тієї єрархії ставить «націю», а не Бога. Мало того. Для цієї своєї найвищої вартости він вимагає релігійного культу, отже стає сам релігією» [256, 2].

Подібну думку висловив о. Микола Конрад у проповіді для української студентської молоді в церкві Св. Духа у Львові. Він твердив, що в нову добу під впливом гуманізму, лібералізму та соціалізму й унаслідок прагнення відокремити виховання й моральне життя від релігії моральне виховання молоді було зруйновано: «На місце Бога поставлено людину – одиницю або суспільність, націю, державу, людство. Вони, вивищені на п'єдесталі божества, стали джерелами законів, критеріями добра й зла, найвищими правилами виховання й життя. А в найновіших часах ця зараза обхопила також деяких націоналістів у світі і в нас. На місце Бога поставили вони націю, прийняли незалежну від Бога і релігії етику. [...]

Жалію над поганським, атеїстичним націоналізмом, т. зв. тепер “неонаціоналізмом”, бо вважаю, що він є великою помилкою, безбожництвом, нещастям для нашого народу, фатальною помилкою частини нашої молоді. Кличем католицького націоналізму є клич академічного Товариства націоналістів-студентів католиків “Обнова”: **Все для України, а Україна для Бога.** Бога не можна виключати з жадних, хоч би земних, світських справ, а тим більше з націоналізму» [174, 2].

Отже, найбільшою небезпекою о. Конрад уважав прагнення націоналістів поставити на місце Бога націю – церква розцінювала це як новітнє поганство. Прик-

метно, що при цьому проповідник не відкидав націоналізму загалом, а протиставляв нібито атеїстичному націоналізмові молодих послідовників Донцова *католицький націоналізм*¹⁸². Зрозуміло, що твердження на кшталт «Бога не можна виключати з жодних світських справ» в устах священника означали також, що зі світських справ не можна виключати церкви, тобто боротьба точилася не лише за ієрархію етичних вартостей, а й за владу і впливи.

Подані вище й інші подібні висловлювання діячів ГКЦ та українського католицького руху показують, що церква вбачала головну небезпеку в перетворенні українського «неонаціоналізму» Донцова й ОУН на світську релігію, яка прагнула підпорядкувати собі традиційне християнство, – тенденція, що на 1933 р. цілком увиразнилася.

Розглядаючи католицьку критику крайнього націоналізму, слід брати до уваги, що в тогочасному українському католицькому русі сформувалося два напрями, відмінності між якими стосувалися насамперед релігійно-обрядових питань. Прибічники єпископа Хомишина були «окциденталістами», тобто виступали за максимальне наближення Греко-католицької церкви до Римо-католицької, натомість прибічники митрополита Шептицького – т. зв. «орієнталісти» – наполягали на збереженні особливостей східної обрядовості й очищенні її від латинства [див: 502, 403–414; 543, 86–100]. З часом з'ясувалося, що дві течії в ГКЦ мали не тільки релігійно-обрядовий, а й суспільно-політичний характер [404, 73; 544, 25–26, 33–43].

Головним каменем спотикання у стосунках Шептицького з націоналістичним підпіллям було питання про методи політичної діяльності. Митрополит уважав, що лише легальними методами, визнаючи себе громадянами польської держави, можна досягти успіху та покращити становище українців [544, 36].

Утім, деякі висловлювання митрополита, незалежно від його справжніх намірів, підпільники могли сприймати як санкцію на революційну діяльність. В одній із своїх статей Шептицький написав: «Кожному католикові вільно належати до якого-небудь партійно-політичного угруповання, якого програма не є противна

¹⁸² Про католицький, або християнський, націоналізм у Галичині див: [417, 334–339].

католицькій етиці чи вірі. Отже католик може бути монархістом, консерватистом, демократом, принципіалістом чи угодовцем, *а навіть, в деяких виїмкових обставинах, екстремістом* (виділення моє. – О. З.). Навіть такі принципи католицької Церкви, як послух для законів і духовної чи світської влади, є теоретично окружені такими умовами і застереженнями, що в практиці можна знайти в кожній державі чимало законів, які не зовсім обов'язують католиків. Представляючи річ лише у загальних начерках, можемо сказати, що всі закони, противні Божому і природному законові, всі закони несправедливі і для громадянства чи народу шкідливі, не є в очах католицької доктрини обов'язуючими законами, хоч зовнішньо мають зверхній вид законів та є відповідними державними установами як закони усанкціоновані» [267, 1].

Така позиція митрополита цілком відповідала суспільній доктрині католицької церкви. В енцикліці папи Лева XIII «*Diuturnum illud*» (1881) ішлося про те, що керівники держав, воля яких суперечить волі та законам Бога, переступають межі своєї влади, й відтак їхня влада втрачає зобов'язувальну силу [575]. Проте прихильники революційного екстремізму могли потрактувати слова Шептицького і як виправдання їхніх дій. На це вказував у приватному листі до митрополита єпископ Хомишин, дорікаючи за надто поблажливе ставлення до націоналістів [404, 81; 575]. І справді, націоналістичний «Наш клич», полемізуючи з католицькою «Метою», покликався на авторитет Шептицького: мовляв, те, що «Мета» дає санкцію тільки «на опортуністичну політику як одиноко-правну зі становища Католицизму, [...] стоїть у разючій суперечності зі словами Митрополита: “Католик може бути навіть екстремістом”» [304, 4].

Спершу Шептицький утримувався від безпосередніх виступів проти підпілля, але терористичні акти 1934 р. змусили його відкрито засудити ОУН. Нагадаю, що того року підпілля за звинуваченням у національній зраді вбило Івана Бабія – авторитетного педагога, директора Архієпархіального інституту Католицької акції. Вражений цим убивством, митрополит виступив з пастирським листом, у якому різко засудив «злочинну роботу українських терористів, яку ведуть божевільні». Звертаючись до членів ОУН, він писав: «Якщо хочете зрадливо вбивати тих, що

противляться вашій роботі, прийдеться вам убивати всіх учителів і професорів, що працюють для української молоді, всіх батьків і матерей українських дітей, усіх настоятелів і провідників виховних українських інституцій, усіх політиків і громадянських діячів. А передовсім прийдеться вам скритивбивствами усунути перешкоди, які у вашій злочинній і глупій роботі ставляє духовенство разом із єпископами.

Бо ми від літ стверджували, і стверджуємо, й не перестанемо повторяти, що злочин є завжди злочином, що святій справі не можна служити закривавленими руками. Не перестанемо твердити, що хто деморалізує молодь, той злочинець і ворог народу» [268, 177–178].

Митрополитова оцінка дій ОУН, передрукована галицькою пресою, мала значний резонанс у суспільстві й завдала поважного морального удару націоналістичному підпіллю. Погляди Шептицького на ОУН поділяли й діячі українського католицького руху, які виступали в газетах «Мета» й «Нива», журналі «Дзвони». Нерідко провідним мотивом їхніх статей було протиставлення «доброго» націоналізму-патріотизму «поганому» націоналізмові Донцова та його послідовників. Журнал «Дзвони» взагалі відмовляв Донцову в праві називати свій світогляд націоналізмом: «Злочинний ніцшеанський світогляд ширить отой идеолог під фірмою націоналізму. Ні, його націоналізм – це не є націоналізм, це щось якраз протилежне. Справжній націоналізм це добро нації, а не її руїна, це піднесення людської гідности, а не її обниження до звірини, справжній націоналізм – це сполука релігійних почувань з національними, а не ставлення між ними вражди, це піднесення особистої й громадської моралі на найвищий рівень, а не аморальність у всіх ділянках, [...] це світогляд з Богом і його заповідями, бо тільки такий світогляд може справді обновити й відродити Націю» [258, 72–73].

Утім, деякі діячі УКС, критикуючи ідеологію донцовського штабу, все ж уважали, що войовничий націоналізм може відіграти важливу роль у боротьбі з головною небезпекою – комунізмом. З їхнього погляду, саме комунізм, а не польська держава, становив найбільшу загрозу для української нації, тому слід було готуватися до збройної боротьби з ним не на життя, а на смерть. Цей погляд вони

намагалися прищепити націоналістам: «В українському політичному думанні були донедавна вагання, чи не можна б уважати руйнуючої сили комунізму як тимчасового союзника – у негації. Однак ті вагання і сумніви після проголошення п'ятирічки, зокрема колективізації селянства, щезли безповоротно: стало ясным, що комуністична держава це остаточна загибель української національної особовости. **Український комунізм** не існує, а український націоналізм мусить бути приготований на всякі засоби боротьби з комунізмом, не виключаючи масової фізичної екстермінації, хоч би й жертвою мільйонів людських фізичних екзистенцій» [108, 1]¹⁸³.

Звідси впливала ідея союзу католицизму з націоналізмом у спільній боротьбі з комунізмом та іншими ідеологіями, які церква вважала ворожими, але для цього націоналізм мав очиститися від антихристиянських елементів. Цю концепцію найпослідовніше виклав о. Конрад у брошурі «Католицизм і націоналізм». Як і інші католицькі ідеологи, він протиставляв націоналізм «в давнішому розумінні», що узгоджувалося з католицькою етикою, та шовіністичний «модерний націоналізм», який поширився перед світовою війною і «плекав пересадний національний егоїзм (шовінізм), переймався духом імперіалізму» [175, 9].

Конрад навів приклади цього модерного націоналізму: націоналізм «Французького чину», італійський фашизм, німецький націонал-соціалізм, британський фашизм Освальда Мослі, польський ендецький «Рух молодих» тощо. До цього ряду автор увів і український модерний націоналізм, що зародився після визвольної боротьби 1918–1920 рр. та втілювався спершу в групі «Заграви» й УПНР. Згодом цей рух потрапив під духовий вплив Донцова, який впровадив в український націоналізм «ніщівсько-гійовську¹⁸⁴ спекуляцію» [175, 10–15, 20–21].

Конрад зробив цікаву спробу реконструювати базову доктрину модерного націоналізму, звівши її до десяти тез:

1. Нація творить найвищу організацію життя; вона є живим організмом.

¹⁸³ Радянські публіцисти, починаючи від Ярослава Галана, залюбки використовували вирваний із контексту уривок про «масову фізичну екстермінацію» для дискредитації ГКЦ [374, 395, 436]. Однак слід розуміти, що автор мав на увазі *неминучість* масової загибелі людей під час боротьби з комунізмом, а не її *бажаність*.

¹⁸⁴ Марі-Жан Гійо (Гюйо; 1854–1888) – французький філософ, автор книжок «Начерк моралі без обов'язку і санкції» та «Безвір'я майбутнього», які високо оцінив Ніцше.

2. Нація має бути суспільно організована. Вартість одиниці залежить від її вартості для своєї нації (тенденція до поневолення одиниці нацією).
3. Нація понад усе (тенденція до боготворення нації).
4. Вартість раси чи нації слід вимірювати її конкретними успіхами й досягненнями.
5. Немає однієї, абсолютної моралі (моральний релятивізм).
6. Нація вища від держави. Якщо нація тотожна з державою, держава вирішує все (тенденція до «статолятризму» – боготворення держави).
7. Найважливішим добром нації є її політична незалежність і самодостатність, тому політичні цілі мають перевагу над господарськими.
8. Націоналізм відкидає демократичні форми правління.
9. Супроти національних ворогів мусять існувати ненависть і боротьба.
10. У міждержавній політиці вирішальним чинником є політичний розрахунок [175, 26–28].

Незважаючи на те, що з більшістю цих тез церква погодитися не могла, о. Конрад вказував і на певну близькість націоналізму та католицизму як ідеалістичних рухів, спрямованих на оновлення світу. Він закликав до спільного хрестового походу націоналізму й католицизму проти лібералізму, соціалізму та комунізму: «Націоналізм і католицизм – це могутні союзники в боротьбі з лібералізмом і соціалізмом.

Зібрати нову, енергійну, ентузіастичну еліту і поставити її під провід свідомих і характерних вождів, і пхнути маси до чину, до рішучої і побідної боротьби з гнилим духом капіталізму і з сатанинським комунізмом і до обнови людського життя: приватного, родинного, національного, державного на принципах християнської справедливості й любови – це наказ XX століття.

Сучасний католицький і націоналістичний рух є новітнім хрестоносним походом – у католицизмі з гаслом: Вірую! Так Бог хоче! – а в націоналізмі з гаслом: Хочу! *Voglio!*

Сполука релігійного етосу з націоналістичним патосом – це непоборна сила! Меч і хрест – ось надія народів і людства на нове краще завтра, щоби запанував **rex Christi in regno Christi**» [175, 29].

Та союз католицизму з націоналізмом стане можливим щойно тоді, коли останній позбудеться рис, які споріднюють його з ліберальною та марксистською ментальністю, й насамперед – явного або прихованого атеїзму, що виявляється в тенденції боготворити націю як найвище добро, найвищу мету життя, підставу будь-якої етики. Як приклад о. Конрад наводив неофіційний фашистський катехизм 1926 р., який вказував, що фашизм є релігією батьківщини. Це, на думку автора, споріднювало модерний націоналізм з індивідуалістично-ліберальною та соціалістично-марксистською ментальністю: «Перша боготворить одиницю – індивід; друга – суспільність, пролетаріят, інтернаціонал, людство; а третя, націоналістична – націю. В усіх тих трьох формах боготворення сотворінь криється поганська ментальність [...]» [175, 32]. Тому католицизм є ворогом як лібералізму й соціалізму, так і «ніцшевського націоналізму».

Останні події в Італії та Німеччині, на думку о. Конрада, давали підстави для оптимізму. Він навів висловлювання Гітлера, Гебельса, Муссоліні, які нібито свідчили, що фашисти й гітлерівці позбуваються ніцшеанства та неопоганства й «за основу державного ладу ставлять Христову віру і заповіді Христа». Час показав ілюзорність цих надій, але в 1934 р. це дало о. Конраду підстави висловити побажання, «щоби і у нас ті два ідеалізми: релігійний і націоналістичний: католицьке “вірую” і націоналістичне “хочу”, гармонійно злучилися як два чисті тони української душі в один акорд...» [175, 34–36].

Схвальна оцінка, яку автор «Націоналізму і католицизму» дав окремим висловлюванням і діям фашистів, та його ідея союзу католицизму з модерним націоналізмом (до якого він зараховував і фашизм) дали привід Антонові Шеховцову оголосити о. Конрада ідеологом «клерикального фашизму» [704, 281]. На мій погляд, така оцінка безпідставна. Конрад, як і його однодумці Маркіян Дзерович, Костянтин Чехович та інші, не поділяли суто фашистських ідеологем, навпаки, гостро їх критикували, але вбачали в європейському інтегральному націоналізмі реалі-

льну силу, здатну подолати комунізм. Тому союз із «модерним націоналізмом» розглядали як бажаний тільки за умови очищення останнього від антихристиянських збочень.

Нас не має дивувати, що українські католицькі ідеологи вважали комунізм більшим злом порівняно з фашизмом. У 1930-х рр. нацизм іще не скоїв своїх найбільших злочинів, а італійський фашизм навіть в очах деяких ліберальних політиків виглядав цілком респектабельним. Натомість радянський комуністичний режим уже знищив мільйони людей, зокрема українців, а крім того, відштовхував усіх вірян своїм войовничим атеїзмом.

Натомість дивним із погляду сьогодення виглядає розташування не лише соціалізму, а й лібералізму в одному ряду ворогів християнства поряд із комунізмом. Ймовірно, тут позначилася інерція ідейної боротьби попереднього століття, коли антиклерикальний лібералізм справді був головним опонентом католицької церкви.

Ставлення єпископа Хомишина та його прибічників до націоналістичного руху багато в чому збігалось з поглядами членів УКС і послідовників митрополита Шептицького, але відрізнялося значно більшою непримиренністю й безкомпромісністю, причому під вогонь критики єпископа потрапляли не лише Донцов та націоналісти з-під прапора ОУН, а й набагато поміркованіші члени УНДО й навіть такі корифеї національного руху, як Шевченко та Франко. Підкреслена лояльність Хомишина до польської держави дала привід націоналістам звинувачувати його у зраді ідеї української державності. Сам єпископ свою позицію формулював так: «Не Рада амбасадорів, але Провидіння Боже поставило нас, як частину українського народу, під владу польської держави, і сему зарядженню мусимо підчинитися.

[...] Практичний розум каже нам, що, стоячи на ґрунті повної лояльності, маємо тим самим право домагатися від держави всіх нам належних і кінцевих прав до правдивого нашого культурного розвитку [...].

Сяк чи так, ми таки опинилися б у чужій державі, бо не змогли би створити так сильної держави, яка могла би припинити наїзд сеї чи другої сусідки [...].

Ми не сміємо зречися ідеї власної держави, але не сміємо також її будувати тільки в фантазії, без відповідного приготування і відповідних сил [...]» [259, 26–27, 29–31].

Найважливішою працею, в якій єпископ Хомишин виклав свої погляди на український націоналізм, була книжка «Українська проблема», на якій варто спитися докладніше. «Позитивний націоналізм» – любов до власного народу, яка походить з любові до Бога, – єпископ протиставляв іншому типові націоналізму, якого не сприймав: «Правдивій, святій і благородній любові свого народу різко протиставляється націоналізм, видумка послідних часів, що ставить нарід як найвищого суверена, детронізує абсолютний авторитет Бога, нехтує незломні засади об'явленої надприродної віри, а ставить свої, людьми видумані звихнені кличі, які уважає догмами, і нищить не тільки любов Бога, але й ближних, бо впроваджує горячку шовінізму і ненависть у відносинах до всіх, котрі не підчиняються сему націоналізмови» [260, 8]¹⁸⁵.

Головними творцями цього «звихненого» українського націоналізму єпископ уважав Шевченка, Драгоманова та Франка, які прищепили націоналізмові ліберальний раціоналізм, атеїзм і матеріалізм, спричинивши цим антирелігійний хаос. Найбільше дісталось від Хомишина Шевченкові. Хоча єпископ визнавав деякі заслуги поета перед українським народом, проте звинувачував його в тому, що він «у своїх поезіях зацепив ліберальний раціоналізм, і то досить плиткий. Він кинув хулу на найвисше достоїнство Пр. Діви Марії як Матері Божої. Він висміяв Церкву взагалі, а в особенности католицьку Церкву. Він згльорифікував гайдамацтво, як також ненависть до національних противників і ворогів до того ступені, що героєм у нього являється гайдамака, батько, що убиває своїх дітей тому, що вони були вихованками в конвікті католицьких монахів, де він їх сам перед тим примістив. Вкінці Шевченко убрав в поетичну форму материнство покритки. Отже націоналізм Шевченка чужий здоровим засадам віри та моралі» [260, 14].

Хомишин був переконаний, що завдяки культивуванню ідейної спадщини Шевченка, Драгоманова та Франка серед українців поширилися й укоренилися

¹⁸⁵ Див. також перевидання, в якому осучаснено правопис [261].

засади, ворожі вірі та релігії, утвердився руїнницький націоналізм. «Сей звихнений, шкідливий і затроєний націоналізм став у нас новою релігією, подібно як у большевиків матеріалізм. «Україна понад все», се догма нашого націоналізму. Справи віри, Церкви і релігії не мають взагалі значіння, або зійшли на другий плян, з ласки ще толеровані по традиції або звичаю. Все, що національне, уважається за святе, цінне і конечне, а справи віри, Церкви і релігії уважаються як заскоружлі, зайві і непродуктивні» [260, 16].

У цих словах – ключ до розуміння того, чому Хомишин категорично не сприймав новочасного українського націоналізму. Саме тенденція до його перетворення у світську релігію, що загрожувала відтіснити християнську релігію та Церкву на другий план, найбільше непокоїла автора «Української проблеми». На його переконання, «не інтереси Церкви мають підчинитися інтересам нації, але інтереси нації мають йти під лад Церкви, бо тоді тільки інтереси нації будуть хо-сенні і позитивні» [260, 55].

Одним із осередків «звихненого» націоналізму було в очах Хомишина Товариство «Просвіта», читальні якої нібито стали гніздами «лібералізму», зокрема, радикалізму (в сенсі ідеології УСРП) і навіть сельробізму та більшовизму [260, 18]. Тут варто пояснити, що до «лібералізму» Хомишин зараховував мало не всі ідеології, які, на його думку, зазіхали на авторитет християнської релігії. У цьому сенсі «лібералізмом» був і український націоналізм, а в більшовизмі, за словами єпископа, лібералізм виявився найпослідовніше [260, 34].

Хомишин виступав за лояльність до польської держави, закликаючи українців боротися за справедливість у її межах. Він уважав, що саме в ній український народ повинен культурно розвиватися й готувати себе до досягнення власного державного суверенітету в майбутньому [260, 155–156]. Як і Шептицький, Хомишин рішуче засуджував протипольський терор ОУН, але вживав не лише моральних, а й прагматичних аргументів: «Тим способом України не збудується, навпаки, її доля ще більше погіршиться. Поляки чейже не дадуться вистріляти, як воробці, а як сильніші під кождим оглядом зареагують і нас до решти згноб'ять» [260, 170]. Не дивно, що книжку Хомишина, яку негайно було перекладено поль-

ською [286], схвально зустріли урядові кола та польські політики різних напрямів [404, 82–83].

Неперебірлива критика ледь не всіх напрямів національного руху та пропольська лояльність Хомишина викликали осуд тих українців, які прагнули поєднати свою християнську віру й національний патріотизм у синтезі християнського націоналізму. Як писав у листі до єпископа від 4 січня 1937 р. президент Генерального інституту Католицької акції Дзерович, «це загрожує вже повазі святої церкви, а ще більше повазі вашої ексцеленції, як представника цієї інституції в українському народі. Я [...] стрічаюсь з критичними поглядами на це наставлення вашої ексцеленції до проблеми християнського націоналізму і можу передбачити, що воно йде з цілою консеквенцією до вибуху одвертого конфлікту, де віруючі миряни стоятимуть в одвертій ворожнечі проти католицького єпископа як ворога відродження українського народу» [73, 285].

Завзятим критиком «неонаціоналізму» був о. Гавриїл Костельник – богослов, філософ і мовознавець, який згодом зіграв ключову роль у «возз'єднанні» ГКЦ із Руською православною церквою. У брошурі «Релігійні фалші наших часів» (1938) він зарахував новітній націоналізм поряд із більшовизмом до світських атеїстичних релігій: «Новітній націоналізм, що зродився як *реакція проти большевицького, комуністичного інтернаціоналізму*, неодне засвоїв собі саме від большевицького режиму (диктатура партії, перевиховання народу – особливо молоді, виключне право на душу молоді і т. ін.). [...] Новітній націоналізм уже зразу освоївся з тим, що большевизм – це релігія; а з цього *vice-versa* новітній націоналізм зрозумів і признав, що він також є релігією» [176, 395].

Костельник зосередився на критиці етики «націоналістичної релігії», зразком якої вважав брошуру Дмитра Штикала «Над світом сяє хрест меча». Він застерігав, що визнання власної нації найвищим мірилом добра і зла веде до наслідків, несумісних зі справжніми моральними законами: «Націоналістична релігія, що є ніби в собі «замкненою цілістю», твердить, що ніби добром є те, що для народу добре. З того слідувало би, що ніби це було би етично добре, коли б український нарід мав змогу й вирізав усіх чужинців або вигнав їх зі своїх земель з торбами, а

їх майно собі забрав. Але *справжні закони* людського життя вже інстинктивно перестерігають кожду людину з непопсованою душею перед якимсь таким актом» [176, 398].

Одна з головних проблем націоналістичної етики полягає в питанні, хто саме вповноважений вирішувати від імені нації, що є для неї добром, а що – злом. Насправді, твердив о. Костельник, міркування націоналістів про добро нації є лише їхньою власною думкою, а не думкою нації. Нація як мірило доброго та злого існує тільки в головах сповідників «націоналістичної релігії». Справжні ж етичні закони вищі від людей – і від одиниць, і від націй, і від людства [176, 399].

Реакція членів ОУН на католицьку критику була негативною. У 1938 р. Ярослав Стецько так прокоментував позицію Церкви щодо революційного націоналізму: «Націоналізм виклинається¹⁸⁶ як “дикунство”, “зоологізм”, як “туга за ножем і кров’ю” – натомість кокетується його профанаторів, що виступають під маркою “творчих”, “католицьких” та інших “націоналістів” [...]. Наш псевдокатолицизм нічого не навчився з минувшини і сучасности» [243, 138].

Католицький суспільний рух не зміг стати справді ефективною альтернативою інтегральному націоналізмові. Розмірковуючи над причинами цієї невдачі, ми з О. Бегеном і В. Стефановим у монографії «Націоналізм і релігія» вказали на головну, на наш погляд, причину: «[...] Політичний католицизм не давав чіткої і переконливої відповіді на стрижневе питання, що хвилювало політично активну молодь: як досягти національного визволення і власної державності? Натомість ОУН таку відповідь давала, хай навіть і нереалістичну» [417, 346]¹⁸⁷.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що український консервативний, зокрема католицький, табір негативно поставився до інтегрального націоналізму, а надто його донцовської версії, яка проголошувала особливу мораль, несумісну, на думку критиків, із християнською етикою. Найбільше занепокоєння представни-

¹⁸⁶ У цитованому виданні помилково – «викликається».

¹⁸⁷ Цей висновок викликав критичну реакцію С. Квіта, який риторично запитує: «Але чи не стала державна незалежність у 1991 р. реальною, тому що була такою для української молоді міжвоєнної доби?» [434, 146]. Це справді так, однак ми й не думали цього заперечувати. Навпаки, ми підкреслювали, що перевага ОУН над католицьким рухом полягала в тому, що вона чітко і ясно відповідала на питання про шляхи досягнення незалежності, хай навіть *для того часу* ця відповідь не була реалістичною.

ків церкви та католицьких політиків викликала тенденція до перетворення націоналізму на світську релігію, яка загрожувала відсунути або поглинути традиційне християнство. Тож головним мотивом католицької критики інтегрального націоналізму було засудження «неопоганського» обоження нації та незалежної від християнства націоналістичної етики.

Іншим спільним для всіх католицьких критиків «неонаціоналізму» мотивом було відкидання методів політичної діяльності, що їх уважали аморальними, зокрема тероризму, до якого оунівці залучали недосвідчену молодь. Засудження насильницьких засобів боротьби було зумовлено не лише релігійними мотивами та конкордатними зобов'язаннями ГКЦ дотримуватися політичної лояльності до польської держави, а й раціональним політичним розрахунком, про що досить відверто писав єпископ Григорій Хомишин. Діячі ГКЦ розуміли, що українці найближчим часом не мають шансів шляхом збройного повстання вибороти державну незалежність, а реалізація оунівської концепції «перманентної революції» спровокує лише перманентні репресії з боку влади. Крім того, в разі можливого розпаду польської держави існувала загроза захоплення Галичини атеїстичним більшовицьким режимом, що розцінювали як найбільшу небезпеку. Через те український католицький табір обстоював легальний шлях захисту національних інтересів галицьких українців у межах політичної системи Польщі й шукав можливостей міжнаціонального примирення поляків та українців на основі спільних для обох народів християнських цінностей [425, 41; 575].

Однак у межах цієї спільної платформи існували суттєві розбіжності у ставленні до «неонаціоналізму», які певною мірою збігалися з поділом на «окциденталістів», лідером яких був єпископ Хомишин, та «орієнталістів» на чолі з митрополитом Шептицьким. Групі Хомишина були притаманні підкреслена лояльність до польської влади, відсутність будь-яких сепаратистських тенденцій і, відповідно, нещадна критика націоналізму, причому не тільки інтегрального. Для цієї групи були характерні крайній клерикалізм і вимога безумовного підпорядкування національного життя церкви та християнській релігії. Натомість прибічники Шептицького поєднували християнські цінності з поміркованим націоналізмом, бли-

зьким до ідеології консервативного крила УНДО, тому критикували не націоналізм загалом, а лише його донцовсько-оунівську версію, втім, розглядаючи її як менше зло порівняно з комунізмом. Деякі діячі УКС і Католицької акції йшли ще далі, вважаючи можливим і бажаним союз католицизму з «модерним націоналізмом» проти комунізму та лібералізму, але як передумову такого союзу вимагали очищення націоналізму від «ніцшеансько-атеїстичних» збочень.

Сильною стороною католицької критики «неонаціоналізму» була її опора на принципи християнської етики й авторитет церкви, з яким націоналістам важко було відкрито боротися, тому найчастіше вони уникали полеміки. Натомість слабким місцем було те, що в один ряд із тоталітарними ідеологіями серед найгірших ворогів церкви католицькі ідеологи часто ставили лібералізм і демократичний соціалізм, що розколювало лави противників тоталітаризму та зменшувало шанси демократичної альтернативи.

7.2. Комуністична критика

Найзапеклішим ворогом українського інтегрального націоналізму, як і націоналізму загалом, був комуністичний рух. Ще 31 липня 1921 р. перемиська «Робітнича газета» сформулювала головну тезу комуністичної критики українського самостійництва, яку потім не раз повторювали на різні лади: «Самостійна державність – це клич підростаючої буржуазії, що хоче добре розжитись із визиску, отже клич того класу суспільства, який хоче визискувати. Ясно, що працюючим масам [...] однаково, чи петля, яка здушує їх горло, на синьо-жовто помальована, чи на біло-червоно. Їм важливо те, щоб петлі тієї зовсім не було, щоб їх праці ніхто не грабував, щоб вони стали вільними» [Цит.: 349, 39–40]. Гаслу самостійної української держави Комуністична партія Східної Галичини протиставила гасло злуки Галичини й Радянської України.

Погляди керівництва КПСГ (з 1923 р. – КПЗУ) на перспективи подолання українського націоналізму спершу були вельми оптимістичними. Це засвідчує передова стаття з промовистою назвою «Смерть націоналізму», опублікована в журналі «Нова культура» 1923 р. Судячи зі збіжності її головних тез з ідеями, вислов-

леними згодом у статтях лідера КПЗУ Осипа Крілика (Василькова) [177, 5–11], автором статті, ймовірно, був саме він. Спираючись на марксистську теорію, автор намагався довести безперспективність українського націоналізму. Він подавав такі аргументи. Кожна політична ідеологія, щоб бути життєздатною, мусить виражати економічні інтереси провідного суспільного класу, які відповідають прогресивним тенденціям суспільного розвитку. Нічого подібного не було в націоналістичній ідеології української дрібної буржуазії («дрібноміщанства») з її гаслом створення української самостійної держави. Оскільки Україна разом зі Східною Галичиною була напівколонією західноєвропейського капіталу, в ній не сформувалася «рідна» українська буржуазія – єдиний клас, який міг би бути зацікавлений у створенні національної держави на капіталістичних основах. Не виражаючи інтересів української буржуазії, бо такої немає, націоналістичне «дрібноміщанство» шукало підтримки в селянстві. Але її ставка на селянство провалилася з двох причин. По-перше, через підрядну роль рільництва стосовно промисловості селянство в принципі не може створити своєї особливої суспільно-економічної системи та державно-політичної ідеології. У боротьбі двох світів – буржуазного та пролетарського – воно може тільки стати на один або другий бік. По-друге, село не творить єдності, пов'язаної спільними класовими інтересами. Загострення класової боротьби на селі веде до того, що сільська біднота дедалі більше усвідомлює спільність своїх інтересів з інтересами міського пролетаріату. Тому націоналісти могли сподіватися на підтримку тільки з боку куркульської частини села. Але той, хто свої державні аспірації будує на занархівованому куркульському елементі, не має шансів, він врешті докотиться до махновщини та петлюрівщини, які є звичайним бандитизмом. Логіка розвитку міжнародної революції неunikно штовхає трудящі маси Східної Галичини на боротьбу з капіталом – єдиний шлях, на якому вони можуть здобути як соціальне, так і національне визволення. Це добре розуміють міжнародні капіталісти, тому Антанта не підтримала українських націоналістів, а віддала Східну Галичину буржуазній Польщі. А спроби виростити власну буржуазію в чужій державі приречені на неуспіх. За цих умов український націоналізм засуджено історією на смерть [239, 1–5].

Насамкінець автор статті розглянув «рецепту для гальванізування націоналістичного трупа», яку пропагував головний ідеолог радикальної течії українського націоналізму Дмитро Донцов у журналі «Заграда». Характеризуючи погляди Донцова, автор одним із перших в українській публіцистиці назвав його «галицьким нео-фашистом» і учнем Муссоліні [239, 6]. Відтоді ярлик «фашиста» міцно закріпився за Донцовим, який, як ми бачили, не дуже й заперечував. На думку автора статті в «Новій культурі», Донцов, закликаючи «стати на ґрунті клясово селянської ексклюзивності», робив ту саму помилку, що й інші націоналісти – не добачав чимраз гострішої класової боротьби, яку провадить сільська біднота проти діличів та сільських багатіїв. У підсумку програма Донцова мусіла привести доморослих фашистів до шукання опори тільки в куркульській частині села. Інша частина програми «Заграви» – «підчеркування етнічної індивідуальності, протиставляючи її таким самим іншим індивідуальностям» – на думку комуністичного критика, суперечила тенденціям розвитку суспільства до тіснішого об'єднання і співжиття в міжнародному масштабі. Тому не дивно, що шляхів здійснення своєї реакційної мети «загравісти» шукали в «апотеозуванню минулого», в «піддержуванню кличів національної традиції» тощо. «Отже не аналіза й зрозуміння сучасного для вияснення тенденцій будучого, а неговання й заперечення будучого шляхом пановання минувшини над сучасним; це, впрочім, звичайне історичне явище в ідеології доживаючих свій вік і конаючих суспільних верств», – підсумував автор свій діагноз ідеології Донцова [239, 6–7].

Проте вже найближчі роки показали, що чутки про «смерть націоналізму» сильно перебільшено. Ще й саме керівництво КПЗУ на чолі з Осипом Кріликом у 1927–1928 рр. наразилося на звинувачення в «націоналістичному ухилі» з боку верхівки «братньої» КП(б)У, очолюваної Лазарем Кагановичем, і меншості у власній партії під проводом Натана Шапіра й Пінкуса Мінца [Див.: 695, 159–239; 236, 21–87]. Приводом, як відомо, стала відмова більшості членів ЦК КПЗУ засудити «національний ухил» колишнього наркома освіти УСРР Олександра Шумського¹⁸⁸, відтак цю більшість почали називати «шумськістами» або «васильківцями»

¹⁸⁸ Про «шумськізм» див. у праці Джеймса Мейса [662, 86–119].

– за псевдонімом їхнього лідера. На засіданні спеціально створеної Української комісії Виконкому Комінтерну в серпні 1927 р. Мінц (Олександр) твердив, що суть проблеми навіть не в «шумськізмі», а в хибності всієї політичної лінії ЦК КПЗУ: «Було б помилкою припускати, що криза в КПЗУ обмежується питанням шумськізму. Націоналістична помилка керівної групи, що має свої історичні корені, є органічною частиною всієї неправильної лінії ЦК КПЗУ; неправильна ж ця лінія має свої корені в помилковій оцінці ситуації, методів фашизму і УНДО» [24, 29].

Незважаючи на те, що «васильківці» визнали свої «помилки», критика їхнього «націоналістичного ухилу» наростала. Крілику, зокрема, пригадали його нібито антимарксистську «теорію безбуржуазності української нації». «Шумськістів» звинувачували навіть у тому, що вони зазнали ідейного впливу Донцова. Розповідали про такий анекдотичний випадок: коли на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У зачитували цитати з донцовського «Літературно-наукового вістника», щоб проілюструвати цей вплив, один із присутніх, думаючи, що Донцов теж належить до КПЗУ, грюкнув з пересердя кулаком об стіл і вигукнув: «Выбросить каналью из партии!» [299, 3].

Врешті-решт із партії викинули, звісно, не Донцова, а його гаданих «послідовників». 18 лютого 1928 р. Виконком Комінтерну виключив «групу Василькова – Турянського» з КПЗУ, закріпивши тим самим розкол у комуністичному русі. До кінця 1928 р. існували дві КПЗУ – визнана Комінтерном і опозиційна (КПЗУ-більшість), а до кінця 1929 р. – два Сельроби, «лівий» і «правий». Офіційна КПЗУ у своїх відозвах всіляко цькувала «васильківців», зараховувала їх до соціал-фашистських партій, закликала «нап'ятнувати роботу Калятинських¹⁸⁹ і Кріликів як роботу в користь фашизму та його союзника УНДО – петлюрівщини», звинувачувала ватажків правиці Сельробу в розколюванні сельробівського фронту [20, 15; 15, 12]. Не витримавши такого тиску, майже всі «шумськісти» до 1930 р. капітулювали й визнали свої «помилки» або відійшли від політики.

¹⁸⁹ Ілько Калятинський – діяч КПЗУ, у 1928 році кандидат на виборах до Сейму від опозиційної КПЗУ («васильківців»).

Тим часом, поки західноукраїнські комуністи боролися між собою, відбулася консолідація радикальних націоналістичних груп у Галичині й на еміграції, яка завершилася утворенням ОУН. До цього КПЗУ не сприймала ані УВО, ані розрізнені молодіжні націоналістичні групи як серйозну загрозу, тим паче, що до 1929 р. існувало щось на зразок неписаного пакту про ненапад між більшовиками й УВО, вживано навіть спроб підпорядкувати українське збройне підпілля радянським впливам. Ситуація змінилася з утворенням ОУН, яка не приховувала свого антирадянського спрямування. КПЗУ розпочала кампанію дискредитації нового націоналістичного об'єднання, висуваючи дві головні пропагандистські тези: 1) націоналісти з-під прапора ОУН є фашистами; 2) попри декларовану непримиренність до окупантів вони насправді творять спільний антирадянський фронт із польським фашизмом. Вже січневий пленум ЦК КПЗУ 1929 р. відзначив «посилену антирадянську діяльність груп фашистських націоналістів, що гуртуються навколо празького місячника “Розбудова нації”» та ствердив, що «мнимо непримиримі націоналісти з груп Коновальця і Андрієвського на ґрунті антирадянських планів знаходяться в одному фронті з польським фашизмом і в щораз більшій мірі будуть примушені підлягати його команді» [цит. за: 501, 99–100].

У пропагандистських виданнях КПЗУ та Комуністичної Спілки Молоді Західної України (КСМЗУ), а також у внутрішніх партійних документах на означення підпілля УВО й ОУН досить довго використовували спільну назву «Українська Військова Організація». У березні 1929 р. ЦК КПЗУ видав обіжник про ставлення до діяльності УВО. У ньому йшлося про те, що досі КПЗУ нібито не звертала уваги на УВО (що не зовсім відповідало дійсності), яка тим часом зміцнилася й намагається стати на чолі національно-революційного руху. Тому ЦК доручав усім окружним і міським комітетам партії розпочати енергійну боротьбу з УВО [743, 182].

Поважним викликом для КПЗУ стали події 1930 р. – хвиля «саботажів», які приписували УВО, й «пацифікація». КПЗУ опинилася у складному становищі: як революційна організація, вона мала б підтримати революційні виступи селян, але аж ніяк не бажала виявляти солідарність з націоналістичною УВО. Комуністи об-

рали тактику заперечення керівної ролі УВО в підпалах і навіть спершу намагалися приписати її собі. Незабаром позиція змінилася: й далі заперечуючи причетність УВО, КПЗУ визнала саботажну кампанію стихійним рухом селянських мас (що було недалеко від істини). Та на цьому комуністичні пропагандисти не зупинилися. У публікаціях, які з'явилися під час пацифікації 1930 р., комуністи зараховували УВО до «табору окупації», твердили, що насправді та відкидає революційну боротьбу західноукраїнських селян проти карателів і співпрацює з урядом для утримання Західної України у складі Польщі [399, 175; 562, 117; 743, 182–183].

У відповідь орган УВО місячник «Сурма» писав: «Краєві події виказали не тільки правдиве обличчя «українських союзників Польщі», але й «союзників» Москви – «українських» комуністів. Із революційними фразами на устах, та маючи великі фонди, видерті в вигляді податків од українського селянина та робітника, вони, що досі не спромоглися ні на один революційний вчинок, з нагоди останніх подій не знайшли нічого кращого, як початково вписати діяльність УВО на свій рахунок, а потім (на наказ «з гори») осуджувати саботажну акцію та осуджувати УВО як «союзника польського фашизму». Та ліпшого союзника в поборованні УВО від большевиків (побіч уенерівців) було б тяжко найти польському фашизмові» [301, 3].

Хай скільки комуністи твердили, що УВО належить до «табору окупації», ці звинувачення не виглядали переконливими, адже було очевидно, що націоналісти таки борються проти польської влади. Вплив ОУН серед молоді неухильно зростає. Тому частина керівництва КПЗУ вдалася до нового пропагандистського ходу: розрізнення між «низами» ОУН–УВО, які, мовляв, щиро прагнуть боротьби з окупантами, та «верхами», які облудною «антиокупаційною» фразеологією прикривають свою зрадницьку політику. Цим сподівалися привабити на свій бік частину молоді, яка йшла за ОУН.

У резолюції Першого з'їзду КСМЗУ, який відбувся у грудні 1931 р., було зазначено: «Головний ворог це окупація, проти цього ворога треба скерувати сили української трудящої молоді, як тих, що вже цілком стоять на платформі КСМ ЗУ

так і тих, що погоджуються з нами тільки в пунктах безоглядної боротьби проти окупації» [цит. за: 104, 46]. Під цими останніми мали на увазі не лише молодих прихильників українських соціалістичних партій, а й рядових членів УВО, ОУН і Юнацтва ОУН. В опублікованій за підсумками з'їзду статті в «Нашій правді» читаємо: «Спеціальну роллю в боротьбі української буржуазії за молодь відіграє ОУН-УВО, цей бойовий фашистівський загін. ОУН-УВО, застосовуючи «антиокупаційну» фразеологію, націоналістичну облудну демагогію, поокремі саботажівські терористичні акти – подекуди захоплює вплив над деякими прошарками молоді. [...] Викриваючи всю облудність «антиокупаційної» фрази УВО, Комсомол одночасно повинен закликати низові елементи ОУН-УВО, що щиро прагнуть боротьби з окупацією, на спільну з нами боротьбу проти фашистівського окупанта» [104, 47].

Концепцію союзу з «низами» ОУН підтримав тодішній керівник КПЗУ Мирон Заячківський. У липні 1932 р. він опублікував статтю, в якій писав: «Було б неприпустимою помилкою ідентифікувати провід ОУН – УВО і ту контрреволюційну суть, яку цей провід надавав і надає організації, [...] з тими сотнями низовиків, яких зв'язує з ОУН – УВО щира віра в її протиокупаційне вістря, які хочуть і фактично борються за національне визволення українського народу з-під польської окупації» [цит. за: 500, 116].

Деякі активісти КПЗУ на місцях ішли ще далі. В окремих селах Галичини комуністи спільно з членами ОУН брали участь у насипанні символічних могил Українських Січових Стрільців, а на Ковельщині – оплоті комуністів на Волині – член окружного комітету КСМЗУ був одночасно – з відома партійної організації – членом повітового керівництва УВО [118, 10].

Комуністи використовували в боротьбі проти націоналізму й попутників – т. зв. пролетарських письменників (Степана Тудора, Василя Бобинського, Петра Козланюка й ін.) і редактора журналу «Нові шляхи», відомого галицького радянофіла Антона Крушельницького. Останній навіть протиставляв «державний націоналізм» Радянської України націоналізмові західноукраїнської верхівки, підводячи під це класову теоретичну базу: «Націоналізм – це синтеза стремлень нації

до оформлення себе в державу. Державна ж форма – це виконання влади серед нації панівною клясою. Намагання однієї або другої кляси – експлуаторів або експлуатованих – до захоплення влади й переведення цього зусилля в життя – це стремління до державного оформлення повноправної нації.

Із цього погляду зазначається найсильніше розходження [...] оформленого в державну форму націоналізму на Радянській Україні й задивленого в здобуття державних основ націоналізму західньо-української активної верхівки» [179, 220].

Виходячи з цього, Крушельницький розрізняв дві «відміни українського націоналізму»: радянську, основу «на соціальній перебудові нації й державної влади», і буржуазну, суттю якої є «консолідація національної верхівки на західньо-українських землях для спричинення перевороту на Радянській Україні й повернення твердої буржуазно-фашистської влади з усіма її акцесоріями [...]» [179, 222].

Усе ж, мабуть, Крушельницький отримав зауваження від своїх радянських покровителів, бо тему «радянського українського націоналізму» більше не розвивав, хоча й далі пропагував УСРР як справжню українську державу.

Зауважу, що Крушельницький критикував радикальний український націоналізм не так із радянських, як із гуманістичних позицій, представляючи його як ворога людяності: «Заявляємо, що ми є противниками зоологічного націоналізму, того інтернаціонального націоналізму, опертого на звірячому шовінізмі. Інтернаціональний націоналізм – однакове лихо, чи він виступає під фірмою українського націоналізму, чи польського (байдуже – народової демократії, чи інших політичних партій), німецького гітлеризму, чи яких інших французьких, російських (русотяпських) і їм подібних звірячих інстинктів, які підштовхують рідну націю, щоб намагалася пожерти інші. Називаємо його звірячим націоналізмом, бо його основи зачерпнуті з інстинктів дикої бестії, називаємо його інтернаціональним націоналізмом, бо він в однаковому вигляді проявляється у Станіслава Грабського, теоретика польської народової демократії, з його теорією національного пожертя західних українців, як і в Кучабського чи Донцова, теоретиків т. зв. українського націоналізму, справді ж вірної копії польського чи московського чорносотенства.

Вони, ще нічого не маючи, проповідують пожертя всіх сусідніх націй, куди не загонить їх хворобливої уяви звірячий націоналістичний апетит. Ми є ворогами того інтернаціонального, звірячого націоналізму, якою б він мовою не говорив! [...] Національне питання – не ціль, не мета кожної національної одиниці людства. Воно – основа, на якій людство йде до всебічного розвитку й поступу у вселюдській гармонії й братерстві» [180, 361–362].

Критичним і для КПЗУ, і для західноукраїнського радянофільства став 1933 рік. Трагічні події того року в Радянській Україні – голодомор і масові репресії, самогубства письменника Миколи Хвильового й наркома освіти Миколи Скрипника – завдали вирішального удару радянофільським настроям українців у Польщі. Навіть деякі колишні комуністи ставали запеклими ворогами більшовизму. Колишній член ЦК КПЗУ й посол до сейму від Сельробу Степан Волинець у 1933 р. опублікував брошуру «Слово до друзів», яку газета «Діло» назвала «актом обвинувачення проти московських комуністичних насильників на Україні» [299, 3]. Незабаром Волинець став діячем націоналістичного ФНС. За ним пішли й деякі інші комуністи, а особливо комсомольці, які переходили до націоналістичного підпілля, мотивуючи це тим, що УВО (ОУН) робить значно більше для боротьби проти польського окупанта, ніж КПЗУ та КСМЗУ [118, 10].

Комуністичний рух зазнав нищівної поразки у пропагандистській боротьбі з українським націоналізмом. За логікою сталіністів, кожна поразку спричиняла діяльність ворожої агентури, яку, відтак, належало виявити і знищити. Наприкінці 1933 р. керівників КПЗУ Мирона Заячківського (Косаря) та Григорія Іваненка (Барабу) викликали в СРСР і заарештували там як членів «Української Військової Організації», за завданням якої вони нібито проникли в керівництво КПЗУ. Серед інших «гріхів» їм пригадали й концепцію «єдиного фронту з низами УВО», яка, мовляв, обеззброювала КПЗУ в боротьбі з українським націоналізмом. Обидва загинули в сталінських таборах. Крім них, упродовж 1933–1934 рр. в СРСР заарештували і згодом знищили сотні вихідців з Галичини, зокрема колишніх керівників КПЗУ-більшості (Осипа Крїлика, Романа Кузьму, Осипа Букшованого й ін.) і радянофілів, яких раніше використовували як знаряддя в боротьбі з українським

націоналізмом (Василя Бобинського, Антона Крушельницького з родиною та ін.) [536, 88; 528, 104–142, 175–178].

Після цього погрому інтелектуальний рівень комуністичної критики українського націоналізму помітно знизився. Фактично вся критика зводилася до навішування налічок та інсинуацій про прислужництво польському й німецькому фашизмові.

Тим часом члени ОУН від ідеологічної боротьби з комунізмом перейшли до фізичного насильства. Наприкінці 1933 р. Крайова Екзекутива ОУН прийняла рішення про «заборону комунізму», яку слід було досягти будь-якими методами, зокрема й насильницькими. Почалися напади націоналістів на комуністичні осередки. У зв'язку з цим 25 січня 1934 р. Політбюро ЦК КПЗУ дало директиви всім парторганізаціям у справі боротьби з терором ОУН. У листі було зазначено, що ОУН, цей «бойовий відділ войовничого українського буржуазного націоналізму», відмовилася навіть від подоби боротьби з режимом окупації, зате посилює терор проти членів КПЗУ та КСМЗУ. Автори листа прогнозували, що оунівці дедалі частіше вдаватимуться «до гітлерівських методів боротьби з революційним національно-визвольним рухом». Тому Політбюро зобов'язало парторганізації «організувати масову самооборону в боротьбі проти фашистського окупаційного терору, та масовий опір терору оунівських боївків, аж до фізичного відпору, роззброєння їх і т. п.» [цит. за: 399, 166].

Черговий номер «Нашої правди» переповнювали безглузді інсинуації як на адресу націоналістів, так і на адресу колишнього керівництва КПЗУ, а також фантастичні інформації про підривну діяльність УВО в Радянській Україні. Один з авторів, П. Гірний, відзначав «надзвичайний зріст активності українського націоналізму, що стисло переплітається з великодержавним польським шовінізмом», викривав «ганебну роллю, яку українська націоналістична контрреволюція – від УВО до УСДП і контрреволюційного фашистського шумськізму – все отвертіше відіграє в системі кривавої польської окупації, як опора, союзник і агент польського імперіалізму» й особливо підкреслював зріст питомої ваги і провідну роль «фашистської ОУН-УВО» – найнебезпечнішої партії українського буржуазно-

націоналістичного табору, яка «все більше випирає найстаршу і найміцнішу до недавнього часу партію української буржуазії – УНДО». Він визнавав, що українському націоналізмові вдалося «роздмухати на З[ахідній] У[країні] [...] шалену антирадянську кампанію і полонити своєю наклепницькою роботою значні маси», а КПЗУ не змогла ефективно протистояти цій кампанії. Вину за це було покладено на «контрреволюційну діяльність» колишнього керівництва партії – «Косарів, Бараб і спілки». Схвально відзначаючи «дальше очищення нашої партії від замаскованих увівських агентів», автор нарікав, що і «тут далеко ще не досягнуто потрібного рівня більшовицької чуйності та непримиримості, не вирвано ще з корінням гнилого лібералізму і примиренства до націоналопортунізму всяких відмін». Тільки нещадна боротьба проти «саботажницьких націоналістичних гнізд у наших власних рядах» забезпечить перехід у наступ проти українського націоналізму та польської імперіалістичної окупації, твердив Гірний [118, 3–16].

Інший автор, Е. Степанюк, звинувачував ОУН (УВО) в тому, що вона діє під керівництвом гітлерівського генерального штабу, а водночас виконує «безпосередні замовлення дефензиви та II відділу польського генерального штабу». Намагаючись пояснити акти саботажу й терору ОУН, спрямовані проти польської влади, автор твердив, що вони «були засобом розширення масової бази і зміцнення власної питомої ваги супроти окупанта для успішніших торгів з ним в умовах конкурентної боротьби між українською і польською буржуазією, яка відбувається в рамках все міцнішого союзу, а також відтягання мас від справді революційної боротьби». Насправді ж, твердив Степанюк, ОУН (УВО) є частиною «системи окупації польського імперіалізму», в якій вона має «виконувати функції додаткової допоміжної провокаторсько-поліційної сили, доповнити збройний апарат фашистського насильства». Він критикував ілюзії про можливість єдиного фронту з низами УВО, за якими, мовляв, приховуються «право-опортуністичні і троцькістські погляди про мнимо дрібнобуржуазний характер фашизму, розглядання ОУН-УВО, як дрібноміщанської партії [...]; нерозуміння того, що ОУН-УВО є контрреволюційною буржуазно-поміщицькою партією, чоловою партією українського фашизму» [241, 20–31].

Якщо комуністи оголошували членів ОУН агентурою польського та німецького фашизму, то ті, своєю чергою, взяли на озброєння не менш мітичну теорію «жидо-комуни» і твердили, що комуністичним рухом керують «жидівські агенти Комінтерну і червоної Москви». Один з оунівських публіцистів, Богдан Стецишин, у 1936 р. закликав «протиставити комуні її власні методи боротьби, не ждати аж “хтось” розіб’є цю деструктивну силу – а самому взятися до праці, як це зробили Гітлер і Мусоліні, фінляндці, естонці» [242, 6–9].

Однак працю, до якої закликали націоналісти, виконали за них каральні органи СРСР і Комінтерн. У 1937–1938 рр. нова хвиля сталінського терору винищила верхівку КПП і КПЗУ. Розпуск цих партій Комінтерном у 1938 р. остаточно вирішив долю змагання між комуністами та націоналістами на користь останніх. Коли діяльність комуністичних організацій було майже спаралізовано, їхні потенційні прихильники стали шукати можливості самореалізації в не менш радикальному націоналістичному русі, що привело до зростання лав ОУН [743, 181].

Деякі діячі Комінтерну усвідомлювали катастрофічні наслідки розгрому КПЗУ, про що свідчить скерована до Секретаріату ВККІ аналітична записка «Становище на Західній Україні», датована 31 грудня 1938 р. Її автор, В. Мюлер, доходить невтішного висновку: «За наявними даними, мусимо побоюватися, що масовий український селянський рух проти польського фашизму, національного гніту і поміщиків – опинився *почасті* під впливом по-прогітлерівському налаштованих елементів українського фашизму» [23, 5] (тобто ОУН). «Щоб вирвати український рух з-під впливу гітлеризму і скерувати його на спільну з польською демократією боротьбу за свободу й політику миру», у записці запропоновано ряд заходів: виступи «польської демократії» за рівноправність українського народу в Польщі, організацію спільної боротьби польських та українських селян за землю й економічні вимоги, викриття політики Гітлера щодо Карпатської України тощо [23, 6]. Утім, навряд чи такі заходи могли зарадити справі, адже повністю ігнорували державницькі прагнення українців, а головне – їх нікому було здійснювати, бо від «польської демократії», тобто комуністичного та прорадянського руху, мало що залишилося після сталінського погрому.

КПЗУ зазнала поразки й у боротьбі проти польської «буржуазної» держави, й у протистоянні з українським «буржуазним» націоналізмом, хоч до кінця 1920-х рр. мала певні шанси на успіх завдяки своєму національному характеру, популярності УСРР як української держави й гасла злуки з нею. Причини неуспіху партії були радше зовнішніми: розгром націонал-комуністичного ядра КПЗУ, трагічні події в Радянській Україні (колективізація, голодомор, масовий терор) і утвердження сталінського диктату в міжнародному комуністичному русі звели нанівець шанси західноукраїнських комуністів, а сталінські репресії доби́ли їх остаточно. Паралельно із занепадом комунізму посилювався український інтегральний націоналізм. Обидва радикальні рухи – комуністичний і націоналістичний – значною мірою спиралися в українському селі на ту саму соціальну базу, тому занепад одного з них негайно зміцнював інший, до якого перетікали радикальні елементи. Наприкінці 1930-х рр. національний радикалізм ОУН більше відповідав настроям українських мас, особливо молоді, ніж тоталітарний комунізм радянського штибу.

7.3. Демократична критика

Авторитарні й тоталітарні тенденції українського інтегрального націоналізму не могли не викликати гострої критики з боку прихильників демократії – як лівих, так і правих. У цій критиці можна виділити два напрями: праволіберальний (діячі УНДО) та соціалістичний (діячі УСРП і УСДП та поодинокі публіцисти, як-от Володимир Левинський). Проміжне становище між ними займав ліволіберальний мислитель Ольгерд Іполит Бочковський.

Після утворення ПУН УНДО спершу підтримувало з ним таємні зв'язки й координувало дії (зв'язковими були Дмитро Паліїв та Іван Кедрин). Перші тертя почалися після установчого Конгресу ОУН. Застереження УНДО викликала теза зі звернення Конгресу, згідно з якою ОУН «протиставляється всім партійним і класовим угрупованням» і прагне до «опановання цілого українського національного життя» [66, 295]. Українські націонал-демократи небезпідставно побачили в цьому претензію на монопольне керівництво українським рухом. Газета «Діло» (неофіційний орган УНДО), сумлінно переказавши за «Розбудовою нації»

історію підготування і зміст програмної заяви Конгресу, визнала позитивним явищем, що націоналісти «остаточно зорганізувалися і програмово себе оформили». Водночас автор статті в «Ділі» висловив скепсис щодо декларативного протиставлення ОУН «партійництву»: «Якщо націоналісти проти партійництва, то мусять собі здати справу з того, що зорганізувавшись, вони стали не чим іншим, а новою українською політичною партією, тільки партією фашистівського покрою» [314, 2].

Коли в 1930 р. Галичину охопила хвиля насильства, відповідальність за яку покладали (не завжди слушно) на УВО й ОУН, частина старших діячів УНДО почала вимагати рішучого відмежування від дій підпілля. Група громадських і політичних діячів, переважно членів УНДО (Юліян Романчук, Теофіль Окуневський, Кость Левицький та ін.), висловила своє занепокоєння в листі до митрополита Андрея про участь молоді в українському національному русі. Автори листа обурювалися тим, що частина громадянства відходить від праці в культурно-освітніх, економічних і національних організаціях, «коли у часі тяжкого лихоліття треба нам з'єднатись у безнастанній праці для добра нації, – а ще більше нас вражує, чому деякі чинники висувають недосвідну молодь до таких актів, до яких вона не надається, бо це веде до виснажування нашого наймолодшого покоління, що слабить нашу націю, без хісна. Це приносить великі втрати для нашого національного організму – затрачуванням молодих ідейних одиниць, та ще більшу небезпеку для будучності української нації [...]» [70, 807-808].

Отже, частина інтелігенції, пов'язаної з УНДО, так само, як і католицький табір, не тільки не підтримувала терористичної діяльності ОУН, а й убачала в ній велику шкоду. Щоправда, опонентів ще не називали по імені – в листі фігурують анонімні «деякі чинники».

Початок пацифікації спонукав легальні українські партії публічно відмежуватися від акцій підпілля. 25 вересня 1930 р. керівні органи УНДО, УСРП і УСДП ухвалили спільну заяву, в якій стверджувалося, що «українське громадянство не може нести **збірної відповідальности** за вчинки, виконувані таємними конспіративними організаціями чи окремими особами, котрі ані не підлягають, ані не мо-

жуть підлягати ніякій громадянській контролі». Три партії заявляли, що масові підпали майна польських осадників «з національного погляду **безцільні, позбавлені політичного змісту та неоправдані навіть ніякими революційними мотивами**» [321, 1]. Хоч ні УВО, ні ОУН в заяві не було названо, вона викликала гостру реакцію з боку цих організацій і призвела до різкого погіршення стосунків між ними та легальним сектором.

Все ж до 1934 р. УНДО утримувалося від різкої критики націоналістичного табору, хоч і засуджувала вряди-годи його терористичну діяльність. Ескалація терору ОУН у 1933–1934 рр. і загроза антиукраїнських урядових репресій у відповідь спонукала партію зайняти жорсткішу позицію. Найгострішим виступом проти націоналістичного підпілля стала постанова, прийнята на спільному засіданні президії УНДО й УПР 13 липня 1934 р.: «Під впливом шкідливої, безвідповідальної і безконтрольної діяльності конспіративної Організації Українських Націоналістів (О. У. Н.) анархізується, атомізується і забагнується щораз більше внутрішнє українське життя [...]. Засада перманентної національної революції, акти індивідуального терору [...] та акти саботажів як засоби боротьби у службі цієї ж засади, стосовані через О. У. Н., наносять необчислимі шкоди життю і розвиткові української нації. Втягання нелітньої молоді в підпілля, стосування неморальної засади, що всі засоби добрі в боротьбі зі своїми і чужими, довели до розкладу і повної анархізації самого підпілля. Масове самовинищування молоді без ніякої користі для нації в теперішності та зі шкодою для неї у майбутності, поширення провокації – отсе страшні жалюгідні наслідки діяльності О. У. Н. Поведінка ОУН утруднює, а то й унеможлиблює конструктивну працю українських освітніх, господарських і політичних організацій, йде на руку польським екстермінаційним течіям у відношенні до українського народу і веде націю на небезпечний шлях політики катастроф. Діяльність ОУН є з національного погляду позбавлена всякого політичного змісту та є в своїх наслідках шкідлива» [317, 1].

6 листопада 1934 р. лідер УНДО Дмитро Левицький, промовляючи в Сеймі Польщі, вказав на три групи причин, що штовхали молодь до тероризму: 1) втрата віри в можливість ефективної легальної боротьби в авторитарній польській дер-

жаві; 2) соціальні негаразди, зокрема безробіття інтелігенції; 3) проникнення провокаторів та конфідентів до лав націоналістичної молоді. Левицький відкинув звинувачення, що УНДО, мовляв, нещиро бореться з конспірацією, а насправді її підтримує, й укотре засудив ОУН [90, 67–69].

Востаннє УНДО офіційно виступила проти ОУН 24 серпня 1939 р., на другий день після підписання радянсько-німецького пакту про ненапад, коли неunikність війни стала очевидною. Закликавши перед лицем воєнної загрози до створення єдиного національного проводу, Народний комітет УНДО у своїй резолюції зазначав: «Суперечними з українською національною рацією та з українським національним інтересом є спроби тих українських чинників, що, перебуваючи на чужині, намагаються поставити поза скобки української політики всі інші українські політичні організації та узурпувати провід для себе. [...] Використовування важкого політичного положення Українського Народу для боротьби за владу серед того народу – це прояв анархізму та отаманщини, що не раз у нашому минулому вже був та все доводив до катастрофи українську національну справу» [319, 1].

Усупереч прони́мецькій позиції ОУН, Народний комітет застерігав українців від втягування в диверсійні акції проти Польщі й заявляв, що українське громадянство виконає обов'язки крові та майна, які накладає на нього належність до польської держави.

Аналіз критики націоналістичного підпілля з боку УНДО показує, що вона переважно стосувалася не ідеології ОУН, а методів її діяльності, які, мовляв, завдавали шкоди конструктивній праці українських легальних організацій та анархізували суспільність, а також претензій ОУН на монопольне керівництво всім українським рухом.

Дещо інший характер мали критичні виступи голови Союзу українок Мілени Рудницької проти тоталітарних тенденцій українського націоналізму. На початку 1930-х рр. Рудницька підтримувала контакти з Євгеном Коновальцем та іншими членами ПУН, координуючи з ними протестні акції на міжнародній арені проти польської паціфікації, а згодом проти радянського Голодомору. Однак вона не

сприйняла посилення тоталітарних тенденцій в ОУН і ФНЄ у наступні роки та їхніх симпатій до гітлеризму.

15 вересня 1937 р. в часописі «Жінка» з'явилася (без підпису) її стаття «Консолідація, тоталізм, жіноцтво» [234, 300–303]. Авторка писала, що крім лінії поділу, яка перерізала західноукраїнське громадянство внаслідок «нормалізаційної» політики УНДО, через нього пробігає ще одна демаркаційна лінія, чи не глибша від першої. Вона відображає поділ Європи на два табори: табір демократії і табір правого та лівого тоталізму й диктатури. Рудницька застерігала: «Всі тотальні, ексклюзивні рухи, які не хочуть толерувати побіч себе ніякої іншої думки, які твердять, що тільки їх ідея може спасти світ, що тільки вона має право горожанства – особливо небезпечні, бо вони криють у собі зародки горожанської війни. Саме внаслідок цієї ексклюзивності і нетерпимости тотальних ідеологій і монопартійних державних систем, європейська цивілізація знаходиться у вершківій фазі кризи [...]».

Коли говоримо тут про фанатизм і ексклюзивність внутрі українського громадянства, то маємо на думці, перш усього, відгуки на нашому ґрунті правих диктатур, причому головно німецька відміна тоталізму (гітлеризм) знаходить у нас прихильників і наслідувачів» [234, 300–301].

Рудницька особливо протестувала проти наслідування українськими націоналістами фашистської політики в жіночому питанні. Як приклад вона навела привітання представника ФНЄ повітовому з'їздові Союзу українок, в якому промовець змалював ідеал, до якого б мали прямувати українські жінки: цим ідеалом, за його словами, було становище жінки в Італії та Німеччині. З цього приводу авторка зауважила: «Ніколи не мали ми ілюзії щодо становища всяких наших націоналістичних груп до жіночого руху, та щодо їх поглядів на ролі жінки в житті і змаганнях нації. Все ж згадана декларація була для нас надзвичайно повчальна та усвідомила нам ясно, чим хотіли би ущасливити нас всякі українські «диктатори», коли б вони дійсно мали змогу нормувати відносини внутрі громадянства по своїй волі. Бо треба сказати, що хоч усякі українські націоналістичні гурти страшенно зі собою пересварені, то в справі розуміння завдань жінки панує між ними незви-

чайна згідність. Усі вони хотіли би зіпхнути українську жінку до ролі, яку визначили жінці тотальні диктаторські держави» [234, 302].

Насамкінець авторка висловила переконання, що фашистське та гітлерівське розуміння ролі жінки в житті народу й держави, яке приймали й українські націоналісти, суперечить історичній традиції та психіці українського народу і є неприйнятним для українського жіноцтва.

Гостру ідеологічну полеміку з націоналістами, особливо з Донцовим, розпочали українські соціалісти-радикали та соціал-демократи¹⁹⁰. З найрозлогішою критикою українського інтегрального націоналізму («українського фашизму») з демократичних і соціалістичних позицій виступив один з ідеологів УСРП Карло Коберський (Пушкар). У 1933 р. він опублікував книжку, яку сам розцінював як першу спробу аналізу українського фашизму, що виступає під назвою «націоналізму» [168, 12]¹⁹¹.

Коберський протиставляв «здорове національне почуття давних десятиліть», яке зберігається ще як масове явище тільки серед поневолених народів, національному шовінізмові, поява якого в сучасному вигляді сягає часів франко-пруської війни 1870 р.. До того часу національні гасла в Європі йшли здебільшого в парі з уселюдськими ідеалами свободи, рівності, братерства й поєднувалися з гаслами демократії. Інший характер мав пізніший націоналізм Бісмарка, Вільгельма та Клемансо – націоналізм загарбницький і зорієнтований на інтереси великого капіталу. А в деяких країнах націоналізм злився в одну течію з антидемократичною реакцією, як в Італії, де він влився у фашистський рух. Відповідно, за Коберським, сучасні йому національні рухи виступали у трьох формах: а) патріотизму, б) націоналізму без протидемократичних тенденцій, в) протидемократичного фашистського націоналізму [168, 5–7]. Саме до цього останнього автор зараховував націоналізм Донцова й ОУН.

¹⁹⁰ Про соціал-демократичну критику Донцова див. статтю Л. Кобути [448, 67–76].

¹⁹¹ У відділі україніки Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника зберігається примірник цієї книжки, який колись належав Донцову. Рясні підкреслення і нотатки на полях свідчать, що ідеолог «чинного націоналізму» уважно читав працю Коберського і роздумував над аргументами для дальшої полеміки.

Перш за все Коберський закидав Донцову брак конструктивної програми: «Читачі, які знають “Націоналізм” Д. Донцова, книжку, яку наші “націоналісти” визнали своєю, мусять погодитися з нами, що вони не винесли з неї буквально ані одної думки про те, що ж діяти? Як будувати? Д. Донцов є на нашому ґрунті типовим представником російського нігілізму, не дивлячись на словесну критику усього, що походить зі Сходу» [168, 18]. Звідси підзаголовок книжки Коберського – «критика фраз»: мовляв, ідеї націоналістів – це лише фрази, не підкріплені практичною програмою дій.

Інші найважливіші закиди Коберського до «українського фашизму» Донцова й ОУН зводилися до кількох пунктів:

- Його соціальний зміст є реакційним: нехтуючи соціальним питанням, націоналісти об’єктивно сприяють збереженню наявного суспільного ладу, а отже, фактично обслуговують інтереси панівних і до того ж неукраїнських верств [168, 38–42].
- Антидемократизм націоналістів блокує шлях до поступу, а відтак і до позитивного вирішення національного питання, яке є можливим тільки в умовах демократії. «Хто нас хоче відвести від змагань до демократії, той нас веде у пропасть, той свідомо, чи несвідомо, промовляє до нас мовою ворогів нашого народу» [168, 73].
- Проголошуючи «культ традицій», націоналісти насправді руйнують найкращі традиції українського народу – традиції демократії та свободи думки, тому «немає більш безтрадиційної концепції, як наш сучасний “націоналізм”» [168, 121–124].
- Націоналістичний релятивізм в етиці так само шкідливий і аморальний, як і класовий етичний релятивізм марксистів – він веде до повного заперечення всякої етики¹⁹². На практиці принцип вищості інтересів нації означає ви-

¹⁹² Зауважу принагідно, що Ірина Шліхта, загалом слушно відтворюючи деякі оцінки Коберського щодо «чинного націоналізму», помиляється, зараховуючи його книжку до «марксистської історіографії» [див.: 567, 15–16]. Насправді Коберський не лише не був марксистом, а й критикував марксизм із позицій народницького соціалізму.

щість інтересів фашистської партії – «найкращої» частини нації [168, 125–127].

Особливо цікавими є етичні аргументи Коберського на захист демократії, яка багатьом тоді здавалася приреченою на загибель. У своїй критиці демократії авторитарні націоналісти, подібно до марксистів, посилалися на дію невблаганних історичних закономірностей: мовляв, сучасна криза демократії та встановлення диктатур у ряді країн свідчать, що демократія історично «пережилася»¹⁹³. Звідси висновок – щоб іти в ногу з часом, слід відкинути демократію та стати на шлях авторитаризму. Коберський звертає увагу на «чисто опортуністичний характер такої аргументації»: «Виходить на таке: рацію має те, що хвилево прийшло до влади. Не тому має рацію, що воно її має, а тому, що якимось способом, хитрістю, демагогією, підступом – хтось хвилево виграв. Коли би такий спосіб аргументації був логічно правдивий, тоді прим[іром] “пережилося б” і право українського народу на свою державу, бо нарід цей програв свій перший бій за цю державу» [168, 75]. Такому підходові автор протиставляє інший моральний імператив – слід боротися за ті принципи, які вважаєш справедливими, незважаючи на те, перемагають вони чи (тимчасово) програють. У зв’язку з цим він піддає критиці соціологічний детермінізм (як націоналістичний, так і марксистський), згідно з яким майбутнє народів наперед визначене дією певних суспільних законів. Соціалізм немарксівського типу, твердив Коберський, вважає, що життя народів залежне від активності самого населення, тому треба свою волю і волю співгромадян скеровувати в бажаному напрямі, не чекаючи на ласку від історії.

Цікаво, що ці аргументи перегукуються з пізнішою Попперовою критикою «історичистської теорії моралі», яка, на його думку, в суті закликала стати на бік теперішньої або майбутньої *сили*, а не правди. Автор «Відкритого суспільства» називав «історичистів», зокрема деяких послідовників Маркса, «опортуністами, котрі бажають стати на бік переможців» (наприклад, пролетаріату). Як і Коберський, Поппер уважав, що тенденції суспільного розвитку, навіть правильно перед-

¹⁹³ У цьому між іншим виявлялася внутрішня суперечність, характерна для мислення багатьох націоналістів, зокрема й Донцова – поєднання елементів волюнтаризму і детермінізму.

бачені, не звільняють людину від необхідності робити моральний вибір: «Людина, яка сьогодні передбачає упевнено, що ми прямуємо до епохи рабства, [...] може вирішити, одначе, не приймати моральних норм цього неминучого часу, а по можливості сприяти збереженню своїх гуманістичних ідеалів [...]» [513, 220–224].

Критикуючи антидемократичний елітаризм націоналістів, згідно з яким еліту формує «не вибір, тільки добір», Коберський застерігав, що відсутність демократичного контролю неминуче призведе до деградації еліти: «Але до чого тоді доходимо з системою еліт? Чи не до найстрашнішої форми корупції, до влади клік-фамілій, до розкрадання народнього майна купкою “своїх” людей, забезпечених від будь якої контролі й критики добровільною резигнацією громадянства зі своїх громадянських прав?» [168, 79].

Як і комуністичні критики «фашистівського націоналізму», оцінюючи його майбутнє в Україні, Коберський був сповнений оптимізму (як показав час, перебільшеного): «Ми є пересвідчені, що фашистівський націоналізм у нас помре і то може в короткому часі; помре, бо немає для нього в нас досить сильної тої соціальної бази, на якій він виростає в других країнах» [168, 137]. Майбутні події, однак, засвідчили, що інтегральний націоналізм виявився міцніше вкоріненим у західноукраїнському суспільстві, ніж народницький соціалізм УСРП.

Ще одним завзятим критиком «українського фашизму» з позицій демократичного соціалізму був Володимир Левинський – один із провідних популяризаторів марксизму в Галичині, а водночас теоретик соціалістичного націоналізму. У 1933 р. Левинський і Коберський видали у співавторстві популярну брошуру (перевидану 1937 р.), в якій намагалися поєднати національну ідею з демократичним соціалізмом. У ній вони застерігали українців від захоплення фашизмом і гітлеризмом, що їх уважали несумісними зі справжнім, демократичним за своєю природою націоналізмом: «Найбільшим фальшом є, коли в нас дехто називає націоналізмом таку партію, що всюди є відома під назвою “фашизму” чи подібного до нього “гітлеризму”. Як відомо, фашизм і гітлеризм це є рухи *протидемократичні*, а правдивий націоналізм не тільки не може противитися демократії, а навпаки, він з неї виростає, *він її дитина*. Фашизм тільки покриває себе національ-

ними кличами, а дійсна його служба є: побороти народоправство і віддати владу назад виключно капіталові і шляхті, як то було колись» [185, 26].

Визволитися і здобути власну державу українському народові допоможе не фашизм, уважали автори, а боротьба за демократію. Тому українці, які «хочуть зберегти свою національність і дійти до справжньої сили, мусять боротися передовсім за заведення демократії в своїм краю, бо без того розвиток українства буде задержаний» [185, 26].

Левинський також вступив у публічну полеміку з Донцовим. У 1936 р. на шпальтах органу УСРП «Громадський голос» він опублікував працю з промовистою назвою «Ідеолог фашизму», яка того ж року з'явилася окремою брошурою. У ній Левинський захищав від нападів Донцова теоретичну спадщину Драгоманова й ідеологію українського соціалізму та різко критикував погляди редактора «Вістника». Подібно до Коберського, Левинський протиставляв два типи націоналізму – «правдивий», «народовласний» націоналізм і «“націоналізм”» усіляких реакціонерів та фашистів. Окреслюючи суть ідеології «чинного націоналізму», він відзначав, що її творець «сам почуває і то не без рації, що ця назва не дуже то пасує до змісту його доктрини [...], підмінюючи його іншим терміном “фашизм”» [184, 24]. Левинський вважав, що «“фашизм” це правдива й несфальшована етикетка для доктрини Донцова.

Дійсно **“націоналізм”** і **“фашизм”** – це два поняття, що ніяк із собою не покриваються.

Під «націоналізмом» розуміли в Західній Європі змагання (в теорії і в практиці) поневолених народі до свого визволення та здобуття власної національної держави. [...]

Фашизм це ідеологія і практика післявоєнного часу, отже доктрина дуже молода. Це ідеологія і практика одної тільки суспільної групи **державного** народу, а саме дрібного міщанства. [...] Ціль його – це здобуття державної влади й закріплення так званої **“тотальної держави”** себто своєї **диктатури**» [184, 24–26].

Для ілюстрації відмінності між націоналізмом і фашизмом Левинський наводив приклади двох італійців – Джузеппе Мадзіні й Беніто Муссоліні. Перший за-

кликав усіх італійців і насамперед молодь до боротьби за визволення з-під ярма чужої неволі й встановлення єдиної самостійної національної держави, другий – уже у визволеній і незалежній Італії, за словами Левинського, проповідував та організував громадянську війну в ім'я інтересів однієї суспільної верстви проти всіх інших.

Тут упадає у вічі певна суперечність: якщо фашизм – ідеологія однієї з суспільних верств *державної* нації, то як міг бути фашистом Донцов – представник поневоленого народу? Але Левинський власне й хотів підкреслити чужорідність і непридатність ідеології Донцова для українців – нації, яка боролася за своє визволення. Обмеження політичних і національних прав українців, відсутність самоврядних організацій і чинників, здатних впливати на державне життя, відрізняли українське суспільство від італійського, німецького або французького, де фашистська ідеологія не лише охоплювала значні маси населення, а й здійснювалася чи прагнула здійснюватися на державному рівні. Вважаючи, що пропаганда фашистських ідей на ґрунті бездержавного народу – нонсенс, Левинський обурювався тим, що «Донцов уважає і тепер у ці тяжкі часи національної катастрофи й лихоліття для українського народу своєю ціллю “вносити роздор в рідну хату”, – вживаючи його власний вислів – або говорячи мовою фашизму, пропагувати громадянську війну серед українського суспільства» [184, 29].

При цьому Левинський застерігав: «“Доктрину” Донцова треба різко відмежувати від українського революційного націоналізму» [184, 27]. Під цим останнім автор розумів радше за все не офіційну ідеологію ОУН, а революційну активність її «низів», в яких убачав потенційних союзників українських соціалістів у боротьбі за національне визволення.

Як і інші ліві, Левинський був переконаний, що «доба фашизму в Європі, так мила й люба серцю Донцова, скорше чи пізніше матиме свій кінець» [184, 27], і вірив у прийдешню перемогу демократичного націоналізму та соціалізму.

Вагомий внесок у теоретичну інтерпретацію та критику інтегрального націоналізму зробив соціолог і етнолог Ольгерд Іполит Бочковський – професор Української господарської академії у Подєбрадах (Чехословаччина), творець націології

– соціологічної дисципліни, що досліджує формування та розвиток націй, і націософії – філософського осмислення ролі націй як історичного чинника модерної доби. Бочковський розрізняв два історичні типи націоналізму: власне націоналізм (питомий націоналізм) і паннаціоналізм (для другого типу він вживав також назви «всенационалізм», «неонаціоналізм» і «новонаціоналізм»). У курсі лекцій «Вступ до націології» (1934–1937) Бочковський діагностував глибоку кризу націоналізму після Першої світової війни, пов'язану з поширенням нового націоналізму: «Новий націоналізм істотно різниться від свого попередника з минулого століття. Ідеологічно він перейшов на діаметрально протилежне становище. Він майже цілковито заперечує й відкидає генетичний зв'язок з молодоевропейським націоналізмом. Він творить свою власну філософію та ідеологію; зовсім інакша є його етнополітика. Тому, на мою думку, слушніше його назвати нео- або паннаціоналізмом» [106, 288].

Типовими ознаками паннаціоналізму в ідеології Бочковський уважав культ боротьби та культ держави (панетатизм), а в політичній практиці – аморалізм (принцип «мета освячує засоби»). Найяскравіший зразок паннаціоналізму – італійський фашизм, а серед українців його ідеологами були Донцов і Сціборський [106, 297–304].

У популярній праці «Наука про націю та її життя» (1939) Бочковський знову повернувся до теми «двох націоналізмів». Націоналізм, що виник у ХІХ столітті як рух за національне визволення, мав революційно-демократичний характер і рахувався з етичними нормами в громадському та політичному житті. Його противагою став «сучасний всенационалізм – протидемократичний, протигуманітарний, протисупільний та безморальний», який «свідомо заперечує ідеологічну спадщину питомого націоналізму та висміює його філософію». Зразками всенационалізму в Європі Бочковський уважав італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм, а його виникнення розглядав як симптом гострої недуги тогочасного європейського суспільства. Характеризуючи прояви всенационалізму, соціолог твердив, що «його захланність, фанатизм, тероризм, безморалізм і т. д. – це скоріше область політичної паталогії (науки про недугу), ніж націософії» [105, 67–68]. На україн-

ському ґрунті ідеологом всенаціоналізму Бочковський називав Донцова, а його «Націоналізм» оцінив як «спробу націософічного обґрунтування цієї нової націоналістичної віри» [105, 23–24]. Зауважимо, що зміст поняття «паннаціоналізм» («всенаціоналізм») у Бочковського майже повністю збігався зі змістом, який його американський сучасник К. Гейз вкладав у термін «інтегральний націоналізм».

Доктринам паннаціоналізму Бочковський протиставляв синтез демократії, творчого соціалізму і творчого націоналізму: «Демократія це осередня точка, де сходиться творчий соціалізм з творчим націоналізмом. Ось через що живий соціалізм однаково відкидає як більшевизм, так і фашизм, бо в них він добачає з одного боку яскраві прояви теперішньої кризи не лише господарської, але й ідейної, з другого – велику загрозу для замирення світу після війни» [цит. за: 448, 69].

Як і його однодумці в Галичині, Бочковський був оптимістом і прогнозував, що в майбутньому добу паннаціоналізму заступить нова фаза вселюдської історії – націократія¹⁹⁴, новий міжнародний порядок, оснований на політичному самовизначенні та співробітництві націй: «Паннаціоналізм наших днів є переходовим явищем, викликаним світовою війною і революцією. Це або дитяча хвороба молодого націоналізму поневолених народів, що боряться за своє національне самовизначення, або анахроністичне змагання розбитих і переможених великодержав за привернення їх історичного «стану посідання» з-перед 1914 року. [...] Мине й сучасний паннаціоналізм, коли в практичній політиці переможе засада національного самовизначення й коли настане доба національної толеранції, цебто творчої націократії, що істотно розв'яже національну проблему, витворить передумови до співжиття й співпраці всіх народів, а таким чином зведе у нівець сучасний паннаціоналістичний фанатизм з його антигуманітарною ідеологією» [106, 304].

Порівнюючи критику інтегрального націоналізму з боку представників різних політичних таборів, доходимо висновку, що демократична критика була найглибшою та найпослідовнішою. Праві консерватори й комуністи, атакуючи наці-

¹⁹⁴ Слід пам'ятати, що «націократія» Бочковського не мала нічого спільного з «націократією» Сціборського, хоч, імовірно, останній запозичив цей термін у першого [див.: 106, 303].

оналістів, водночас поділяли деякі їхні погляди, зокрема заперечення ліберальної демократії. Зрозуміло, що в демократів не було таких обмежень, і це давало їм змогу бачити найбільшу загрозу інтегрального націоналізму – небезпеку підміни визволення нації та особи їхнім новим поневоленням тоталітарною націоналістичною диктатурою. Найгрунтовнішою була критика ідеології крайнього націоналізму, особливо донцовського, з боку лівих демократів – соціаліста-неонародника Коберського, марксиста Левинського та ліберального соціаліста Бочковського. Соціалістична критика мала деякі спільні риси з комуністичною (наголошення соціальних аспектів, звинувачення «українських фашистів» у прагненні встановити диктатуру експлуататорських верств, інтернаціоналізм), але принципово відрізнялася антитоталітарною спрямованістю. Іншою відмінністю було те, що українські соціалісти відкидали лише крайній, авторитарний націоналізм, пропонуючи визвольному рухові альтернативну ідеологію – соціально зорієнтований демократичний націоналізм. Однак у 1930-х рр. – добі тріумфу авторитарних і тоталітарних ідеологій – альтернатива ця не здобула масової підтримки.

ВИСНОВКИ

1. У 1920–1930-ті рр. на заході України й у колах української політичної еміграції виник і поширився інтегральний націоналізм. «Чинний націоналізм» Д. Донцова, «організований націоналізм» ОУН і «творчий націоналізм» ФНЄ були головними українськими різновидами цього загальноєвропейського явища. Відмінності стосувалися не принципових питань, а радше пріоритетів: для Донцова ними були культивування стихійної волі нації до життя, виховування нової вольової української людини; для ОУН – ієрархічна дисциплінована організація, здатна здійснити національну революцію та встановити національну диктатуру; для ФНЄ – формування націоналістичної провідної верстви з усіх станів та суспільних сил української нації. Трансформація українського націоналізму в його інтегральну форму відповідала загальноєвропейським тенденціям, що посилювалися після Першої світової війни, проте мала й особливі підстави, як-от невдалі спроби створити власну державу в 1917–1920 рр. і дальші дії держав-займанців, особливо СРСР, що їх сприймали як загрозу самому існуванню нації.

2. Відправним пунктом історії українського інтегрального націоналізму як окремого ідейно-політичного руху можна вважати постання ідеологічного гурту часопису «Заграда» навесні 1923 р. В розвитку цього ідейного напрямку до Другої світової війни простежуємо три етапи: 1) ідеологічне визрівання (1923–1929); 2) організаційне оформлення й розмежування (1929–1933); 3) радикалізація та посилення тоталітарних тенденцій (1933–1939).

3. Український інтегральний націоналізм був передовсім радикальною ідеологією національного визволення. Його головні цілі – подолання стану, сприйманого як національне гноблення, і створення незалежної та могутньої національної держави, яка охоплювала б як мінімум усі етнічні українські землі та стала б регіональним лідером на сході Європи. Радикалізм ідеології та практики інтегральних націоналістів зумовило трагічне становище, в якому опинилося українське суспільство після Першої світової війни внаслідок комуністичного терору в СРСР і дискримінації у складі польської та румунської держав.

4. Водночас український інтегральний націоналізм належав до типу ідеологій «третього шляху», що заперечували як ліберальний капіталізм, так і марксистський соціалізм. У межах широко витлумаченого «третього шляху» українські націоналісти прагнули знайти власне місце й особливий український шлях, що виявилось в культивуванні міфу України як форпосту європейської цивілізації в боротьбі з Росією (Д. Донцов) або найвищого втілення слов'янської культури (М. Шлемкевич), а також в утопічних візіях майбутнього суспільного ладу, які намагалися вивести з української традиції (радше винайденої, ніж справжньої).

5. Як і решта ідейних доктрин «третього шляху», український інтегральний націоналізм був ідеологією закритого суспільства, для якої характерні дві взаємозалежні тенденції: тоталітаризм і сакралізація політики. Тоталітаризм інтегральних націоналістів виявлявся у прагненні встановити всеохопний контроль над українським суспільним життям і суспільною свідомістю з боку одного політичного угруповання орденського типу. Все ж тоталітарні тенденції, які наростали впродовж 1930-х рр., повністю не витіснили демократичних і визвольних елементів, як-от боротьба з національними утисками, колегіальне обговорення рішень, відносна свобода критики всередині організацій тощо.

6. Подібно до багатьох політичних рухів інтегралістського й тоталітарного штибу українські інтегральні націоналісти вдавалися до сакралізації політичного об'єкта, в цьому випадку – нації. Фактично йшлося про формування політичної релігії націоналізму, яка мала охоплювати культ нації, українізоване й наповнене войовничим духом християнство, а також головні культурні й політичні символи українства. Український інтегральний націоналізм витворював власний символічний універсум із розбудованою системою символів, міфів та ритуалів, стрижнем якої був *палінгенетичний міф* – міф відродження чи нового народження нації в націоналістичній революції та новому світовому порядку, заснованому на пануванні здорових і сильних націй і рас. Проте через низку інституційних і світоглядних перешкод український інтегральний націоналізм не перетворився на політичну релігію настільки, як італійський фашизм або німецький націонал-соціалізм, не кажучи вже про радянський комунізм. Головними перешкодами були відсут-

ність власної держави та глибока вкоріненість традиційної релігії в західноукраїнському суспільстві.

7. Тенденція перетворення націоналізму на релігію була однією з причин протистояння ОУН, з одного боку, та ГКЦ і українського католицького руху – з другого, що сягнуло апогею в 1933–1934 рр. Однак наприкінці 1930-х рр. відчуття неминучості небезпечних і доленосних подій сприяло зближенню частини духовенства й католицьких активістів з націоналістичним рухом. Одним із підґрунть для цього був *міф соціального палінгенезу* – важливий складник як інтегрального націоналізму, так і політичного католицизму. Якщо націоналістам ішлося передовсім про духовне переродження нації, то для католиків цей міф означав християнське переродження людини, суспільства й нації через відновлення ідеалів «шляхетного середньовічного католицизму» та встановлення рах *Christi in regno Christi*.

8. Ставши на «третій шлях», український інтегральний націоналізм зазнав сильного впливу фашизму. Хоч українські націоналісти за рідкісними винятками не ототожнювали себе з фашизмом, між двома ідеологічними рухами неважко простежити виразні паралелі. Проте фашистська модель має обмежену евристичну цінність для дослідження українського націоналізму, бо не допомагає зрозуміти ні його походження, ані ідейно-політичної еволюції – як у міжвоєнну добу, так і особливо в 1943–1944 рр., в обставинах відкритого протистояння з нацизмом.

9. Найприйнятнішою видається така інтерпретація: фашизм (разом із нацизмом) і радикальна течія українського націоналізму (поряд з іншими аналогічними рухами недержавних націй) належали до відмінних типів одного суспільного феномену – інтегрального націоналізму. Фашизм був інтегральним націоналізмом державних, панівних націй, його енергію було спрямовано на тоталітарну реорганізацію держави та підкорення інших народів. Український інтегральний націоналізм становив ідеологію недержавної, поневоленої нації, а отже насамперед – національно-визвольний рух. Ця відмінність не формальна, а сутнісна: без доступу до держави та її інституцій український інтегральний націоналізм не міг реалізувати свого «фашистського потенціалу». Доктрина Донцова хоч і виявляла спільні

риси з фашизмом, та все ж була ближчою до європейського ідеологічного руху, відомого під назвою «консервативна революція». Ідеологія та практика ОУН становила радше різновид *усташизму* (від назви хорватських усташів) – особливого типу революційного інтегрального націоналізму, що розвивається в обставинах відсутності власної національної держави та прагне її здобути й утримати всіма доступними засобами, аж до терору. Проміжне становище між цими двома течіями посідав «творчий націоналізм» – ідеологія ФНС.

10. Новий український націоналізм протистояв не лише зовнішнім ворогам – націоналізмам сусідніх націй-держав та російському більшовизмові – а й внутрішнім ідейним супротивникам – українським консерватизму, комунізму, лібералізму та соціалізму, зазнаючи від прихильників цих течій жорсткої критики. Найпо-слідовнішою і найпосутнішою була демократична критика інтегрального націоналізму, яка розвивалася у двох напрямках – соціалістичному і ліберальному. Проміжне становище між ними займав лівий ліберал О. І. Бочковський. Хоча дальший розвиток людства пішов радше тим шляхом, який передбачав Бочковський, а не тим, що його накреслював Донцов, демократична критика інтегрального націоналізму не справила значного ефекту в 1930-ті рр. – часи найглибшої кризи демократії. Напередодні Другої світової війни інтегральний націоналізм хоч і не був вірою більшості західних українців, однак виявляв найбільшу динаміку й опанував переважну частину політично активної молоді. Це зумовило ту винятково важливу роль, яку він відіграв в українському самостійницькому русі в роки війни.

Зіткнення під час Другої світової війни війни з нацистською системою, з одного боку, а з другого – з несприйняттям тоталітарних рис ідеології та практики ОУН більшістю мешканців Наддніпрянської України стимулювало ревізійні тенденції в підпільному націоналістичному русі. Цьому сприяв і корінний перелом у війні на межі 1942–1943 рр., який спонукав обидві ОУН – бандерівську і мельниківську – до пошуку «нового обличчя», прийняттого для нових потенційних союзників – західних демократій, а також для населення Центральної і Східної України. Особливо активні зміни відбувалися в бандерівській ОУН: її Третій

надзвичайний великий збір (1943 р.) ухвалив програму, яка нагадувала не ідеологічні побудови інтегрально-націоналістичних рухів міжвоєнної доби, а програми повоєнних антиколоніальних рухів «Третього світу». Спочатку ревізія ідеології була тактичним кроком, принаймні для частини керівництва бандерівської ОУН. Однак згодом логіка подій і потреба творення спільного фронту національно-визвольних сил у постаті Української головної визвольної ради (1944 р.) спричинили дедалі глибші ідеологічні зміни в напрямі демократизації й посилення соціальних моментів. До початку 1950-х рр. підпільний націоналістичний рух в Україні поступово позбувся специфічних рис інтегрального націоналізму й перейшов на демократичну платформу¹⁹⁵. Незмінною залишалася головна мета – визволення та відродження нації в незалежній і соборній державі.

¹⁹⁵ Детальніше про ревізію ідеології та організаційну перебудову націоналістичного руху в 1943–1944 рр. див. у монографії І. Патриляка [504, 359–383], про подальшу ідеологічну еволюцію ОУН – у розвідці Г. Касьянова [432, 460–475].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

1. Неопубліковані джерела

Архів ОУН у Києві

Ф. 1 (Організація українських націоналістів). – Оп. 1.

1. Спр. 66. Реферати Д. Андрієвського. 1930–1934 рр. (68 арк.).
2. Спр. 93. Італійський терен. Листування. 1934–1938 рр. (142 арк.).
3. Спр. 108. Матеріали Референтури пропаганди. 1936–1938 рр. (аркуші не нумеровані).
4. Спр. 109. Матеріали Культурної референтури ПУН. 1936–1939 рр. (аркуші не нумеровані).
5. Спр. 118. Теоретичні матеріали до II конгресу ОУН. 1937 р. (аркуші не нумеровані).

Оп. 2.

6. Спр. 465. М. Колодзінський. Українська націоналістична воєнна доктрина. [1935 р.] (43 арк.).
7. Спр. 466. М. Колодзінський. Воєнна доктрина українських націоналістів. 1938 р. (196 арк.).

Ф. 2 (Євген Коновалець).

8. Спр. 3. Листування Є. Коновальця з Витвицьким, О. Соколом (Птах), О. Ольжичем, О. Чемеринським, С. Чучманом (Степняк), М. Сціборським (Луцький), Я. Стецьком та ін. (337 арк.).
9. Спр. 5. Листування організаційного референта ПУН М. Сціборського. 1931–1932 рр. (42 арк.).

Державний архів Львівської області

Ф. 1 (Львівське воєводське управління). – Оп. 51.

10. Спр. 232. Донесення, рапорти і звіти командирів підрозділів, які брали участь у каральних експедиціях проти українського населення. 1.9.1930 – 20.10.1930 (97 арк.).

11. Спр. 1051. Український бюлетень № 1. 27.12.1938 (18 арк.).

12. Спр. 1052. Український бюлетень № 2. 27.12.1938 – 28.12.1938 (13 арк.).

13. Спр. 1054. Український бюлетень № 4. 28.12.1938 – 30.12.1938 (12 арк.).

14. Спр. 1056. «Українські бюлетені» (звіти) №№ 9-10-11-12-13-14-15-16 і українські бюлетені повітових староств. 7.1.1939–16.2.1939 (101 арк.).

Ф. 110 (Львівське міське староство). – Оп. 3.

15. Спр. 778. Справа про конфіскацію української комуністичної передвиборної відозви «Наш виборчий округ». 21 лютого 1928 – 12 травня 1929 (57 арк.).

16. Спр. 904. Справа про конфіскацію українського передвиборного плакату «На погибель ворогам». 8 лютого 1928– 15 липня 1928 (8 арк.).

Ф. 121 (Львівська воєводська команда державної поліції). – Оп. 3.

17. Спр. 601. Статистичні звіти повітових управлінь поліції про діяльність політичних партій і організацій за 1930 рік. Липень 1930 – 8 січня 1931 (83 арк.).

18. Спр. 630. Звіт начальника Відділу безпеки про діяльність української націоналістичної організації УВО за період з 1 вересня по 31 грудня 1930 р. 20 квітня 1931 р. (16 арк.)

19. Спр. 631. Звіт Відділу безпеки Міністерства внутрішніх справ про діяльність української націоналістичної організації УВО за період з 1 вересня по 31 грудня 1930 р. Липень 1930 – 10 січня 1931 (61 арк.).

Ф. 271 (Дирекція поліції у Львові). – Оп. 1.

20. Спр. 41. Слідча справа на Бернарди Мацея, Бурського Михайла та інших, які звинувачуються в комуністичній діяльності. 24 лютого 1928 – 28 лютого 1928 (30 арк.).

21. Спр. 288. Коментарі до програми Українського національно-демократичного об'єднання і повідомлення міської команди поліції у Львові про плановане звільнення з тюрми ув'язнених членів української військової організації УВО. 23 лютого 1926 р. (22 арк.).

22. Спр. 388. Листування з воєводським управлінням у Львові, староствами та іншими і донесення агентів поліції про український політичний, культурно-просвітницький та економічний рух, діяльність осіб, партій, товариств, церкви та з інших питань. Том VII. 9 грудня 1922 р. – 5 лютого 1924 р. (268 арк.).

Российский государственный архив социально-политической истории

Ф. 495 (Исполком Коминтерна)¹⁹⁶. – Оп. 13 (Секретариат К. Готвальда).

23. Д. 6. Информация о Западной Украине и Польше. 19.12.1935 – 31.01.1939 (40 л.)

Оп. 54 (Украинские комиссии ИККИ).

24. Д. 7. Стенограммы заседания Украинской комиссии ИККИ. 23.08.1927 – 27.08.1927 (135 л.)

*Центральний державний архів вищих органів влади та управління України,
м. Київ*

Ф. 3833 (Краєвий провід (Керівництво) Організації українських націоналістів на Західноукраїнських землях). – Оп. 2.

25. Спр. 40. Стаття «Національно-соціалістичний рух» (73 арк.).

Оп. 3.

26. Спр. 1. Листування українських націоналістів про заснування контрреволюційних націоналістичних організацій за кордоном, про їх діяльність і т. ін. (229 арк.).

Ф. 3849 (Особистий фонд доктора Дмитра Донцова (1909–1939)). – Оп. 1.

27. Спр. 2: Рукописи статей: «Драгоманів і ми», «Криза української літератури», «Про молодих», «Трохи цифр», «Шляхтич міщанином» та інших (116 арк.).

28. Спр. 16: Листи до Марії Донцової від чоловіка Дмитра Донцова. 23.08.1910 – 25.09.1927 (156 арк.).

¹⁹⁶ Використано скановані копії документів цього фонду, які зберігаються в Архіві відкритого суспільства (Open Society Archives) у Центральноєвропейському університеті (Будапешт).

Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ

Ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України). – Оп. 16.

29. Спр. 1. Особлива папка: рішення Політбюро ЦК КП(б)У з 12 X 1923 до 19 XI 1925 (290 арк.).

Ф. 269 (Колекція документів «Український музей в Празі»). – Оп. 1.

30. Спр. 174. Листування секретаря Проводу ОУН В. Мартинця з головою Проводу Є. М. Коновальцем, членами ПУН, українськими еміграційними організаціями Європи, США та Канади, редакціями видавництв і часописів з організаційних, фінансових, видавничих та інших питань діяльності ОУН. 6.07.1928 – 31.12.1929 (110 арк.).

31. Спр. 175. Листування секретаря Проводу ОУН В. Мартинця з головою Проводу Є. М. Коновальцем, членами ПУН, українськими еміграційними організаціями Європи, США та Канади, редакціями видавництв і часописів з організаційних, фінансових, видавничих та інших питань діяльності ОУН. (Фінансовий звіт часопису «Розбудова Нації» за лютий 1930 р. та бюджет ПУН на січень 1930 р.). 1.01.1930 – 28.02.1930 (153 арк.).

32. Спр. 176. Листування секретаря Проводу ОУН В. Мартинця з головою Проводу Є. М. Коновальцем, членами ПУН, українськими еміграційними організаціями Європи, США та Канади, редакціями видавництв і часописів з організаційних, фінансових, видавничих та інших питань діяльності ОУН. (Розрахунок видатків на часопис «Розбудова нації» за березень 1930 р. та відпис касової книги ПУН за березень 1930 р.). 1.03.1930 – 31.03.1930. (109 арк.).

33. Спр. 177. Листування секретаря Проводу ОУН В. Мартинця з головою Проводу Є. М. Коновальцем, членами ПУН, українськими еміграційними організаціями Європи, США та Канади, редакціями видавництв і часописів з організаційних, фінансових, видавничих та інших питань діяльності ОУН. (Тематичний план ч. 4 «Розбудова нації» за 1930 р. та бюджет ОУН на квітень 1930 р.). 1.04.1930 – 30.04.1930 (158 арк.).

34. Спр. 178. Листування секретаря Проводу ОУН В. Мартинця з головою Проводу Є. М. Коновальцем, членами ПУН, українськими еміграційними організаціями Європи, США та Канади, редакціями видавництв і часописів з організаційних, фінансових, видавничих та інших питань діяльності ОУН. (Тематичний план ч. 4 «Розбудова нації» за 1930 р. та бюджет ОУН на квітень 1930 р.). 1.04.1930 – 30.04.1930 (158 арк.).

ями Європи, США та Канади, редакціями видавництв і часописів з організаційних, фінансових, видавничих та інших питань діяльності ОУН. (Видатки каси ОУН за травень 1930 р.). 1.05.1930 – 24.05.1930 (204 арк.).

35. Спр. 180. Листування секретаря Проводу ОУН В. Мартинця з головою Проводу Є. М. Коновальцем, членами ПУН, українськими еміграційними організаціями Європи, США та Канади, редакціями видавництв і часописів з організаційних, фінансових, видавничих та інших питань діяльності ОУН. 1.07.1930 – 31.07.1930 (166 арк.).

36. Спр. 181. Листування секретаря Проводу ОУН В. Мартинця з головою Проводу Є. М. Коновальцем, членами ПУН, українськими еміграційними організаціями Європи, США та Канади, редакціями видавництв і часописів з організаційних, фінансових, видавничих та інших питань діяльності ОУН. 1.08.1930 – 30.08.1930 (124 арк.).

37. Спр. 344. Звідомлення та комунікат «До відому спілчан» теренової експозитури (команди) УВО «Володівка» (делегатури «Глухів», «Бранік» і «Болото») у зв'язку з публікаціями матеріалів про УВО в часописах «Канадський фермер», «Український прапор» і «Рада»; лист до редакції «Канадського фермера»; листування з делегатурою «Болото». 28.10.26 – 24.04.27 (24 арк.).

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Ф. 359 (Осип Назарук – адвокат, журналіст і публіцист, письменник, громадський і політичний діяч. 1883-1940 рр. (1894-1944)). – Оп. 1.

38. Спр. 118. Стаття «Євген Коновалець і большевики». 1938 (24 арк.).

39. Спр. 198. Листи до кореспондентів з прізвищами на літери: Г (87 арк.).

Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки /1914/ –1939 рр. – Оп. 1.

40. Спр. 95. Статут, протоколи засідань, постанови та ін. документи Закордонної групи Української народної трудової партії у Відні. 1922–1923 (121 арк.).

41. Спр. 105. Резолюції, протоколи, звіти та ін. документи міжпартійного з'їзду у Львові. 1921 (54 арк.).

42. Спр. 111. Протокол засідань Народного комітету трудової партії у Львові. 1921–1924 (84 арк.).

43. Спр. 118. Листування членів Української Народної Ради у Львові з Є. Петрушевичем та ін. представниками уряду ЗУНР за кордоном про стан справи Східної Галичини на міжнародній арені, ситуацію в краю. 1919 –/1923/ (35 арк.).

Колекція мікрофільмів № 9 (Матеріали архіву Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові з Національної бібліотеки у Варшаві, XIX-XX ст.).

44. Мф. 82671. Архів Дмитра Донцова: листи Д. Донцова до окремих осіб. 1911–1938 рр. (211 кадрів).

45. Мф. 82672. Архів Дмитра Донцова: Листи редакцій, організацій, товариств до Д. Донцова. 1911–1939 рр. (610 кадрів).

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół: Ambasada RP w Berlinie.

46. Sygnatura 3674. Informacje dotyczące ruchu ukraińskiego (1920-1923) (505 s.).

47. Sygnatura 3677. Geneza, rozwój i działalność ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego (broszura, komunikaty MSW, opracowanie prof. Romana Smal-Stockiego). 1933–1935 (313 s.).

48. Sygnatura 3935. Sprawozdania tygodniowe MSW z działalności OUN – UWO. T. II. 1939. (179 s.).

Zespół: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych.

49. Sygnatura 1039. Komunikaty Informacyjne Wydziału Narodościowego MSW dotyczące ruchu ukraińskiego, n-ry 19-72 [1931] (140 s.).

50. Sygnatura 1040. Komunikaty Informacyjne Wydziału Narodościowego MSW dotyczące ruchu ukraińskiego, n-ry 73-77, 6-55 [1932].

51. Sygnatura 1250. Komunikaty Wydziału Bezpieczeństwa MSW n-ry: 2, 4 i 5 o działalności UOW [1929-1930] (193 k.).

52. Sygnatura 1255. Wniosek Wydziału Bezpieczeństwa o wszczęcie śledztwa przeciw U. O. W. wraz ze szkicem dotychczasowego rozwoju tej organizacji [1930] (59 s.).

Zespół: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (Dopływ).

53. Sygnatura 1073. Uwagi Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w związku z petycjami ukraińskimi, wniesionymi do Ligi Narodów w sprawie wypadków w Małopolsce Wschodniej w II półroczu 1930 r. Opracowanie dotyczące działalności mniejszości ukraińskiej (1929–1930). Opracowanie dotyczące działalności mniejszości ukraińskiej (1933–1934). Opracowanie dotyczące emigracji ukraińskiej (1919–1935). 1919-1935. (125 k.).

54. Sygnatura 1074. Informacje i meldunki, dotyczące działalności mniejszości narodowych w Polsce. Szerzenie się wśród ludności niemieckiej agitacji antypaństwowej. 1920–21, 1923–28, 1930–36. (71 k.).

Zespół: Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

55. Sygnatura 2347. Sprawozdania o ruchu mniejszościowym w Polsce, głównie komunikaty MSW. 1931–1934 (528 s.).

56. Sygnatura 2350. Sprawozdania o ruchu mniejszościowym w Polsce, głównie komunikaty MSW. 1936, 1937 (831 s.).

57. Sygnatura 2351. Sprawozdania o ruchu mniejszościowym w Polsce, głównie komunikaty MSW. 1937, 1938 (506 s.).

Biblioteka Narodowa (Warszawa)

Kolekcja: Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki. Podzespół: Archiwum Dmitra Doncowa.

58. Teka V. Listy D. Doncowa z lat 1911–1938 (163 k.).

59. Teka VI. Listy redakcji, wydawnictw, towarzystw, organizacji do D. Doncowa z lat 1911–1939 (467 k.).

2. Публікації документів

61. Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упоряд. М. Посівнич. – Львів: Видавництво «Мс», 2005. – 195 с.

62. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. – Т. 1: 1927–1930 / Упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – 480 с.
63. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. – Т. 2. – Ч. 1: 1931–1934 роки / Упоряд. Ю. Черченко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2010. – 464 с.
64. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. – Т. 2. – Ч. 2: Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934 рр.) / Упоряд. Ю. Черченко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2007. – 536 с.
65. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. – Т. 7: Документи Комісії Державного Планування ОУН (КДП ОУН) / Упоряд. О. Кучерук, Ю. Черченко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2002. – 208 с.
66. Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 2006. – 420 с.
67. Кучерук О. С. Протокол засідання Стрілецької Ради 10–12 вересня 1921 року / О. С. Кучерук // Воєнна історія. – 2002. – № 1. – С. 136–139.
68. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів» / В'ячеслав Липинський. – Т. 1: Листування (А–Ж) / Ред. Р. Залуцький, Х. Пеленський. – К.: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського (США); Смолоскип, 2003. – 959 с.
69. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк. С. Сердюк; [за заг. ред. В. Сергійчука]. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с.
70. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і Діяльність. Документи і матеріали 1899–1944. – Т. II: Церква і суспільне питання. – Кн. 2: Листування / Упоряд. О. Гайова, А. Кравчук. – Львів: Місіонер, 1999. – 1096 с.

71. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали 1899–1944. – Т. II: Церква і суспільне питання. – Кн. 1: Пастирське вчення та діяльність / За ред. А. Кравчука. – Львів: Місіонер, 1999. – XXV+571с.
72. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. – [Б. м.], 1955. – 368 с.
73. Правда про унію: Документи і матеріали / Упоряд. В. Бунченко та ін. 2-е вид. – Львів: Каменяр, 1968. – 424 с.
74. Сварник Г. «Наймолодший з “п’ятірного грона”» – Освальд Бурггарт (Юрій Клен) / Галина Сварник // Українські проблеми. – 1999. – Ч. 1/2. – С. 177–219.
75. Сварник Г. Євген Маланюк періоду «Стилета і Стилоса»: Листи Євгена Маланюка до Дмитра Донцова / Галина Сварник // Україна. Наука і культура. 1999. – Вип. 30. – К., 1999. – С. 262–284.
76. Сварник Г. Кілька штрихів до ідейної біографії Дмитра Донцова / Галина Сварник // Україна модерна. – Ч. 1. – Львів, 1996. – С. 150–156.
77. Сварник Г. Листи Олега Ольжича до Дмитра Донцова / Галина Сварник // Українські проблеми. – 1994. – Ч. 4/5. – С. 128–146.
78. Сварник Г. Листування Юрія Липи з Дмитром Донцовим / Галина Сварник // Українські проблеми. – 1995. – Ч. 3/4. – С. 130–160.
79. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти т. / Ред. Т. Гунчак. – Т. 7 (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) / Упор. Т. Гунчак. – К.: Дніпро, 2001. – 630 с.
80. Українська політична еміграція, 1919–1945: Документи і матеріали / Упор. В. С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – 928 с.
81. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Т. II. – [Б. м.]: Сучасність, 1983. – 426 с. (Бібліотека Прологу і Сучасности. – Ч. 157).
82. Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: 3б. документів і матеріалів / Упор : О.Дзюбан. – Львів; К.: Літературна агенція «Піраміда», 2001. – 594 с.
83. «Я б’ю в дзвін, щоб зрушити Справу ОУН з мертвої точки...»: Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930 (Листування Голови

Проводу ОУН Є. Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця) / Передмова А. Кентій, В. Лозинський. – К.: Темпора, 2003. – 271 с.

84. Deklaracja ideaowa OWP z 1926 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.owp.com.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=6&Itemid=3.

85. Deklaracja Obozu Narodowo Radykalnego (tekst historyczny, 1934 rok). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.onr.h2.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=144:deklaracja-obozu-narodowo-radykalnego-tekst-historyczny-1934-rok&catid=38:artyku.

86. Fascism / Ed by R. Griffin. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 410 p.

87. France: Empire and Republic, 1850–1940: Historical Documents / Selected and introduced by D. Thomson. – New York; Evanston: Harper & Row, 1968. – 383 p.

88. Poliszczuk W. Nacjonalizm ukraiński w dokumentach. – Cz. 1: Dokumenty z zakresu zasad ideologicznych i założeń programowych nacjonalizmu ukraińskiego (= Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. – Т. III) / Wiktor Poliszczuk. – Toronto: Wiktor Poliszczuk, 2002. – 535 s.

89. Poliszczuk W. Nacjonalizm ukraiński w dokumentach. – Cz. 2: Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od 1920 do grudnia 1943 roku (= Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. – Т. IV) / Wiktor Poliszczuk. – Toronto: Wiktor Poliszczuk, 2002. – 523 s.

90. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. – Okres III 1930–1935. Sesja zwyczajna – Sprawozdanie stenograficzne ze 124 posiedzenia w dniu 6 listopada 1934 r. – Warszawa, 1934. – 144 ł.

3. Ідеологічні й теоретичні праці та публіцистика

91. А. Р. Жидівське питання і національсоціалізм // Вістник. 1939. – Кн. 9. – С. 630–642.

92. А. Ч. Два інтернаціонали: червоний і золотий. Погляди Розенберга, головного теоретика гітлеризму / А. Ч. // Нова Зоря. – 1934. – 18 січ. (Ч. 3). – С. 3.

93. Андрієвський Д. «Вічний мир» / Дм. Андрієвський // Розбудова нації. – 1928. – Ч. 2. – С. 49–54.
94. Андрієвський Д. Політика націоналізму // Розбудова нації. 1930. – Ч. 7/8. – С. 157–164; Ч. 9/10. – С. 220–228.
95. Андрієвський Д. До ідеологічно-статутарної підготовки організації українських націоналістів / Дмитро Андрієвський // Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упор. В. Муравський. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 2006. – С. 35–42.
96. Анті-Макавей. Із юдейського царства / Анті-Макавей // Перемога. 1934. – Ч. 14. – С. 8–10.
97. Баричко Я. Селянство у новій Німеччині / Я. Баричко // Перемога. 1934. – Ч. 5. – С. 14–15.
98. Бенда Ж. Предательство інтелектуалов / Жюльєн Бенда; Переводчики: В. Гайдамака, А. Матешук. – Москва: ИРИСЭН, Мысль, Социум, 2009. – 312 с.
99. Бердяев Н. О рабстве и свободе человека: (Опыт персоналистической философии) / Николай Бердяев. – Париж: YMCA-Press, 1939. – 222 с.
100. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма / Николай Бердяев. Репринтное воспроизведение издания YMCA-Press, 1955. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
101. Бердяев Н. А. Самопознание: (Опыт философской автобиографии) / Н. А. Бердяев. – Москва: Международные отношения, 1991. – 336 с.
102. Бескид О. Valilla // Перемога. – 1934. – Ч. 7. – С. 11–12.
103. Блозовський М. З приводу п'ятої і семої тези Фронту Національної Єдності // Перемога. 1934. – Ч. 5. – С. 10–11.
104. Богданович М. До підсумків I-го з'їзду Комсомолу Зах. України // Наша правда. – 1932. – № 1. – С. 41–49.
105. Бочковський О. І. Наука про націю та її життя / О. І. Бочковський. – Нью-Йорк: Говерля, 1958. – 79 с.
106. Бочковський О. І. Вступ до націології / О. І. Бочковський. – Мюнхен: УТГІ, 1991/1992. – 337 с.
107. Брут Р. Культ героїзму / Роман Брут. – Львів: Проміні, 1937. – 15 с.

108. Вагання і вирівнювання. Уваги до питань української політики // Мета. – 1934. – 17 квіт. – С. 1.
109. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму / Юліан Вассиян // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 197–208.
110. Вассиян Ю. Ідеологічні основи українського націоналізму / Юліан Вассиян // Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упор. В. Муравський. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 2006. – С. 182–194.
111. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення / Володимир Винниченко. – К.: Книга Роду, 2008. – 800 с.
112. Витвицький І. Істота націоналсоціалізму / Іван Витвицький // Перемога. – 1933. – Ч. 1. – С. 9–10.
113. Витвицький І. Від Фляндрії по Жовте море / Іван Витвицький // Перемога. – 1933. – Ч. 2. – С. 8–10.
114. Витвицький І. Два відчити Альфреда Розенберга / Іван Витвицький // Перемога. – 1934. – Ч. 5. – С. 12–13; Ч. 6. – С. 4–5.
115. Вітковський О. Володіння над душами молоді нікому не відступимо! З приводу резолюцій Всестудентської Анкети в Справі свята “Українська Молодь Христові” // Наш клич. – 1933. – 9 квіт. – С. 1–2.
116. Власт О. Німецьке студентство на охороні національного духа // Наш клич. – 1933. – 4 черв. – С. 1–2.
117. Гитлер А. Моя боротьба / Адольф Гитлер. – Харьков: ООО «Свитовид», 2003. – 704 с.
118. Гірний П. За рішучий перелом у боротьбі проти контрреволюційного українського націоналізму / П. Гірний // Наша правда. – 1934. – № 2. – С. 3–16.
119. Горович Б. Націоналізм в Бельгії: (Лев Дегрель). – Львів, 1937 – 84 с. (= Квартальник Вістника. – Ч. 3 (15)).
120. До джерел нашого руху // Наш клич. – 1933. – 16 лип. – С. 1.

121. Донцов Д. Школа а релігія: (Реферат, виголошений на з'їзді укр. акад. молодіжи в липні 1909 р.) / Дм. Донцов. – Львів: Накладом Укр. Студ. Союзу, 1910. – 36 с.
122. Донцов Д. Модерне москвофільство / Дмитро Донцов. – К., 1913. – 30 с.
123. [Донцов Д.] Наші цілі // ЛНВ. – 1922. – Кн. I. – С. 1–5.
124. Донцов Д. Поетка українського рісорджіменту // ЛНВ. – 1922. – Кн. I. – С. 28–44; Кн. II. – С. 135–150.
125. [Донцов Д.] О. В. Нафта, Царгород і Україна / О. В. // ЛНВ. – 1922. – Кн. II. – С. 167–172.
126. Донцов Д. До старих богів! (З нагоди студентського зїзду) // ЛНВ. – 1922. – Кн. III. – С. 259–268.
127. Донцов Д. Агонія одної доктрини (Під новий рік) // ЛНВ. – 1924. – Кн. I. – С. 56–67.
128. [Донцов Д.] Д. Д. [Рец. 157на кн.:] Вол. Старосольський. Теорія нації. Вид. Укр. Соціол. Інститута. Відень, 1922. Ст. 144, вел. 8° / Д. Д. // ЛНВ. – 1924. – Кн. IV. – С. 281–285.
129. [Донцов Д.] Д. Д. Пансько-мужицький центавр і неомонархізм / Д. Д. [Д. Донцов] // ЛНВ. – 1925. – Кн. IV. – С. 354–366.
130. Донцов Д. В мартівську річницю / Дмитро Донцов // ЛНВ. – 1925. – Кн. V. – С. 56–64.
131. Донцов Д. Памяти великого вигнанця (До 65 роковин смерти Т. Шевченка) / Дмитро Донцов // ЛНВ. – 1926. – Кн. V. – С. 66–74.
132. Донцов Д. Що таке інтернаціоналізм? / Дмитро Донцов. – Львів, 1927. – 30 с. (Національно-політична бібліотека. – Ч. 1).
133. Донцов Д. Юнацтво і Пласт / Дмитро Донцов. – Львів: Видавництво Українського Пластового Уладу, 1928. – 15 с.
134. Донцов Д. Совітська молодь і ми / Дмитро Донцов // Вістник. – 1933. – Кн. 1. – С. 17–32.
135. Донцов Д. Партія чи Орден / Дмитро Донцов // Вістник. – Кн. 2 (1933). – С. 116–134.

136. Донцов Д. Колтунський консерватизм (Відповідь живим трупам) / Дмитро Донцов // Вістник. – 1933. – Кн. 3. – С. 222–230.
137. Донцов Д. Сумерк марксизму (Тарде – Гітлер – Сталінська опозиція, – і ми) / Дмитро Донцов // Вістник. – 1933. – Кн. 4. – С. 299–308.
138. Донцов Д. Кінець російської революції / Дмитро Донцов // Вістник. – 1935. – Кн. 5. – С. 374–389.
139. Донцов Д. Конгрес мертвих душ і революція з права / Дмитро Донцов // Вістник. – 1933. – Кн. 10. – С. 763–771.
140. [Донцов Д.] Темляк В. Вогнистий хрест: (Полковник Ля Рок) / В. Темляк [Д. Донцов]. – Львів, 1935. – 86 с. (Квартальник Вістника. – Ч. 4 (8)).
141. Донцов Д. «Козак із мільона свинопасів» / Дмитро Донцов // Вістник. – 1935. – Кн. 5. – С. 369–381.
142. Донцов Д. Про баронів сердновіччя і баранів з байки / Дмитро Донцов // Вістник. – 1936. – Кн. 1. – С. 50–66.
143. Донцов Д. Вони і ми / Дмитро Донцов // Вістник. – 1936. – Кн. 5. – С. 370–388.
144. [Донцов Д.] Д. Д. Перспективи (по 25 травня 1926) / Д. Д. [Д. Донцов] // Вістник. – 1936. – Кн. 6. – С. 452–469.
145. Донцов Д. 1937 / Дмитро Донцов // Вістник. – 1937. – Кн. 1. – С. 54–66.
146. Донцов Д. Нерозрита могила / Дмитро Донцов // Вістник. – 1937. – Кн. 4. – С. 283–302.
147. Донцов Д. Партія чи орден, об'єднання чи роз'єднання / Дмитро Донцов. – Львів, 1938. – 71 с. (Квартальник Вістника. – Ч. 3 (19)).
148. Донцов Д. Відень і Київ / Дмитро Донцов // Вістник. – 1938. – Кн. 4. – С. 281–287.
149. [Донцов Д.] Д. Д. Шляхом велетнів / Д. Д. [Д. Донцов] // Вістник. – 1938. – Кн. 10. – С. 734–739.
150. [Донцов Д.] Д. Д. Березень 1939 / Д. Д. // Вістник. – 1939. – Кн. 4. – С. 298–305.

151. [Донцов Д.] Д. Д. Загадка III-ої імперії / Д. Д. [Д. Донцов] // Вістник. – 1939. – Кн. 5. – С. 326–342.
152. Донцов Д. Дух нашої давнини / Дмитро Донцов. – Прага: Видавництво Ю. Тищенко, 1944. – 272 с.
153. Донцов Д. Твори. Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці / Дмитро Донцов. – Львів: Кальварія, 2001. – 488 с.
154. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій; Дух нашої давнини / Дмитро Донцов. – К.: МАУП, 2005. – 568 с.
155. Донцов Д. Вибрані твори: У 10-ти т. – Т. 1: Політична аналітика (1912–1918 рр.) / Дмитро Донцов. – Дрогобич; Львів: ВФ «Відродження», 2011. – 328 с.
156. Донцов Д. Вибрані твори: У 10-ти т. – Т. 2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939 рр.) / Дмитро Донцов. – Дрогобич; Львів: ВФ «Відродження», 2012. – 364 с.
157. Донцов Д. Вибрані твори: У 10-ти т. – Т. 3: Ідеологічна есеїстика (1922–1932 рр.) / Дмитро Донцов. – Дрогобич; Львів: ВФ «Відродження», 2012. – 352 с.
158. Донцов Д. Вибрані твори: У 10-ти т. – Т. 4: Ідеологічна есеїстика (1933–1939 рр.) / Дмитро Донцов. – Дрогобич; Львів: ВФ «Відродження», 2013. – 340 с.
159. Єндик Р. Раса в модернім націоналізмі / Ростислав Єндик // Перемога. – 1933. – Ч. 4. – С. 10–12; Ч. 5. – С. 6–7.
160. Єндик Р. Гітлер / Ростислав Єндик. – Львів, 1934. – 64 с. (Книгозбірня «Вістника». – Ч. 4).
161. Єндик Р. Мітична потвора / Ростислав Єндик // Перемога. – 1934. – Ч. 10. – С. 9–10.
162. Єндик Р. До систематики хрунів / Ростислав Єндик // Перемога. – 1934. – Ч. 16. – С. 7–8.
163. Єндик Р. Расовий добір хрунів / Ростислав Єндик // Перемога. – 1934. – Ч. 18. – С. 6–8.
164. Звихнення одної ідеї // Перемога. – 1934. – Ч. 13. – С. 4–5.
165. І. Б. Державний устрій фашистівської Італії / І. Б. // Перемога. – 1933. – Ч. 2. – С. 9–11.

166. Керч Р. Франко – вожд еспанців / Р. Керч. – Львів, 1937. – 83 с. (Квартальник Вістника. – Ч. 2 (14)).
167. Клевета в публичнім життю // Нова Зоря. – 1934. – 18 січ. – С. 1–2.
168. [Коберський К.] Пушкар К. «Націоналізм»: критика фраз / К. Пушкар [К. Коберський]. – Львів: Громада, 1933. – 152 с.
169. Кодряну К. З. Моим легионерам / Корнелиу Зеля Кодряну. – Тамбов: Ех nord lux, 2009. – 352 с.
170. [Колодзінський М.] Буджак М. Польське повстання 1863 р. / Михайло Буджак. – Львів, 1929. – 14 с.
171. Колодзінський М. Українська воєнна доктрина / Михайло Колодзінський. – Ч. 1. – [Б. м., б. д.] – 62 с.
172. Колодзінський М. Українська воєнна доктрина / Михайло Колодзінський. – Ч. 1. – Торонто: Т-ва кол. вояків УПА в Канаді і ЗДА, 1957. – 62 с.
173. Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. – 2-ге вид. – [Б. м.,] 1948. – 48 с.
174. Конрад М. Проповідь для Академічної Молоді / Микола Конрад // Мета. – 1933. – 24 груд. – С. 2.
175. Конрад М. Націоналізм і католицизм / Микола Конрад. – Івано-Франківськ, 2003. – 39 с.
176. Костельник Г. Релігійні фалші наших часів / Гавриїл Костельник // Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини: Збірник наукових праць. – Львів; Ужгород, 2007. – С. 373–401.
177. [Крілик О.] Васильків. Національне визволення і українське дрібноміщанство / Васильків [О. Крілик] // Наша правда. – 1924. – Ч. 1. – С. 5–11.
178. Крохмалюк Ю. За розбудову економічного фронту // Перемога. – 1934. – Ч. 8. – С. 4–5.
179. Крушельницький А. Два націоналізми / Антін Крушельницький // Нові шляхи. – 1930. – Кн. 7/8. – С. 208–222.
180. Крушельницький А. На манівцях «Берестейщини» й «пацифікації» / Антін Крушельницький // Нові шляхи. – 1931. – Кн. 3. – С. 345–364.

181. Куницький Л. Прилюдний запит до Всч. Отця Михайла Блозовського // Мета. – 1933. – 19 листоп. – С. 2.
182. Кучабський В. Отверта відповідь польському консерватистові / Василь Кучабський. – Львів: Мета, 1932. – 236 с.
183. [Кушнір М.] Дуб Я. Сучасна криза державного ладу та майбутній устрій України / Я. Дуб [М. Кушнір] // Розбудова нації. – 1929. – Ч. 8/9. – С. 251–257.
184. Левинський В. Ідеолог фашизму: Замітки до ідеології Д. Донцова / Володимир Левинський. – Львів: Накладом Громадського Голосу, 1936. – 37 с.
185. Левинський В., Коберський К. Національна ідея: звідки вона взялася і до чого змагає / Володимир Левинський, Карло Коберський. – 2-ге вид. – Львів: Самоосвіта, 1937. – 32 с. (Самоосвіта. – Ч. 47).
186. Левицький Д. УНДО і ОУН / Дмитро Левицький // Діло. – 1934. – 7 січ. – С. 2.
187. Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне зібрання творів / В. І. Ленін. – Т. 24. – К.: Політвидав України, 1972. – С. 111–145.
188. Ленкавський С. Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова / Степан Ленкавський // Розбудова нації. – 1928. – Ч. 7/8. – С. 272–276.
189. Ленкавський С. Український націоналізм: Твори / Степан Ленкавський. – Т. 1. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 599 с.
190. Липа Ю. Призначення України / Юрій Липа. – 2-ге вид. – Нью-Йорк: Говерля, 1953. – 308 с.
191. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. – Т. 2: Чорноморська доктрина; Чорноморський простір (атлас); Розподіл Росії / Юрій Липа. – К.: ВД «Персонал» (МАУП), 2007. – 392 с.
192. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 р. / Вячеслав Липинський. – Відень, 1926. – 580 с.
193. Липовецька М. (Бальмен Т.) Кілька слів про фашизм (Лист із Генуї) / Млада Липовецька (Таїс Бальмен) // ЛНВ. – 1923. – Кн. II. – С. 135–139.
194. Лі. Хахли народ нелюбопитний / Лі // Перемога. – 1934. – Ч. 7. – С. 7–8.

195. Ляхович Е. З ким нам іти? / Евген Ляхович // Українське слово. – 1935. – 18 серп. – С. 2.
196. Львович В. Українці і жиди / В. Львович // Перемога. – 1934. – Ч. 8. – С. 5–7.
197. Маланюк Є. Послання / Євген Маланюк // ЛНВ. – Кн. XII. – 1926. – С. 289–302.
198. Мартинець В. Наша тактика / В. Мартинець // Розбудова нації. – 1930. – Ч. 1/2. – С. 1–10.
199. Мартинець В. Жидівська проблема в Україні // Ідея в наступі: Альманах. – Лондон, 1938. – С. 24–47.
200. Мелянський Б. Жидівська мафія по наших селах // Перемога. – 1934. – Ч. 10. – С. 11–12.
201. Морозевич Л. Між двома великодержавами (дискусійна стаття). До питання: З ким нам іти? / Лев Морозевич // Українське слово. – 1935. – 29 верес. – С. 2.
202. Моррас Ш. Повернення до живих речей / Шарль Моррас // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 121–132.
203. Мусоліні Б. Доктрина фашизму / Беніто Мусоліні; переклав М. Островерха. – Львів: Накладом Богдана Кравцева, 1937. – 31 с.
204. Назарук О. Націоналізм Донцова й інші мишугізми / Осип Назарук. – Львів: Бібліотека УНО, 1934. – 52 с.
205. Назарук О. Гоги і Магоги: Політична брошура, призначена для гартування будучих українських провідників / Осип Назарук. – Львів: Бібліотека УНО, 1936. – 127 с.
206. Національні лідери Європи: ідеологічні портрети / Упор. О. Баган. – Дрогобич: Відродження, 2011. – 704 с.
207. Невибраний. Гітлер і жиди / Невибраний // Перемога. – 1934. – Ч. 11. – С. 5–6; Ч. 12. – С. 9–10.
208. Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше. – К.: Видавництво «Основи», Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1993. – 415 с.
209. Онацький Е. Визнання радянського уряду (Троха історії) / Евген Онацький // Діло. – 1924. – 14 лют. – С. 1.

210. Онацький Е. Листи з Італії. I. Дещо про фашизм / Євген Онацький // Розбудова нації. – 1928. – Ч. 3. – С. 93–96.
211. Онацький Е. Італійська Корпоративна Держава / Євген Онацький // Розбудова Нації. – 1929. Ч. 3–4. – С. 78–84.
212. Онацький Е. Фашизм і ми / Євген Онацький // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 12. – С. 397–401.
213. Онацький Є. Журналізм в фашистівській Італії / Євген Онацький // Український Голос. – 1930. – 16, 23 лют.
214. Онацький Є. Фашизм як реальна політика / Євген Онацький // Український Голос. – 1930. – 27 квіт.
215. Онацький Є. Імперіялізм духа / Євген Онацький // Український Голос. – 1930. – 11, 18 трав.
216. Онацький Є. Паневропа і Антієвропа / Євген Онацький // Український Голос. – 1930. – 25 трав., 1, 8 черв.
217. Онацький Є. Дві революції / Євген Онацький // Український Голос. – 1930. – 15, 22, 29 черв.
218. Онацький Е. Ідеологічні й тактичні розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом / Євген Онацький // Розбудова Нації. – 1934. – Ч. 5/6. – С. 142–149.
219. Онацький Е. Культ успіху / Євген Онацький // Розбудова Нації. – 1934. – Ч. 7/8. – С. 162–169.
220. Онацький Е. До питання: З ким нам іти? / Євген Онацький // Українське слово. – 1935. – 1 верес. – С. 2.
221. Островерха М. Мусоліні: людина й чин / Михайло Островерха. – Львів, 1934. – 85 с. (Книгозбірня «Вістника». – Ч. 1).
222. Островерха М. Нова імперія: Італія і фашизм / Михайло Островерха. Львів: Дороги, 1938. – 61 с.
223. Паліїв Д. Перед зїздами. IV. У. Н. Д. О. / Дмитро Паліїв // Новий час. – 1932. – 26 берез. – С. 1.
224. Паліїв Д. Самоспалення чи фанатизм успіху / Дмитро Паліїв // Перемога. – 1933. – Ч. 1. – С. 8.

225. Паліїв Д. Лебедина пісня / Дмитро Паліїв // Перемога. – 1934. – Ч. 8. – С. 1–2.
226. Паліїв Д. Остання ставка / Дмитро Паліїв // Перемога. – 1934. – Ч. 9. – С. 1–2.
227. Пеленський З. Отвертий лист до п. посла Дмитра Паліїва / Зенон Пеленський // Український Голос. – 1930. – 19 січ. – С. 2–3.
228. [Пеленський З.] З. П. Загублений міт / З. П. // Український Голос. – 1930. – 20 лип. – С. 1.
229. Перманентна революція // Український націоналізм: Антологія. – Т. 1 / Упор. В. Рог. – 2-ге вид. – К.: ФОП Стебеляк О.М., 2010. – С. 99–112.
230. Перший Конгрес Фронту Національної Єдності. Ідеологічний реферат тов. М. Іванейка [М. Шлемкевича] // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали / Упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Т. 2. – [Б. м.:] Сучасність, 1983. – С. 381–391.
231. Подоляк М. Суспільний зміст націоналізму / Михайло Подоляк // На службі нації. Альманах – Париж, 1938. – С. 32–44.
232. Про затроєння нації. З приводу безпримірного злочину верхівки ОУН // Нова Зоря. – 1934. – 21 січ. – С. 1–2; Мета. – 1934. – 28 січ. – С. 7
233. Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени. – Tallinn: Shildex, 1998. – 334 с.
234. Рудницька М. Статті; Листи; Документи / Мілена Рудницька. – Львів: Інститут історичних досліджень ЛДУ ім. І. Франка, 1998. – 844 с.
235. Рудницький С. До основ українського націоналізму. – 2-ге вид. – Відень; Прага: Український Скиталець, 1923. – 163 с.
236. Русов Ю. Салязар: Реформатор Португалії / Ю. Русов. – Львів, 1938. – 79 с. (Квартальник Вістника. – Ч. 4 (20)).
237. С. О. Війна стабілізується (Огляд світових подій) // Наш клич. – 1933. – 19 берез.
238. С. О. Союзники большевизму / С. О. // Наш клич. – 1933. – 14 трав. – С. 3.
- 238а. С. О. Союзники большевизму / С. О. // Наш клич. – 1933. – 18 черв. – С. 2.
239. Смерть націоналізму // Нова Культура. – 1923. – Ч. 2/3. – С. 1–5.

240. Старосольський В. Теорія нації / Володимир Старосольський. – Нью-Йорк; К.: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1998. – 152 с.
241. Степанюк Е. На боротьбу проти смертельного ворога працюючих – ОУН (УВО) // Наша правда. – 1934. – № 2. – С. 20–31.
242. Стецишин Б. Комуна і Народній Фронт (Нагуєвичі, Верчани, Скільщина на тлі «боєвого шляху» комуни) / Б. Стецишин. – Львів: Проміні, 1936. – 31 с.
243. Стецько Я. Новий суспільний лад / Ярослав Стецько // Український націоналізм: Антологія. – Т. 1 / Упор. В. Рог. – 2-ге вид. – К.: ФОП Стебеляк О. М., 2010. – С. 130–140.
244. Стецюк Ю. Революція і господарство / Ю. Стецюк // Перемога. – 1933. – Ч. 1. – С. 5–7.
245. «105»-процент // Перемога. – 1934. – Ч. 12. – С. 4–8.
246. Студинський Ю. Чому український націоналізм мав би формуватись під кличем «аморалі» і «антиінтелектуалізму»? / Юрій Студинський // Перемога. – 1933. – 15 листоп. – С. 4–6.
247. Сціборський М. Документ фальшу // Український голос. – 1930. – 13 лип. – С. 1.
248. Сціборський М. Український націоналізм і жидівство // Розбудова нації. – 1930. – Ч. 11/12. – С. 266–272.
249. Сціборський М. Націократія / Микола Сціборський. – Париж, 1935. – 121 с.
250. Сціборський М. Проблеми господарської власности / Микола Сціборський // На службі нації. Альманах. – Париж, 1938. – С. 3–19.
251. Сціборський М. Земельне питання / Микола Сціборський. – Париж: Українська Книгарня-Накладня, 1939. – 109 с.
252. Тарнович О. Нові виховні шляхи у Німеччині // Перемога. – 1934. – Ч. 12. – С. 12–14.
253. Теорія і практика Паліївщини // Український голос. – 1930. – 2 лют. – С. 2.
254. Терор як засіб самооборони // Сурма. – 1929. – Ч. 1. – С. 2–4.
255. У. В. О. – [Б. м.,] 1929. – 91 с.
256. Український неонаціоналізм і католицизм // Мета. – 1933. – 17 груд. (ч. 50).

257. Українці як комбатанти жидів // Перемога. – 1934. – Ч. 13. – С. 10–11.
258. Фавнізація українців і укр. контрнаціоналізм // Дзвони. – 1934. – Ч. 1. – С. 72–73.
259. Хомишин Г. Пастирський лист про політичне положення українського народу в польській державі. – Львів: Накладом Української Католицької Організації, 1931. – 38 с. (= Бібліотека Української Католицької Організації. – Ч. 17).
260. Хомишин Г. Українська проблема / написав для духовної і світської інтелігенції українського народу Григорій Хомишин. – Станиславів: Накладом Української Католицької Організації 1932. – 184 с.
261. Хомишин Г. Українська проблема / написав для духовної і світської інтелігенції українського народу Григорій Хомишин. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2011. – 110 с.
262. Чи ми фашисти? // Заграва. – 1923. – Ч. 7. – С. 97–102.
263. [Чемеринський О.] Оршан Я. Де стоїмо? / Ярослав Оршан. – Париж, 1938. – 32 с.
264. [Чемеринський О.] Оршан Я. «Нова ера» / Ярослав Оршан // На службі нації: Альманах. – Париж, 1938. – С. 63–71.
265. [Чемеринський О.] Оршан Я. Розвиток української політичної думки за століт / Ярослав Оршан // Ідея в наступі: Альманах. – Лондон, 1938. – С. 63–109.
266. Чукур П. Село на переломі / Петро Чукур // Перемога. – 1934. – Ч. 10. – С. 4–5.
267. [Шептицький] Андрей, Митрополит. Український Католицький Союз і політика // Мета. – 1932. – 10 квіт. – С. 1.
268. Шептицький А. Пастирські послання / Андрей Шептицький. Т. 2: 1918–1939. – Львів: Андрей, 2009. – 1246 с.
269. [Шлемкевич М.] Іванейко М. Націоналізм (Фрагмент статті “Недоля духа й націоналізм”) / М. Іванейко // Перемога. – 1933. – Ч. 1. – С. 3–4.
270. [Шлемкевич М.] Іванейко М. Метрополія духа й націоналізм / М. Іванейко // Перемога. – 1933. – Ч. 2. – С. 2–4.

271. [Шлемкевич М.] Іванейко М. Наша свобода / М. Іванейко // Перемога. – 1934. – Ч. 6. – С. 2.
272. [Шлемкевич М.] Іванейко М. Життя й ідеал / М. Іванейко // Перемога. – 1934. – Ч. 8. – С. 3–4.
273. [Шлемкевич М.] Іванейко М. Ідея й господарство / М. Іванейко // Перемога. – 1935. – Ч. 29. – С. 10–12.
274. [Шлемкевич М.] Іванейко М. Ідеологічні підстави творчого націоналізму (Реферат виголошений на 1. Краєвій Конференції Ф. Н. Є. дня 23. березня 1935 р.) / М. Іванейко // Перемога. – 1935. – Ч. 30. – С. 3–8.
275. [Шлемкевич М.] Іванейко М. Творчий націоналізм як філософія мілітанс / М. Іванейко. – Львів: Батьківщина, 1935. – 23 с.
276. [Шлемкевич М.] Іванейко М. Проблема української інтелігенції (Інтелігенція і політика) / М. Іванейко. – Львів: Батьківщина, 1936. – 23 с. (Суспільно-політична бібліотека «Перемоги». – Ч. 1)
277. [Шлемкевич М.] Іванейко М. Ундізм – УНДО й ФНЕ / М. Іванейко. – Львів: Батьківщина, 1938. – 48 с. (= Суспільно-політична бібліотека «Перемоги». – Ч. 6)
278. Шопенгауэр А. Собрание сочинений: В 6 т. – Т. 1: Мир как воля и представление / Артур Шопенгауэр. – Москва: ТЕРРА-Книжный клуб; Республика, 1999. – 496 с.
279. Шпенглер О. Жиди / Освальд Шпенглер // Перемога. – 1934. – Ч. 6. – С. 7–8; Ч. 7. – С. 8–9.
280. Штикало Д. Над світом сяє хрест меча / Дмитро Штикало. – Львів: Накладом Ольги Грозовської, 1936. – 48 с.
281. Элиаде М. Почему я верю в победу легионерского движения / Мирча Элиаде [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.codreanu.ro>.
282. Barrès M. Scènes et doctrines du nationalisme / Maurice Barrès. – Paris: Félix Juven, 1902. – 518 p.
283. Bocheński A. [et al.] Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej / Aleksander Bocheński, Stanisław Łoś, Włodzimierz Bączkowski. – Warszawa: Polityka, 1938. – 245 s.

284. Burke E. *Select Works of Edmund Burke: A new imprint of the Payne edition.* – Vol. 2: *Reflections on Revolution in France / Edmund Burke.* – Indianapolis: Liberty Fund, 1999. – 476 p.
285. Burke E. *On Empire, Liberty and Reform: Speeches and Letters / Edmund Burke.* – New Haven; London: Yale University Press, 2000. – 526 p.
286. Chomyszyn G. *Problem ukraiński / Grzegorz Chomyszyn.* – Warszawa, 1933. – 111 s.
287. Dmowski R. *Kościół, naród, państwo / Roman Dmowski.* – Wyd. 10. – Wrocław: Nortom, 1993. – 37 s.
288. Dmowski R. *Myśli nowoczesnego Polaka / Roman Dmowski.* – Wyd. VIII. – Warszawa: Grunwald, 1989. – 119 s.
289. Gentile G. *Origins and Doctrine of Fascism: With Selections from Other Works / Giovanni Gentile; transl. by A. J. Gregor.* – New Brunswick, NJ; London: Transaction, 2002. – 107 p.
290. Krotoski K. *Nacjonalizm a Kościół katolicki: uwagi na czasie / Kazimierz Krotoski.* Kraków: Nakładem autora, 1930. – 30 s.
291. Le Bon G. *Psychologie des foules / Gustave Le Bon.* – Paris: Alcan, 1946. – 170 p.
292. Maurras Ch. *Kiel et Tanger, 1895–1905. La république française devant l’Europe, 1905–1913–1921 / Charles Maurras [Електронний ресурс].* – Режим доступу: http://maurras.net/pdf/maurras_kiel-et-tanger.pdf.
293. Maurras Ch. *Préface au Chemin de Paradis / Charles Maurras [Електронний ресурс].* – Режим доступу: http://maurras.net/pdf/maurras_preface-chemin-de-paradis.pdf.
294. Mussolini B. *La dottrina del fascismo. Storia, opere ed istituti / Benito Mussolini; a cura di A. Marpicati, M. Gallian, L. Contu.* – Milano: U. Hoepli, 1935. – 316 p.
295. *Narodowa Demokracja: Antologia myśli politycznej «Przeglądu Wszechpolskiego» (1895–1905) / Wybór, wstęp i opracowanie B. Toruńczyk.* Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1981. – 226 s.

4. Преса (інформаційні та пропагандистські матеріали)

296. Безробітний. Безробіття й адвокати / Безробітний // Новий Час. – 1933. – 9 лист. – С. 3.
297. Боротьба з неіснуючими небезпеками. З приводу резолюцій студентської анкети // Мета. – 1933. – 26 берез. – С. 1.
298. Відповідь на лист // Перемога. – 1934. – Ч. 7. – С. 3.
299. Голос сумління // Діло. – 1933. – 26 липня. – С. 3.
300. До нового життя // Новий Час. – 1933. – 19 лип. – С. 1.
301. До Українського Громадянства // Сурма. – 1930. – Ч. 11–12. – С. 1–3.
302. Захитана рівновага // Українські вісти. – 1939. – 29 серп. – С. 1; Батьківщина. – 1939. – 3 верес. – С. 1.
303. Заява // Новий Час. – 1933. – 19 лип. – С. 1.
304. З преси – «Наш Клич» і відгуки його // Наш Клич. – 1933. – 2 квіт. – С. 4.
305. Лист до редакції і відповідь // Новий Час. – 1933. – 29 лист. – С. 6.
306. М. Ч. Лист православного українця / М. Ч. // Перемога. – 1934. – Ч. 7. – С. 3.
307. Навколо останніх подій на Західній Україні // Розбудова Нації. – 1930. – Ч. 11–12. – С. 320–329.
308. Навколо протестної акції // Розбудова Нації. – 1931. – Ч. 1–2. – С. 54–63.
309. Наступ на молодь // Пробоєм. – 1934. – Ч. 2. – С. 14.
310. Наше слово // Перемога. – 1933. – Ч. 1. – С. 2.
311. Наші тези // Перемога. – 1933. – Ч. 1. – С. 1.
312. Останній виступ УВО, його причини та наслідки // Сурма. – 1931. – Ч. 1. – С. 1–6.
313. Організаційний Правильник ФНС // I. Конгрес ФНС: Одноднівка (Львів). – 1936. – 20 верес. – С. 8.
314. Організація націоналістів // Діло. – 1929. – 4 квіт. – С. 2.
315. Падо [Паліїв Д.]. На ленті нашого життя / Падо // Перемога. – 1933. – Ч. 3. – С. 15.
316. 1. Краєва Конференція Ф. Н. Є. // Перемога. – 1935. – Ч. 30. – С. 2.

317. Президія УНДО й УПР про теперішнє положення // Діло. – 1934. – 16 лип. – С. 1.
318. Про «Новий час» і споріднені йому органи преси // Діло. – 1933. – 18 лип. – С. 1.
319. Резолюції Народнього Комітету Українського Національно-Демократичного Об'єднання // Діло. – 1939. – 26 серп. – С. 1.
320. Самбірський процес і партійні шакалі // Розбудова Нації. – 1933. – Ч. 11–12. – С. 299.
321. Солідарний голос політ. партій про події в краю. Комунікат // Діло. – 1930. – 1 жовт. – С. 1.
322. Станиславівський. Свій до свого в практиці / Станиславівський // Новий Час. – 1933. – 9 лист. – С. 6.
323. Становище Фронту Національної Єдності // Перемога. – 1934. – Ч. 5. – С. 12.
324. Статут ФНЄ установлений Провідною Комісією ФНЄ дня 18 вересня 1936 // I. Конгрес ФНЄ: Одноднівка (Львів). – 1936. – 20 верес. – С. 7.
325. Трускавецький атентат // Діло. – 1931. – 2 верес. – С. 1.
326. Український народє! // Діло. – 1928 – 2 лют. – С. 1.
327. УНДО і УПР у справі вбивства посла Тадея Голувка // Діло. – 1931. – 2 верес. – С. 1.
328. Частинний виступ УВО // Сурма. – 1930. – Ч. 9. – С. 1–2.

5. Мемуари

329. Андрієвський Д. Обставини 30-их років і Провід Українських Націоналістів / Дмитро Андрієвський // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Фондація ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 654–664.
330. Артющенко Ю. Легія Українських Націоналістів / Юрій Артющенко // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Фондація ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 380–394.

331. Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів / Осип Бойдуник // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Фундація ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 359–379.
332. Дорошенко В. «Літературно-Науковий Вістник» (З нагоди 50-річчя заснування) / Володимир Дорошенко // ЛНВ. – 1948. – Кн. 1 (на чужині). – С. 47–55.
333. Казанівський Б. Шляхом Легенди: Спомини / Богдан Казанівський. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1975. – 292 с.
334. Кедрин І. Видатна індивідуальність / Іван Кедрин // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Фундація ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 341–355.
335. Кедрин І. Життя – події – люди: Спомини і коментарі / Іван Кедрин. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1976. – 732 с.
336. Ливицький М. А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – Мюнхен; Філадельфія: Українське Інформаційне Бюро, 1984. – 72 с.
337. Макар В. Когорти хоробрих // Життя і смерть полковника Коновальця: Документи; Матеріали; Спогади; Щоденники; Листи; Фотографії / Володимир Макар. – Львів: Червона калина, 1993. – С. 95–103.
338. Макух І. На народній службі / Іван Макух. – Дітройт: Видання Української Вільної Громади Америки, 1958. – 628 с.
339. Мартинець В. Українське підпілля. Від У. В. О. до О. У. Н.: Спогади і матеріали до історії та передісторії українського організованого націоналізму / В. Мартинець. – Вінніпег, 1949. – 350 с.
340. Навроцький О. Початки УВО у Львові / Осип Навроцький // Срібна сурма: Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації. – Зб. II: Початки УВО в Галичині / Зібрав, упорядкував і зредагував З. Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1962. – С. 25–62.
341. Навроцький О. Полковник Євген Коновалець (Формування його індивідуальності в передісторії і початках Української Військової Організації) / Осип Навроцький // Срібна сурма: Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації. – Зб. II: Початки УВО в Галичині / Зібрав, упоряд. і зредагував З. Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1962. – С. 124–145.

342. Онацький Є. У вічному місті: Записки українського журналіста. – [Т. 1:] Рік 1930 / Євген Онацький. – Буенос-Айрес: Видавництво М. Денисюка, 1954. – 533 с.
343. Онацький Є. У вічному місті: Записки українського журналіста. – [Т. 2:] Роки 1931–1932 / Євген Онацький. – Торонто: Новий шлях, 1981. – 632 с.
344. Онацький Є. У вічному місті: Записки українського журналіста. – Т. 3: 1933 рік / Євген Онацький. – Торонто: Новий шлях, 1985. – 512 с.
345. Онацький Є. У вічному місті: Записки українського журналіста. – [Т. 4:] 1934 рік / Євген Онацький. – Торонто: Новий шлях, 1989. – 401 с.
346. Паліїв Д. Листопадова революція: З моїх споминів / Дмитро Паліїв // Дмитро Паліїв. Життя і діяльність, 1896–1944: Збірник праць і матеріалів / Ред. О. Купчинський. – Львів, 2007. – С. 106–125.
347. Пеленський З. Між двома конечностями / Зенон Пеленський // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Фундація ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 502–524.
348. Ребет Л. Світла і тіні ОУН / Лев Ребет. – Мюнхен: Український самостійник, 1964. – 131 с.
349. Теслюк М. М. У боротьбі за возз'єднання: Сторінки спогадів / М. М. Теслюк. – 2-ге вид. – Львів: Каменяр, 1988. – 241 с.
350. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопада 1918 р. / Лонгин Цегельський. – Львів: Свічадо, 2003. – 336 с.
351. Dumin O. Prawda o Ukraińskiej Organizacji Wojskowej / Osyp Dumin // Zeszyty Historyczne. – Zeszyt 30. – Paryż, 1974. – S. 103–137.

II. Література

352. Алленов С. Г. «Консервативная революция» в Германии 1920-х – начала 1930-х годов: Проблемы интерпретации / С. Г. Алленов // Полис (Политические исследования). – 2003. – № 4. – С. 94–107.

353. Альтер П. Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму // Націоналізм: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 664–687.
354. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. В. Верлока і Д. Горчаков. – К.: Дух і Літера, 2002. – 575 с.
355. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух (історія та ідеї) / Олег Баган. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 188 с.
356. Баган О. Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ї половини ХХ ст.) / Олег Баган // Донцов Д. Твори. – Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 23–63.
357. Баган О. Джерела світоглядного націоналізму Дмитра Донцова / Олег Баган // Донцов Д. Вибрані твори: у 10 т / Упоряд. О. Баган. – Т. 1. – Дрогобич; Львів: ВФ «Відродження», 2011. – С. 5–19.
358. Баган О. За нову українську людину / Олег Баган // Донцов Д. Вибрані твори: у 10 т / Упоряд. О. Баган. – Т. 3. – Дрогобич; Львів: ВФ «Відродження», 2012. – С. 3–11.
359. Баган О. Героїчна націософія (Ідеї Дмитра Донцова в контексті правих теорій міжвоєнної доби) / Олег Баган // Донцов Д. Вибрані твори: у 10 т / Упоряд. О. Баган. – Т. 4. – Дрогобич; Львів: ВФ «Відродження», 2013. – С. 3–11.
360. Беляков С. С. Идеология усташского движения: между этническим национализмом и фашизмом / С. С. Беляков // Известия Уральского государственного университета. – 2005. – № 39. – С. 127–135.
361. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман. – Москва: Медиум, 1995. – 332 с.
362. Блоккер П. Сталкиваясь с модернизацией: открытость и закрытость другой Европы / Пол Блоккер // Новое литературное обозрение. – № 100: Антропология закрытых обществ. – 2009. – С. 18–34.
363. Бондаренко К. Фашизм в Україні. До історії проблеми / Кость Бондаренко // Українські варіанти. – 1997. – № 2. – С. 74–82.

364. Вдовичин І. Свобода особи в правій українській політичній думці (20–30 рр. ХХ ст.) / Ігор Вдовичин. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 512 с.
365. Возняк С. М. [та ін.] Уніатство і український буржуазний націоналізм / С. М. Возняк, В. П. Москалець, В. М. Фомін. – К.: Наукова думка, 1986. – 252 с.
366. Волинець С. Фронт Національної Єдності / С. Волинець // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т. 9. – Нью-Йорк: Молоде Життя, 1980. – С. 3542.
367. Волинець С. Дмитро Паліїв / Степан Волинець // Дмитро Паліїв. Життя і діяльність, 1896–1944: Збірник праць і матеріалів / Ред. О. Купчинський. – Львів, 2007. – С. 485–514.
368. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / Володимир В'ятрович. – Львів: Мс, 2006. – 139 с.
369. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв (1920–1950 рр.) / Володимир В'ятрович // Український визвольний рух. – Зб. 7. – Львів, 2006. – С. 155–207.
370. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / Володимир В'ятрович. – 2-ге вид. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 368 с.
371. Вятрович В. Вторая польско-украинская война и дискуссии вокруг неё / Владимир Вятрович // *Ab imperio*. – 2012. – № 1. – С. 422–433.
372. Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1941 роках: Нарис історії боротьби за державність / І. Гаврилів. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 472 с.
373. Гавришко М. І. Націонал-соціалістичний режим в Німеччині у відображенні української суспільно-політичної думки Галичини (1933–1939 рр.). Дисертація ... канд. іст. наук / М. І. Гавришко. – Львів, 2009. – 260 с.
374. Галан Я. Драматичні твори. Художня проза. Публіцистика / Ярослав Галан. – К., 1983.
375. Галкин А. А. Германский фашизм / А. А. Галкин. – Изд. 2-е. – Москва: Наука, 1989. – 352 с.

376. Гирич І. Ярослав Дашкевич – історіограф новітньої України: Спроба есею / Ігор Гирич // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 18. – К., 2008. – С. 280–312.
377. Гирич І. Українські еседеки: між національним і класовим вибором (Листи В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського, Л. Юркевича до А. Жука (вересень – жовтень 1912 року)) / Ігор Гирич // Український археографічний щорічник. – Вип. 15. – К., 2010. – С. 522–576.
378. Гомза І. А. Формування ідеології французького інтегрального націоналізму (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / І. А. Гомза. – К., 2011. – 20 с.
379. Грабович Г. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Григорій Грабович; пер. з англ. С. Павличко. – 2-ге вид. – К.: Критика, 1998. – 206 с.
380. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Ярослав Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
381. Грицак Я. Націоналізм / Я. Грицак // Довідник з історії України: А–Я / За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – С. 505–507.
382. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2004. – 344 с.
383. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2006. – 632 с.
384. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад: Есеї / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2011. – 350 с.
385. Гриценко О. Міфології, ідеології, громадянські релігії: у пошуках виходу з кризи теоретичного перевиробництва // Дух і літера. – 1998. – № 3–4. – С. 167–185.
386. Гудь Б. Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття / Богдан Гудь. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – 446 с.

387. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Богдан Гудь. – Харків: Акта, 2011. – 470 с.
388. Гава П. Український націоналізм міжвоєнного періоду в сучасній польській історіографії / Петро Гава // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Збірник наукових праць. – Серія «Історичні науки». – Вип. 20. – Острог, 2013. – С. 194–200.
389. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Ернест Гелнер; пер. з англ. Г. Касьянова. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
390. Гріфін Р. Дослідження фашизму в Східній Європі: рух навздогін чи прокладання нового шляху? / Роджер Гріфін // Україна модерна. – Ч. 20. – К., 2013 (у друці).
391. Грімстед П. К. «Празькі архіви» у Києві та Москві: повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки / Патриція Кеннеді Грімстед; пер. с англ. Т. Боряка. – К., 2005. – 252 с.
392. Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради: історична хроніка / С. Т. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1970. – 356 с.
393. Дашкевич Я. Дослідження націоналізму. Вступні нотатки / Ярослав Дашкевич // Україна в минулому. – Вип. 7. – К.; Львів, 1995. – С. 7–17.
394. Дашкевич Я. Відновлення Української держави 1941 р. Проблеми дослідження / Ярослав Дашкевич // Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів. – Львів; К.: Літературна агенція «Піраміда», 2001. – С. XXIV–XLV.
395. Дашкевич Я. Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини / Ярослав Дашкевич // Донцов Д. Твори. – Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 7–19.
396. Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашука, О. Коваленко. – К.: Основи, 2000. – 1464 с.
397. Дмитришин О. Єврейське питання в ідеології Дмитра Донцова та ОУН у міжвоєнний період: Магістерська робота / Олеся Дмитришин. – Львів, 2010. – 88 с. (зберігається в бібліотеці Українського католицького університету).

398. Дмитришин О. Ставлення ОУН до євреїв у 1929–1939 роках / Олеся Дмитришин // *Acta studiosa historica*. – Ч. 2. – Львів, 2011. – С. 133–152.
399. Добрецова В. В. Націоналізм і релігія на службі антикомунізму: Про контрреволюційну діяльність буржуазно-націоналістичних і клерикальних організацій на західноукраїнських землях у 20–30-х роках та боротьбу проти них прогресивних сил / В. В. Добрецова. – Львів: Вища школа, 1976. – 202 с.
400. Добрецова В. В., Маянська Л. П. Про реакційний ідейно-політичний союз уніатської церкви та українського буржуазного націоналізму / В. В. Добрецова, Л. П. Маянська // *Український історичний журнал*. – 1973. – № 6. – С. 70–79.
401. Дугин А. Консервативная революция – Третий Путь / Александр Дугин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arcto.ru/article/21>.
402. Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера [та ін.]; пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с.
403. Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму / В. Ю. Євдокименко. – 2-ге вид. – К.: Наукова думка, 1968. – 291 с.
404. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / Олег Єгрешій. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 166 с.
405. З життєпису Миколи Шлемкевича // Шлемкевич М. Сутність філософії; Кульчицький О. Введення в проблематику сутності філософії. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен, 1981 (Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 191: Праці історично-філософичної секції). – С. I–X.
406. Зайцев О. Ю. Парламентська діяльність політичних партій Західної України (1922–1939 рр.). Дис. ... канд. іст. наук / О. Ю. Зайцев. – Львів, 1994. – 208 с.
407. Зайцев О. До питання про «саботажну акцію УВО» 1930 року / Олександр Зайцев // *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21–22.11.1996 р.)*. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 224–227.
408. Зайцев О. Вибори 1922 р. в Західній Україні / Олександр Зайцев // *Україна модерна*. – Львів, 1999. – Ч. 3. – С. 194–205.

409. Зайцев О. Екзильний уряд ЗУНР і українські політичні організації Галичини (1919–1923) / Олександр Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: Історія і традиції. – Львів, 2000. – С. 188–194.
410. Зайцев О. Українці у польському парламенті (1922–1927 роки) / Олександр Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 342–356.
411. Зайцев О. Українська народна трудова партія (1919–1925) / Олександр Зайцев // Україна модерна. – К.; Львів, 2002. – Ч. 7. – С. 69–90.
412. Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920–30-ті рр.) / Олександр Зайцев // «Ї»: незалежний культурологічний часопис. – Ч. 16: Праві і Європа. – Львів, 2000. – С. 86–104.
413. Зайцев О. Інтерпретації фашизму в сучасній англо-американській історіографії / Олександр Зайцев // Україна модерна. – К.; Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 173–183.
414. Зайцев О. Нелегкий вибір історика: історична наука та національна історична міфологія / Олександр Зайцев // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні / Відп. ред. М. Антонович. – К.: Дух і літера, 2009. – С. 18–32.
415. Зайцев О. Скільки історій у Кліо? / Олександр Зайцев // Критика. – 2009. – Ч. 3–4. – С. 8–11.
416. Зайцев О. Війна як продовження політики / Олександр Зайцев // Україна модерна. – К., 2011. – Ч. 18. – С. 235–245.
417. Зайцев О. [та ін.] Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки) / Олександр Зайцев, Олег Беген, Василь Стефанів; за заг. ред. О. Зайцева. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2011. – 384 с.
418. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії / Олександр Зайцев. – К.: Критика, 2013. – 488 с.
419. Зайцев О. Чи існував український національно-визвольний фашизм? / Олександр Зайцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zaxid.net/>

- home/showSingleNews.do?chi_isnuvav_ukrayinskiy_natsionalnovizvolniy_fashizm&objectId=124995; <http://www.istpravda.com.ua/digest/2012/03/19/77364/>.
420. Замлинський В. Шлях чорної зради / Володимир Замлинський. – Львів: Каменяр, 1969. – 168 с.
421. Зашкільняк Л. В українсько-польській історичній дискусії з'явився серйозний аргумент / Леонід Зашкільняк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/blogs/showBlog.do?v_ukrayinskopolskiy_istorichniy_diskusiyi_zyavivsya_seryozniy_argument&objectId=1239789.
422. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
423. Зверева Г. И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей: Человек в истории. – 1996. – Москва: Наука, 1996. – С. 11–24.
424. Земба А. Мифологизированная «война» / Анджей Земба // *Ab imperio*. – 2012. – № 1. – С. 403–421.
425. Земба А. Митрополит Андрій Шептицький і уряд другої Речі Посполитої Польщі у 1923–1939 рр. / Анджей Земба // *Метрополія Нью Йорку слугі Божому Андрееві у п'ятидесятиріччя його смерті* / Ред. М. Галів. – Нью-Йорк, 1996. – С. 36–54.
426. Ильющин И. Плохо забытое старое: о новой книге Владимира Вятровича / Игорь Ильющин // *Ab imperio*. – 2012. – № 1. – С. 382–386.
427. Історія України / Відп ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 3-тє. – Львів: Світ, 2002. – 520 с.
428. Іщук-Пазуняк Н. Дмитро Паліїв: життя і діяльність // Дмитро Паліїв. Життя і діяльність, 1896–1944: Збірник праць і матеріалів / Ред. О. Купчинський. – Львів, 2007. – С. 9–95.
429. Кассирер Э. Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры / Эрнст Кассирер // *Проблема человека в западной философии: Переводы* / Сост. и

послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова. – Москва: Прогресс, 1988. – С. 3–30.

430. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

431. Касьянов Г. В. Ідеологія ОУН: Історико-ретроспективний аналіз / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 29–42; № 2. – С. 68–82.

432. Касьянов Г. В. Ідеологія Організації українських націоналістів / Г. В. Касьянов // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2005. – Розділ 8. – С. 445–478.

433. Квіт С. М. Дмитро Донцов: ідеологічний портрет / С. М. Квіт. – К.: ВЦ «Київський університет», 2000. – 260 с.

434. Квіт С. Дмитро Донцов: ідеологічний портрет / Сергій Квіт. – Вид. 2-ге. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2013. – 192 с.

435. Квіт С. Націоналізм і релігія [Рец. на кн.:] Зайцев О., Беген О., Стефанів В. Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки) / Заг. ред. О. Зайцева; Український Католицький Університет; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Видавництво УКУ, 2011. – 384 с. / Сергій Квіт // Український визвольний рух. – Львів, 2012. – Зб. 17. – С. 386–394.

436. Кентій А. В. Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 роках: Короткий нарис / А. В. Кентій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 81 с.

437. Кентій А. В. Нариси з історії Організації українських націоналістів (1929–1941) / А. В. Кентій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 201 с.

438. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956: Історико-архівні нариси. – Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942 / Анатолій Кентій. – К., 2005. – 330 с.

439. Киричук Ю. А. Реакционная деятельность украинских буржуазных националистов на Западной Украине накануне Второй Мировой войны (1934–1939 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. – Львов, 1983. – 218 с.
440. Климов И. А. Теория социальных мифов Жоржа Сореля / И. А. Климов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.syndikalist.narod.ru/sorel/sorel3.htm>.
441. Книш З. Дух, що тіло рве до бою...: (Юліян Головінський, Крайовий Командант У. В. О.) / Зиновій Книш. – Вінніпег: Накладом 4 Відділу ОДВУ ім. Ю. Головінського в Дітройт-Гемтремк (Мішіген) ЗДПА, 1951. – 198 с.
442. Книш З. Власним руслом: Українська Військова Організація від осені 1922 до літа 1924 року / Зиновій Книш. – Торонто: Срібна сурма, 1966. – 184 с.
443. Книш З. Далекий приціл: Українська Військова Організація в 1927–1929 роках / Зиновій Книш. – Торонто: Срібна сурма, 1967. – 471 с.
444. Книш З. На повні вітрила! (Українська військова організація в 1924–1926 роках) / Зиновій Книш. – Торонто: Срібна сурма, 1970. – 423 с.
445. Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму / Зиновій Книш; з передмовою Д. Квітковського. – Торонто: Срібна сурма, 1970. – 186 с.
446. Книш З. На життя і смерть...: Сторінки з історії Української Військової Організації / Зиновій Книш. – Торонто: Срібна сурма, 1980. – 256 с.
447. Книш З. Становлення ОУН / Зиновій Книш. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1994. – 127 с.
448. Кобута Л. Проблеми нації і націоналізму в поглядах українських соціалістів у міжвоєнний період: дихотомія донцовського підходу / Лариса Кобута // Галичина. – № 14. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 67–76.
449. Ковальчук М. Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр. / Михайло Ковальчук // Український визвольний рух. – Зб. 7. – Львів, 2006. – С. 5–78.
450. Ковальчук М. На чолі Січових стрільців: Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. / Михайло Ковальчук. – К.: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2010. – 287 с.

451. Когут З., Химка І. Україністи та Бандера: розбіжні погляди / Зенон Когут, Іван Химка // Критика. – 2010. – Ч. 3–4. – С. 10–12.
452. Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» / Ірина Колесник // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 1. – К., 2005. – С. 36–45.
453. Коментарі // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Упоряд. Я. Грицак. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 485–522; Т. 2. – С. 497–540.
454. Конференції. «Интеллектуальная история сегодня» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://igh.ru/OLD/struct/cnt19/conf_1999.html.
455. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с. (Україна крізь віки. – Т. 11).
456. Кульчицький С. Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / Станіслав Кульчицький. – Кн. 1. – К.: Темпора, 2013. – 503 с.
457. Кульчицький С. Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / Станіслав Кульчицький. – Кн. 2. – К.: Темпора, 2013. – 627 с.
458. Кульчицький С. Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / Станіслав Кульчицький. – Кн. 3. – К.: Темпора, 2013. – 386 с.
459. Курило Т. Ще раз про ОУН та фашизм / Тарас Курило [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?shhe_raz_pro_oun_ta_fashizm&objectId=1250264.
460. Курило Т. Чи вважали себе оунівці фашистами? / Тарас Курило [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?chi_vvazhali_sebe_ounivtsi_fashistami&objectId=1257000.
461. Курило Т., Химка І. Як ОУН ставилася до євреїв?: Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича / Тарас Курило, Іван Химка // Україна модерна. – Ч. 13. – К., 2008. – С. 262–265.
462. Лапичак Т. Український націоналізм: критика і оборона / Тома Лапичак. – Нью-Йорк: Ключі, 1962. – 144 с.

463. Лисенко О. Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 29–50.
464. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм / І. Лисяк-Рудницький // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т. 5. – Нью-Йорк: Молоде життя, 1966. – С. 1723–1728.
465. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький; упоряд. Я. Грицак. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 530 с.
466. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький; упоряд. Я. Грицак. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.
467. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / Микола Литвин. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.
468. Лісіна С. О. Військовий теоретик ОУН – М. Колодзінський / С. О. Лісіна // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» (Серія: Держава та армія). – № 584. – Львів, 2007. – С. 139–145.
469. Лопухов Б. Р. Фашизм и национализм (итальянский вариант) / Б. Р. Лопухов // Фашизм и антидемократические режимы в Европе: Начало 20-х годов – 1945 г. / Редколлегия: Я. Жарновский [и др.]. – Москва: Наука, 1981. – С. 29–37.
470. Лосєв І. В. Філософія національного радикалізму в Україні ХХ ст. / І. В. Лосєв // Тарасенко М. Ф. [та ін.] Історія філософії України: Підручник. – К.: Либідь, 1994. – С. 319–336.
471. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / Павло Роберт Магочій; пер. з англ. Е. Гийдель [та ін.]. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. – 794 с.
472. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов: Вища школа, 1983. – 254 с.
473. Мандрик М. Український націоналістичний рух 1920–1930-х рр. на Північній Буковині у світлі румунських архівних документів / Марія Мандрик // Український визвольний рух. – Зб. 3. – Львів, 2004. – С. 86–97.

474. Мандрик М. В. Становлення ідеології інтегрального націоналізму в інтелектуальній спадщині української еміграції (1920–1930 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / М. В. Мандрик. – К., 2005. – 20 с.
475. Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу / Марія Мандрик. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – 392 с.
476. Мартинець В. Ідеологія організованого й т. зв. волевого націоналізму: Аналітично-порівняльна студія / В. Мартинець. – Вінніпег: Новий Шлях, 1954. – 200 с.
477. Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. – Москва: Славянський діалог, 1999. – 272 с.
478. Матрашек Т. ОУН і вбивство Броніслава Перацького / Томаш Матрашек [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?oun_i_vbivstvo_bronislava_pyeratskogo&objectId=1110318.
479. Михайловский А. В. «Консервативная революция: апология господства / А. В. Михайловский // Концепт «Революция» в современном политическом дискурсе / Под ред. Л. Е. Бляхера и др. – СПб.: Алетейя, 2008. – С. 264–283.
480. Мірчук П. Євген Коновалець / Петро Мірчук. – Торонто: Ліга Визволення України, 1958. – 106 с.; 2-ге вид. Львів, 1990. – 108 с.
481. Мірчук П. Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовості / Петро Мірчук. – Нью-Йорк; Торонто: Організація Оборони Чотирьох Свобід України; Ліга Визволення України, 1961. – 160 с.; 2-ге вид. – Нью-Йорк; Торонто: Організація Оборони Чотирьох Свобід України; Ліга Визволення України, 1992. – 114 с.
482. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1: 1920–1939 / Петро Мірчук. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське Видавництво, 1968. – 637 с.
483. Мірчук П. Нарис історії ОУН, 1920–1939 роки / Петро Мірчук. – 3-тє вид. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – 1006 с.
484. Мірчук П. Роман Шухевич (Генерал Тарас Чупринка): командир армії безсмертних / Петро Мірчук. – Нью-Йорк, 1970. – 270 с.

485. Міхнік А. У пошуках свободи: Есеї про історію та політику / Адам Міхнік; пер. із пол. А. Павлишина. – К.: Дух і Літера, 2009. – 548 с.
486. Молер А. Консервативная революция в Германии, 1918–1932 / Армин Молер // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/69/mo7.html>.
487. Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма / Джордж Моссе. – Москва: Центрполиграф, 2003. – 446 с.
488. Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла»: Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Гжегож Мотика; пер. з пол. А. Павлишина. – К.: Дух і Літера, 2013. – 351 с.
489. Мотика Г. Невдала книжка / Гжегож Мотика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: historians.in.ua/index.php/dyskusiya/192gzhegozh-motyka-nevdala-knyzhka.
490. Надурак Н. М. Основні етапи становлення та розвитку сучасної української історіографії діяльності УВО-ОУН (1921–1941 рр.) / Н. М. Надурак // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. – Серія: Історія. – Вип. 14. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 101–108.
491. Надурак Н. М. Українська зарубіжна історіографія про діяльність УВО-ОУН (1920-1941 рр.) / Н. М. Надурак // Гілея: науковий вісник. – Вип. 15. – К., 2008. – С. 126–132.
492. Надурак Н. М. Становлення ОУН в українських зарубіжних дослідженнях: історіографічний огляд / Н. Надурак // Вісник Львівського університету. – Серія: Історична. – Вип.46. – Львів, 2011. – С. 273–287
493. Націоналізм // Українська радянська енциклопедія: у 16 т. – Т. 10. – К.: Головна редакція УРЕ, 1968. – С. 8–10.
494. Націоналізм // Українська радянська енциклопедія: у 12 т. – Т. 7. – К.: Головна редакція УРЕ, 1982. – С. 278.
495. Нольте Э. Фашизм в его эпохе / Эрнст Нольте. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001. – 554 с.

496. Олексюк М. М. Боротьба філософських течій на західноукраїнських землях у 20–30-х роках ХХ століття / М. М. Олексюк. – Львів: Видавництво Львівського Університету, 1970. – 297 с.
497. Організація Українських Націоналістів, 1929–1954: Збірник статей у 25-ліття ОУН. – Париж: Видання Першої Української Друкарні у Франції, 1955. – 449 с.
498. Панченко В. Формування економічної платформи українського націоналістичного руху у 1920–1950-х роках / Володимир Панченко. – Дніпропетровськ: Свидлер А. Л., 2009. – 303 с.
499. Панченко В. Економічна стратегія ОУН 1920–1950-ті рр.: розробка та реалізація / Володимир Панченко. – К.: ПП Наталя Брехуненко, 2011. – 78 с.
500. Панчук М. І. «Білі плями» героїчного літопису: Із історії Комуністичної партії Західної України / М. І. Панчук. – К.: Політвидав України, 1989. – 129 с.
501. Панчук М. І. У полум'ї класових битв (Про боротьбу КПЗУ за інтернаціональне згуртування трудящих, проти буржуазного націоналізму) / М. І. Панчук. – К.: Політвидав України, 1979. – 212 с.
502. Папежинська-Турек М. Візантинізм чи латинство? Дискусія в українській пресі Галичини міжвоєнного періоду про культурні цінності / Мірослава Папежинська-Турек // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії. – Ч. 3. – Львів, 2001. – С. 403–414.
503. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Іван Патер. – Львів, 2000. – 345 с.
504. Патриляк І. «Встань і борись, слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) / І. К. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
505. Патриляк І. На війні як на війні [Рец. на кн.:] В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 288 с. / Іван Патриляк // Український визвольний рух. – 2012. – 36. 17. – С. 375–380.
506. Патриляк І. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939-1960 рр. / Іван Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 509 с.

507. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття / В. В. Підгаєцький. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2001. – 391 с.
508. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Голов. ред. І. Ф. Курас. Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / Керівник тому С. В. Кульчицький. – К.: Генеза, 2003. – 445 с.
509. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Голов. ред. І. Ф. Курас. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940) / Керівник тому В. П. Трощинський. – К.: Генеза, 2003. – 720 с.
510. Поліщук В. Гірка правда: злочинність ОУН–УПА (Сповідь українця) / Віктор Поліщук. – Торонто; Варшава; К., 1995. – 483 с.; [2-ге вид.] – К.: Золоті ворота, 2011. – 496 с.
511. Поліщук О. О. Український буржуазний націоналізм і його «теорія» держави / О. О. Поліщук. – К.: Вища школа: Вид-во при Київ. ун-ті, 1986. – 159 с.
512. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – Т. 1: У полоні Платонових чарів / Карл Поппер; пер. з англ. О. Коваленко. – К.: Основи, 1994. – 444 с.
513. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / Карл Поппер; пер. з англ. О. Буценко. – К.: Основи, 1994. – 494 с.
514. Поппер К. Злиденність історизму / Карл Поппер; пер. з англ.: В. Лісовий. – К.: Абрис, 1994. – 192 с.
515. Портнов А. История для домашнего употребления / Андрей Портнов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://urokiistorii.ru/blogs/andrei-portnov/3149>.
516. Посівнич М. Нескорений командир / Микола Посівнич. – 2-ге вид. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2008. – 63 с. (Події і люди. – Кн. 1).
517. Посівнич М. Степан Бандера – життя, присвячене свободі / Микола Посівнич. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2008. – 110 с. (Події і люди. – Кн. 3).
518. Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках / Микола Посівнич. – Львів, 2010. – 368 с.

519. Посівнич М. Життя на тлі історії ОУН: Білас і Данилишин / Микола Посівнич. – Львів: Афіша, 2012. – 167 с.
520. Поспеловский Д. Тоталитаризм и вероисповедание / Дмитрий Поспеловский. – Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2003. – 655 с.
521. Примаченко Я. Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА / Я. Л. Примаченко. – К.: Інститут історії України, 2010. – 182 с.
522. Пріцак О. Іван Лисяк-Рудницький як учений і “комунікатор” / Омелян Пріцак // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. хііі-хх.
523. Райківський І. Я. Українська соціал-демократична партія (1918–1939 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. Я. Райківський. – Львів, 1996. – 20 с.
524. Рахшмир П. Ю. Идеи и люди. Политическая мысль первой половины XX века / П. Ю. Рахшмир. – 2-е изд. – Пермь: Изд-во Пермского университета, 2001. – 272 с.
525. Репіна Л. Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи / Репіна Лоріна // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 1. – К., 2005. – С. 89–106.
526. Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації / Ю. І. Римаренко. – К.: Наукова думка, 1974. – 382 с.
527. Рубач М. А. Реакційна суть націоналістичних «теорій» безкласовості та «єдиного потоку» / М. А. Рубач. – К: Держполітвидав УРСР, 1955. – 72 с.
528. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті рр. ХХ ст. / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 352 с.
529. Рудко В. Чинний націоналізм: активність versus культура / Василь Рудко // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 350–368.
530. Русин П. В. Зловісний союз хреста і тризуба / П. В. Русин. – К.: Знання, 1970. – 32 с.
531. Руткевич А. М. Прусский социализм и консервативная революция / А. М. Руткевич // Шпенглер О. Пруссачество и социализм. – Москва: Практис, 2002. – С. 187–228.

532. Саїд Е. В. Орієнталізм / Едвард В. Саїд; пер. з англ. В. Шовкуна. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 511 с.
533. Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон; пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
534. Скакун Р. «Пацифікація»: польські репресії 1930 року в Галичині / Роман Скакун. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2012. – 171 с.
535. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Ю. Сливка. – К.: Наукова думка, 1985. – 271 с.
536. Сливка Ю. Ю. Сторінки історії КПЗУ / Ю. Ю. Сливка. – Львів: Каменяр, 1989. – 91 с.
537. Сміт Е. Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Ентоні Д. Сміт; пер. з англ. О. Морозова. – К.: К.І.С., 2004. – 188 с.
538. Соляр І. УНДО і Польща в 1929–1930 рр.: пошук шляхів порозуміння / Ігор Соляр // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17. – Львів, 2008. – С. 177–185.
539. Соляр І. Я. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928) / І. Я. Соляр. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – 150 с.
540. Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939) / Ігор Соляр. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – 356 с.
541. Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет: З історії розвитку ідеології українського націоналізму / Михайло Сосновський. – Нью-Йорк: Trident International, 1974. – 419 с. (Бібліотека українознавства. – Т. 33).
542. Стемпень С. Критика терору як методу вирішення національних і політичних конфліктів у пастирській науці митрополита Андрея Шептицького / Станіслав Стемпень // Наукові записки Українського Католицького Університету. – Ч. II (= Серія «Історія»). – Вип. 1). – Львів, 2010. – С. 191–208.

543. Стемпень С. Між окциденталізацією та візантинізацією: проблема обрядової ідентичності Греко-Католицької Церкви в Речі Посполитій міжвоєнного періоду / Станіслав Стемпень // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії. – Ч. 4. – Львів, 2003. – С. 86–100.
544. Стефанів В. Дискусія між Греко-Католицькою Церквою та Організацією Українських Націоналістів про актуальні проблеми розвитку українського суспільства в 1920-х–1930-х роках / Василь Стефанів// Український визвольний рух. – 36. 12. – Львів, 2008. – С. 23–48.
545. Стефанів В. В. Взаємини Греко-католицької церкви та українського організованого націоналізму у Галичині (1920–1930-ті рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук / В. В. Стефанів. – Львів, 2013. – 20 с.
546. Стриєк Т. Фашизм чи інтегральний націоналізм? ОУН у сучасній суспільній дискусії та в історіографічній і політологічній перспективі / Томаш Стриєк // Україна модерна. – Ч. 20. – К., 2013 (у друці).
547. Токарева Е. П. Фашизм, церковь и католическое движение в Италии, 1922–1943 гг. / Е. П. Токарева. – Москва: Институт Всеобщей истории РАН, 1999. – 365 с.
548. Умланд А. «Консервативная революция»: имя собственное или родовое понятие? / Андреас Умланд // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание. – 2006. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/docs/3Umland06.pdf>.
549. Умланд А. Порівняльне фашизмознавство / Андреас Умланд // Критика. – 2008. – Ч. 7/8. – С. 12–16.
550. Умланд А. Виклики та перспективи порівняльних досліджень пострадянського фашизму. Методологічні та концептуальні проблеми при вивченні сучасних праворадикальних рухів Східної Європи / Андреас Умланд // Україна модерна. – Ч. 20. – К., 2013 (у друці).
551. Федевич К. К. Галицькі українці у Польщі, 1920–1939 рр.: (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-ті рр.) / К. К. Федевич. – К.: Основа, 2009. – 280 с.

552. Федик І. УНДО, ОУН: ставлення до Польщі / Іван Федик. – Львів, 1998. – 80 с.
553. Федик І. Проблема “угодовства” у стосунках ОУН та УНДО на рубежі 20–30-х років ХХ ст. / Іван Федик // Мандрівець. – 2008. – № 1. – С. 36–38.
554. Черченко Ю. Архів ОУН у Києві / Юрій Черченко // Український археографічний щорічник. – Вип. 12. – К., 2007. – С. 25–31.
555. Черченко Ю. Передмова / Юрій Черченко // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 2. – Ч. 2 / Упоряд. Ю. Черченко. – К.: Видвництво імені Олени Теліги, 2007. – С. 5–17.
556. Чугуєнко М. В. Критичний аналіз концепції тоталітарної спрямованості суспільно-політичних поглядів Д. Донцова / М. В. Чугуєнко // Вісник Харківського університету. – № 387. – Харків, 1996. – С. 191–200.
557. Чугуєнко М. В. Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова: Автореф. дис. ... канд. філос. наук / М. В. Чугуєнко. – Харків, 1998. – 20 с.
558. Шаповал Ю. Г. «Літературно-науковий вістник» (1898–1932 рр.): творення державницької ідеології українства / Ю. Г. Шаповал. – Львів, 2000. – 350 с.
559. Шаповал Ю. Г. Національна журналістика: Наукові праці: В 2 т. / Ю. Г. Шаповал. – Т. 1. – Львів, 2006. – 687 с.
560. Шартье Р. Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? / Роже Шартье // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 66. – С. 17–47.
561. Швагуляк М. Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.) / М. Н. Швагуляк. – К.: Наукова думка, 1983. – 246 с.
562. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-рр. ХХ ст. / Михайло Швагуляк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 111–145.
563. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (з історії Контактного Комітету, 1937–1939 роки) / Михайло Швагуляк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССХХVІІІ: Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 207–248.

564. Швагуляк М. До історії українсько-польських переговорів у 1921 році. Місія Тита Войнарівського // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. ССXXXIII. – Львів, 1997. – С. 126–147.
565. Швагуляк М. Національно-політична діяльність Дмитра Палієва у міжвоєнний період / Михайло Швагуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 7. – Львів, 2000. – С. 404–427.
566. Шеховцов А. К вопросу об украинском национально-освободительном фашизме: (Краткие размышления над статьёй Александра Зайцева) / Антон Шеховцов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://anton-shekhovtsov.blogspot.com/2012/03/blog-post_14.html.
567. Шліхта І. В. Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму: Дисертація ... канд. іст. наук / І. В. Шліхта. – К., 2005. – 263 с.
568. Шорске К. Е. Віденський fin-de-siècle: політика і культура / Карл Е. Шорске; пер. з англ. О. Коцюмбас. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. – 320 с.
569. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Роман Шпорлюк; пер. з англ. Г. Касьянов. – К.: Основи, 1998. – 479 с.
570. Шпорлюк Р. Імперія та нації: З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Роман Шпорлюк; пер. з англ. Г. Касьянов. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
571. Штернгель З. Фашизм / З. Штернгель // Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера [та ін.]. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 419.
572. Щокін Г. Організатори більшовизму: національно-персональний склад / Георгій Щокін. – К.: МАУП, 2005. – 56 с.
573. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.
574. Яцун Б. Взаємовідносини Церкви і націоналістичного руху в Галичині в міжвоєнний період: ідеологічний та політологічний аспекти / Богдан Яцун // Наукові зошити історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. – Вип. 5–6. – Львів, 2003. – С. 238–253.
575. Яцун Б. Церква і націоналістичний рух: Між співпрацею і протистоянням. Галичина, 20–30 роки ХХ століття. Ідеологічний і політичний аспекти взаємин

/ Богдан Яцун [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://homyshyn.te.ua/Jacun.html>.

576. Яшан В. Полковник Михайло Колодзінський / Василь Яшан // Городенщина: Історично-мемуарний збірник / Зредагував М. Г. Марунчак. – Нью Йорк; Торонто; Вінніпег: Наукове товариство імені Шевченка, 1978 (Український архів. – Т. XXXIII). – С. 632–654.

577. Abse T. Recent Trends in the Historiography of Italian Fascism / Tobias Abse // The Twentieth Century: A Century of Wars and Revolutions? / Ed. by K. Flett and D. Renton. – London: Rivers Oram Press, 2000. – P. 156–171.

578. Alter P. Nationalism and Liberalism in Modern German History / Peter Alter // Nationality, Patriotism and Nationalism in Liberal Democratic Societies / Ed. by R. Michener. – St. Paul, MN: Paragon House, 1993. – P. 81–106.

579. Ajnenkiel A. Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej / Andrzej Ajnenkiel. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1975. – 412 s.

580. Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism, 1939–1945 / John A. Armstrong. – New York: Columbia University Press, 1955. – 322 p.

581. Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism / John A. Armstrong. – 2nd ed. – New York: Columbia University Press, 1963. – 361 p.; Littleton, CO: Ukrainian Academic Press, 1980. – 361 p.

582. Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism / John A. Armstrong. – 3rd. ed. – Englewood, CO: Ukrainian Academic Press, 1990. – 271 p.

583. Armstrong J. A. Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe / John A. Armstrong // Journal of Modern History. – 1968. – Vol. 40. – No. 3. – P. 396–410.

584. Balibar E., Wallerstein I. Race, Nation, Class: Ambiguous Identities / Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein; transl. of E. Balibar by C. Turner. – London: Verso, 1991. – 242 p.

585. Barghoorn F. C. Soviet Russian Nationalism / Frederick C. Barghoorn. – New York: Oxford University Press, 1956. – 330 p.

586. Bartyzel J. Barres Maurice / J. Bartyzel // Encyclopedia “białych plam”. – T. II. – Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2003. – S. 273–276.
587. Bartyzel J. Maurras Charles-Marie-Photius / J. Bartyzel // Encyclopedia “białych plam”. – T. XII. – Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2003. – S. 26–31.
588. Behen O. Akcja katolicka i ukraińskie organizacje katolickie w Małopolsce Wschodniej w okresie międzywojennym / Oleh Behen. – Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2009. – 258 s.
589. Bender R. Narodowa Demokracja // Encyclopedia “białych plam”. – T. XII. – Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2003. – S. 276–279.
590. Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared / Ed. by M. Geyer, Sh. Fitzpatrick. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 536 s.
591. Biondich M. “We Were Defending the State”: Nationalism, Myth, and Memory in Twentieth-Century Croatia / Mark Biondich // Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe / Ed. by J. Lampe and M. Mazover. – Budapest; New York: Central European University Press, 2004. – P. 54–81.
592. Biondich M. Radical Catholicism and Fascism in Croatia, 1918–1945 / Mark Biondich // Totalitarian Movements and Political Religions. – 2007. – Vol. 8. – No. 2. – P. 383–399.
593. Bosworth R. J. B. The Italian Dictatorship: Problems and Perspectives in the Interpretation of Mussolini and Fascism / R. J. B. Bosworth. – London; New York: Arnold, 1998. – 269 p.
594. Breuilly J. Nationalism and the State / John Breuilly. – 2nd ed. – Manchester: Manchester University Press, 1993. – 474 p.
595. Brown F. For the Soul of France: Culture Wars in the Age of Dreyfus / Frederick Brown. – New York: Alfred A. Knopf, 2010. – 304 p.
596. Burleigh M. The Third Reich: A New History / Michael Burleigh. – New York: Hill and Wang, 2000. – 965 p.
597. Burleigh M. Sacred Causes: The Clash of Religion and Politics, from the Great War to the War on Terror / Michael Burleigh. – New York: HarperCollins, 2007. – 557 p.

598. Buthman W. C. *The Rise of Integral Nationalism in France: With Special Reference to the Ideas and Activities of Charles Maurras* / William Curt Buthman. – New York: Columbia University Press, 1939. – 355 p.
599. Carroll D. *French Literary Fascism: Nationalism, Anti-Semitism, and the Ideology of Culture* / David Carroll. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995. – 299 p.
600. Carynnyk M. *Foes of Our Rebirth: Ukrainian Nationalist Discussions about Jews, 1929–1947* / Marco Carynnyk // *Nationalities Papers*. – 2011. – No 3. – P. 315–352.
601. Cranston M. *Ideology* // *The New Encyclopaedia Britannica*. – 15th ed. – Vol. 20. – Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1998. – P. 828–833.
602. Curtis M. *Three against the Third Republic: Sorel, Barrès and Maurras* / Michael Curtis. – New Brunswick: Transaction Publishers, 2010. – 313 p.
603. Davies P., Lynch D. *The Routledge Companion to Fascism and the Far Right* / Peter Davies and Derek Lynch. – London; New York: Routledge, 2002. – 439 p.
604. Djordjevic D. *Fascism in Yugoslavia: 1918–1941* / Dimitrije Djordjevic // *Native Fascism in the Successor States, 1918–1945* / Ed. by P. F. Sugar. – Santa Barbara, CA: ABC–Clio, 1971. – P. 125–134.
605. Durkheim É. *Les formes élémentaires de la vie religieuse: le système totémique en Australie* / Émile Durkheim. – 5 éd. – Paris: Presses Universitaires de France, 1968. – 648 p.
606. Dyczewski L. *Trwałość kultury polskiej* / Leon Dyczewski // *Wartości w kulturze polskiej* / Red. L. Dyczewski. – Lublin: WDK; AS, 1993. – S. 11–50.
607. Eisler J. *Od monarchizmu do faszyzmu: Koncepcje polityczno-społeczne prawicy francuskiej 1918–1940* / Jerzy Eisler. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – 362 s.
608. *Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts* / Ed. by R. Bessel. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1996. – 242 p.
609. Fischer K. P. *Nazi Germany: A New History* / Klaus P. Fischer. – New York: Continuum, 1995. – 734 p.

610. Friedrich C. J., Brzezinski Z. K. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* / Carl J. Friedrich and Zbigniew K. Brzezinski. – 2nd ed. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1966. – 439 p.
611. Galuba R. *Niech nas rozsądzi miecz i krew... Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919* / Rafał Galuba. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004. – 335 s.
612. Gentile E. *Fascism as Political Religion* / Emilio Gentile // *Journal of Contemporary History*. – Vol. 25. – 1990. – No. 2/3. – P. 229–251.
613. Gentile E. *The Sacralization of Politics in Fascist Italy* / Emilio Gentile; transl. by K. Botsford. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996. – 208 p.
614. Gentile E. *Politics as Religion* / Emilio Gentile; transl. by G. Staunton. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006. – 168 p.
615. Gentile E. *Fascism and the Italian Road to Totalitarianism* / Emilio Gentile // *Constellations*. – 2008. – Vol. 15. – S. 291–302.
616. Gentile E. *The Sacralisation of Politics: definitions, interpretations and reflections on the question of secular religion and totalitarianism* / Emilio Gentile // *Comparative Fascist Studies: New Perspectives* / Ed. by C. Iordachi. – London; New York: Routledge, 2010. – P. 257–289.
617. Gregor A. J. *Fascism and Modernization: Some Addenda* / A. James Gregor // *World Politics*. – 1974. – No 3. – P. 370–384.
618. Gregor A. J. *Italian Fascism and Developmental Dictatorship* / A. James Gregor. – Princeton, NJ, 1979.
619. Gregor A. J. *Interpretations of Fascism* / A. James Gregor. – New Brunswick, NJ; London: Transaction Publishers, 1997. – 281 p.
620. Gregor, A. J. *The Faces of Janus: Marxism and Fascism in the Twentieth Century* / A. James Gregor. – New Haven, CT: Yale University Press, 2000. – 240 p.
621. Gregor A. J. *Marxism, Fascism, and Totalitarianism: Chapters in the Intellectual History of Radicalism* / A. James Gregor. – Stanford, CA: Stanford University Press, 2009. – 402 p.

622. Griffin R. *The Nature of Fascism* / Roger Griffin. – London; New York: Routledge, 1993. – 249 p.
623. Griffin R. *General Introduction* / Roger Griffin // *Fascism* / Ed. by R.Griffin. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – P. 2–11.
624. Griffin R. *Introduction* / Roger Griffin // *World Fascism: A Historical Encyclopedia* / Ed. by C. Blamiers with P. Jackson. – Vol. 1. – Santa Barbara, CA: ABC–Clio, 2006. – P. 1–26.
625. Griffin R. *Palingenetic myth* / Roger Griffin // *World Fascism: A Historical Encyclopedia* / Ed. by C. Blamiers with P. Jackson. – Vol. 2. – Santa Barbara, CA: ABC–Clio, 2006. – P. 498–499.
626. Griffin R. *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler* / Roger Griffin. – Houndmills; New York: Palgrave MacMillan, 2007. – 470 p.
627. Griffin R. *Cloister or cluster? The implications of Emilio Gentile’s ecumenical theory of political religion for the study of extremism* / Roger Griffin // *Comparative Fascist Studies: New Perspectives* / Ed. by C. Iordachi. – London; New York: Routledge, 2010. – P. 290–296.
628. Griffin R. *Studying Fascism in a Postfascist Age. From New Consensus to New Wave?* / Roger Griffin // *Fascism: Journal of Comparative Fascist Studies*. – 2011. – No. 1. – P. 1–17.
629. Grott B. *Nacjonalizm i religia: Proces zespalania nacjonalizmu z katolicyzmem w jedną całość ideową w myśli Narodowej Demokracji. 1926-1939* / Bogumił Grott. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1984. – 177 s.
630. Grott B. *Katolicyzm w doktrynach ugrupowań narodowo-radykalnych do roku 1939* / Bogumił Grott. – Kraków: Nakładem Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1987. – 141 p. (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. – Zeszyt 832).
631. Grott B. *Nacjonalizm chrześcijański: Narodowo-katolicka formacja ideowa w II Rzeczypospolitej na tle porównawczym* / Bogumił Grott. – Wyd. III. – Krzeszowice: Dom Wydawniczy “Ostoja”, 1999. – 178 s.
632. Grott B. *Nacjonalizm polski a nacjonalizm ukraiński: Proba porównania* / Bogumił Grott // *Z dziejów Rosji i Polski w XX wieku: Księga dedykowana Profesorowi*

Richardowi Pipesowi / Pod red. H. Kocoja, R. Małka, M. Szczerbińskiego. – Gorzów Wlkp.: Sonar, 2006. – S. 261–282.

633. Grott B. Nacjonalizm polski a nacjonalizm ukraiński. Dwie doktryny i dwie etyki / Bogumił Grott // Rocznik historyczno-archiwalny. – T. 19: 2005/2006. – Przemyśl, 2008. – S. 55–69.

634. Grott B. Nacjonalizm ukraiński jako faszyzm / Bogumił Grott // Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich / Pod. red. nauk. B. Grotta. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008. – S. 81–93.

635. Grott B. Przedmowa. Ukraina, ukraińskość, nacjonalizm ukraiński a polska racja stanu / Bogumił Grott // Doncow D. Nacjonalizm / Wstęp, tłumaczenie, komentarze i analiza W. Poliszczuk. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008. – S. 7–23.

636. Grott B. Nacjonalizm Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów jako faszyzm / Bogumił Grott // Różne oblicza nacjonalizmów: polityka – religia – etos / Pod. red. nauk. B. Grotta. – Kraków: Nomos, 2010. – S. 257–268.

637. Hayes C. J. H. Nationalism: A Religion / Carlton J. H. Hayes. – New York: Macmillan, 1960. – 177 p.

638. Hayes C. J. H. The Historical Evolution of Modern Nationalism / Carlton J. H. Hayes. – 3rd ed. – New York: Russell & Russell, 1968. – 327 p.

639. Herz D. The concept of ‘political religions’ in the thought of Eric Voegelin / Dietmar Herz // Totalitarianism and Political Religions / Series editors: M. Burleigh, V. and R. Mallett. – Vol. I: Concepts for the comparison of dictatorships / Ed. by H. Maier; transl. by J. Bruhn. – London; New York: Routledge, 2004. – P. 158–175.

640. Himka J.-P. The Importance of the Situational Element in East Central European fascism / John-Paul Himka // East Central Europe. – Vol. 37. – 2010. – P. 353–358.

641. Hoare M. A. Yugoslavia and Its Successor States / Marko Atilla Hoare // The Oxford Handbook of Fascism / Ed. by R. J. B. Bosworth. – Oxford; New York, 2009. – P. 414–433.

642. Hobsbawm E. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality / Eric Hobsbawm. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 206 p.

643. Holmes D. R. *Integral Europe: Fast-Capitalism, Multiculturalism, Neofascism*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000. – 253 p.
644. Hurten H. Waldemar Gurian and the development of the concept of totalitarianism / Heinz Hurten // *Totalitarianism and Political Religions* / Series editors: M. Burleigh, V. and R. Mallett. – Vol. I: Concepts for the comparison of dictatorships / Ed. by H. Maier; transl. by J. Bruhn. – London; New York: Routledge, 2004. – P. 40–49.
645. Imperialism // *The New Encyclopaedia Britannica*. – 15th ed. – Vol. 6. – Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1998. – P. 272.
646. *International Fascism: Theories, Causes and the New Consensus* / Ed. by R. Griffin. – London: Arnold, 1998. – 234 p.
647. *Inwentarz akt Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie z lat [1919] 1920–1939 (do 1934 roku Poselstwa)* / Opracował E. Kołodziej. – Warszawa; Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. – 423 s.
648. *Inwentarz akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat [1915–1917] 1918–1939)* / Opracował E. Kołodziej. – Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2000. – 482 s.
649. Ioanid R. *The Sword of the Archangel* / Radu Ioanid; transl. by P. Heinegg. – Boulder, CO; New York: Columbia University Press, 1990. – 323 p.
650. Iordachi C. *Charisma, Politics and Violence: The Legion of the “Archangel Michael” in Inter-war Romania* / Constantin Iordachi. – Trondheim: Trondheim Studies on East European Cultures & Societies, 2004. – 190 s.
651. Iordachi C. *Charisma, Religion, and Ideology: Romania's Interwar Legion of the Archangel Michael* / Constantin Iordachi // *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe* / Ed. by J. Lampe and M. Mazower. – Budapest; New York: Central European University Press, 2004. – P. 19–53.
652. Iordachi C. *God's chosen warriors: Romantic palingenesis, militarism and fascism in modern Romania* // *Comparative Fascist Studies: New Perspectives* / Ed. by C. Iordachi. – London; New York: Routledge, 2010. – P. 316–357.
653. Kallis A. A. *Fascist Ideology: Territory and Expansionism in Italy and Germany, 1922–1945* / Aristotle A. Kallis. – London; New York: Routledge, 2000. – 304 p.

654. Kershaw I. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* / Ian Kershaw. – 4th ed. – London: Arnold, 2000. – 293 p.
655. Krzywiec G. Wokół genezy polskiego nacjonalizmu integralnego. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1904) / Grzegorz Krzywiec // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – T. 67. – Poznań; Warszawa, 2007. – S. 67–68.
656. Krzywiec G. Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego, 1886–1905 / Grzegorz Krzywiec. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2009. – 500 s.
657. Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922–1939 / Lucyna Kulińska. – Kraków: : Księgarnia Akademicka, 2009. – 743 s.
658. Kulińska L. Główne aspekty polityki II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości ukraińskiej – zarys problematyki badawczej / Lucyna Kulińska // *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej* / Pod. red. B. Grotta. – Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2010. – S. 103–159.
659. Leeden M. A. *Universal Fascism* / Michael A. Leeden. – New York: H. Fertig, 1972.
660. Lengyel E. *Nationalism – the Last Stage of Communism* / Emil Lengyel. – New York: Funk & Wagnalls, 1969. – 369 p.
661. Linz J. J. *Some Notes toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical Perspective* / Juan J. Linz // *Fascism: a Reader's Guide: Analyses, Interpretations, Bibliography* / Ed. by W. Laqueur. – Berkeley; Los Angeles: Wildwood House, 1976. – P. 3–121.
662. Mace J. E. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933* / James E. Mace. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983.
663. Maj E. *Komunikowanie polityczne Narodowej Demokracji, 1918–1939* / Ewa Maj. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010. – 631 s.

664. Majchrowski J. Silni – zwarci – gotowi. Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego / Jacek Majchrowski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. – 215 s.
665. Mann M. Fascists / Michael Mann. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 429 p.
666. McClelland J. S. Introduction / J. S. McClelland // The French Right from de Maistre to Maurras / Ed. by J. S. McClelland. – New York: Cape, 1970. – P. 13–32.
667. Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / Grzegorz Motyka. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. – 520 s.
668. Motyka G. Cień Kłyma Sawura. Polsko-ukraiński konflikt pamięci / Grzegorz Motyka. – Gdańsk: Wydawnictwo Oskar, 2013. – 120 s.
669. Motyl A. J. The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism. 1919–1929 / Alexander. J. Motyl. – Boulder, CO: Columbia University Press, 1980. – 212 p. (East European Monographs. – No. 65).
670. Motyl A. J. Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism / Alexander J. Motyl. – New York: Council on Foreign Relations Press, 1993. – 217 p.
671. Motyl A. J. Ukraine, Europe, and Bandera / Alexander J. Motyl // Cicero Foundation Great Debate Paper. – No. 10/05 (March 2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cicerofoundation.org/lectures/Alexander_J_Motyl_UKRAINE_EUROPE_AND_BANDERA.pdf.
672. Motyl A. J. On Nationalism and Fascism / Alexander J. Motyl [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/nationalism-and-fascism-part-1>; <http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/nationalism-and-fascism-part-2>.
673. Muszyński W. J. Obóz Narodowo-Radykalny i Organizacja Polska – zarys działalności przedwojennej (1933–1939) / Wojciech Jerzy Muszyński // Obóz narodowy w obliczu dwóch totalitaryzmów / Pod. red. R. Sierhuły. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2010. – S. 11–32.

674. Muszyński W. J. Duch młodych. Organizacja Polska i Obóz Narodowo-Radykalny w latach 1934–1944: od studenckiej rewolty do konspiracji niepodległościowej / Wojciech Jerzy Muszyński. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2011. – 548 s.
675. Nolte E. The Three Faces of Fascism: Action Francaise, Italian Fascism, National Socialism / Ernst Nolte; transl. from German by L. Vennewitz. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965. – 561 p.
676. Nowak M. Narodowcy i Ukraińcy: Narodowa Demokracja wobec mniejszości Ukraińskiej w Polsce, 1922–1939 / Magdalena Nowak. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2007. – 304 s.
677. Ortner S. B. On Key Symbols / Sherry B. Ortner // *American Anthropologist*. – 1973. – No 5. – P. 1338–1346.
678. Passmore K. The Ideological Origins of Fascism before 1914 / Kevin Passmore // *The Oxford Handbook of Fascism* / Ed. by R. J. B. Bosworth. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2009. – P. 11–31.
679. Paxton R. O. The Anatomy of Fascism / Robert O. Paxton. – New York: Penguin Books, 2005. – 321 p.
680. Paxton R. O. Comparisons and Definitions / Robert O. Paxton // *The Oxford Handbook of Fascism* / Ed. by R. J. B. Bosworth. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2009. – Ch. 29.
681. Payne S. G. A History of Fascism, 1914–1945 / Stanley G. Payne. – Madison: University of Wisconsin Press, 1995. – 613 s.
682. Payne S. G. Fascism and Racism / Stanley G. Payne // *The Cambridge History of Twentieth-Century Thought* / Ed. by T. Ball and R. Bellamy. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – Ch. 5. – P. 123–150.
683. Pipes R. Russia under the Bolshevik Regime / Richard Pipes. – New York: A. A. Knopf, 1993. – 587 p.
684. Poliszczuk W. Gorzka prawda – zbrodnicość OUN–UPA / Wiktor Poliszczuk. – Toronto, 1994. – 442 s.
685. Poliszczuk W. Źródła zbrodni OUN i UPA / Wiktor Poliszczuk. – Toronto, 2003. – 231 s. (= Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. – T. I).

686. Poliszczuk W. Dowody zbrodni OUN i UPA / Wiktor Poliszczuk. – Toronto, 2000. – 778 s. (= Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. – T. II).
687. Poliszczuk W. Doktryna D. Doncowa – tekst i analiza / Wiktor Poliszczuk. – Toronto, 2006. – 318 s.
688. Poliszczuk W. Analiza politologiczna doktryny Doncowa / Wiktor Poliszczuk // Doncow D. Nacjonalizm / Wstęp, tłumaczenie, komentarze i analiza W. Poliszczuk. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008. – S. 243–271.
689. Poliszczuk W. Podręcznik nacjonalisty ukraińskiego: Polemika z książką Romana Wysockiego pt. Organizacja Ukraińskich nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939, Lublin 2003 / Wiktor Poliszczuk // Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich / Pod. red. nauk. B. Grotta. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008. – S. 267–305.
690. Pollard J. F. Fascism and Catholicism / John F. Pollard // The Oxford Handbook of Fascism / Ed. by R. J. B. Bosworth. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2009. P. 166–184.
691. Popper K. R. Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge / Karl R. Popper. – London; New York: Routledge, 2002. – 582 p.
692. Popper K. R. Objective Knowledge: An Evolutionary Approach / Karl R. Popper. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – 380 p.
693. Popper K. R. The Logic of Scientific Discovery / Karl R. Popper. – London; New York: Routledge, 2009. – 513 p.
694. Pyziur E. Taras Shevchenko and Edmund Burke: Similarities and Contrasts in Their Ideas of Nation / Eugene Pyziur // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol. 14. – 1978–80. – No. 37–38. – P. 11–38.
695. Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy: węzłowe problemy ideologiczne / Janusz Radziejowski. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976. – 267 s.
696. Roberts D. The Totalitarian Experiment in Twentieth Century Europe: Understanding the Poverty of Great Politics / David D. Roberts. – New York; London: Routledge, 2006. – 579 p.

697. Roshwald A. *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923* / Aviel Roshwald. – London; New York: Routledge, 2001. – 273 p.
698. Rudling P. A. *The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths* / Per Anders Rudling. – Pittsburgh: Center for Russian and East European Studies, University of Pittsburg, 2011. – 72 p.
699. Rudling P. A. *Warfare or War Criminality?* / Per Anders Rudling // *Ab imperio*. – 2012. – № 1. – C. 356–381.
700. Rudnicki Sz. *Obóz Narodowo-Radykalny: geneza i działalność* / Szymon Rudnicki. – Warszawa: Czytelnik, 1985. – 391 p.
701. Rzepeccy T. i W. *Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej 1922–1927* / Tadeusz i Witold Rzepeccy. – Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa K. Rzepeckiego, 1923. – 552 s.
702. Schafer M. *Luigi Sturzo as a theorist of totalitarianism* // *Totalitarianism and Political Religions* / Series editors: M. Burleigh, V. and R. Mallett. – Vol. I: Concepts for the comparison of dictatorships / Ed. by H. Maier; transl. by J. Bruhn. – London; New York, 2004. – P. 22–39.
703. Schöpflin G. *The Functions of Myths and a Taxonomy of Myths* / George Schöpflin // *Myths and Nationhood* / Ed. by G. Hosking and G. Schopflin. – London, 1997. – P. 19–35.
704. Shekhovtsov A. *By Cross and Sword: ‘Clerical Fascism’ in Interwar Western Ukraine* // *Totalitarian Movements and Political Religions*. – Vol. 8. – 2007. – No. 2. – P. 271–285.
705. Shekhovtsov A. *By Cross and Sword: ‘Clerical Fascism’ in Interwar Western Ukraine* / Anton Shekhovtsov // *Clerical Fascism in Interwar Europe* / Ed. by M. Feldman, M. Turda with T. Georgescu. – London; New York: Routledge, 2008. – P. 59–73.
706. Shenfield S. D. *Russian Fascism: Traditions, Tendencies, Movements*. – Armonk, NY; London: M.E. Sharpe, 2000. – 336 p.

707. Sielezin J. R. *Naród i państwo w myśli politycznej Narodowej Demokracji // Narodowa Demokracja. XIX–XXI wiek: dzieje ruchu politycznego: Księga pamiątkowa poświęcona pamięci profesora Romana Wapińskiego (1931–2008).* – Wyd. II. – T. 1. – Toruń: Adam Marszałek, 2012. – S. 28–46.
708. Smith A. D. *Nationalism in the Twentieth Century / Anthony D. Smith.* – New York : New York University Press, 1979. – 257 p.
709. Smith A. D. *Nationalism: Theory, Ideology, History / Anthony D. Smith.* – 2nd ed. – Malden, MA: Polity Press 2010. – 200 p.
710. Snyder L. L. *The New Nationalism / Lewis L. Snyder.* – Ithaca, New York: Cornell University Press, 1968. – 387 p.
711. Snyder L. L. *Encyclopedia of Nationalism / Lewis L. Snyder.* – Chicago; London: St. James Press, 1990. – 445 p.
712. Snyder T. *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine / Timothy Snyder.* – New Haven; London: Yale University Press, 2005. – 347 p.
713. Soucy R. *French Fascism: The First Wave, 1924–1933.* – New Haven; London: Yale University Press, 1986. – 276 p.
714. Steigmann-Gall R. *The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity, 1919–1945 / Richard Steigmann-Gall.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 312 p.
715. Stępień S. *Stanowisko metropolity Szeptyckiego wobec zjawiska terroru politycznego / Stanisław Stępień // Metropolita Andrzej Szeptycki: Studia i materiały / Pod red. A. A. Zięby.* – Kraków: Nakładem PAU, 1994. – S. 109–121.
716. Sternhell Z. *Barres, Maurice / Zeev Sternhell // The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought / Ed. by D. Miller.* – Oxford: Oxford University Press, 1991. – P. 32–33.
717. Sternhell Z. [et al.] *The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution / Zeev Sternhell with Mario Sznajder and Maia Asheri; transl. by D. Maisel.* – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994. – 348 p.
718. Sternhell Z. *Neither Right Nor Left: Fascist Ideology in France / Zeev Sternhell; transl. by D. Maisel.* – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996. – 440 p.

719. Sternhell Z. *The Founding Myths of Israel: Nationalism, Socialism, and the Making of the Jewish State* / Zeev Sternhell. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998.
720. Stryjek T. *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego: Analiza wybranych koncepcji* / Tomasz Stryjek. – Wrocław: Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 2000. – 453 s.
721. Stryjek T. *Europejskość Doncowa, czyli O cechach szczególnych ideologii ukraińskiego nacjonalizmu* / Tomasz Stryjek // *Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: fakty i interpretacje* / Red. naukowa G. Motyka i D. Libionka. – Warszawa, 2002. – S. 19–32.
722. Sugar P. *Fascism and Nationalism* / Peter Sugar // *Encyclopedia of Nationalism* / Ed. by A. J. Motyl. – Vol. 1. – San Diego, CA: Academic Press, 2001. – P. 285–296.
723. Sutton M. *Nationalism, Positivism, and Catholicism: The Politics of Charles Maurras and French Catholics, 1890–1914* / Michael Sutton. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 334 p.
724. Szcześniak A. B., Szota W. L. *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce* / Antoni B. Szcześniak, Wiesław L. Szota. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – 586 s.
725. Szota W. *Zarys rozwoju Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukrainskiej Powstańczej Armii* / Wiesław Szota // *Wojskowy przegląd historyczny*. – 1963. – Nr. 1. – S. 167–202.
726. Tormey S. *Making Sense of Tyranny: Interpretations of Totalitarianism* / Simon Tormey. – Manchester: Manchester University Press, 1995. – 202 p.
727. Torzecki R. *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy, 1933–1945* / Ryshard Torzecki. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. – 375 s.
728. Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929* / Ryshard Torzecki. – Kraków: Wydawnictwo Literackie 1989. – 467 s.
729. *Totalitarianism and Political Religions* / Series editors: M. Burleigh, V. and R. Mallett. – Vol. I. – London; New York: Routledge, 2004. – 424 s.; Vol. II. –

London; New York: Routledge, 2008. – 352 p.; Vol. III. – London; New York: Routledge, 2008. – 440 p.

730. Trevor-Roper H. R. *The Phenomenon of Fascism* / Hugh R. Trevor-Roper // *Fascism in Europe* / Ed. by S. J. Wolf. – London: Methuen, 1981. – P. 19–38.

731. Trifkovic S. *Ustaša: Croatian Separatism and European Politics, 1929–1945*. – London: Lord Byron Foundation for Balkan Studies, 1998. – 323 p.

732. Wandycz P.S. *Fascism in Poland: 1918–1939* / Piotr S Wandycz // *Native Fascism in the Successor States, 1918–1945* / Ed. by P. F. Sugar. – Santa Barbara, CA: ABC–Clio, 1971. – P. 92–98.

733. Wapiński R. *Narodowa Demokracja 1893–1939: Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej* / Roman Wapiński. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. – 337 s.

734. Waszkiewicz Z. *Śmierć prezydenta Gabriela Narutowicza – zabójstwo na zlecenie czy tragiczny finał walki o władzę* / Zofia Waszkiewicz // *Narodowa Demokracja. XIX–XXI wiek: dzieje ruchu politycznego: Księga pamiątkowa poświęcona pamięci profesora Romana Wapińskiego (1931–2008)*. – Wyd. II. – Toruń: Adam Marszałek, 2012. – T. 2. – S. 101–116.

735. Weber E. *Varieties of Fascism: Doctrines of Revolutions in the Twentieth Century* / Eugen Weber. – Princeton, NJ: Van Nostrand, 1964. – 191 p.

736. Weber E. *France* / Eugen Weber // *The European Right: a Historical Profile* / Ed. by H. Rogger, E. Weber. – Berkeley, CA: University of California Press, 1966. – P. 71–127.

737. Weber E. *The Men of the Archangel* / Eugen Weber // *International Fascism, 1920–1945* / Ed. by W. Laqueur and G. L. Mosse. – New York: Harper Torchbooks, 1966. – P. 101–126.

738. Wereszycki H. *Fascism in Poland* / Henryk Wereszycki // *Native Fascism in the Successor States, 1918–1945* / Ed. by P. F. Sugar. – Santa Barbara, CA: ABC–Clio, 1971. – P. 85–91.

739. Wilson A. Myths of National History in Belarus and Ukraine / Andrew Wilson // *Myths and Nationhood* / Ed. by G. Hosking and G. Schöpflin. – London: Routledge, 1997. – P. 182–197.
740. Wolin R. The Seduction of Unreason. The Intellectual Romance with Fascism: from Nietzsche to Postmodernism / Richard Wolin. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004. – 375 p.
741. Woodley D. Fascism and Political Theory / Daniel Woodley. – London; New York: Routledge, 2010. – 276 p.
742. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia / Roman Wysocki. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 433 s.
743. Wysocki R. Komuniści versus nacjonaści. Konfrontacja i walka o wpływy pomiędzy Komunistyczną Partią Zachodniej Ukrainy a Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1929–1938 / Roman Wysocki // *Rocznik chełmski*. – T. XI. – Chełm, 2007. – S. 177–198.
744. Wysocki R. Źródło twórczej inspiracji czy wróg? Obraz Polski i stosunków polsko-ukraińskich w ujęciu Dmytra Doncowa / Roman Wysocki // *Primum vivere deinde philosophari. O ludziach czynu w dziejach Europy Środkowej i Wschodniej na przestrzeni wieków* / Red. M. Białokur, A. Szczepaniak. – Opole; Toruń 2009. – S. 203–217.
745. Zaitsev O. The Lemko Problem as Seen in the Activities of Ukrainian Political Parties in the 1920s and 1930s / Oleksandr Zaitsev // *The Lemkos of Poland: Articles and Essays* / Ed. by P. Best. and J. Moklak. – Cracow; New Haven (Con.): Carpatho-Slavic Studies Group; Historia Jagellonica Press, 2000. – P. 189–196.
746. Zajcew O. Parlamentarna działalność partii ukraińskich w II Rzeczypospolitej / Oleksandr Zajcew // *Biuletyn Ukrainoznawczy*. – 2007. – Nr. 13. – Przemyśl, 2008. – S. 96–113.
747. Zenderowski R. Religia a tożsamość narodowa i nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej: Między etnicyzacją religii a sakralizacją etnosu (narodu) /

Radosław Zenderowski. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011. – 314 s.

748. Zięba A. Lobbying dla Ukrainy w Europie międzywojennej: Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932) / Andrzej Zięba. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010. – 790 s.

749. Zięba A. Mitologizowana “wojna” / Andrzej Zięba [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://infonurt3.com/index.php?option=com_content&view=article&id=2113:druga-polsko-ukraiska-wojna-1942-1947q-recenzja&catid=34:zrdowie&Itemid=56.

750. Zięba J. Czy klerk istnieje? Międzywojenne spory o rolę inteligencji w społeczeństwie / Jan Zięba // *Metamorfozy społeczne*. – T. 4: Kultura i społeczeństwo II Rzeczypospolitej / Redaktorzy naukowci W. Mędrzecki, A. Zawiszewska. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 2012. – S. 217–232.